Adam Weyde
a procesy modernizacyjne armii rosyjskiej na przełomie XVII i XVIII wieku

.biała biblioteka

Paweł Krokosz · Karol Łopatecki

Adam Weyde a procesy modernizacyjne armii rosyjskiej na przełomie XVII i XVIII wieku

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU W BIAŁYMSTOKU

Białystok 2021

Recenzenci naukowi: prof. Michael G. Müller, prof. Paweł A. Krotow

Projekt okładki serii: Urszula Sadowska

Redakcja i korekta: Krzysztof Rutkowski

Skład i redakcja techniczna: Janusz Świnarski

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku
Białystok 2021

ISBN 978-83-7431-706-1

Publikacja dofinansowana z subwencji dla Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie przyznanej w roku 2021 oraz ze środków Wydziału Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku

Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku

Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie

Seria wydawnicza
Wydziału Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku
.biała biblioteka: tom 3

Rada Redakcyjna: Joanna Sadowska (przewodnicząca), Piotr Chomik, Tomasz Mojsik, Radosław Poniat

Zdjęcie na okładce: rysunki chwytów bronią i granatem zamieszczone w *Regulaminie wojskowym, zestawionym i poświęconym Piotrowi Wielkiemu przez generała Weyde, w 1698 roku*

Książka powstała dzięki projektowi badawczemu pt. „Społeczne i gospodarcze znaczenie obozów i garnizonów wojskowych w państwie polsko-litewskim (XVI–XVIII wiek)" (umowa nr MO-2018/31/B/HS3/00846)

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
ul. Świerkowa 20B, 15-328 Białystok
tel. (85) 745 71 20, (85) 745 71 02, (85) 745 70 59
e-mail: wydawnictwo@uwb.edu.pl
http://wydawnictwo.uwb.edu.pl

Druk i oprawa:
Hot Art Przemysław Zaczek

SPIS TREŚCI

Wstęp 7

1. Rodzina 31
2. Początki kariery wojskowej 47
3. Wielkie Poselstwo 62
4. Regulamin wojskowy 83
5. Nowa armia 104
6. Bitwa pod Narwą 1700 r. 125
7. W szwedzkiej niewoli 146
8. Powrót do służby 176
9. Wyprawa fińska 207
10. W sercu Europy 226
11. Upragniona kodyfikacja 252
12. Na szczycie 270
13. Religijność a kwestie militarne 284

Zakończenie

14. Bilans życia 300
15. Wodzowie – ujęcie kwantytatywne 320

Bibliografia 341

Wykaz skrótów 383

Indeks osobowy 387

WSTĘP

Adam Adamowicz Weyde (1667–1720)[1] znany jest bliżej jedynie wąskiemu gronu historyków zajmujących się wojskowością powszechną i rosyjską przełomu XVII i XVIII w. Jego osobę wymienia się najczęściej w kontekście opracowania pierwszego rosyjskiego regulaminu wojskowego (1698), dowodzenia jedną z dywizji w bitwie pod Narwą (1700) oraz udziału w rosyjsko-szwedzkim starciu morskim u przylądka Hangö Udd (1714). Znacznie bardziej rozpoznawalni są inni najbliżsi współpracownicy Piotra I: Franciszek Lefort, Patryk Gordon, Borys Szeremietiew i Aleksander Mienszykow. Czy zatem ten przyjaciel i carski powiernik, a zarazem dowódca frontowy i zdolny teoretyk wojskowości doby nowożytnej zasługuje na samodzielną biografię z uwagi na swoją działalność publiczną, prywatną czy też szeroko rozumianą wyjątkowość?[2]

Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy wyjaśnić okoliczności powstania niniejszej książki. Pierwotnie, w 2016 r., sygnalizowaliśmy pracę nad monografią opisującą kodyfikację rosyjskiego prawa wojskowego, która zakończyła się

[1] Aby ujednolicić chronologię opisywanych wydarzeń, w pracy stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego, obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 r. W przypadku zastosowania podwójnej datacji w nawiasie podano daty według kalendarza gregoriańskiego.

[2] Ostatnio głos w dyskusji nad wyborem bohatera biografii podniósł Tomasz Ciesielski. Zauważył on rozdźwięk występujący pomiędzy zasobem źródłowym a realnymi dokonaniami badanych osób. Innymi słowy, prosty opis życia postaci – mimo że bardzo szczegółowy – bez pozytywnej odpowiedzi na pytanie o cel takiej monografii każą zastanowić się nad jej przydatnością naukową; zob. T. Ciesielski, *Nie każdy nosił w plecaku buławę… hetmańską. Kilka uwag o karierze wojskowej i politycznej Aleksandra Hilarego Połubińskiego w związku z pracą Andrzeja Adama Majewskiego*, „Kwartalnik Historyczny" 127 (2020), 4, s. 935–953.

w 1716 r.[3] Badając to zagadnienie, zwróciliśmy uwagę na współdziałanie prawa, struktur państwowych, instytucji oraz przede wszystkim ludzi, którzy odpowiadali za zachodzące przemiany[4]. Jest to jednak bardzo złożone zjawisko, które nie poddaje się prostemu opisowi narracyjnemu, często stosowanemu w pracach historycznych. W związku z powyższym postanowiliśmy podjąć próbę odtworzenia wzajemnych powiązań i zależności osób zaangażowanych w modernizację rosyjskich sił zbrojnych oraz związanych z tym instytucji państwowych za panowania Piotra I, inspirując się teorią (metodą) aktora-sieci (*actor-network theory*)[5].

Jej popularności nie towarzyszy jednoznaczne sprecyzowanie podstawowych pojęć i zaleceń badawczych. Zresztą Bruno Latour i kontynuatorzy jego myśli wielokrotnie reinterpretowali pewne jej aspekty i podkreślali prymat praktyki nad sztywnymi regułami postępowania. W konsekwencji mamy tu do czynienia raczej ze specyficzną perspektywą badawczą i metodologią niż sformalizowaną teorią o precyzyjnym aparacie pojęciowym. Z punktu widzenia piszących te słowa jest to jednak zaleta, bo pozwala na inspirowanie się wybranymi koncepcjami i pojęciami bez konieczności sztywnego trzymania się teorii w jej pełnej wersji. Wszystko, co zostanie napisane poniżej na temat teorii aktora-sieci, nie jest więc jej wykładem, ale raczej opisem pewnych tropów, które wydają nam się interesujące i warte wykorzystania w badaniach z zakresu historii wojskowości, ustroju i prawa oraz przede wszystkim w biografistyce.

---

[3] P. Krokosz, K. Łopatecki, *Wstęp*, [w:] *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, oprac., tłum. i przygot. do druku P. Krokosz, K. Łopatecki, Kraków–Oświęcim 2016, s. 80.

[4] Wstępne efekty tych prac: P. Krokosz, K. Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia rosyjskich Artykułów wojskowych z krótkimi komentarzami*, [w:] *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński et al., Katowice 2020, s. 367–398.

[5] B. Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford–New York 2005; B. Latourt, *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora sieci*, tłum. A. Derra, K. Abriszewski, Kraków 2010. Studia dotyczące teorii aktora-sieci początkowo dotyczyły procesów kształtowania się wiedzy naukowej i opracowywania nowych technologii. Odchodząc od tradycyjnego spojrzenia na takie zjawiska, skoncentrowanego na wielkich wynalazcach i odkrywaniu obiektywnej prawdy, zaproponowane zostało nowe, znacznie bardziej złożone podejście, w którym dotychczasowi bohaterowie opowieści stali się tylko jednymi z wielu aktorów uczestniczących w opisywanym procesie, a uzyskiwane przez nich rezultaty traciły nimb niepodważalnych prawd i spadały do poziomu intelektualnych konstruktów. Atrakcyjność takiej perspektywy szybko została dostrzeżona przez badaczy innych zagadnień, co zaowocowało licznymi pracami odwołujących się do teorii aktora-sieci lub choćby ją omawiających.

Bruno Latour odrzuca spojrzenie homocentryczne. Uważa, że wszyscy i wszytko oddziałuje na siebie. W centrum uwagi są relacje, które zachodzą pomiędzy podmiotami (aktorami/aktantami). Nie musi być to tylko człowiek – równie ważne są przedmioty, instytucje, idee, zbiorowości osób, regulacje, teorie itp.[6] Jeśli spojrzeć na dzieje Rosji, można zauważyć, że bardzo często pisze się, iż car coś zrobił, wydał, zarządził itp.[7] Decyzje władcy były wszak wypadkową nie tylko jego woli, ale też rad osób, z którymi przebywał korespondował i którym ufał[8]. Stanowi to też wypadkową przeczytanych książek, usłyszanych kazań, doświadczeń z podróży (i obiektów, które widział, oraz osób, z którymi rozmawiał). Gdy więc mówimy, że car o czymś zdecydował, ukrywamy w naszej narracji sieć, która w wyniku złożonych interakcji do tej decyzji doprowadziła. Co więcej, sama decyzja musiała być później przetłumaczona na treść rozkazu lub aktu normatywnego, wyrażona przy pomocy jakiś terminów, nie zawsze jednoznacznych i nie zawsze

[6] K. Abriszewski, *Teoria aktora-sieci Bruno Latoura*, „Teksty drugie" 1–2 (2007), s. 113–126; idem, *Teoria Aktora-Sieci i filozofia kultury*, Toruń 2010. W niniejszej pracy stosujemy pojęcie „aktora" wobec osób, natomiast „aktant" – do opisywania instytucji, zjawisk, przedmiotów itp.

[7] Ułatwia zastosowanie takich uproszczeń rozpowszechnienie pojęcia „samodzierżawie", rozumianego jako osobisty system sprawowania władzy. Przykładowo: B. Zientara, *Dawna Rosja: despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995, s. 78 i nn.; K. Chojnicka, *Samodzierżawie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem" 39 (2017), 1, s. 141–161. Teoria aktora-sieci ukazuje, jak złożony jest świat, i uczy pokory w formułowania teorii oraz generalizowaniu wniosków w formie tez badawczych; zob. A.W. Nowak, *Ontologia a aksjologia – co możemy zyskać, a co stracić, używając teorii aktora sieci? Diagnoza wstępna*, „Prace Kulturoznawcze" 18 (2015), s. 68–69.

[8] Znamiennym jest fakt, że w dwutomowej pracy rosyjskiego historyka Dmitrija Bantysza-Kamienskiego, wydanej na początku drugiego dziesięciolecia XIX w., wśród biogramów najbliższych współpracowników Piotra I brakuje życiorysu Adama Weyde; zob. Д.Н. Бантыш-Каменский, *Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование Государя Императора Петра Великого*, ч. 1–2, Москва 1812–1813. Niemal ci sami carscy wodzowie i ministrowie w podobnej kolejności zostali wymienieni także w późniejszej anonimowej publikacji; zob. *Петр Великий. Его полководцы и министры. 23 портрета с присовокуплением кратких о жизни их описаний*, Москва 1848. Tak samo (czyli pomijając osobę Adama Weyde) uczynił późniejszy historyk rosyjski Nikołaj Pawlenko, opisując tylko najbliższych współpracowników cara-reformatora: dowódcę wojskowego Borysa Szeremietiewa, dyplomatę Piotra Tołstoja oraz sekretarza władcy Aleksieja Makarowa; zob. Н.И. Павленко, *Птенцы гнезда Петрова*, Москва 1988. Tylko pozornie w gronie tym zabrakło najważniejszego z faworytów Piotra I – Aleksandra Mienszykowa, gdyż autor poświęcił mu kilka innych prac; zob. idem, *Александр Данилович Меншиков*, Москва 1989; idem, *Меншиков. Полудержавный властелин*, Москва 1999; idem, *Был ли А.Д. Меншиков грамотным?*, „Наука и жизнь" 3 (2005), s. 69–75. Zob. też: Ю.Н. Беспятых, *Александр Данилович Меншиков: мифы и реальность*, Санкт-Петербург 2008.

precyzyjnie oddających wolę cara-reformatora. Taki rozkaz czy kodeks, pisany przez osoby trzecie, stawał się więc nowym aktantem, wpływał na postępowanie innych aktorów, wytwarzał własną sieć powiązań. Za każdym też razem, gdy go odczytywano, poddawano go mniej lub bardziej świadomej interpretacji. Aktantami stają się również technologie wojskowe, które pozwalały lub wręcz wymuszały podjęcie jakichś działań przez całe formacje, jak i pojedynczych żołnierzy, którzy na jedne się chętnie godzili, do innych czuli niechęć, a jeszcze innych nie byli w stanie zrealizować.

Wielu historyków starało się udzielić odpowiedzi na pytania o przyczyny (i ewentualnie koszty) sukcesu Rosji, który przypadł na pierwszą ćwierć XVIII w. W ostatnich dziesięcioleciach zaczęto opisywać to zjawisko w paradygmacie rewolucji militarnej[9]. To spojrzenie w sposób bezprecedensowy pogłębia analizę zjawiska – przede wszystkim ukazuje, że konsekwencje przemian wojskowych są dalekosiężne i wpływają na każdą w zasadzie strefę życia oraz struktury państwowe[10]. Nadal jednak w większości prac podkreśla się geniusz pierwszego imperatora Rosji, który znał się na wszystkim: był wybitnym modernizatorem struktur wojskowych, wspaniałym kodyfikatorem prawa, znakomitym językoznawcą reformującym alfabet, kończąc na profesjonalnych umiejętnościach tokarstwa i szkutnictwa[11]. Nie

[9] Przykładowo: N.S. Smith, C. Dunning, *Moving beyond Absolutism: Was Early Modern Russia a "Fiscal--military" State?*, „Russian History" 33 (2006), 1, s. 19–44; B. Davies, *Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century*, London–New York 2011; G. Ágoston, *Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History", 12 (2011), 2, s. 281–319.

[10] Interesujące jest przy tym spostrzeżenie B. Latoura, aby bardzo ostrożnie używać modnych ostatnio paradygmatów czy ram naukowych lub światopoglądowych. Analiza zjawiska przy pomocy wstępnych założeń prowadzi bowiem do powstania „superaktora". Historyk, akceptując wstępne założenia, wykorzystuje je do interpretacji analizowanych wydarzeń i bardziej lub mniej świadomie modeluje je na swoje potrzeby. Przykładowo w teorii rewolucji militarnej każdy przejaw centralizacji i fiskalizacji państwa, zachodzących przemian społecznych i ekonomicznych tłumaczy się jako skutek wprowadzenia prochu podczas działań wojennych. Jak jednak dowodzą badania pozaeuropejskich cywilizacji (Chin, Indii, Japonii, Korei, Madagaskaru), pojawienie się broni palnej wcale nie musi wywoływać tam analogicznych efektów jak na Starym Kontynencie; zob. B. Latour, *The Politics of Explanation: an Alternative*, [w:] *Knowledge and Reflexivity: New Frontiers in the Sociology of Knowledge*, ed. by S.E. Woolgar, London 1988, s. 171–173.

[11] Tak tę autokreację odbierali już współcześni, a późniejsze prace historyków tylko ten przekaz umocniły. Przykładów jest wiele – warto wskazać relację, powstałą w trakcie poselstwa Stanisława Chomętowskiego do Rosji z 1720 r. ; zob. M. Puzyna (*Petersburg w roku 1720 według opisu*

negujemy wielkości Piotra I, sygnalizujemy jednak, że to wszystko było możliwe dzięki osobom, którymi się otaczał i których rad zasięgał.

W koncepcji aktora-sieci osoba uosabiająca struktury państwowe może być określana jako wielki aktor[12]. Jego wola i decyzje stanowią zaś rezultat ustabilizowanych relacji pomiędzy aktorami i aktantami. Co więcej, podczas formowania nowego pułku, ogłaszania regulacji prawnych, wprowadzania instytucji centralnych, budowania struktur związanych przykładowo z systemem rekruckim tworzą się złożone twory, które także możemy nazwać aktantami. One bowiem też wpływają – czy to jako zbiór osobowy (np. w postaci organów administracyjnych lub sztabu wojskowego), czy bezosobowy (jak traktat, regulamin lub akt normatywny) – na inne osoby lub podmioty bądź instytucje. Znacznym ułatwieniem wykorzystania tej koncepcji jest to, że centralną postacią w Rosji przełomu XVII i XVIII w., uosabiającą całość struktur państwowych, był Piotr I.

Pomysłem badawczym autorów niniejszego opracowania jest podążanie za „aktorami wydarzeń", którzy wpływali na ośrodek decyzyjny[13]. Takich osób jest

---

Polaka, wyd. W. Kętrzyński, „Przewodnik Naukowy i Literacki" 5 (1877), 7, s. 604), który ze zdumieniem i podziwem opisywał rozległość zainteresowań Piotra I: „Gołowkin chodzi zawsze z cyrklem złotym, wysadzonych drogiemi kamieniami na znak rzemiosła swego; ale to dzieje się tylko dla ceremonii, nie on, tylko sam car na tych rzeczach się rozumie". W innym miejscu: „Prezentował też Car JMć w cerkwi lustro do dziewięciu świec misternej roboty z kości słoniowej widzące przed wielkim ołtarzem, które sam własną swoją ręką zrobił. Każdy uznał piękność roboty nie tylko lustra, ale też okrętów i statków morskich nowej inwencyi (…). Umie rozkazać ten pan każdemu rzemieślnikowi, a właśnie to jest najosobliwszy przymiot architekta. W tym monarsze wszystko się zawiera"; zob. ibidem, s. 614.

12 Co do zasady metoda teorii-sieci nie stopniuje ani nie hierarchizuje aktorów (aktantów). Akceptuje jednak znaczenie wielkich jednostek, korporacji, państw itp., przy czym akcentuje, że więksi aktorzy stanowią rezultat stabilizowania się relacji pomiędzy mniejszymi aktorami; zob. K. Abriszewski, *Teoria aktora-sieci Bruno Latoura…*, s. 120–121.

13 Prac historycznych wykorzystujących teorię aktora-sieci jest niewiele. Pojęcia „aktant" użył ostatnio, ale w zupełnie innym, przekształconym znaczeniu – jako głównego podmiotu inicjującego przemiany – polski historyk Aleksander Bołdyrew; zob. A. Bołdyrew, *Przemiany uzbrojenia wojska polskiego na przełomie średniowiecza i nowożytności (1454–1572) jako przejaw (r)ewolucji militarnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" 80 (2019), s. 128–129. Por. J. Łotman, *Klio na rozdrożu*, [w:] idem, *Kultura, historia, literatura*, red. B. Żyłko, Gdańsk 2017, s. 177–180. Jest to zastanawiające, gdyż metoda ta jest koherentna z badaniami prowadzonymi przez historyków. W założeniu nie istnieje aktant niepozostawiający śladów. W badaniach historycznych można to przełożyć na hasło „podążaj za źródłami" bez formułowania założeń wstępnych. Jest to zatem metoda szczególnie przydatna dla historyków, którzy nie chcą pisać w usystematyzowanych

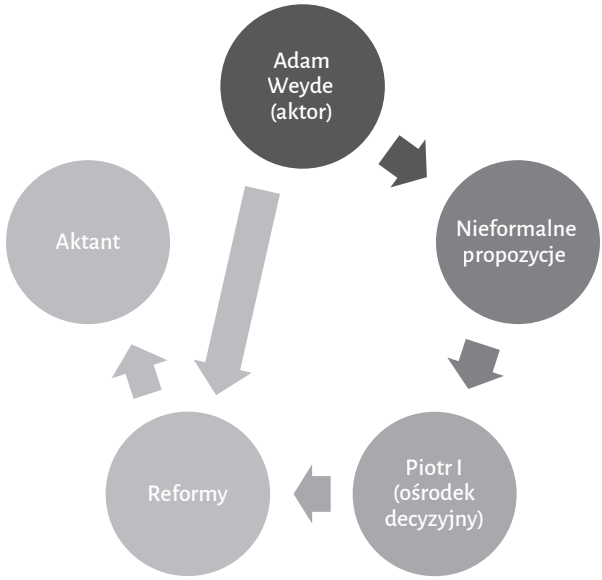

Wykres 1. Rola aktora (bohatera drugiego planu) w procesie modernizacyjnym państwa
Aktant inspiruje władcę nowymi rozwiązaniami, które zostają przetworzone w ramy instytucjonalne. Te zaś muszą być wprowadzone w życie przez różnych aktorów, a często ich efektem jest stworzenie nowego aktanta. Należy pamiętać, że Piotr I również wpływa na Adama Weyde, a na obu oddziałują inni aktorzy, co tworzy złożoną i dynamiczną strukturę.

Źródło: opracowanie własne na podstawie teorii aktora-sieci.

bardzo wiele, ale jeżeli zawęzimy poszukiwania do tych, które miały na tyle szerokie predyspozycje intelektualne, że były w stanie zainspirować cara reformami, a z drugiej były na tyle kompetentne, pracowite, dobrze zorganizowane i zaufane, że to im władca powierzył zadania przeprowadzenia reform, wówczas wybór zawęża się do kilkunastu osób. Takie postacie określamy mianem bohaterów drugiego planu (zob. wykres 1). Na tle różnych kandydatów z otoczenia Piotra I, spełniających tak przyjęte kryteria, osobą wyróżniającą się jest Adam Weyde. Był

ramach paradygmatów i koncepcji. Por. K. Abriszewski, *Teoria aktora-sieci Bruno Latoura…*, s. 121–122.

on człowiekiem inteligentnym, oczytanym, władającym kilkoma językami oraz posiadał cenne zdolności organizacyjne. Już w trakcie służby wojskowej i państwowej miał realną możliwość działania, realizował wytyczony plan modernizacyjny oraz był świadomy celu, który zamierzał osiągnąć.

W niniejszej publikacji prezentujemy szerokie spektrum działalności Adama Weyde. Jak już wskazaliśmy, nie było naszą intencją stworzenie klasycznej biografii. Prezentujemy natomiast jego aktywność wojskową, do której włączamy wątki polityczne, a także religijne, edukacyjne, rodzinne, ekonomiczne, o ile ma to wpływ na główny przedmiot badań, jakim jest proces modernizacji armii i związanych z nią instytucji państwa rosyjskiego[14]. Wszystko to rozgrywa się w układzie przedstawionym na wykresie 1, gdzie stale obecny jest Piotr I, i w takich też relacjach staramy się zaprezentować rozgrywające się wówczas wydarzenia. Brak politycznych aspiracji carskiego współpracownika, połączony z pracowitością i skromnością oraz chęcią wdrażania nowatorskich rozwiązań w strukturach wojskowych i państwowych, Piotr I wykorzystywał i doceniał w całej rozciągłości. W konsekwencji prowadzimy równolegle dwie narracje. Pierwsza prezentuje losy oficera elitarnego pułku Preobrażeńskiego (majora od 1693 r.), następnie generała i senatora, druga – charakteryzuje przemiany zachodzące w armii carskiej na przełomie XVII i XVIII w., określane terminem rewolucji militarnej. Na styku tych dwóch zagadnień pojawia się kwestia kluczowa, a mianowicie stopień oddziaływania Adama Weyde na reformy armii i związanych z nią instytucji państwowych. Niniejsza książka prezentuje zatem osobę jednego z faktycznych inicjatorów i realizatorów zmiany oblicza Piotrowego wojska – człowieka drugiego planu, ale nie mniej ważnego niż sam monarcha. Właśnie tego typu ludzie budowali struktury, tworzyli podstawy instytucjonalne i organizacyjne, umożliwiające wybitnym wodzom i władcom wykorzystać ten potencjał podczas wojen.

Dodatkową wartością analizy życia Adama Weyde jest możliwość zaobserwowania mechanizmu recepcji wzorców obcych i sposobu wdrażania ich w Rosji. Używając przenośni, można stwierdzić, iż łączył on w sobie dwa ówczesne światy: zachodnioeuropejski i rosyjski – był bowiem cudzoziemcem, ale dorastającym już w Moskwie. Dla Piotra I był człowiekiem wprost bezcennym, łączącym doskonale

[14] Chętnie wykorzystujemy czynniki, które w istotny sposób wpływały zgodnie z koncepcją aktora-sieci na jego decyzje o charakterze publicznym (zob. rozdział 14).

doświadczenie wojskowe z wiedzą teoretyczną czerpaną z wydawanych na Zachodzie dzieł literatury fachowej. Do tego dochodziła dobra znajomość języków obcych, przede wszystkim niemieckiego, będącego podstawowym językiem powstających wówczas traktatów wojskowych (w oryginałach i poprzez tłumaczenia). Powyższe walory decydowały, że bardzo często powierzano mu odpowiedzialne zadania w postaci zagranicznych misji o charakterze dyplomatycznym. Oczywiście był również uczestnikiem rosyjskich kampanii wojennych, rozgrywających się poza granicami własnego państwa, dlatego dane mu było znaleźć się w wielu różniących się kulturowo i politycznie państwach Starego Kontynentu. Odwiedził Anglię, Zjednoczone Prowincje (Holandia), Wielkie Księstwo Litewskie, Koronę, Kurlandię, księstwa Rzeszy (przede wszystkim Prusy, Meklemburgię i Saksonię), Cesarstwo, Danię, Turcję (m.in. ziemie nad Morzem Azowskim i Mołdawię) oraz Szwecję (właściwą i jej poszczególne prowincje). W tym ostatnim kraju przyszło mu nawet spędzić w niewoli aż 10 lat (1700–1710), przy czym poczynione tam spostrzeżenia przyniosły wymierne korzyści dla modernizacji spraw zarówno wojskowych, jak i administracyjnych w Rosji.

W związku z powyższym w niniejszej pracy zamierzamy przedstawić jego wieloaspektową ocenę jako praktyka i teoretyka w dziedzinie wojskowości. Ponadto będziemy chcieli ukazać mechanizmy kariery oficerskiej w Rosji przełomu XVII i XVIII stulecia na przykładzie różnorodnych więzów łączących żołnierzy z naczelnym dowódcą. Wyeksponujemy również pobożność protestancką, silnie zabarwioną ideą pietyzmu, którą Adam Weyde kierował się w swoim życiu i jaką krzewił w armii[15].

W historiografii wojskowej główny akcent kładzie się przede wszystkim na czyny naczelnych wodzów, wielkich zwycięzców i osądza się przegranych biorących udział w konfliktach zbrojnych. Zwraca się również uwagę na nowe koncepcje strategiczne, taktyczne czy innowacyjne rozwiązania dotyczące działań operacyjnych. Z drugiej strony wiele prac, nie tylko historyczno-prawnych, skupia się na zaprezentowaniu struktury armii i odpowiedzialnych za jej organizację instytucji

[15] Pietyście krzewili pobożność według idei pierwotnego Kościoła, akcentowali konieczność edukacji, surowej dyscypliny, nowoczesnych sposobów nauczania. Pietyzm łączył dwa zjawiska: konserwatyzm teologiczny i społeczny z „wczesnym oświeceniem" (niem. *Frühaufklärung*); por. F. Bottin, M. Longo, *The History of Philosophy from Eclecticism to Pietism*, [w:] *Models of the History of Philosophy*, red. G. Santinello, G. Piaia, Dordrecht 2010, s. 301–385.

państwowych. Ideą tej pracy jest zbalansowane przedstawienie tych dwóch elementów, ale również zaakcentowanie, że ktoś podmiotowo, faktycznie budował nowoczesny, wydajny i sprawny system militarny.

Do chwili obecnej nie została opracowana biografia carskiego wodza. Publikowane dotychczas informacje o życiu i regulaminie Adama Weyde mają charakter krótkich, ogólnych not biograficznych[16], a nawet haseł encyklopedycznych[17]. Wyjątkiem jest niewielka objętościowo (licząca zaledwie 31 stron), lecz niezwykle ważna praca wybitnego XIX-wiecznego rosyjskiego prawnika i historyka wojskowości, generała piechoty Pawła Bobrowskiego pt. *Weyde Adam Adamowicz. Jeden z głównych współpracowników Piotra Wielkiego i jego regulamin wojskowy 1698 roku. (Rozprawa historyczno-prawna)*. Znalazły się tam najobszerniejsze informacje związane z życiem i służbą wojskową generała, a przede wszystkim pierwsza i jedyna do chwili obecnej próba całościowej charakterystyki jego regulaminu[18]. Z uwagi na bardzo szeroki katalog tematyczny – od wypraw azowskich w latach 1695–1696, po uwzględnienie kwestii protestantów mieszkających w Rosji i ruchu pietystów w Europie – szczegółowy dorobek badań analitycznych przedstawimy w odrębnych rozdziałach.

Skromy stan badań o życiu i działalności Adama Weyde wynika z bardzo rozproszonej bazy źródłowej. Nie pozostawił on także po sobie pamiętnika ani diariusza, nie prowadził również działalności fundacyjno-propagandowej swojego rodu, a brak męskiego potomka i przedwczesna śmierć obu córek nie sprzyjały zachowania o nim pamięci. Symboliczne jest, że nie zachował się żaden portret czy też rycina, a nawet zwykły opis jego wyglądu[19]. Nie ocalał również żaden obiekt materialny w sposób bezpośredni związany z jego osobą. Nie przetrwał nagrobek ani

[16] Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей русской земли*, ч. 1, Москва 1836, s. 253–257; С.А. Венгеров, *Критико-биографический словарь писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней)*, т. 5, Санкт-Петербург 1897, s. 260–265; СВМ, т. 3, отд. IV: *Военные министры и главноуправляющие военною частью в России с 1701 по 1910 год*, гл. ред. Д.А. Скалон, Н.М. Затворницкий, Санкт-Петербург 1911, s. 43–44.

[17] ВЭЛ, гл. ред. Л.И. Зедделер, т. 3, Санкт-Петербург 1853, s. 168–169; ВЭ, ред. В.Ф. Новицкий и др., т. 3, Санкт-Петербург 1911, s. 274–275; ЭВМН, сост. под гл. ред. Г.А. Леера, т. 2, Санкт-Петербург 1885, s. 57.

[18] П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович. Один из главных сотрудников Петра Великого и его военный устав 1698 года. (Историко-юридическое исследование)*, Казань 1887.

[19] W rozdziale 7 jest pokazana miniatura przedstawiająca domniemany wygląd Adama Weyde w okresie szwedzkiej niewoli (1700–1710).

dom czy też sztandar, na którym miało widnieć jego oblicze – paradoksalnie najbardziej trwałymi obiektami okazały się listy, rysunki fortyfikacji i napisane przez niego traktaty. Został on szerzej udokumentowany w rycinach prezentujących bitwę pod Narwą i w wierszach sławiących Karola XII, wydanych po tym starciu.

Niewątpliwie jego najważniejszym dziełem jest stworzony w 1698 r. regulamin wojskowy[20]. Staramy się udowodnić, że nie jest to jedyne wartościowe dzieło, które napisał. Oprócz tego – jak wspomnieliśmy – zachowało się sporo listów, których był adresatem lub nadawcą; są też takie, w których przewijały się informacje o podejmowanych przez niego działaniach. Wielką rolę odgrywały akty normatywne i dokumenty wydawane przez Piotra I oraz organy państwowe. Część z nich była autorstwa lub powstała z inspiracji carskiego współpracownika, inne zaś dotyczyły jego osoby z racji piastowanych stanowisk państwowych: wodza, senatora, drugiego prezydenta Kolegium Wojskowego. W końcu istotnym źródłem poznania losów carskiego powiernika są diariusze i pamiętniki spisane przez znane mu i związane z nim w jakiś sposób osoby[21]. Specjalną grupą źródeł, które wykorzystujemy w ujęciu statystycznym i które stanowią podstawę do sformułowania końcowej oceny wpływu Adama Weyde na armię i kadrę oficerską, są „ankiety oficerskie" (tzw. *skazki* oficerskie) i „wypisy przebiegu służby", sporządzone w la-

---

[20] А. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов). Воинский устав, сочиненный генералом Адамом Вейде и посвященный Петру I (1698 г.)*, БАН, ф. Библиотека Петра I, П. I Б, № 5 (Петр. гал. № 3). Stanowi on przedmiot pierwszej krytycznej edycji źródłowej, który zostanie przez nas opublikowany jako uzupełnienie niniejszej monografii. W 1841 r. dzieło to zostało wydane bez opracowania krytycznego, nawet bez przywołania podstawy źródłowej rękopisu; zob. А.А. Вейде, *Воинский устав, составленный и посвященный Петру Великому генералом Вейде, в 1698 году*, Санкт-Петербург 1841.

[21] W tym miejscu należy przywołać dwie niezwykle istotne relacje źródłowe, których autorzy przedstawili bardzo realistyczną charakterystykę zarówno osoby Adama Weyde, jak i rozgrywających się wówczas wydarzeń. Autorem pierwszej jest oficer rosyjskiej armii – pułkownik Aleksander Gordon; zob. A. Gordon, *The History of Peter the Great, Emperor of Russia. To which is Prefixed, a Short General History of the Country, from the Rise of that Monarchy: And an Account of the Author's Life*, vol. 1, Aberdeen–London–Edinburgh–Glasgow 1755. Druga została sporządzona przez Petera Henry'ego Bruce'a, adiutanta (generals-adiutanta) generała Weyde już po jego powrocie ze szwedzkiej niewoli w 1711 r.; zob. P.H. Bruce, *Memoirs. Containing an Account of his Travels in German, Russia, Tatary, Turkey, the West Indies, etc. As also Several Very Interesting Private Anecdotes of the Czar, Peter I. of Russia*, London 1782 (dzieło to niemal natychmiast ukazało się również w języku niemieckim: *Nachrichten von seinen Reisen in Deutschland, Rußland, die Tartarey, Türkey, Westindien*, Leipzig 1784).

tach 1720–1721. Zachowało się aż 2695 takich życiorysów oficerskich, będących podstawą do przeprowadzenia analizy kwantytatywnej, przedstawiającej wpływ Adama Weyde na kształtowanie się kadry dowódczej[22].

Unikamy nadużywania cytatów, uważając, że celem autora(ów) jest zaprezentowanie czytelnikowi interpretacji opisywanych wydarzeń. Jeżeli jednak je podajemy, wszystkie tłumaczymy na język polski, stosując się do reguł, które opisaliśmy przy tłumaczeniu *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*[23]. Nierzadko dodajemy własne dopowiedzenia w celu większej klarowności przytaczanego fragmentu. Słowa te umieszczamy w nawiasach kwadratowych i nie oznaczamy ich już skrótem „P.K. i K.Ł.".

Ilustracje prezentujemy z odrębną numeracją w poszczególnych rozdziałach. Wliczamy do nich również plany wielkoskalowe – najczęściej fortyfikacji. Mapy średnioskalowe i małoskalowe wyodrębniamy w numeracji ciągłej przez całą książkę, podobnie jak tabele i wykresy. Spis wszystkich tych elementów umieszczamy na końcu książki.

Książkę podzieliliśmy na 15 rozdziałów w ujęciu problemowym, przy czym staraliśmy się je uporządkować chronologicznie. Oznacza to, że co do zasady losy Adama Weyde prezentujemy w sposób ciągły, jednakże niektóre zagadnienia występujące w tym samym czasie rozdzieliliśmy na dwa, trzy, a nawet większą liczbę rozdziałów. Unikamy narracji ciągłej, polegającej na miesięcznej relacji wydarzeń, skupiając się (z reguły) na jednym kluczowym elemencie w obrębie rozdziału. Zamiast typowego podsumowania przygotowaliśmy ocenę Adama Weyde w dwóch ostatnich rozdziałach: 14 i 15. Aby ułatwić korzystanie z monografii, poniżej przedstawiamy wykres, w którym rejestrujemy podstawową chronologię odnotowaną w poszczególnych rozdziałach.

W tym miejscu przedstawiamy krótką charakterystykę poszczególnych rozdziałów z ich głównymi tezami i hipotezami badawczymi.

W rozdziale 1 stawiamy pytanie dotyczące pochodzenia rodziny Adama Weyde. Potwierdzamy istniejące dotąd ustalenia (niekiedy podważane przez badaczy), że wywodził się on z niderlandzkiego rodu, który następnie rozdzielił się na linię duńską i wschodnioeuropejską. Rodzinna tradycja wojskowa odgrywała dużą

[22] *Офицерские сказки первой четверти XVIII века. Полевая армия. Сборник документов в 2-х томах*, сост., вступ. ст., оформл. К.В. Татарникова, т. 1, Москва 2015.

[23] *Kodeks wojskowy Piotra I…*, s. 82–87.

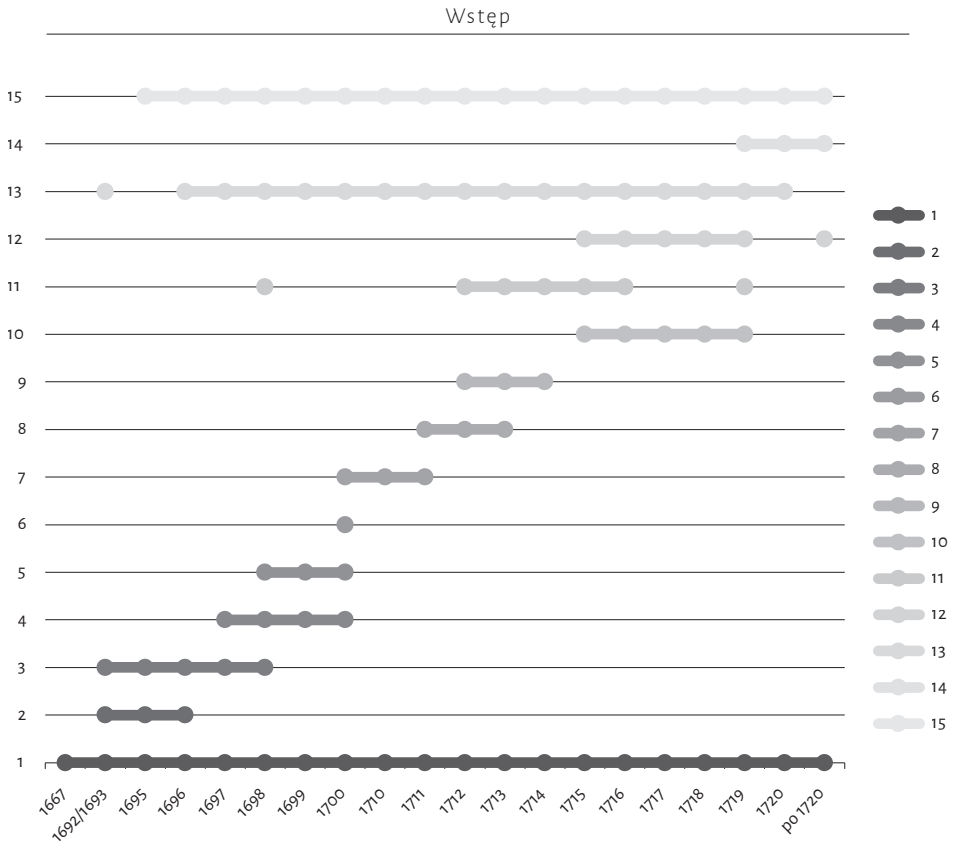

Wykres 2. Ujęcie chronologii w poszczególnych rozdziałach książki

Na osi poziomej zaznaczono lata, a na pionowej kolejne rozdziały.

Źródło: opracowanie własne.

rolę w jego życiu (ojciec służył jako oficer w oddziałach armii rosyjskiej). Nie bez znaczenia było silne przywiązanie przedstawicieli rodziny do religii luterańskiej i pamięć o założycielu rodu (przejawiało się to w nadawaniu członkom rodziny imienia Adam). Podkreślamy także jego znakomite kompetencje językowe – naturalnie władał niemieckim i rosyjskim, posługiwał się również flamandzkim i francuskim, a z dużym prawdopodobieństwem także szwedzkim, na co wpływ miała wieloletnia niewola. Walory te umożliwiły mu pełnienie roli swoistego „pasa transmisyjnego" w przenoszeniu zróżnicowanych zachodnioeuropejskich wzorców kulturowych do Rosji.

W rozdziale 2 odnosimy się do kluczowego wydarzenia rosyjsko-tureckiej wojny 1686–1700, jakim okazały się dwie wyprawy armii carskiej z lat 1695–1696, majce na celu zdobycie położonej u ujścia Donu twierdzy azowskiej. W obydwu kampaniach udział wziął major pułku Preobrażeńskiego Adam Weyde. Podczas pierwszej, wyznaczony przez cara na naczelnika prac oblężniczych, przez swoją niekompetencję bądź brak doświadczenia doprowadził do wybuchu zakładanego pod twierdzą podkopu, co spowodowało stratę 100–150 żołnierzy i groziło rozruchami w armii. W działaniach podjętych w 1696 r. nie powierzono mu już żadnej kluczowej funkcji dowódczej. Ponowne oblężenie Azowa przez Rosjan przyniosło wielki sukces – twierdza przeszła w ich władanie, podobnie jak ziemie położone u ujścia Donu. Co więcej, Piotr I uzyskał dla swojej floty wojennej wyjście na Morze Azowskie, a w perspektywie możliwość dostępu do wód Morza Czarnego.

Wydarzenia z lat 1695–1696 ukazywały również konflikt o wpływy pomiędzy starymi, doświadczonymi oficerami a młodymi przyjaciółmi cara. Próba zastąpienia głównych aktorów wojskowych zakończyła się bolesną, ale wartościową nauką. Zmiana w układzie aktorów-sieci musiała poczekać na naturalnie zachodzące rotacje pokoleniowe, które miały miejsce dopiero w 1699 r. Późniejsze zachowanie Adama Weyde wskazuje, że wyprawy azowskie nauczyły go cierpliwości, a poprzez pracowitość i oddanie odzyskiwał on pozycję u cara. Po tym doświadczeniu zaczął również przejawiać wielką dbałość o swoich żołnierzy, miał też możliwość porównania wartości bojowej starych formacji wojska rosyjskiego – pułków strzeleckich i oddziałów tzw. nowej organizacji wojskowej (jednostki piechoty i kawalerii funkcjonujące od lat 30. XVII w.) – z kondycją prezentowaną przez dwa pułki piechoty zorganizowane przez Piotra I na wzór zachodnioeuropejski: Preobrażeński i Siemionowski (przyszłe pułki gwardii)[24].

Jednym z czynników, mających wpływ na podjęcie przez cara dzieła modernizacji armii, były wnioski i spostrzeżenia poczynione podczas jego pierwszej wielkiej wyprawy do krajów Europy Zachodniej, co zostało uwzględnione w roz-

[24] Szerzej o gwardii Piotra I zob. Е.М. Болтунова, *Гвардия Петра Великого как военная корпорация*, Москва 2011. Oddziałom carskim nie ustępowały także biorące udział w działaniach wojennych, utworzone jeszcze w pierwszej połowie XVII w. dwie najlepsze jednostki „cudzoziemskiego autoramentu" – Pierwszy i Drugi Wyborowy Moskiewski Pułk Piechoty, czyli późniejsze pułki piechoty armii Piotra I: Lefortowski i Butyrski. Pierwszą z tych jednostek przyszło później dowodzić Adamowi Weyde.

dziale 3. Miało to miejsce w latach 1697–1698, kiedy Piotr I *incognito* wziął udział (w określonych sytuacjach występował oficjalnie jako monarcha) w rosyjskiej misji dyplomatycznej udającej się na Zachód, noszącej miano Wielkiego Poselstwa. W to przedsięwzięcie zaangażowany był również major Preobrażeńców, który miał za zadanie uprzedzenie europejskich władców o przybyciu carskich wysłanników, a także w określonych przypadkach przygotowanie ich pobytu. Co więcej, major pułku Preobrażeńskiego udał się wówczas do obozu wojsk cesarskich, dowodzonych przez księcia Eugeniusza Sabaudzkiego, który pociągnął przeciwko Turkom. Tym sposobem carski oficer miał możność przyglądania się funkcjonowaniu jednej z najlepszych armii europejskich. Przyszło mu także uczestniczyć w roli obserwatora w bitwie pod Zentą 1 (11) września 1697 r., podczas której wojska cesarskie pobiły siły sułtana. W rozdziale przedstawiliśmy również itinerarium oraz mapy etapów przemieszczania się cara i jego wysłannika podczas misji Wielkiego Poselstwa.

W rozdziale 4 prezentujemy trzeci czynnik (po wyprawach azowskich i Wielkim Poselstwie), mający wpływ na decyzję cara w kwestii podjęcia reform wojskowych. Był nim regulamin funkcjonowania nowej armii, który Weyde zestawił w październiku 1698 r. Nieudany bunt strzelców, do jakiego doszło podczas pobytu Piotra I za granicą, potwierdził tylko konieczność przeprowadzenia zmian. Wskazujemy źródła inspiracji wykorzystywane przez jego autora – zarówno w odniesieniu do armii państw europejskich, jak i poszczególnych dzieł. Regulamin poruszał następujące kwestie: charakteryzował stopnie wojskowe i rodzaje oddziałów, określał zasady musztry żołnierzy i ewolucje całych oddziałów, sposób prowadzenia ognia ciągłego i zasady pełnienia wart. Na tle europejskich regulacji wojskowych był to dokument ze wszech miar nowatorski, gdyż wyprzedzał inne ówczesne koncepcje teoretyczne, powielające dawne rozwiązania Jacoba de Gheyna i Johanna Jacoba von Wallhausena z początków XVII stulecia[25]. Wyjaśniał on m.in., w jaki sposób posługiwać się karabinem (z zamkiem skałkowym), bagnetem (zrezygnowano z pik) oraz granatami, a także pokazywał wyższość prowa-

[25] Powyższe zagadnienia zaprezentowano w sposób ścisły tylko do regulaminu Adama Weyde. Obaj autorzy pracują bowiem nad syntetycznymi opracowaniami sztuki wojennej pieszej. Karol Łopatecki przygotowuje to zagadnienie na tle europejskim w XVII stuleciu przez pryzmat traktatów wojskowych, natomiast Paweł Krokosz prowadzi zaawansowane badania nad rozwojem reform wojsk pieszych w armii rosyjskiej do końca XVIII stulecia.

dzenia ognia przy pomocy „padania przez szeregi" oraz „strzelania plutonami" nad kontrmarszem. Nie bez znaczenia było też wprowadzenie komend w języku rosyjskim, co w niedalekiej perspektywie wpłynęło na unarodowienie nazewnictwa stopni oficerskich w armii.

A zatem carski przyjaciel i współpracownik stał się prekursorem czy też kołem zamachowym (aktorem), który wprawił w ruch całą wojskową machinę prawodawczą. Armia rosyjska otrzymała gotowy materiał szkoleniowy dotyczący zasad stosowania musztry, ćwiczeń z prowadzenia ognia ciągłego oraz podstawowych komend dotyczących obrotów oddziałów. Do tego należy uwzględnić nowatorską na gruncie rosyjskim propozycję formowania *bataillon carré*[26]. Udowadniamy, że pomimo niewydania regulaminu w wersji drukowanej odegrał on istotną rolę w reformach rosyjskiej armii. Regulacja ta obowiązywała, wraz z innymi instrukcjami, niemal przez cały okres zmagań wojennych Rosji ze Szwecją (1700–1721), a przyjęte tam rozwiązania stanowiły wzór dla państw Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, pozostających niejako na uboczu trwającej wówczas rewolucji militarnej[27]. Regulamin stał się więc samodzielnym aktantem, który realnie oddziaływał na rozwój wojskowości rosyjskiej, w szczególności podczas pobytu Adama Weyde w szwedzkiej niewoli. Co więcej, stale wykorzystywane dziedzictwo utrwalało w pamięci elit wojskowych mit o generale i umożliwiło jego szybki powrót do służby po zwolnieniu z niewoli.

Aby umożliwić wyszkolenie żołnierzy według wspomnianego regulaminu, należało stworzyć nową armię. Adam Weyde porównywał wojsko do maszyny, a właściwie do mechanizmu zegara, i w taki sposób próbował je zorganizować. Decydujący wpływ na zwycięstwo miała odgrywać organizacja, wyszkolenie i poziom dyscypliny, a nie liczebność armii. Dlatego żołnierze, ujednoliceni w obowiązkach oficerowie oraz różne jednostki taktyczne miały działać jak trybiki – wzajemnie

---

[26] Był to szyk stosowany podczas walki, polegający na ustawieniu żołnierzy w regularny czworobok, aby tym sposobem umożliwić całemu oddziałowi, który go formował, obronę przed atakiem wroga z każdej ze stron.

[27] Można w tym przypadku przywołać Portę Ottomańską; zob. G. Ágoston, *Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History" 12 (2011), 2, s. 281–319. Podjęte przez Piotra I reformy wojskowe były również szeroko komentowane w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej, co widoczne jest chociażby w tłumaczeniu rosyjskich artykułów wojskowych na język polski lub francuski; zob. *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku…*, s. 74–78.

się uzupełniać i wykonywać rozkazy dokładnie zgodnie z wolą naczelnego wodza. Świeżo awansowany generał Adam Weyde był więc zwolennikiem armii stałej, opartej na poborze rekrutów. Umożliwiała ona nieustanne szkolenie, gwarantowała istnienie licznej grupy weteranów, którzy mogli uczyć fachu niedoświadczonych żołnierzy, zapewniała odpowiednią dyscyplinę. Aby zrealizować tę wizję, przygotował projekt budżetu wojskowego, przetłumaczył zagraniczne artykuły wojskowe (przepisy prawa karnego mającego na celu utrzymanie armii w dyscyplinie wojskowej), a także wskazał na konieczność zreformowania zasad werbunku. W odniesieniu do ostatniej kwestii – wzorcowy model został wprowadzony dopiero w 1705 r., jednak kluczowe posunięcie wykonano w latach 1699–1700, kiedy zorganizowano pierwszy, jeszcze mieszany pobór (ochotniczo-obowiązkowy) do Piotrowego wojska. Upragniona komenda i szkolenie jednej z trzech dywizji, nowych w Rosji jednostek taktycznych, przypadła właśnie twórcy regulacji. W tym celu Weyde opracował dwa kolejne dokumenty: *Zbieranie szeregów* oraz *Instrukcję dla kapitana*, które stanowiły istotny element w procesie szkolenia wojska. Generał stworzył system stopniowego wdrażania zwerbowanych żołnierzy do dyscypliny wojskowej, wprowadzając aż cztery rodzaje kar w zależności od stopnia recydywy.

Oceniamy, że carski współpracownik położył podwaliny pod wprowadzenie w Rosji armii stałej, a co więcej – narodowej. Dokonaliśmy również oceny kwantytatywnej jakości bojowej jego dywizji zmierzającej pod Narwę. Niestety, skala jej strat w czasie marszu wynosiła aż 17,7% i była bardzo zróżnicowana w oddziałach. Podkreśliliśmy, że choroby i czynniki losowe były tylko jednym z powodów, a kluczowy element odgrywała dezercja (zob. rozdział 5).

Pierwszy etap modernizacji armii rosyjskiej zakończył się niepowodzeniem, co dobitnie wykazała przegrana przez Rosjan bitwa pod Narwą w 1700 r. W rozdziale 6 przedstawiamy czynniki, które do tego doprowadziły. Po pierwsze, należy wskazać znakomitą strategię i niezwykle skuteczne działania operacyjne Szwecji, które umożliwiły wyeliminowanie z dalszej wojny Danii (jednego z trzech, obok Rosji i Saksonii, koalicjantów antyszwedzkich). Następnie Karol XII błyskawicznie przerzucił swoje wojska drogą morską na pomoc oblężonej przez Rosjan Narwie. Równie skuteczna okazała się taktyka przyjęta przez Szwedów podczas ataku na liczniejszego i schowanego za umocnieniami wroga – uderzenie w dwóch silnych kolumnach w najsłabsze miejsca obrony rosyjskiej oraz brawurowy atak grenadierów. Ukazujemy sposób walki przy pomocy granatów, które niwelowały

przewagę wynikającą z fortyfikacji polowych. Na wynik bitwy wpłynęła również zachowawcza postawa rosyjskiego dowództwa (włącznie z generałem Weyde) i przyjęcie defensywnej strategii oraz niedostateczne wyszkolenie żołnierzy. Część z nich było nieostrzelanych, odznaczali się niską dyscypliną (to przekładało się na wysoki poziom dezercji) i odczuwali nieufność do cudzoziemskich oficerów. Niezwykle istotna była również bariera językowa – rosyjscy rekruci nie rozumieli komend wydawanych w obcym języku (niemieckim), a dowódcy nie rozumieli swoich podkomendnych. Z tych powodów armia ta w żaden sposób nie mogła przeciwstawić się znakomicie zorganizowanym oddziałom szwedzkim. Jednocześnie wskazujemy, że w zasadzie do końca, czyli do kapitulacji dywizji Adama Weyde, los bitwy nie był rozstrzygnięty i mógł się odwrócić na korzyść Rosjan. Związek taktyczny generała pozostawał bowiem niemal w nienaruszonym stanie bojowym i gotowy był do dalszej walki. Szansy tej generał niestety nie wykorzystał. Nie był on w naszej opinii wybitnym dowódcą polowym, tylko genialnym organizatorem – jak go oceniamy – bohaterem drugiego planu. Należy podkreślić, że podejmowane przez carskiego współpracownika działania w latach 1699–1700 stały się podstawą dalszej profesjonalizacji Piotrowego wojska. Utworzone lub dowodzone przez Adama Weyde pułki przetrwały w niemal nienaruszonym stanie i nabywały w kolejnych latach doświadczenia, a cały związek taktyczny zwyczajowo nadal był nazywany od jego pierwszego dowódcy. Dlatego nie można uznać argumentu o nieudanym eksperymencie wojskowym i konieczności budowania całej armii rosyjskiej od nowa.

W kolejnej części (rozdział 7) przedstawiamy losy Adama Weyde jako jeńca wojennego. Zwracamy uwagę, że władze szwedzkie przyjęły konsekwentnie realizowaną strategię zwlekania z wymianą więźniów. Doskonale zdawano sobie sprawę, jaką wartość dla cara i podjętych przez niego reform armii posiadali osadzeni generałowie. Weryfikujemy istniejące w literaturze dane biograficzne, wskazując, że pobyt generała w niewoli był dłuższy niż przyjmowano i trwał w od 1 grudnia 1700 r. do 17 stycznia 1711 r. Opisujemy warunki, w jakich przebywał Adam Weyde, podkreślając przede wszystkim trudności finansowe, lokalowe, kontrolę korespondencji, granicę wolności osobistej (a nawet wielomiesięczną izolację), a także ból rozłąki z rodziną. Oceniając okoliczności, w jakich przetrzymywano generała, można stwierdzić, że miały one charakter sinusoidalny – okresy liberalizacji warunków przerywały często wielomiesięczne represje. Wynikało to z czynni-

ków natury zewnętrznej (polityki władz i zasady wzajemności w relacjach), jak i wewnętrznej (zachowania samych Rosjan). Uważamy, że wielka wojna północna jest niedoceniana jako czas wielkich przekształceń i konstytuowania się zwyczaju w prawie humanitarnym dotyczącym zasad przetrzymywania jeńców wojennych.

Adam Weyde, przebywając w szwedzkiej niewoli, był bacznym obserwatorem funkcjonowania struktur państwowych. W tajnej korespondencji do kraju przesyłał zasłyszane informacje o bieżących wydarzeniach rozgrywających się w samej Szwecji oraz na frontach toczącej się wojny. Zdobytą wiedzę z powodzeniem wykorzystał później w procesie modernizacji Rosji (szerzej o tym w rozdziale 12). Pomagała mu przede wszystkim możliwość opuszczania miejsca odosobnienia na czas nabożeństwa, znajomość języków i kultury europejskiej, a także szerokie grono znajomych, przede wszystkim pietystów. W niewoli korespondował nawet z Karolem XII; z pewnością spotkał się z jego siostrą i przyszłą królową Ulryką Eleonorą. Wyznanie luterańskie nie zawsze jednak stanowiło łącznik z poddanymi Karola XII. W szczególności w małych miasteczkach lokalne duchowieństwo i mieszkańcy widzieli w nim protestanta w służbie rosyjskiego cara, a zatem zdrajcę wspólnej religii. Wspominamy również m.in. o nieudanej próbie ucieczki generała (1703) oraz o inicjatywach podejmowanych przez Piotra I i Mienszykowa w celu dokonania wymiany jeńców. Dopiero klęska pod Połtawą (1709) i utrata wschodnich prowincji nadbałtyckich wraz z Rygą (1710) zmusiła Szwedów do kompromisu. Stawiamy hipotezę, że istotną rolę w procesie wymiany jeńców odegrał sam Adam Weyde. Co więcej, już po swoim zwolnieniu, aż do samej śmierci, na prośby wnoszone przez luterańskich duchownych (pietystów) starał się o poprawę losu szwedzkich jeńców przetrzymywanych w Rosji. Podkreślamy działanie Piotra I, który w 1710 r. nie chciał wyrazić zgody na wymianę swojego przyjaciela na generała Adama Löwenhaupta, którego uważał za bardziej wartościowego wodza. Dla zwalnianego z niewoli generała był to sygnał o konieczności odbudowania swojej pozycji.

Adam Weyde po powrocie do ojczyzny niemal natychmiast trafił na front, biorąc udział w dramatycznej kampanii dunajskiej (1711), wymierzonej przeciwko Turcji (podrozdział 8.1). Błyskawicznie odzyskał zajmowaną niegdyś pozycję dowódczą i zaufanie Piotra I, naruszając tym samym istniejący układ wytworzony wśród najbliższych współpracowników cara. W pierwszej kolejności przejawiło się to tym, że przejął swoją dawną dywizję, którą dotychczas dowodził carski faworyt – wszechwładny Aleksander Mienszykow. Musiał ułożyć z nim relacje, ale

wszedł też w konflikt z generał-majorem Aleksiejem Gołowinem. Układ aktorów działających wokół cara został zaburzony, co stawiało generała Weyde w trudnej sytuacji. Skutkowało to m.in. tym, że zaczął należeć, wbrew własnej ocenie, do grupy tzw. rosyjskich generałów, którzy dążyli do szybkiego i zdecydowanego wejścia w głąb ziem tureckich. Jednocześnie jego listy wskazują, że dostrzegał problemy, które doprowadziły do porażki w konfrontacji z liczniejszymi i lepiej przygotowanymi do działań bojowych siłami przeciwnika. Jak wykazujemy, podczas oblężenia obozu pod Stănileşti armia rosyjska nie utraciła wartości bojowej – z działań zostało wyłączone od około 6,2% do 7,56% stanu osobowego (2874 osób, w tym 49% rannych). Dywizja generała Weyde miała jedne z najniższych wskaźników strat, co świadczy, że nie powierzano mu jeszcze najbardziej wymagających zadań bojowych. Jednakże podczas kampanii w pełni ujawnił on kunszt organizacyjny. Bez jego osoby przebyta trasa byłaby zdecydowanie trudniejsza – to on modernizował logistykę armii rosyjskiej, przygotowując stosowne regulacje i zestawienia tabelaryczne dotyczące wyposażenia. Nie wszystkie pomysły udało mu się zrealizować – mimo swego oburzenia przede wszystkim nie był w stanie zlikwidować obecności kobiet towarzyszących armii.

Piotr I wykorzystał jego zdolności po powrocie do Rosji w charakterystyczny sposób (podrozdział 8.2). Został on na zapleczu głównych działań, stacjonując na terenie Ukrainy i tworząc zasłonę przed Portą Otomańską, nielicznymi oddziałami Karola XII oraz Rzecząpospolitą. Miała tu miejsce swoista strategiczna „gra w szachy" pomiędzy Karolem XII i Piotrem I. Nieodgadnione zamierzenia militarne szwedzkiego monarchy, pragnącego wreszcie opuścić tureckie terytorium, gdzie przebywał po klęsce pod Połtawą (1709), skutkowały nieustannym przerzucaniem carskich oddziałów z miejsca na miejsce. Jednymi z „pionków" w tej grze byli żołnierze pułków dywizji generała Weyde, którym podczas przemarszów tylko w 1711 r. przyszło pokonać dystans 3150 km. Kolejny rok był nieco spokojniejszy, ale cały czas wojsko pozostawało w ruchu i oddziały przebyły około 1350 km. W 1713 r. odbyto podróż ze Smoleńska do Kijowa, a następnie Sankt Petersburga, co dawało kolejne 2160 km. Łącznie w ciągu trzech lat żołnierze przeszli 6660 km (zob. mapę 7)[28]. W międzyczasie generał i jego podkomend-

[28] Warto pamiętać, że dywizja w latach 1717–1718 opuściła Meklemburgię-Schwerin, przez Rzeczpospolitą dotarła do Sankt Petersburga, przemierzając około 2100 km. Zdolność do pokonania

ni brali także udział w fortyfikowaniu obszaru wokół Kijowa. Weyde prowadził z Piotrem I wymianę korespondencji w sprawie wznoszenia twierdz, wykonywał jego projekty, sprowadzał książki z zagranicy, rekomendował niektóre publikacje do druku itp. Na polecenie cara przeanalizował możliwości budowy oraz przygotował projekty cztero-, pięcio- i sześciobastionowych twierdz według „maniery Georga Rimplera". Ten okres w pełni pokazuje umiejętności generała jako bohatera drugiego planu.

Adam Weyde sukces na polu bitwy odniósł dopiero podczas kampanii fińskiej (rozdział 9). Brawurą i odwagą wykazał się podczas bitwy morskiej u półwyspu Hangö Udd (1714), gdzie dowodził galerami stanowiącymi grupę uderzeniową. U skalistych wybrzeży wykorzystano bezwietrzną pogodę, dzięki czemu rosyjskie galery mogły uniknąć głównych sił szwedzkich i zaskoczyć zgrupowanie Nilsa Ehrenschiölda. W chwili starcia poprowadził żołnierzy do abordażu, a osobistym męstwem przyczynił się do ostatecznego sukcesu floty rosyjskiej. Oczywiście nadal jego głównym atutem były działania organizacyjne i logistyczne, a swoją dywizję w 1713 r. przygotował w sposób wręcz wzorcowy.

W rozdziale 10 prezentujemy bardzo intensywny okres życia generała, przypadający na lata 1715–1719. Uczestniczył wówczas w szeregu misji wojskowych w Europie Środkowo-Wschodniej (Rzeczpospolita, Inflanty, północna Rzesza, Dania)[29]. W tym czasie przyczynił się do wytropienia zbiegłego z Rosji syna Piotra I – carewicza Aleksego. Szczególnie istotne były dwie jego aktywności. Po pierwsze, po przybyciu do Danii odwiódł cara od w zasadzie dopiętej inwazji wojsk sojuszniczych na Skanię we wrześniu 1716 r. Zdecydował o tym przygotowany przez niego raport o stanie armii duńskiej, w którym podkreślił jej słabość

tak dużych odległości, nierzadko w krótkim czasie, była interesującą cechą armii rosyjskiej z początku XVIII stulecia.

[29] Używane w książce wyrażenie „Europa Środkowo-Wschodnia" nie jest pojęciem geograficznym, lecz formułą metageograficzną, stworzoną do realizacji celów ideologicznych i politycznych. Kategorię tę rozpowszechnił Oskar Halecki w 1952 r., który scharakteryzował ją jako kraje cywilizacji zachodniej, które po II wojnie światowej znalazły się w obrębie wpływów radzieckich. Miał być to obszar pomiędzy morzami Czarnym i Bałtyckim; zob. O. Halecki, *The Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, New York 1952, s. 4–5, 13; W. Wilczyński, *Geografia i metageografia ziem dawnej Sarmacji*, „Przegląd Geopolityczny" 9 (2014), s. 9–30. W ujęciu XVIII-wiecznej historiografii pod tą formułą rozumiemy tereny, które znalazły się w sferze oddziaływania Piotra I, poczynając od Inflant, Finlandii, Rzeczypospolitej, północnej Rzeszy (Meklemburgii) oraz Danii.

(przestarzałe struktury, niskie morale żołnierzy), stwierdzając wprost, że jest to siła najemna, a nie narodowa. Konstatacja ta jest niezwykle interesująca, gdyż potwierdza słuszność podjętych przez Adama Weyde jeszcze pod koniec XVII w. działań na rzecz stworzenia silnej, narodowej armii rosyjskiej, opartej na poborze rekruckim. Stanowi również swego rodzaju dowód na dynamiczną i skuteczną modernizację rosyjskich struktur wojskowych.

Drugim ważnym wydarzeniem opisanym w rozdziale 10 był jego pobyt w latach 1716–1717 w Meklemburgii-Schwerin. Predyspozycje wynikające z pochodzenia, wyznania, tradycji kulturowych i kompetencji językowych predestynowały go do sprawowania dowództwa nad stacjonującymi tam oddziałami rosyjskimi (swoją dywizją, a z czasem też całym korpusem rosyjskim). Pobyt Rosjan w Meklemburgii starał się wykorzystać jej władca Karol Leopold, narzucając poddanym rządy absolutne, licząc jednocześnie, że ich ewentualne wystąpienia spacyfikują carscy żołnierze. Podobnie jak wcześniej Weyde również wtedy dał się poznać jako dobry dowódca, dbając o należyte zakwaterowanie i wyżywienie swoich żołnierzy. Nie był przy tym jednak w stanie zapanować i powstrzymać wszystkich rekwizycji żywności i nadużyć, jakich dopuszczali się w księstwie Rosjanie. Te ostatnie działania powodowały, że na ręce generała kierowane były liczne protesty meklemburskiej szlachty, być może upatrującej w nim współwyznawcy religijnego, a przez to orędownika swoich spraw.

W rozdziale 11 podkreślamy udział i osiągnięcia Adama Weyde w kodyfikacji rosyjskiego prawa wojskowego. Stawiamy tezę, iż to właśnie on w 1698 r. rozpoczął działania zmierzające do opracowania całościowego aktu prawnego, regulującego funkcjonowanie armii rosyjskiej – zarówno pod względem organizacyjnym, jak i karno-prawnym. Na podstawie dokonanej analizy porównawczej stwierdzamy, że carski współpracownik był współautorem (być może autorem) przynajmniej I i III księgi wchodzącej w skład tzw. *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 r.* W rozdziale przedstawiamy poszczególne etapy rozwoju kodyfikacji, które rozpoczęły się w 1698 r., a zakończyły się w 1719 r., kiedy opublikowano łącznie wszystkie trzy księgi Piotrowego kodeksu. Intencją Adama Weyde było to, aby każdy żołnierz znał zapisy tego aktu normatywnego, a drukowany egzemplarz regulacji posiadał każdy oficer armii rosyjskiej.

Wraz z wprowadzaniem nowych regulacji prawnych obowiązujących w armii następowały zmiany w organizacji centralnych organów administracji państwo-

wej. W działaniach tych wziął udział również Adam Weyde, co też odnotowaliśmy w rozdziale 12. Od 1718 r. miejsce dawnych *prikazów* zaczęły stopniowo zajmować nowoczesne kolegia, podobne do tych, jakie funkcjonowały w krajach Europy Zachodniej. Zadaniem carskiego powiernika było wyszukiwanie i sprowadzanie do Rosji odpowiednio wykwalifikowanych ludzi, mogących podjąć pracę w tych instytucjach. Rok wcześniej, decyzją cara, Weyde został członkiem Senatu Rządzącego, wyższego organu zarządzającego bieżącymi sprawami państwa. Równocześnie jako drugi prezydent Komisji Wojskowej zorganizował i objął faktyczne kierownictwo w Kolegium Wojskowym, któremu podporządkowano wszystkie sprawy związane z funkcjonowaniem lądowych sił zbrojnych (formalnie prezydentem tej instytucji był Mienszykow). Co więcej, Adam Weyde został mianowany przez cara przewodniczącym sądu wojskowego, mającego sądzić przestępców państwowych na podstawie *Artykułów wojskowych* z 1714 r., stanowiących księgę II Piotrowego kodeksu.

Rozdział 13 przybliża religijność Adama Weyde, który od wczesnych lat bardzo silnie związany był z ośrodkiem pietystów w Halle. Z biegiem czasu carski współpracownik – ze względu na nawiązane przyjaźnie i znajomości – stał się opiekunem tego ruchu w całej Rosji. Za jego sprawą ściągali tam luterańscy duchowni, niosąc posługę duchową wiernym zarówno w poszczególnych miastach, jak i w szeregach reformującego się wojska rosyjskiego. Dlatego postanowiliśmy zestawić katalog protestanckich duchownych związanych z Adamem Weyde. Jednocześnie charakteryzujemy powstającą instytucję kapelanów wojskowych, gdzie pastorzy luterańscy zajmowali bardzo istotne miejsce. Żarliwa religijność generała przełożyła się także na opracowanie konkretnych zapisów wprowadzonego wówczas kodeksu wojskowego. Dotyczyły one modlitw i nabożeństw obowiązujących wszystkich żołnierzy carskiego wojska bez względu na wyznanie.

Z uwagi na przyjętą w opracowaniu koncepcję aktora-sieci zrezygnowaliśmy z klasycznego zakończenia, wydzielając jako podsumowanie dwa zamykające pracę rozdziały: 14 i 15. W rozdziale 14 prezentujemy ostatni rok życia Adama Weyde. Opisujemy okoliczności śmierci najmłodszej córki (1719), co traktujemy jako pretekst do oceny planów matrymonialnych i rodzinnych generała. Wobec braku męskich potomków i przedwczesnej śmierci brata Franca nadzieję na kontynuowanie rodu Weyde wiązał z małżeństwami swoich dwóch córek. Wybór kandydatów na mężów odznaczał się endogamią małżeńską – teść dokonywał

go wewnątrz członków własnej grupy społecznej: cudzoziemców, protestantów i najwyższych oficerów służących w armii rosyjskiej. Działania podejmowane przez aktora miały na celu stworzenie potężnego domu trzech rodzin: Weyde, Lefortów i Bohnów (aktanta). Tragiczne okoliczności (śmierć młodszej córki Marii) doprowadziły do pogorszenia jego stanu zdrowia, w następstwie czego niedługo później zmarł. Niepośledni udział w zniszczeniu dziedzictwa generała miał carski faworyt, major gwardii Piotr Rumiancew, były i niezaakceptowany przez ojca kandydat do ręki Marii. Niemal cały majątek został przejęty przez skarb państwa, a jedyna wnuczka – córka Piotra Leforta i starszej córki generała Justyny – została *de iure* wydziedziczona (przyznano jej około 10% całego majątku). Powyższe stanowi asumpt do oceny dorobku generała. Z punktu widzenia ciągłości rodu była to kariera nieudana. Jednakże uwzględniając teorię aktora-sieci, należy stwierdzić, że Adam Weyde stworzył kilku bardzo ważnych aktantów, którzy przez dziesięciolecia pozytywnie wpływali na rozwój Rosji. Przeprowadzamy tu analizę jego kariery, wykorzystując teorię pól Pierre'a Bourdieu.

W ostatnim rozdziale książki dokonujemy oceny Adama Weyde jako oficera i dowódcy. Aby sformułować obiektywną konkluzję, przeprowadzamy analizę kwantytatywną, uwzględniając sprawozdania oficerskie sporządzone w latach 1720–1721. Na podstawie 2695 „ankiet oficerskich" stawiamy tezę o zróżnicowanym wpływie carskiego współpracownika na kadrę dowódczą, który – jak się okazuje – był znaczący. Aż 20,3% wszystkich oficerów wymieniło generała przynajmniej jednokrotnie w opisie swojej kariery zawodowej. Jego wpływ na podkomendnych w największym stopniu zaznaczył się w pułkach piechoty (24,8%) i oddziałach grenadierów (31,4%). Były jednostki, których kadra oficerska niemal w całości została ukształtowana przez Adama Weyde, ale istniały też takie, gdzie jego wpływ na te kwestie był znikomy. Niemniej współczynnik przekraczający 20% składu oficerskiego należy uznać za znakomity. Dokonaliśmy próby porównania tego wpływu do wskaźników osiąganych przez innych najwyższych dowódców. Okazało się, że na tej podstawie śmiało można wyodrębnić grupę siedmiu dowodzących, którzy w sposób całościowy wpływali na strukturę armii rosyjskiej. Byli to: Borys Szeremietiew, Fiodor Apraksin, Nikita Repnin, Aleksander Mienszykow, Michał Golicyn, Rodion Christian Bauer oraz Adam Weyde.

* * *

Książka ta powstała dzięki projektowi badawczemu „Społeczne i gospodarcze znaczenie obozów i garnizonów wojskowych w państwie polsko-litewskim (XVI–XVIII wiek)", przyznanego w ramach konkursu OPUS-16 przez Narodowe Centrum Nauki (umowa nr UMO-2018/31/B/HS3/00846 do projektu badawczego nr 2018/31/B/HS3/00846), który jest realizowany na Uniwersytecie w Białymstoku.

Za udzieloną pomoc chcielibyśmy podziękować: Dr. Radosławowi Poniatowi (Uniwersytet w Białymstoku) – za czas poświęcony na wielogodzinne konsultacje, podczas których rozważane były kwestie dotyczące teorii (metody) aktora-sieci, stanowiącej inspirację do przygotowania przekazu treści w tej monografii; Prof. Siergiejowi Nikołajewowi (Uniwersytet Państwowy w Sankt Petersburgu i Rosyjska Akademia Nauk, Rosja); Prof. Marii Korogodnie (Dział Rękopisów Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, Rosja); Prof. Larysie Arżakowej (Instytut Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie, Rosja), Dr. Siergiejowi Iwaniukowi (Muzeum-Rezerwat Bitwa pod Stalingradem w Wołgogradzie, Rosja) oraz pracownikowi naukowemu i archiwiście Håkanowi Henrikssonowi (Centralne Archiwum Okręgu Örebro, Örebro, Szwecja) – za pomoc i życzliwość w udostępnianiu oraz pozyskiwaniu materiałów archiwalnych. Osobne podziękowania kierujemy w stronę recenzentów wydawniczych: Prof. Michaela G. Müllera (Uniwersytet Marcina Lutra w Halle i Wittenberdze, Niemcy; Polska Akademia Nauk) i Prof. Pawła A. Krotowa (Państwowy Uniwersytet w Sankt Petersburgu, Rosja) – za wszystkie cenne uwagi i wskazówki.

Niniejsza publikacja powstała pod patronatem Wydziału Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku oraz Wydziału Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Za wsparcie finansowe dziękujemy dziekanom obu wydziałów: Dr. hab. Tomaszowi Mojsikowi, oraz Ks. Prof. dr. hab. Jackowi Urbanowi.

Wyrazy wdzięczności składamy naszym Najbliższym, którzy z niezwykłą wyrozumiałością podchodzili do naszej pracy nad książką.

1. RODZINA

Opinie o pochodzeniu Adama Adamowicza Weyde są w historiografii różne. Zgodnie podaje się, że był synem cudzoziemskiego oficera, najprawdopodobniej narodowości niemieckiej[1], ewentualnie holenderskiej[2]. W istniejących hipotezach istotną rolę odgrywa ustalenie Witalija Pienskoja. Ojcem Adama miał być pułkownik pochodzenia szlacheckiego Timofiej Andriejew von der Weyde, który służył w „pułku cudzoziemskiego autoramentu"[3]. Stoi to jednak w sprzeczności z oficjalnym imieniem odojcowskim używanym przez generała – Adamowicz. Obie informacje mogą być jednak koherentne, gdyż w ówczesnej Rosji bardzo często osiadający cudzoziemcy sami przyjmowali bądź byli nazywani nowymi imionami własnymi lub odojcowskimi[4].

---

[1] P. Bobrowski podaje, że Adam Weyde wywodził się z Prus; zob. П.О. Бобровский, *Петр Великий как военный законодатель*, Санкт-Петербург 1887, s. 19.

[2] R. Wittram, *Peter I. Czar und Kaiser. Zur Geschichte Peters des Grossen in sejner Zeit*, Bd. 2, Göttingen 1964, s. 7. Sergiej Kozłow informuje, iż Weyde pochodził z Flandrii, natomiast Siergiej Czernikow pisze, że był Holendrem; zob. С.А. Козлов, *Русские пленные Великой Северной войны 1700–1721*, Санкт-Петербург 2011, s. 133; С.В. Черников, *Эволюция высшего командования российской армии и флота в первой четверти XVIII века. К вопросу о роли европейского влияния при проведении петровских военных реформ*, „Cahiers du Monde russe" 50 (2009), 2–3, s. 707. Por. F. Otten, *Zu Russ. Конверт*, „Zeitschrift Für Slavische Philologie" 56 (1997), 1, s. 130; P. Bushkovitch, *The Politics of Command in the Army of Peter the Great*, [w:] *Reforming the Tsar's Army: Military Innovation in Imperial Russia from Peter the Great to the Revolution*, ed. by B.W. Menning, D.S. van der Oye, Cambridge–Washington 2004, s. 263.

[3] В.В. Пенской, *Граф Карл Вреде – отцу, 24 ноября 1700 года из Нарвы*, „Научный Результат. Сетевой научно-практический журнал", серия: *Социальные и гуманитарные исследования*, т. 1 (2015), вып. 1 (3), s. 59.

[4] Za przykład może posłużyć choćby druga żona Piotra I – Marta Skawrońska, która przechodząc na prawosławie, przyjęła imię Katarzyny Aleksiejewny. Podobnie pochodzący z Holandii (według

Nie wyklucza się również więzi rodziny Weyde z Prusami, przez co miała ona przynajmniej czasowy związek z ówczesną Rzecząpospolitą. Według ustaleń rosyjskiego genealoga Aleksandra Bobrinskiego przodkiem rodu był major „Weyda", który znajdował się na służbie u polskiego króla. Miał być on nobilitowany na sejmie 1662 r.[5] Trzy stany sejmujące rzeczywiście wydały zgodę na nobilitację niejakiego Zachariasza Weyda (ilustracja 1.1)[6]. Polski historyk Mirosław Nagielski zaznaczył przy tym, że Zachariasz był majorem gwardii dragońskiej, służącym pod komendą Jana Henryka von Alten-Bockuma[7]. Natomiast A. Bobrinski nadmienił, że ów major posiadał majątek Predberże (ros. Предберже), położony w powiecie wiłkomierskim, który przeszedł na jego następców, a ostatecznie w 1783 r. został sprzedany przez Iwana Weyde[8]. Jednakże istnienie pokrewieństwa pomiędzy Adamem Adamowiczem a Zachariaszem to jedynie przypuszczenia. W pamiętniku wojewody mińskiego Krzysztofa Zawiszy, dobrze zorientowanego w koligacjach rodowych, autor określił generała Adama Weyde jako cudzoziemca i nie odnotowywał jakichkolwiek powiązań z Rzecząpospolitą[9].

Rozwiązaniem zagadki pochodzenia są informacje duńskie, a właściwie genealogia rodziny Weyde, sporządzona przez podpułkownika piechoty Hansa Eliasa von der Weyde (1691–1759). Ten oficer i duński właściciel ziemski przeprowadził w Løngholm 29 października 1746 r. wywód genealogiczny swojej rodziny[10]. Wymie-

innych źródeł z jednego z krajów niemieckich) inżynier wojskowy Georg Wilhelm de Hennin zwany był w Rosji Wilhelmem Iwanowiczem de Henninem (Genninem).

5 А. Бобринской, *Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской Империи*, ч. 2: *(от начала XVII стол. до 1885 года)*, Санкт-Петербург 1890, s. 262.

6 AGAD, MK, 364, k. 151–152v.; AGAD, MK, Sigillaty 5, k. 66; *Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w.*, oprac. B. Trelińska, Lublin 2001, s. 370, poz. 1006.

7 M. Nagielski, *Społeczny i narodowy skład gwardii królewskiej za dwóch ostatnich Wazów (1632–1668)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości" 30 (1988), s. 100. Por. M. Wagner, *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2015, s. 327; M. Nagielski, *Żołnierz koronny w XVII wieku. Wybawca i bohater czy ciemiężyciel – w świetle zachowanych rejestrów szkód w księgach grodzkich i ziemskich Rzeczypospolitej*, „Społeczeństwo Staropolskie" 4 (2015), s. 140.

8 А. Бобринской, op. cit., s. 262.

9 Charakterystyczne, że często wspomina on Kurlandczyków, rozpoznaje Szwedów i Rosjan; zob. K. Zawisza, *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721)*, wyd. i opatrzył przyp. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862, s. 388.

10 H.E von der Weyde, [*Adam von der Weyde*], [w:] *Personalhistorisk Tidsskrift. Udgivet af Samfundet for Dansk-Norsk Genealogi og Personalhistorie*, Bd. 6, ved. G.L. Wad, Kjøbenhavn 1885, s. 192–194;

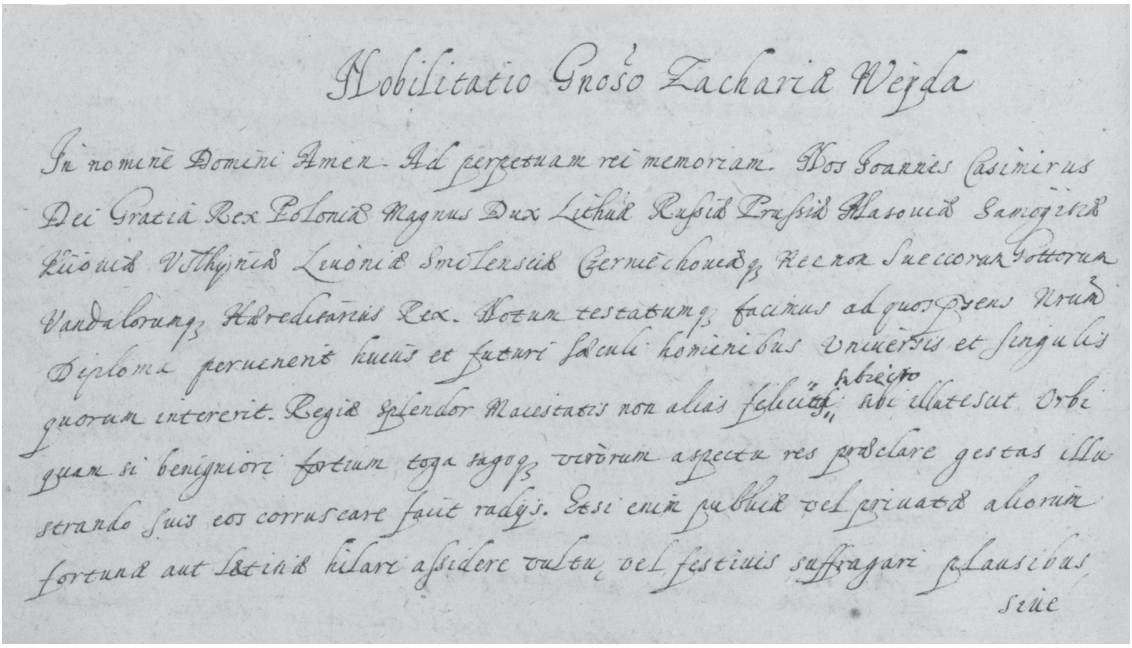

Ilustracja 1.1. Początek dokumentu nobilitacyjnego Zachariasza Weyde

Źródło: AGAD, MK, 364, k. 151.

nia on tytułowego bohatera książki, a uwagi, które odnotowuje, poświadczają wiarygodność sporządzonych zapisów[11]. Jego wiedza była zweryfikowana, gdyż Hans Elias von der Weyde uważał się za spadkobiercę majątku po zmarłym generale. W tym celu skonsultował się ze znawcą spraw rosyjskich Rasmusem Æreboe'em, prywatnym sekretarzem Justa Juela od 1709 r., który spędził w Rosji kilka lat, uczestnicząc m.in. w kampanii dunajskiej i fińskiej. Ærebore po powrocie do Danii został w 1715 r. notariuszem i pomógł Hansowi Eliasowi skontaktować się z ambasadą duńską. W rezultacie w 1730 r. Hansowi Eliasowi udało się zgromadzić bardziej szczegółowe informacje pozyskane w Moskwie[12]. Dzięki temu wiemy, że szlachecka rodzina Weyde wywodziła się z Flandrii, a jej dalsze losy wiązały się z terenami pogranicza

H.W. Harbou, *Oberstløjtnant Hans Elias von der Weydes Selvbiografi*, [w:] *Personalhistorisk Tidsskrift. Udgivet af Samfundet for Dansk-Norsk Genealogi og Personalhistorie*, Bd. 1, ved. H.W. Harbou, Kjøbenhavn 1892, s. 71–131, 201–269. Zob. też H.W. Harbou, *Hans Elias von der Weyde*, [w:] DBL, Bd. 18, udgivet C.F. Bricka, København 1904, s. 474–475.

[11] Mimo że z perspektywy autora była to linia poboczna, dosyć szczegółowo odnotowuje Adama Weyde i jego dzieci.

[12] H.E von der Weyde, op. cit., s. 194; H.W. Harbou, *Oberstløjtnant...*, s. 84.

Niderlandów, północnych księstw Rzeszy (m.in. Hanoweru), królestwa Danii. Jedna z linii udała się na wschód, do Rzeczypospolitej, a następnie do Carstwa Rosyjskiego.

Protoplastą rodu był pochodzący z Flandrii Adam von der Weyde, urodzony w 1498 r. i nobilitowany przez cesarza Karola V w 1547 r. Zmarł 24 lata później, a wśród jedenastu swoich dzieci miał Macusa von der Weyde (1557–1628). Tenże posiadał jedną córkę i trzech synów, a jednym z nich był ojciec Adama – Adam von Weyde. Urodzony w 1608 r. mieszkał w Danii, którą opuścił w 1627 r. Zamieszkał w Koronie, wziął ślub z polską szlachcianką i służył w wojsku polskim w stopniu majora. Mieszkać miał na Smoleńszczyźnie, a do Rosji udał się po zajęciu tych ziem w 1654 r. W nowej ojczyźnie miał trzech synów (według świadectwa Hansa Weyde – dwóch), w tym Adama Adamowicza Weyde[13]. Biorąc pod uwagę, że Adam Weyde miał mieszkać na terenie Rzeczypospolitej przez około trzy dekady i miał z tych terenów żonę szlacheckiego pochodzenia, nie jest wykluczone, że Zachariasz mógł być przyrodnim bratem Adama Adamowicza[14]. Wskazuje na to również wzmianka Petera Henry'ego Bruce'a, który odnotował, że jego oboje rodziców było Niemcami[15]. Imienia matki Adama nie znamy, ale z pewnością żyła ona jeszcze w 1704 r.[16]

Z pewnym uproszczeniem można stwierdzić, że ród Weyde rozdzielił się na linię duńską i polsko-rosyjską. Synowie Marcusa – zarówno Erasmus, jak i Adam – wybrali drogę wojskową i taki wzorzec przekazywali swoim synom, a córki wydawali za oficerów. Czy linia wschodnia pamiętała o swoich korzeniach? Sądzimy, że tak, a symbolicznym tego odzwierciedleniem jest częste nadawanie imienia Adam, nawiązującego do nobilitowanego w 1547 r. założyciela rodu. Tradycję rodową kultywowano szczególnie w linii polsko-rosyjskiej, gdzie w każdym pokoleniu znajdował się jeden tak nazwany mężczyzna (zob. ilustracja 1.4)[17].

---

[13] H.E von der Weyde, op. cit., s. 194.

[14] Według tej hipotezy Zachariasz byłby bratem starszym o około 35–40 lat. Nie jest zatem możliwe, aby razem z Adamem mieli wspólną matkę. Żołnierz ten rozpoczął służbę w nadwornej dragonii Władysława IV od 1642 r.; zob. M. Nagielski, *Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy, 1648–1668*, Warszawa 1989, s. 193.

[15] P.H. Bruce, *Memoirs. Containing an Account…*, s. 204.

[16] A.A. Weyde do E.J. Weyde, [Sztokholm], 17 X 1704, RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1521, nlb [k. 160].

[17] Szerzej o imiennictwie i jego funkcji (m.in. ewokowaniu genezy imion określonego kręgu kulturowego lub regionalnego) zob. E. Rudnicka-Fira, *Imiennictwo krakowian od XVI do XVIII wieku na tle historii i kultury*, Kraków 2013.

Ilustracja 1.2. Podpis i pieczęć Adama Weyde

Fragment poręczenia wystawionego przez generałów przy wymianie pułkownika Aleksandra Gordona, Sztokholm, 2 II 1708 r. Riksarkivet, Defensionskommissionen 1700, Inkomna handlingar, Skrivelser från myndigheter och enskilda, sygn. 165, nlb.

Być może ta nadreprezentacja imienia Adam wiąże się również z herbem rodziny Weyde. Linia polsko-rosyjska na tarczy miała godło w formie drzewa, które powtórzono w klejnocie (zob. ilustracja 1.2)[18]. Mało dokładne pieczęcie sygnetowe Adama Weyde uniemożliwiają jednoznaczną identyfikację mobili herbowej[19]. Prawdopodobnie znajdowała się tam jabłoń z owocami, nawiązując do opowieści biblijnych o drzewie życia i poznania dobra i zła[20]. Zachowane obiekty materialne nie dają pewności co do słuszności interpretacyjnej. Na szczęście trzymacze heraldyczne z reguły występowały w nieco zmienionej formie godła heraldycznego. Te zaś jednoznacznie wskazują, że mamy do czynienia z drzewem owocowym (prawdopodobnie jabłonią)[21]. Prawdopodobnie więc mamy do czynienia z odmianą herbu Raj lub Baum.

---

18 Innym godłem szczyciła się linia duńska, ich zawołaniem było: „Nic bez Boga"; zob. H.W. Harbou, *Oberstløjtnant…*, s. 82.

19 Riksarkivet, Defensionskommissionen 1700, Inkomna handlingar, Skrivelser från myndigheter och enskilda, sygn. 165.

20 Jedną z bardziej sugestywnych form heraldycznych dotyczących wydarzeń związany z biblijną opowieścią o Edenie był herb Raj – w polu wyobrażona była jabłoń i pełzający po niej wąż; zob. J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, s. 247.

21 Wśród alternatywnych rozwiązań możemy mieć do czynienia z polskim herbem Godziemba, adaptowanym przez bojarów litewskich w 1413 r. Niestety, nie znamy herbu Zachariasza (ilustracja 1.1), co mogłoby pomóc w rozstrzygnięciu przynależności rodowej osób używających nazwiska Weyde.

Niemieckie pochodzenie rodziny sprawiało, że także zapis nazwiska Weyde miał w rosyjskich źródłach wiele wariantów. Adam Adamowicz często nazywany był jako: Weid, Weide czy też Weyda, Weyd, Weyt albo Weit, nierzadko z przedrostkiem *von* lub *van*, wskazującym na szlacheckie pochodzenie[22]. Żyjący w tym samym czasie Szkot na rosyjskiej służbie generał Patryk Gordon, przyjaciel i wojskowy nauczyciel Piotra I, „nadał" mu nazwisko White[23]. Sam autor regulaminu w korespondencji podpisywał się w sposób bardzo zróżnicowany: A. Weyde, A. Weÿde lub Adamco Weijde. Jego podpis charakteryzował się dużą starannością i wyrafinowaną formą (zob. ilustracje 1.3, 7.4, 13.1)[24]. Oznacza to, że zaliczył on kurs przynajmniej kaligrafii, co uprawdopodabnia nabycie formalnego wykształ-

---

22 Е. Вейде-Вялова, *В поисках корней рода фон-дер Вейде*, [w:] *Найти свои корни. Сборник статей*, Москва 2018, s. 45. Piotr I w listach adresowanych do Adama Weyde zwracał się także w zróżnicowany sposób, pisząc często jego nazwisko jako Weyt lub Weit. Z kolei Johann Korb, sekretarz austriackiego poselstwa goszczącego w Moskwie w latach 1698–1699, który miał możność poznać generała osobiście, zapisał jego nazwisko jako Weyd; zob. Н.Г. Устрялов, *История царствования Петра Великого*, Санкт-Петербург 1858, т. 3, приложения, № I: 18, s. 429; П. и Б., ред. А.Ф. Бычков, т. 1, Санкт-Петербург 1887, s. VIII; *Diary of an Austrian Secretary of Legation at the Court of Czar Peter the Great. Translatedy from the Original Latin and Edited by the Count Mac Donnell*, vol. 1, London 1863, s. 189–190, 209, 214, 245; vol. 2, s. 234–236.

23 P. Gordon, *Tagebuch des Generals Patrick Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen von Jahre 1655 bis 1661 und seine Aufenthaltes in Russland von Jahre 1661 bis 1699*, zum ersten Male vollständig veröffentlicht durch M.C. Posselt, Bd. 2, St. Petersburg 1851, s. 562. Zob. też: idem, Bd. 3, St. Petersburg 1853, s. 113.

24 Н.Г. Устрялов, op. cit., приложения, № VII: 27, 31, 32, s. 494, 496, 497; П. и Б., т. 1, s. 767, 771, 777, 781, 832; wybór dokumentów: RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1521. Adam Weyde w listach bardzo często podpisywał się w przyjętej wówczas w Rosji tzw. formie uniżonej – Adamco Weyde. Zwyczaj ten przyjął się wśród cudzoziemców (oficerów) mieszkających w Rosji – na przykład Jerzy Famenrin pisał swoje imię jako Juszka, a Iwan Iniechow jako Iwaszka; zob. *Дворянские титулы, гербы и мундиры*, http://militera.lib.ru/research/shepelev1/01.html (dostęp: 10.09.2018). Ponadto Weyde przy swoim nazwisku dodawał także słowo *rab*, co oznaczało niewolnika, sługę, ale również robotnika, pracownika czy poddanego. Była to zwyczajowa, uniżona forma, stosowana wówczas przez wszystkich (także przedstawicieli szlachty i możnowładztwa) w korespondencji do władcy. Zgodnie z dekretem Piotra I z 1702 r. określenie *rab* stawało się obowiązkowe przy nazwisku wnoszącego jakąkolwiek sprawę pisemną na imię carskie, zastępując dotychczas używane „twój chołop", „twoja sierota" lub „twój pobożny poddany"; zob. *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 21, Москва 1995, s. 107–108; Д.Г. Полонский, *Самоидентификация русского дворянства и Петровская реформа эпистолярного этикета (конец XVII – начало XVIII в.)*, [w:] *Правящие элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682–1750)*, отв. сост. Н.Н. Петрухинцев, Л. Эррен, Москва 2013, s. 234–255.

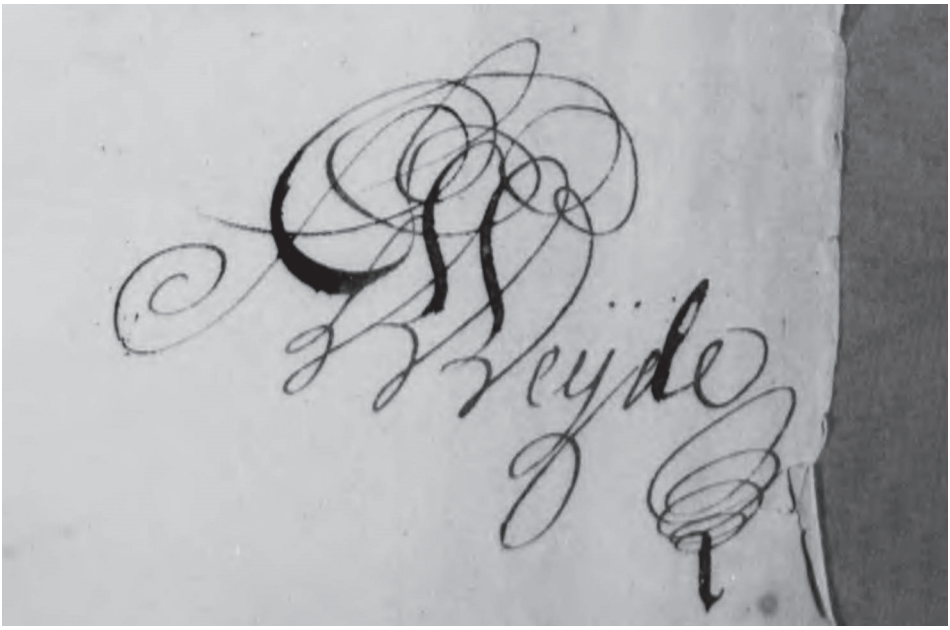

Ilustracja 1.3. Podpis Adama Weyde z 1710 r. (Sztokholm, 12 lipca 1710 r.)

Źródło: RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1521, karty niepaginowane [k. 180].

cenia[25]. Niestety, szczegóły edukacji Adama Weyde są nieznane. Jego podstawowym językiem był niemiecki, w którym najchętniej pisał listy. Znakomicie znał również rosyjski, którego używał na co dzień – w nim spisał regulamin oraz część listów, aczkolwiek podpisując się, cyrylicy używał rzadko (zob. ilustracje 1.2, 4.2, 7.3)[26]. Był nawet wykorzystywany jako tłumacz z języka niemieckiego na rosyjski skomplikowanych dokumentów prawno-administracyjnych[27]. Już od wczesnych lat miał dobre rozeznanie w języku niderlandzkim, co potwierdza tezę o flamandzkim pochodzeniu jego rodziny[28]. Znał co najmniej podstawy języka

[25] Zob. J. van Velde, *Thresor litteraire, contenant plusieurs diverses escritures, les plus usitees es escoles francoises des Provinces unies du Pays-Bas*, Haarlem 1621.

[26] Charakterystyczne są listy pisane przez Adama Weyde po rosyjsku. W korespondencji tej zarówno nagłówek, jak i datację oraz miejsce nadania autor sporządzał w języku niemieckim.

[27] Н.А. Воскресенский, *Законодательные акты Петра I. Редакции и проекты законов, заметки, доклады, доношения, челобитья и иностранные источники*, т. 1, Москва–Ленинград 1945, № 266, s. 221; C. Peterson, *Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms: Swedish Antecedents and the Process of Reception*, Lund 1979, s. 89–90.

[28] Adam Weyde, pisząc w 1694 r. do cara w sprawach gospodarczych w języku rosyjskim, zawarł notatkę z kilkoma słowami po niderlandzku: „Ick bid, min Herr Schiper, die Herr captein,

francuskiego, w którym często adresował swoje listy[29], a w czasie dziesięcioletniej niewoli musiał również poznać język szwedzki.

Ojciec – Adam von der Weyde – podobnie jak niemal wszyscy przybysze z Europy Zachodniej osiedlił się w stołecznej dzielnicy zamieszkiwanej przez cudzoziemców, zwanej Niemiecką Słobodą. Według relacji rodzinnych powinno to nastąpić po zajęciu Smoleńska w 1654 r., jednakże przynajmniej do 1665 r. nie posiadał on w tej osadzie własnego domu[30]. Nie wiadomo, kiedy dokładnie urodził się syn Adam – wskazuje się bardzo rozbieżne daty: 1657[31], 1661[32], 1667[33], 1671[34] lub 1677[35]. Biorąc pod uwagę dalsze losy jego życia, skrajne z wyżej podanych lat są bardzo mało prawdopodobne, zatem najbardziej wiarygodny jest rok 1667[36].

---

die Herr leitenant, die Herr schersant en ock alle gar soldaten te gruten, frindlick". W innym liście odnotował: „Ick bid, min herr schiper, die Herr Captein (Lefort), die Herr Leitenant, die Herrscher santen ock alle gar saldaten begrüten frindlück"; zob. M. Posselt, *Der General und Admiral Franz Lefort. Sein Leben und seine Zeit*, Bd. 2, Frankfurt am Main 1866, s. 70; V. Ronin, *Van Dankuwel naar U-kunt-er-van-op-aan. Een Russische ontdekkingstocht naar het Nederlands*, [w:] *De taal van Peter de Grote: Russisch-Nederlandse contacten en contrasten*, ed. E. Waegemans, Leuven 2006, s. 13; R. van der Meulen, *Peter de Groote en het Hollandsch*, „Onze Eeuw" 13 (1913), s. 133.

29 Przykładowo: A.A. Weyde do F. Weyde, Sztokholm 1704, https://ru.bidspirit.com/ui/lotPage/source/catalog/auction/7344/lot/19419/Письмо-генерала-А-А-Вейде-из?lang=en (dostęp: 20.07.2020). Warto podkreślić, że skupował w Europie książki pisane w języku niemieckim lub francuskim; zob. G. Mühlpfordt, *Europa in der frühen Neuzeit: Aufbruch zur Moderne*, Köln–Weimar–Wien 1997, s. 17.

30 *Переписная книга Новой Немецкой слободы 1665 года*, [w:] *Переписные книги города Москвы 1665–1676 гг.*, Москва 1886, стлб. 231–238.

31 ИПС, т. 5 (дополнительный), Санкт-Петербург 1911, s. 117.

32 Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей...*, ч. 1, s. 253; *Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников XVII–XX вв.)*, сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997, s. 436.

33 С.А. Венгеров, op. cit., s. 262; ВЭ, т. 3, s. 274–275; *Лавры Полтавы. Юст.Юль. Оттон Плейер. История России и Дома Романовых в мемуарах современников XVII–XVIII вв.*, сост., послесл., указ. имен, глосс. В. Наумов, Москва 2001, s. 435; В.В. Пенской, op. cit., s. 59.

34 СВМ, т. 3, отд. IV, s. 43–44.

35 ЭВМН, т. 2, s. 57.

36 Najczęściej podawana w literaturze data urodzin w 1667 r. oznaczałaby, że ojciec w chwili urodzenia syna miał 59 lat, natomiast Adamowi Adamowiczowi urodziła się córka w wieku 17 lat. Jest to możliwe (przykładowo: M. Liedke, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 2016, s. 103), ale nie można wykluczyć, że przyszły senator urodził się wcześniej – w 1661 r.

Pierwotnie nie była pisana mu kariera wojskowa. Dorastał w Niemieckiej Słobodzie i zgodnie z wolą ojca miał zostać aptekarzem[37] lub lekarzem[38]. Być może z tego powodu zaaranżowany został jego ślub z Justyną (Justiną, Ustiną) Gudbier, córką cudzoziemskiego aptekarza Johana Caspara Gudbiera, zatrudnionego w centralnym urzędzie kontrolującym wszystkie kwestie związane z produkcją lekarstw i medycyną kraju – *Prikazie* Aptekarskim[39]. Johann Korb na kartach swojego *Dziennika podróży* informuje, że ślub Adama Weyde odbył się w 1690 r.[40] Wszystko wskazuje na to, że było to jednak drugie małżeństwo, co znajduje potwierdzenie w niewielkim artykule biograficznym zamieszczonym w 2017 r. na łamach periodyku „Kowczeg" przez Jelenę Weyde-Wiałową, która poszukiwała korzeni swojej rodziny. Zgodnie z jej ustaleniami Adam Weyde miał być dwukrotnie żonaty i pozostawił po sobie dwie córki, które zmarły jeszcze przed nim[41]. Drugą żoną była Ustina Iwanowna, czyli Justyna Maria Elżbieta (około 1672–1720), z domu Gregorii. Jej ojcem był Johann Gottfried Gregorii (1631–1675) – luterański pastor kościoła św. Michała w Moskwie (1662–1669), a następnie kościoła św. Piotra i Pawła (1669–1675). Założył on przy tych zborach szkołę dla luterańskich i prawosławnych dzieci. Wsławił się przede wszystkim jako reżyser i organizator pierwszego nadwornego teatru w Rosji, o czym dowiedział się car Aleksy i kazał mu założyć taki teatr na swoim dworze (1672)[42].

Z pierwszego małżeństwa w 1684 r. urodziła mu się pierwsza córka Elżbieta Justyna (nazywana również jako Justina Justine). Wyszła za mąż 27 stycznia 1713 r.

---

37 И.Г. Корб, *Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гвариента, посла императора Леопольда I к царю и великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г., веденный секретарем посольства Иоганном Георгом Корбом*, [w:] *Рождение империи…*, s. 256; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 2, Санкт-Петербург 1858, s. 127; Д.Н. Бантыш-Каменский, op. cit., s. 253; ВЭЛ, т. 3, s. 168–169; СВМ, т. 3, s. 44.

38 П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович…*, s. 5; П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии Преображенского полка*, т. 1, Санкт-Петербург 1900, s. 198–199; С.А. Венгеров, op. cit., s. 262; И.Г. Корб, op. cit., s. 236.

39 Zob. S. Dumschat, *Ausländische Mediziner im Moskauer Russland, Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa*, Bd. 67, Stuttgart 2006, s. 97; В. Карташов, *Иоанн Грегори*, https://aptekarjournal.ru/archive/2010/107/3847.html (dostęp: 9.08.2018).

40 И.Г. Корб, op. cit., s. 99.

41 Е. Вейде-Вялова, *Первопроходец раскопок на Тамани: мой предок – выходец из Голландии*, „Ковчег" 7 (2017), http://журнальныймир.рф/sites/zhurmir/files/pdf/kovcheg_2017-7_277.pdf (dostęp: 1.06.2020).

42 П.А. Керзум, *Иоганн-Готфрид Грегори*, [w:] *Протестанты на службе России. Биографические очерки*, ред. С.П. Заикин, Санкт-Петербург 2012, s. 9–25.

(w wieku 29 lat) za Piotra Leforta (1676–1754)[43]. Tenże w 1694 r. za namową swojego wuja Franciszka Leforta – przyjaciela i doradcy Piotra I od spraw wojskowych – wstąpił na służbę do rosyjskiej armii[44]. Małżeństwo to nobilitowało rodzinę Weyde, gdyż Piotr Lefort był spadkobiercą ogromnej fortuny, licznych nieruchomości na terenie Sankt Petersburga[45]. Z tego związku w 1714 r. przyszła na świat córka Justyna Elżbieta Katarzyna (1715–1770), wnuczka Adama Weyde[46]. Niestety, podczas porodu lub bezpośrednio po nim matka zmarła, co miało miejsce 30 listopada 1715 r.[47] Piotr Lefort 23 maja 1717 r. wziął kolejny ślub z Sophie Amélie z domu von Barner, natomiast wnuczka Adama Weyde – Justyna Elżbieta – w 1747 r. wzięła ślub z Franzem-Heinrichem de Holsteinem (1716–1799).

Z drugiego małżeństwa generała Weyde pochodzi córka Maria, która urodziła się w 1699 r. W 1719 r. miała poślubić Hermana Jensena Bohna[48] – duńskiego oficera, który w 1708 r. w randze pułkownika i funkcji generała-kwatermistrza rozpoczął wieloletnią służbę w rosyjskiej armii (ilustracja 14.2). Wybór kandydata

[43] В.А. Нащокин, *Записки Василия Александровича Нащокина*, Санкт-Петербург 1842, приложения, № VI, s. 194; J.A. Galiffe, *Notices généalogiques sur les familles Genevoises depuis les premiers temps jusqu'à nos jours*, Geneve 1829, s. 66; *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, herausgegeben von den Verbänden des livländischen, estländischen und kurlandischen Stammadels*, Bd. 3, bearb. O.M. von Stackelberg, Görlitz [1930], s. 290.

[44] Е. Вейде-Вялова, *В поисках корней рода…*, s. 47. Pułkownik Piotr Lefort był dowódcą jednego z nowo utworzonych pułków piechoty rosyjskiej i w 1700 r., po klęsce pod Narwą, dostał się do niewoli szwedzkiej, w której przebywał do 1706 r. W późniejszym czasie awansował do stopnia generała-lejtnanta (w 1729 r. został kawalerem ustanowionego w Rosji Orderu Świętego Aleksandra Newskiego) oraz do 1733 r. pełnił obowiązki generała-gubernatora inflanckiego i estońskiego; zob. J.A. Galiffe, op. cit., s. 66; *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften…*, s. 290.

[45] *Die Heutige Historie oder der Gegenwärtige Staat von allen Nationen…*, ins Deutsche übersetzt T. Salmon, T. von Goch, E.C. Reichard, Altona–Leipzig 1752, s. 497.

[46] Opracowania podają rok 1716, co jest niemożliwe z uwagi na znaną dokładną datę śmierci jej matki. *Peter von Le Fort*, https://gw.geneanet.org/lefortcarl?lang=fr&pz=veronica&nz=usandivaras+le+fort&ocz=0&p=peter&n=von+le+fort&oc=1 (dostęp: 21.07.2020). J.A. Galiffe (op. cit., s. 67) podaje datę i miejsce urodzenia: Petersburg 1714 r.

[47] *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften…*, s. 290.

[48] DBL, Bd. 2, Kjøbenhavn 1888, s. 468–469. Warto zauważyć, że osiadły w Imperium Rosyjskim (w odebranym Szwecji Rewlu) generał (generał-anszef) Herman Jensen Bohn pod koniec życia poświęcił się kwestiom religijnym, utrzymując ożywione kontakty z ośrodkiem pietystów w Halle, prowadząc korespondencję m.in. z teologiem Gotthilfem Augustem Francke, kontynuującym działania ojca Augusta Hermanna Francke; zob. Brief von Hermann Jensen Bohnan Gotthilf August Francke, Reval, 7 VIII 1727, AFSt./HC 796: 29, Bl. 1–2.

na męża jest bardzo charakterystyczny, biorąc pod uwagę silne związki rodzinne z Danią. Jednakże do małżeństwa nie doszło, gdyż Maria w przeddzień ślubu zmarła (miała popełnić samobójstwo[49]). Był to ogromny cios dla ojca pokładającego w tym związku duże nadzieje. Na nabożeństwie mowę[50] wygłosił Heinrich Gottlieb Nazzius – pierwszy pastor luterańskiej gminy wyznaniowej w Sankt Petersburgu.

Adam Weyde nie pozostawił po sobie męskiego potomka, choć w rosyjskich opracowaniach czasem pojawiała się taka informacja. Przykładowo, opierając się na wcześniejszych pracach[51], generał-major Otto von Freymann napisał, że Adam Weyde, syn generała Adama Weyde, został w 1727 r. paziem, a trzy lata później 1730 r. kamerpaziem[52]. Zgodnie jednak z ustaleniami J. Weyde-Wiałowej paź ów był synem jednego z braci Adama (bez konkretnego wskazania)[53]. W rzeczywistości mamy do czynienia z Adamem Aleksandrem von Weyde, który zmarł w 1734 r.[54] Jak udało się ustalić, jego ojcem był brat Adama Franc (Franciszek) Adamowicz Weyde, o którym informacje zamieszono poniżej. O polepszenie bytu tego „bied-

---

49 Е. Вейде-Вялова, *Первопроходец раскопок…*; eadem, *В поисках корней рода…*, s. 47.

50 Mowa została wydana drukiem w Rewlu; zob. H.G. Nazzius, *Die wundervolle und verborgene Wege Gottes mit den Nenschen wolte beym Absterben der weyland hoch wohlgebohrnen Fräulein Fräul. Maria von Weyde, Sr. Hochwolgeb. Excellence des Herrn Generals Adam von Weyde…*, Reval [1719].

51 Общий архив Министерства Императорского двора, т. 1: *1723–1730. Описание дел и бумаг*, Санкт-Петербург 1888, s. 96.

52 О.Р. фон Фрейман, *Пажи за 183 года (1711–1894). Биографии бывших пажей, с портретами*, вып. 1, Фридрихсгамн 1894, s. 14. Wiek i lata służby młodych chłopców w ustanowionym przez Piotra I w 1711 r. Korpusie Paziów nie były początkowo jednoznacznie określone. Car, powołując młodzieńców na paziów, nie kierował się ich przynależnością do rosyjskich znamienitych rodów czy rodzin szlacheckich, dlatego w szeregach paziów znajdowały się osoby pochodzenia cudzoziemskiego (niemieckiego, szwedzkiego) oraz synowie oficerów gwardii. Kierowani byli oni do wypełniania różnorodnych zadań na carskim dworze i dzielili się na dwie kategorie: paziów (niższą) i kamerpaziów (wyższą). Służba w pierwszej kategorii trwała zwykle sześć lat i zaczynali ją chłopcy już w wieku lat ośmiu. Drugi etap, trwający cztery lata, obejmował młodzieńców w wieku 15–18 lat.

53 Najprawdopodobniej był to syn Johanna (Iwana) Weyde, choć poza przesłankami biograficznymi nie przemawiają za tym inne materiały źródłowe.

54 Na pogrzebie mowę wygłosił Eckhard Philipp von Freyhold (1685–1738, zm. w Moskwie), niemiecki pastor przybyły do Rosji i od 1718 r. pierwszy pastor w niemieckim (luterańskim) kościele pw. św. Michała w Moskwie. Została ona tuż po śmierci wydana drukiem: E.P. Freyhold, *Das Leben der geistlichen Pilgrim auf Erden bey dem Absterben des weyland wohlgebohrnen Herrn Lieutenents Adam Alexander von Weyde als derselbe am 22. Januar 1734…*, St. Petersburg [1734].

nego chłopca" miał zabiegać jeszcze w marcu 1721 r. generał-major Wilhelm von Delden, znajomy, a zarazem podkomendny Adama Weyde (dowódca jednego z pułków wchodzącego w skład dywizji Weyde, która brała udział w bitwie pod Narwą w 1700 r.) i współtowarzysz wieloletniej niewoli w Szwecji[55].

Adam Weyde, jak wspomnieliśmy, miał także dwóch braci: Johanna (Iwana)[56] i Franca, o których zachowały się szczątkowe informacje. Pierwszy był urzędnikiem (diakiem) w centralnych organach administracji państwowej i jako paź wielkiego posła Fiodora Gołowina wziął udział w rosyjskiej misji dyplomatycznej zwanej Wielkim Poselstwem, jaka w latach 1697–1698 udała się do krajów Europy Zachodniej[57]. Służba Johanna Weyde przy wielkim pośle trwała to 23 lipca (2 sierpnia) 1698 r., kiedy z Wiednia został odprawiony wraz z towarzyszami do Berlina w celu nauki języka niemieckiego, matematyki i poszerzenia wiedzy wojskowej z zakresu artylerii[58]. Jego pobyt za granicą nie trwał zbyt długo. Już w 1700 r., jako „uczeń spraw inżynieryjnych", z rocznym żołdem w wysokości 96 rubli, został przeniesiony z *Prikazu* Poselskiego do służby w pałacowym *Prikazie* Nowogrodzkim[59]. Przebywający najprawdopodobniej przez cały czas w Moskwie już w 1701 r. diak Johann Weyde został oddelegowany przez Piotra I do spraw organizacyjnych służby carskiej[60].

Drugi z braci – Franc (Franciszek) Adamowicz – był majorem w pieszym pułku Ingermanlandzkim, pozostającym pod dowództwem Aleksandra Mienszykowa. Podobnie jak brat kształcił się za granicą – w Szwajcarii i prawdopodobnie na

[55] Е. Вейде-Вялова, *В поисках корней рода…*, s. 47.

[56] W rosyjskiej historiografii imię brata generała pisane jest w formie Iwan, a nie Johann. W niniejszej pracy zdecydowaliśmy się na podawanie imienia zgodnie z zapisem przyjętym przez austriacką profesor Iskrę Schwarcz; zob. И. Шварц, *Участие иностранных инженеров во взятии Азова и строительстве Таганрога*, [w:] *Объекты культурного наследия Петровской эпохи на юге России: проблемы изучения, сохранения и музеефикации. Сборник материалов*, редкол. А.Ю. Баженов и др., Волгоград 2020, s. 196.

[57] Д. Гузевич, И. Гузевич, *Великое посольство. Рубеж эпох, или Начало пути 1697–1698*, Санкт-Петербург 2008, s. 373, 379, 594; М.М. Богословский, *Петр I. Материалы для биографии*, т. 2, Ленинград 1941, s. 359.

[58] И.И. Голиков, *Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам*, т. 1, Москва 1837, s. 527; П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, s. 310; Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 177.

[59] Н.Е. Бранденбург, *Материалы для истории артиллерийского управления в России. Приказ артиллерии (1700–1720)*, Санкт-Петербург 1876, приложения, № XIV, s. 462.

[60] П. и Б., т. 1, s. 864.

terenie Rzeszy. Historyk Nikołaj Pawlenko informuje, że przywołany już Franciszek Lefort w lutym 1695 r. wysłał do krewnych w Genewie swojego małoletniego syna Andrzeja, aby tam pobierał różnorodne nauki, m.in. z zakresu wojskowości. Towarzyszem podróży i edukacji młodego Leforta został Franc Adamowicz, który znakomicie posługiwał się językiem niemieckim[61]. Pobyt Franca w Genewie przeciągnął się zapewne do 1696 r. i okazał się owocny, gdyż jeszcze w tym samym roku w randze porucznika wziął on udział w drugiej wyprawie wojsk rosyjskich pod turecką twierdzę Azow (kampanię szerzej opisano w rozdziale 2)[62]. Wszystko wskazuje, że brat Adama po zakończonych działaniach wojennych znów na jakiś czas udał się na Zachód, najprawdopodobniej do któregoś z krajów Rzeszy[63]. O dalszej jego edukacji decydował brat jako najstarszy mężczyzna w rodzinie. Zgodnie z jego wolą Franc udał się do ośrodka pietystów w Halle, gdzie miał pobierać nauki u Augusta Hermanna Franckego[64].

Zdobyta za granicą wiedza i doświadczenie wojskowe umożliwiły mu uzyskanie już w pierwszych latach wojny ze Szwecją stopnia majora. W tej właśnie randze w 1702 r. dowodził rosyjskimi żołnierzami szturmującymi nieprzyjacielską twierdzę Marienburg[65]. Pomimo że był oficerem piechoty i służył w pułku Ingermanlandzkim, nie były mu obce (podobnie jak bratu Adamowi) sprawy związane z funkcjonowaniem oddziałów dragońskich, stanowiących trzon kawalerii rosyjskiej. Wiadomo, że w 1704 r. dowodził jednym z pułków dragonów, który wkrótce został rozwiązany[66]. Rok później w Smoleńsku wziął udział w uzupełnianiu

[61] Н.И. Павленко, *Лефорт*, Москва 2009, s. 35–36, https://avidreaders.ru/read-book/lefort.html?p=35 (dostęp: 20.07.2020). Wyjazd Andrzeja Leforta nie był zwykłą podróżą zagraniczną. Młodzieńcowi zostały bowiem powierzone przez ojca oraz kancelarię carską oficjalne dokumenty, adresowane m.in. do władz Genewy, a także do burmistrza Amsterdamu Mikołaja Witsena (peregrynacja przebiegać miała również na terenie Zjednoczonych Prowincji).

[62] И.И. Голиков, op. cit., s. 258.

[63] H.W. Ludolf do G.H. Neubauer, Halle, 5 XII 1697, AFSt/HD 88, Bl. 133.

[64] H.W. Ludolf do G.H. Neubauer, Halle, 29 I 1698, AFSt/HD 88, Bl. 150.

[65] К.В. Татарников, *Офицерские сказки XVIII века. Офицерские сказки 1-й четверти XVIII века*, № 2040, https://forum.vgd.ru/3103/101376/10.htm?a=stdforum_view&o= (dostęp: 15.10.2020). Posiadanie stopnia majora przez Franca Weyde potwierdza list napisany do niego przez brata Adama w 1704 r.; zob. Письмо генерала А.А. Вейде из Стокгольма (где он был в плену 1700–1710 гг.) своему брату Францу Вейде (майору, погибшему под Ригой в 1709 г.) в Москву. 1704, https://ru.bidspirit.com/ui/lotPage/source/catalog/auction/7344/lot/19419/Письмо-генерала-А-А-Вейде-из?lang=en (dostęp: 20.07.2020).

[66] К.В. Татарников, op. cit., № 317.

pułków armii rekrutami (dokonał poboru 500 żołnierzy spośród ludności ukraińskiej)[67]. W 1706 r. objął dowództwo nad innym nowo utworzonym rekruckim pułkiem dragońskim. W tym samym roku major i jego dragoni, działający w okolicach Mińska i Lachowicz, wzięli udział w operacji wyprowadzenia zamkniętej w Grodnie przez Szwedów armii rosyjskiej[68]. Następnie jednostka ta – decyzją Aleksandra Mienszykowa – została rozformowana, a jej żołnierze zasilili dziewięć innych pułków dragońskich[69]. W 1709 r. Franc Weyde wziął udział w bitwie pod Połtawą[70], a następnie wraz z wojskiem rosyjskim, dowodzonym przez generała-feldmarszałka Borysa Szeremietiewa, pociągnął pod Rygę. Tam wziął udział w jej oblężeniu, w trakcie którego poległ[71]. Pozostawił po sobie żonę Alenę, która zapewne w związku z pogarszającą się sytuacją materialną w 1712 r. wniosła podanie do Senatu Rządzącego o udzielenie odpowiedniego wsparcia finansowego. Przypominała, że mąż służył w armii carskiej przez wiele lat w randze pułkownika, a pomimo iż od jego śmierci minęły już trzy lata, nadal nie została wpisana na listę wdów po zmarłych żołnierzach[72].

Jeszcze przed śmiercią Adama Weyde zmarły obydwie jego córki (zob. rozdział 14), co było dla niego strasznym ciosem. Wcześniejsza dziesięcioletnia niewola w Szwecji, kiedy zdawało się, że powrót do Rosji może nigdy nie nastąpić, również nie była łatwym doświadczeniem. O trudach rozłąki z rodziną i wielkiej tęsknocie za najbliższymi pisze w jednym z listów do córki Elżbiety Justyny[73].

---

67 А.З. Мышлаевский, *Северная война на Ингерманландском и Финляндском театрах в 1708–1714 гг. (документы государственного архива)*, [w:] *Сборник военно-исторических материалов*, предисл. А.З. Мышлаевский, т. 5, Санкт-Петербург 1893, приложения, № I, s. 310.

68 *Письма маеора, Марка Богдановича фон-Кирхена к канцлеру Гаврилу Ивановичу Головкину (1706 г.), сообщ. И. Забелиным*, [w:] *Временник императорского Московского общества истории и древностей российских*, кн. 1, Москва 1849, смесь, № 2, s. 18; № 5, s. 21; № 7, s. 23.

69 Н.П. Волынской (Н.П. Волынский), *Постепенное развитие русской регулярной конницы в эпоху Великого Петра с самым подробным описанием участия ея в Великой Северной войне*, вып. 1: *1698–1706 гг.*, кн. 4: Приложения (XLIII–XCI), Санкт-Петербург 1912, приложения, № LXXXIII, s. 526–527.

70 К.В. Татарников, op. cit., № 32.

71 Е. Вейде-Вялова, *Первопроходец раскопок…*; eadem, *В поисках корней…*, s. 47.

72 *Доклады и приговоры состоявшиеся в Правительствующем Сенате в царствование Петра Великого, изданные императорской Академией наук*, ред. Н.В. Калачев (Калачов), т. 2, кн. 1, Санкт-Петербург 1882, s. 37.

73 A. Weyde do E.J. Weyde, b.m.w., 17 X 1704, Riksarkivet, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1521, karty niepaginowane [k. 155].

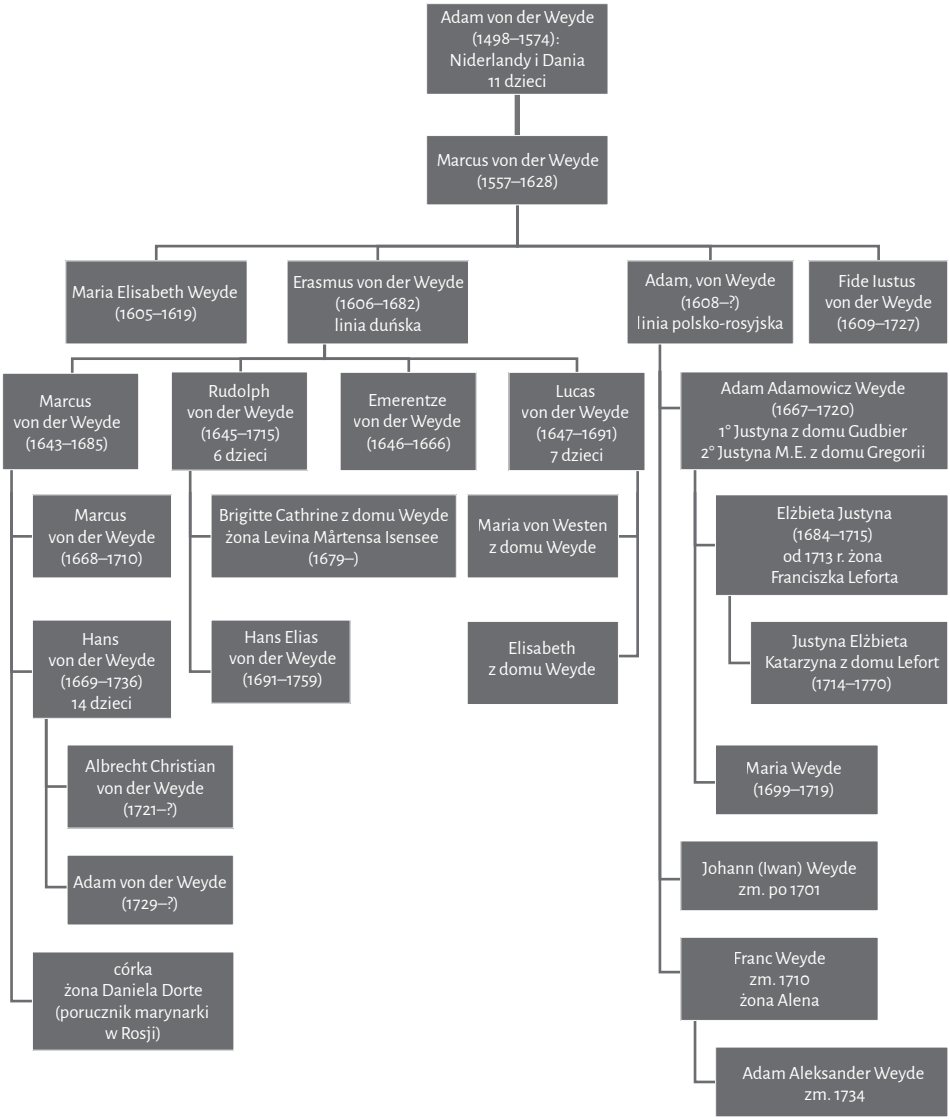

Ilustracja 1.4. Drzewo genealogiczne rodziny von der Weyde

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł i literatury przywołanej w rozdziale 1.

Trudy życia wojennego, jenieckiego i niepowodzenia rodzinne rekompensował sobie religijną postawą i głęboką wiarą w Boga. Adam Weyde był luteraninem i należał do grupy aktywnych pietystów europejskich (szerzej te kwestie opisano w rozdziale 13).

Jaką rolę w rozwoju kariery Adama Weyde odgrywała rodzina? Niewątpliwie dała mu pewien kapitał początkowy – zgodnie z teorią pól Pierre'a Bourdieu (zob. szerzej rozdział 14). Była to z pewnością znajomość języków obcych oraz wiedza wojskowa i kontakty wśród żołnierzy. Atuty wyniesione z domu, którymi dysponował Adam, nie były jednak znaczne, gdyż jego ojciec, urodzony w 1608 r., nie mógł odgrywać pierwszoplanowej roli. Osiągnięcia, których dokonał syn, w ogromnej większości były wynikiem jego osobistych przymiotów, przy czym czasy Piotra I dawały takim ludziom niepowtarzalną szansę. Szybko przejął obowiązki głowy rodziny i wspierał swoich braci. Można dostrzec próbę stworzenia domu Weyde, który miałby odgrywać samodzielną rolę w strukturach wojskowych i politycznych (jako aktant). Niestety, działanie to zakończyło się spektakularną porażką (o czym szerzej w Zakończeniu).

2. POCZĄTKI KARIERY WOJSKOWEJ

Pomimo pierwotnie odmiennych planów Adam Weyde rozpoczął karierę wojskową. Kontakty pozyskane przez ojca zapewniły mu dobry start. Został kapitanem w jednym z dwóch elitarnych pieszych „pułków cudzoziemskiego autoramentu", zwanych Moskiewskimi Wyborowymi Pułkami Żołnierskimi[1]. O początkowych latach jego służby wiemy niewiele. Z pewnością już w 1692 r. uzyskał awans na stopień majora i został przeniesiony do służby w pułku Preobrażeńskim[2]. Nastąpiło to dzięki wstawiennictwu Franciszka Leforta – ówczesnego dowódcy Pierwszego Moskiewskiego Wyborowego Pułku Żołnierskiego[3].

Piotr w dziecięcych i młodzieńczych zabawach tworzył wokół siebie grupę przyjaciół i towarzyszy. Do grona osób mających bezpośredni kontakt z carewiczem należeli zbliżeni wiekiem, okołodziesięcioletni synowie możnych i szlachty z otoczenia jego matki Natalii Naryszkiny (drugiej żony cara Aleksego Romanowa), pełniący funkcję stolników (pełnili służbę przynależną paziom). Byli to przedstawiciele utytułowanych rodów rosyjskich. To właśnie oni stanowili grono najbliższych przyjaciół i towarzyszy dziecięcych zabaw „w wojsko". Oprócz nich w szere-

---

[1] Szerzej o tych jednostkach zob. А.В. Малов, *Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг.*, Москва 2006. Najprawdopodobniej był to Drugi Moskiewski Wyborowy Pułk Żołnierski, zwany Butyrskim, którym w latach 1686–1699 dowodził Patryk Gordon.

[2] Po raz pierwszy został wymieniony jako major w spisach oficerskich jednostki za pierwszą połowę 1693 r.; zob. П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, s. 195, 198–199; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 2, приложения, № XVII: 3, s. 560; В.А. Нащокин, op. cit., приложения, № VI, s. 192.

[3] СВМ, т. 3, s. 43.

gach tzw. *potiesznych*, czyli dziecięcych żołnierzy Piotra I, znajdowali się również zwykli służący dworscy lub ich dzieci, a także poszczególni żołnierze pułków strzeleckich i wyborowych pułków piechoty, którzy jednak nie stworzyli silnych relacji. Grupa najbliższych współpracowników uległa poszerzeniu o cudzoziemskich generałów i oficerów mieszkających w stołecznej Niemieckiej Słobodzie, których na przełomie lat 80. i 90. XVII w. car odwiedzał w towarzystwie swoich rosyjskich przyjaciół: Fiodora Apraksina, Gawryły Gołowkina, Awtamona Gołowina, Iwana Buturlina młodszego oraz książąt: Anikity Repnina i Iwana Trubeckiego. Wśród nich byli już starsi i doświadczeni dowódcy jednostek autoramentu cudzoziemskiego, m.in. Patryk Gordon i Franciszek Lefort, a także młodzi, zdolni oficerowie, m.in. Jakub Bruce i Adam Weyde. Jak się wkrótce okazało, wszyscy oni znaleźli się w utworzonych przez cara pułkach gwardii Preobrażeńskim i Siemionowskim, które stały się jądrem i kuźnią kadr oficerskich zmodernizowanej armii carskiej. Oni również piastowali najważniejsze funkcje wojskowe i obejmowali najwyższe stanowiska państwowe[4].

Piotr I od początku dobrze przyjął i zaakceptował młodego oficera. Znajduje to potwierdzenie w korespondencji prowadzonej pomiędzy majorem a carem. W listach tych przeważały tematy dotyczące wojska, ale nie brakowało tam również czysto osobistych refleksji związanych z ich uczestnictwem w przyjęciach, podczas których raczono się dużą ilością alkoholu[5]. Zachowały się m.in. listy z podróży Piotra I do Archangielska i klasztoru Przemienienia Pańskiego na Wyspach Sołowieckich z 1694 r.[6] Monarcha dosyć drobiazgowo relacjonował w nich swoją eskapadę, na co Adam Weyde odpowiadał życzeniami zdrowia i bezpiecznej drogi[7]. Przewodnim tematem korespondencji były jednak sprawy wojskowe. Car informował podwładnego m.in. o przybyciu do Archangielska zakupionego w Zjednoczonych Prowincjach czterdziestoczterodziałowego okrętu wojennego. Z kolei major Weyde w listach zdawał władcy krótkie relacje dotyczące szkolenia żołnierzy (jako major odpowiedzialny był za naukę musztry i wszelkie ćwiczenia prowadzone z żołnierzami)[8]. I tak w korespondencji z 30 maja 1694 r. donosił

[4] П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, s. 78–197, 353.
[5] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 3, приложения, № VII: 31, s. 496; M.C. Posselt, op. cit., s. 70.
[6] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 2, s. 168–170.
[7] П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, s. 238.
[8] Ibidem, s. 195.

o ćwiczeniach całego pułku w strzelaniu, z kolei 7 sierpnia informował o poziomie wyszkolenia oficerów, podkreślając, że chętnie uczestniczą w nauce, a na wartach wykazują się czujnością. Autor wyrażał opinię, że wkrótce w całym pułku zapanuje właściwy porządek i przygotowanie bojowe[9].

We wrześniu i październiku 1694 r., już po powrocie Piotra I z wyprawy nad Morze Białe, w podmoskiewskim siole Kożuchowo odbyły się duże manewry wydzielonych oddziałów carskiej armii (łącznie ponad 14 tys. ludzi), w których przyszło uczestniczyć także majorowi i szkolonym przez niego Preobrażeńcom[10]. Po jednej stronie znalazła się „armia króla polskiego", składająca się w większości z pułków strzeleckich i urzędników państwowych, po drugiej zaś „wojska rosyjskie", gdzie trzon stanowiły cztery najbardziej wartościowe pułki piechoty: obydwa moskiewskie żołnierskie, Preobrażeński i Siemionowski (drugi z carskich oddziałów). Manewry zakończyły się, co oczywiste, sukcesem „Rosjan", którzy śmiałym atakiem zdobyli twierdzę i obóz broniony przez „Polaków"[11].

Manewry te były ostatnimi ćwiczeniami przed prawdziwą kampanią wojenną. „Jak jesienią – pisał Piotr I 16 kwietnia 1695 r. do Fiodora Apraksina (przyszłego generała-admirała) – trudziliśmy się pod Kożuchowem podczas zabaw marsowych, niczego więcej, oprócz zabawy, na myśli nie było; jednakże gra ta stała się zwiastunem obecnej sprawy"[12]. Fragment carskiego listu stanowił zapowiedź wznowienia działań wojennych Ligi Świętej, w której oprócz Rosji znajdowało się również Cesarstwo, Wenecja, Polska i Państwo Kościelne. Poprzednie antytureckie kampanie, prowadzone w latach 1687 i 1689, wymierzone były w wasala Porty – Chanat Krymski i zakończyły się klęską ogromnej armii carskiej[13]. Piotr I w połowie lat 90. XVII w. zdecydował się na inny kierunek ataku. Celem

[9] Ibidem, s. 239–240.

[10] Ibidem, s. 205

[11] А. Корнилович, *Известия о первых маневрах при Петре I-м, и особенно о Кожуховском походе*, „Северный архив" 5 (1824), s. 237–267; С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. 7, т. 14, Москва 1991, s. 456; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 2, s. 188–189; П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, № XI: 5, s. 143.

[12] П. и Б., т. 1, s. 28–29.

[13] Szerzej zob. Г.К. Бабушкина, *Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг.*, „Исторические записки" 33 (1950), s. 158–172; А.П. Богданов, *«Истинное и верное сказание о Крымском походе 1687 г.» – памятник публицистики Посольского приказа*, [w:] *Проблемы изучения нарративных источников по истории русского средневековья. Сборник статей*, отв. ред. В.Т. Пашуто, Москва 1982, s. 57–84; K. Kwiatkowski, *Informowanie o wyprawie wojennej w końcu*

miał być położony u ujścia Donu Azow, którego zdobycie dawało wyjście rosyjskiej flocie wojennej na Morze Azowskie (w konsekwencji możliwość założenia tam własnego portu), co skutkowało uzyskaniem dostępu do Morza Czarnego[14]. Wyruszające tam ponadtrzydziestotysięczne wojsko podzielono na trzy niezależne grupy pod dowództwem generałów: Patryka Gordona, Franciszka Leforta i Awtamona Gołowina, przy czym ostateczne decyzje we wszelkich sprawach dowódczych pozostawały w gestii cara[15].

Warto zaznaczyć, że w ostatniej ćwierci XVII w. strona turecka znacznie wzmocniła twierdzę Azow, tak iż w przededniu obydwu wypraw armii rosyjskiej z lat 1695–1696 stanowiła ona silny punkt oporu. Potwierdzają to dokumenty i plany twierdzy z lat 90. XVII stulecia (ilustracja 2.1). Dookoła kamiennych murów starej fortyfikacji (nadal wewnętrznie podzielonej na trzy części) powstał system umocnień ziemnych o narysie bastionowym i z suchym rowem, który znacznie wzmacniał obronność Azowa[16]. Twierdza, posiadająca doskonałą lokalizację w delcie rzeki Don, posiadającej liczne odnogi i wyspy, zespolona była z innymi pobliskimi umocnieniami, tworząc tym samym jednolity system obronny. W górnym biegu Donu, około 3,2 km od Azowa, na obydwu brzegach znajdowały się zaopa-

XVII w. – przypadek Jahanna Reynera i kampanii krymskiej 1689 r., „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym" 59 (2021), 3, s. 81–113.

[14] Cel wyprawy wpisywał się w założenia imperialnej polityki Rosji, dążącej do opanowania wybrzeży Morza Czarnego; zob. P. Krokosz, *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I*, [w:] *REGIONES EUXINUM SPECTANTES. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, red. Ł. Gędłek, T. Krzyżowski, M. Michalski, Kraków 2012, s. 289–305; idem, *„Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku". Imperialna polityka Rosji wobec Chanatu Krymskiego w XVI–XVIII w.*, [w:] *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії*, відп. ред. В. Смолій, Київ 2014, s. 302–322.

[15] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 2, s. 223–224. Warto zauważyć, że Piotr I podjął działania mające ukryć prawdziwy cel wyprawy i skierował bezpośrednio w stronę granic Chanatu Krymskiego ogromne wojsko liczące 120 tys. ludzi pod dowództwem Borysa Szeremietiewa. Celem carskiego wodza było zmylenie przeciwnika, ale także niedopuszczenie do połączenia sił tatarskich z tureckimi, znajdującymi się w Azowie.

[16] П.А. Аваков, И.Р. Гусач, А.В. Дедюлькин, *На границе империй: османские и российские укрепления Северо-Восточного Приазовья по данным археологии*, [w:] *От Смуты к Империи. Новые открытия в области археологии и истории России XVI–XVIII вв. Материалы научной конференции (Москва, 20–22 ноября 2013 г.)*, отв. ред. Л.А. Беляев, А.В. Юрасов, Москва–Вологда 2016, s. 381–382. Szerzej zob. Азовская крепость 1695–1696, БАН, ф. 266, т. 2, л. 87; KA, Utländska stads- och fästningsplaner 1550–1989, Ryssland, Azov, nr 5.

Ilustracja 2.1. Stan fortyfikacji twierdzy Azow w latach 1695–1696

Źródło: БАН, ф. 266, т. 2, л. 87.

trzone w artylerię dwie kamienne wieże, zwane Kalanczami (lub Kałanczami). Pomiędzy nimi przeciągnięty był żelazny łańcuch uniemożliwiający żeglugę w dół rzeki (mapa 1, litera A). Z kolei na lewym brzegu Martwego Dońca, północnego dopływu Donu w jego delcie, w bezpośrednim sąsiedztwie Azowa znajdowała się twierdza Lutik (kamienny zamek z bastionowymi umocnieniami), strzegąca drugiego wyjścia – na Morze Azowskie (mapa 1, litera N)[17]. Z tych powodów operacja

[17] Dokładny opis umocnień twierdzy Lutik zamieścił w swoim dzienniku generał Patryk Gordon; zob. P. Gordon, op. cit., Bd. 3, s. 58–59. Szerzej o wyprawach azowskich 1695–1696 zob. С.А. Фейгина, *Азовские походы и внешняя политика 1695–1699 гг.*, [w:] *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, ред. Б.Б. Кафенгауз, Н.И. Павленко, Москва 1954, s. 437; А.Г. Чепухин, *К истории Азовских походов Петра I: «Сергиев город, что на Дону у каланчинских башен»*, „История военного дела: исследования

Mapa 1. Ujście Donu (1711 r.)

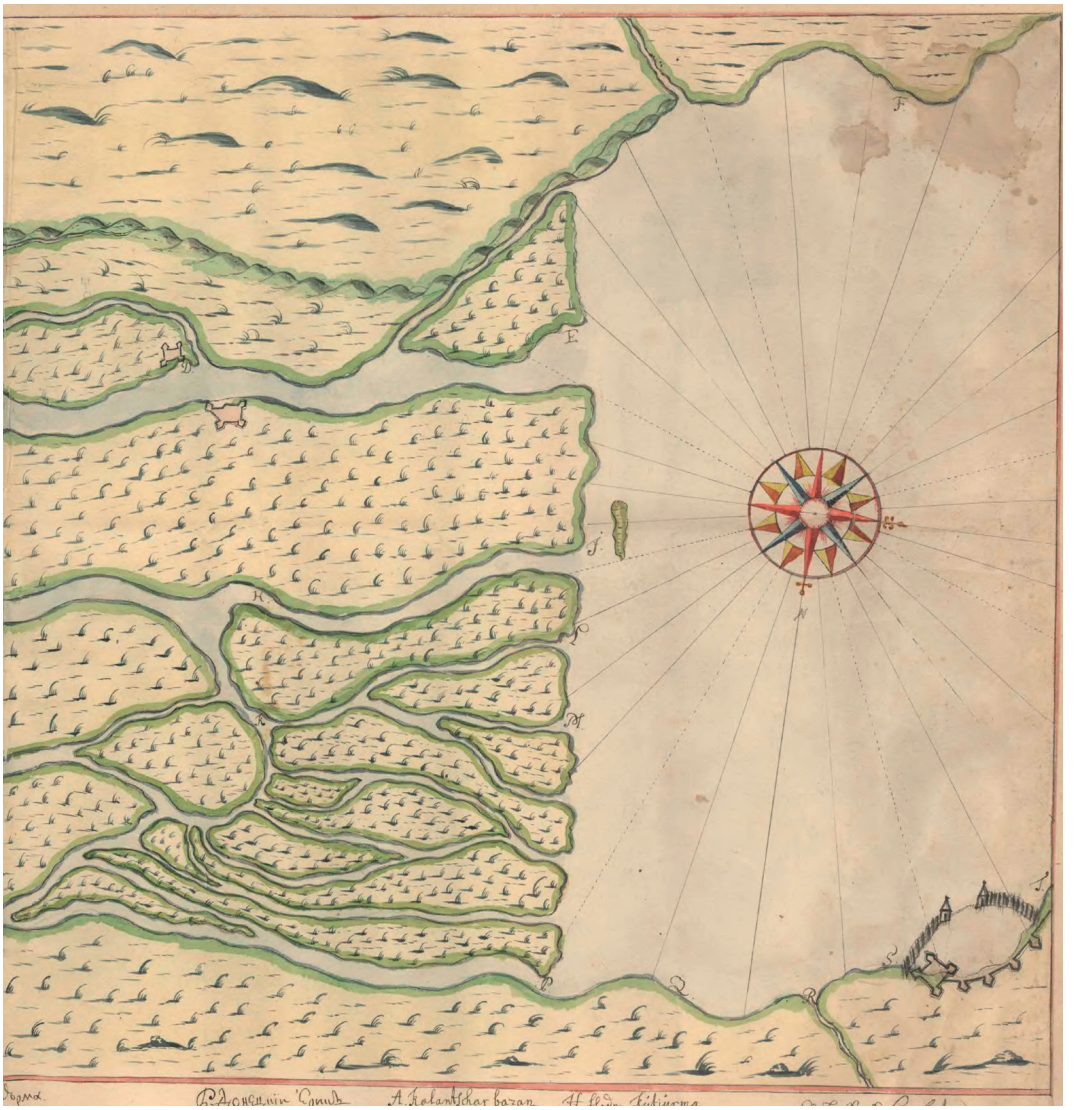

Legenda: A – dwie wieże lub Kałancze; B – Azow; C – „gorod Pietrowski"; D – szańce; E – ujście rzeki Don do morza; F – ziemia tatarska; G – rzeka (odnoga) Kałancza; H – rzeka (odnoga) Kutierma; I – ujście Kutiermy; N – twierdza Lutik; P – Martwy Doniec; S – twierdza i port Taganrog.

Źródło: Krigsarkivet, Utländska kartor 1632–1931, Ryssland, floder och kanaler, nr 32.

wojsk carskich nie mogła ograniczać się do jednego celu – należało zneutralizować aż cztery punkty oporu przeciwnika, który dodatkowo mógł otrzymywać pomoc od strony morza. Co więcej, armia, chcąc skutecznie oblegać Azow, musiała przejść na południowy brzeg Donu, co dodatkowo utrudniało komunikację i zaopatrzenie, a także powodowało, że była ona narażona na ataki tatarskiej jazdy.

Aby zobrazować trudności operacyjne stojące przed armią rosyjską, należy posłużyć się mapą ujścia Donu do Morza Azowskiego, którą sporządzili Szwedzi w 1711 r. Mapę pokazali szwedzcy oficerowie Dewlet-Girejowi II, planując odbicie utraconych w 1698 r. ziem. Aby przeanalizować kampanię z lat 1695–1696, należy pominąć wybudowaną później na prawym brzegu Donu, tuż naprzeciwko Azowa, twierdzę zwaną „gorod Pietrowski"[18] oraz znajdującą się na wybrzeżu morskim twierdzę, miasto i port Taganrog (zob. mapa 1)[19].

W związku z poważnymi wyzwaniami operacyjnymi i taktycznymi powołano sztab inżynieryjny, w którego skład wchodzili: Frans Timmerman (oberinżynier), Patryk Gordon, Jakub Bruce[20], Adam Weyde oraz inżynierowie Albert Mourlot

---

и источники" 2019, специальный выпуск X: *Азовские походы 1695 и 1697 гг.*, ч. 1, s. 24–68, http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Chepyxin_03.pdf (dostęp: 10.11.2020).

18 Szerzej o całym systemie umocnień Azowa, do których zaliczał się także „gorod Pietrowski", za panowania Piotra I zob. П.А. Аваков, *Азовский поход Булавинцев 1708 г.*, [w:] *Меншиковские чтения – 2015. Научный альманах*, гл. науч. ред. П. Кротов, вып. 6, Санкт-Петербург 2015, s. 184–194.

19 Krigsarkivet, Utländska kartor 1632–1931, Ryssland, floder och kanaler, nr 32; H. Köhlin, *Some Remarks on Maps of the Crimea and the Sea of Azov*, „Imago Mundi" 15 (1960), s. 84–88.

20 Jakub Bruce (właściwie Jacob James Daniel Bruce) – z pochodzenia Szkot urodzony już w Rosji. Od 1704 r. w randze generała-feldcechmajstra stanął na czele całej artylerii wojska rosyjskiego. Włożył niepodważalny wkład w cały proces modernizacji sił zbrojnych Piotra I. Był to bliski współpracownik Adama Weyde. Szerzej o jego działalności na polu wojskowości (w tym również w kwestiach ustawodawstwa wojskowego), dyplomacji, nauki oraz kultury zob. М.Д. Хмыров, *Главные начальники русской артиллерии. Второй генерал-фельдцейхмейстер граф Яков Вилимович Брюс (1704–1726)*, „Артиллерийский журнал" 2 (1866), s. 81–136; 3 (1866), s. 153–194; 4 (1866) s. 249–291; С.В. Ефимов, Л.К. Маковская, А.Н. Филимон, *Потомок шотландских и ирландских королей во главе российской артиллерии: Яков Брюс и его архив*, [w:] *Архив генерал-фельдцейхмейстра Якова Вилимовича Брюса*, т. 1: *Письма Я.В. Брюса (1704–1705 гг.)*, подгот. С.В. Ефимов, Л.К. Маковская, Санкт-Петербург–Шелково 2004, s. 6–23; S.W. Jefimow, *Генерал-фельдцйхмейстер Яаков Брюс: потомок шотландских королей во главе российской артиллерии (материалы к биографии)*, [w:] *W służbie obcych monarchów i państw. Mechanizmy karier obcokrajowców w armiach oraz administracji państwowej*, red. T. Ciesielski, Warszawa 2015, s. 95–130.

i Ruel (Rowehl?)[21]. Z tego grona tylko dwóch ostatnich posiadało wysokie kwalifikacje w zakresie prowadzenia prac oblężniczych. Doświadczenia praktyczne miał też Patryk Gordon, który uczestniczył w oblężeniu i heroicznej obronie zdobytego Czehrynia w latach 1677–1678 r.[22] Pozostali do rady zostali powołani raczej ze względu na wysokie funkcje dowódcze oraz jako przyjaciele i bliscy współpracownicy cara[23]. Pierwszą czynnością było rozpoznanie kartograficzne okolic, wykonanie planów twierdzy, założenie obozów wojskowych, budowa mostów, zaplanowanie ustawienia baterii i należyte ufortyfikowanie pozycji[24].

Rozciągnięte linie komunikacyjne i wynikające z tego trudności związane z zaprowiantowaniem i zaopatrzeniem we wszelakie materiały (przede wszystkim w proch i kule) ponadtrzydziestotysięcznej armii w połączeniu z groźbą turecko-tatarskiej odsieczy dla garnizonu azowskiego sprawiały, iż długotrwałe oblężenie twierdzy stawało się problematyczne (zob. mapa 1). Założone baterie i prowadzone prace oblężnicze nie wskazywały na to, że twierdza mogłaby upaść (zob. ilustracja 2.2). Zamysłem taktycznym miało być zdobycie twierdzy szturmem, a chciano to zrealizować poprzez zrobienie podkopu i podłożenie min. Podjął się tego kluczowego przedsięwzięcia Adam Weyde. Powodzenie misji oznaczałoby przyśpieszenie jego kariery wojskowej. Niestety, jego wiedza teoretyczna nie wystarczyła, a brak umiejętności doprowadził do katastrofy. Pisze o niej Johann Korb: „Powodowany pragnieniem osiągnięcia szczęścia, zyskania uznania władcy i zasłużenia na jego miłość, Weyde bez cudzej pomocy poznawał z książek sztukę, lokować miny. On za zgodą władcy zakładał miny podczas oblężenia Azowa, ale los złośliwie wyśmiał gorliwe dzieło Weyde i jego min: ich wybuch przyniósł szkodę głównie carskim żołnierzom i kilkuset ludzi, pełniących wartę na wale, wyleciało w powietrze"[25].

---

[21] Ф.Ф. Ласковский, *Материалы для истории инженерного искусства в России*, ч. 3: *Опыт исследования инженерного искусства в царствование императора Петра Великого*, Санкт-Петербург 1861, s. 32. Imienia ostatniego z wymienionych nie udało się ustalić; nie podaje go także generał Patryk Gordon w swoim dzienniku.

[22] P. Gordon, op. cit., Bd. 1, s. 434–558.

[23] P. Krokosz, *„Ludzie reformy"*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne", 129 (2002), s. 111–122.

[24] P. Gordon, op. cit., Bd. 2, s. 564–572.

[25] И.Г. Корб, op. cit., s. 256. Por. [J. Korb], *Diary of an Austrian Secretary…*, vol. 2, s. 234–235; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 2, s. 127.

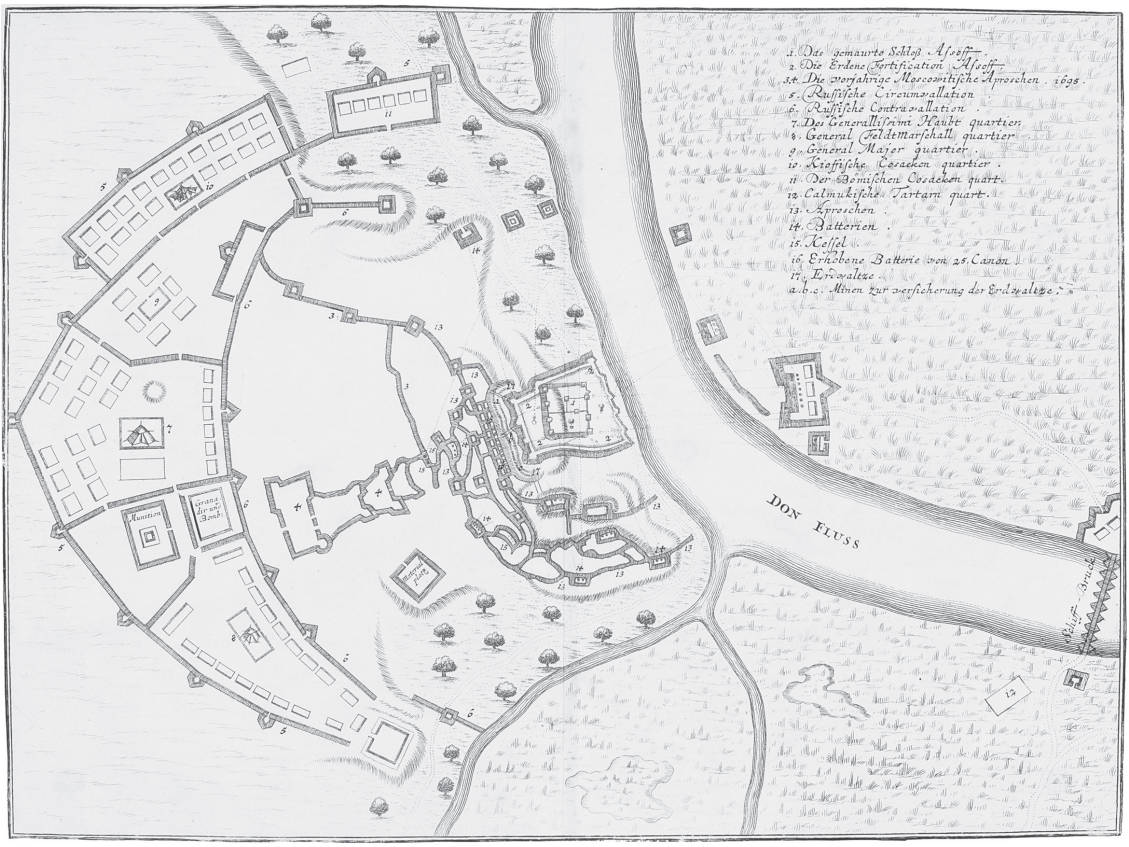

Ilustracja 2.2. Oblężenie Azowa przez wojska moskiewskie w 1696 r.

Na rycinie pod nr 3 i 4 zaznaczono prace fortyfikacyjne wykonane w 1695 r.

Źródło: C. Merian, *Moscowitische belagerung und Eroberung der Haubt-Stadt Asoff, im Tartarischen Königreich Nagaja am Fluss Tanais oder Don, Anno 1696*, Frankfurt am Main [1700], https://doi.org/10.3931/e-rara-33948 (dostęp: 20.10.2020).

Skutki błędnych obliczeń majora były rzeczywiście dramatyczne, ale nie przełożyło się to na decyzję o przerwaniu oblężenia. W tej kwestii warto oddać głos dwóm uczestnikom owego wydarzenia. 6 (16) września 1695 r. konsylium generalskie, w którym brał udział również nadzorujący Adam Weyde, zdecydowało o zdetonowaniu blisko 1360 kilogramów prochu zgromadzonego w komorze minowej mającej sięgać wału obronnego Azowa (zob. ilustracja 2.2). W momencie zrobienia w nim wyłomu do natarcia mieli ruszyć zgromadzeni w transzejach rosyjscy żołnierze. Rosyjski oficer Aleksander Gordon we wspomnieniach odnotował, że wskutek dokonania złych obliczeń podczas wyko-

pu chodnika minerskiego, który ostatecznie nie sięgnął azowskich umocnień, śmierć poniosło 300 własnych żołnierzy, co wywołało rozruchy w wojsku. Szkot w carskiej służbie odnotował, że w chwili detonacji ładunków „okopy były pełne uzbrojonych ludzi gotowych do natarcia (…) – przy czym źle wykonane prace inżynieryjne sprawiły, iż – (…) armia była gotowa do buntu i major Weyde został zmuszony do usunięcia się na kilka dni, aż do chwili spacyfikowania gorących nastrojów"[26].

Bez tak wielkich emocji owe wydarzenia ocenił jego teść generał Patryk Gordon, który na kartach dziennika odnotował fakty związane z oblężeniem. Należy podkreślić, że podczas całej wyprawy i zasadniczych działań oblężniczych pozostawał on w stałym kontakcie z Piotrem I, Franciszkiem Lefortem i Awtamonem Gołowinem oraz sztabem inżynieryjnym, gdzie znajdował się także Adam Weyde. Analizując zapisy znajdujące się w jego dzienniku, można zauważyć dużą rezerwę do działań podejmowanych przez carskich inżynierów. Niemal za każdym razem podkreślał, że powinien osobiście odpowiadać za wszelkie prace oblężnicze na odcinku zajmowanym przez jego siły. Co więcej, Gordon wyrażał pretensje odnośnie do ich przebiegu. Przykładem tego jest sytuacja z 26 czerwca (5 lipca), kiedy po wieczornej lustracji stanowisk jego oddziałów inżynierowie nie zgodzili się na natychmiastowe podjęcie budowy linii kontrwalacyjnej, zabezpieczającej jego żołnierzy przed atakami Turków i Tatarów. Jego irytacja związana z odmową głównego inżyniera Fransa Timmermana, uzasadniającego, że nocą nie będzie w stanie wytyczyć prawidłowych linii umocnień, była tym większa, że zaproponował on swoją pomoc przy prowadzeniu owych nocnych prac ziemnych. W związku z powyższym Gordon został zmuszony do obsadzenia dodatkowymi wartami zajmowanych przez niego aproszy, gdyż obawiał się napaści wroga. Zagrożenie było realne, ponieważ kontruderzenia oddziałów tatarsko-tureckich na pozycje Rosjan następowały nieustannie[27]. Uwadze Patryka Gordona nie uszły również straty w stanie osobowym sztabu

[26] A. Gordon, op. cit., s. 101. Aleksander Gordon był zięciem generała Patryka Gordona (drugim mężem jego córki, którą poślubił w 1699 lub 1700 r.). W przegranej przez Rosjan w 1700 r. bitwie pod Narwą, będąc w stopniu podpułkownika, dostał się do szwedzkiej niewoli, z której powrócił w roku 1708. Trzy lata później opuścił służbę rosyjską w randze generała-majora.

[27] P. Gordon, op. cit., Bd. 2, s. 557–570. Рог. П. Гордон, *Дневник. 1690–1695*, пер., ст., примеч. Д.Г. Федосов, отв. ред. М.Р. Рыженков, Москва 2014, s. 373.

inżynieryjnego – 5 (15) sierpnia odnotował, że śmiertelnie postrzelony został Albert Mourlot, który wychylił się zza kosza, aby lepiej się przyjrzeć azowskim fortyfikacjom. Trzy dni później ranny został kolejny carski inżynier, przy czym Szkot nie wskazał jego nazwiska[28].

Jeśli chodzi o wydarzenie z 6 (16) września, kiedy zdecydowano się wysadzić minę mającą znajdować się pod azowskimi umocnieniami, Patryk Gordon miał nieprzejednane stanowisko – uważał, że należy się z tą decyzją wstrzymać. Podczas rady wojennej przekonywał, że nie udało mu się w dostateczny sposób zasypać rowów przed umocnieniami Azowa. Jednakże pozostali członkowie konsylium generalskiego nalegali na jak najszybsze jej wysadzenie, gdyż zwłoka mogłaby sprawić, że Turcy ją odkryją i zniszczą. „Nie pomogły nawet moje słowa – jak odnotował Gordon – przekonujące, że mogą oni [tj. dowództwo rosyjskie] stracić zarówno wykonaną pracę, jak i proch, a dodatkowo zginąć mogą nasi ludzie"[29]. Co więcej, Gordon wprost oskarżał o zaistniałą sytuację osobę odpowiedzialną za przygotowanie miny, czyli Adama Weyde: „Ponieważ zawsze podejrzewałem, że młody inżynier nie był w stanie dobrze zmierzyć odległości i dlatego nie wie, gdzie i pod jakim miejscem założył komorę minową, chociaż zapewniał z wielkim przekonaniem, że sięga ona pod ścianę bastionu i część kurtyny"[30]. Jak zauważył Patryk Gordon, wybuch źle założonej miny kosztował życie 30 własnych żołnierzy. Rannych i kontuzjowanych szacował na ponad 100, w tym dwóch pułkowników i jeden podpułkownik. Wydarzenie wywołało także zrozumiałe niezadowolenie w szeregach wojska i wrogą postawę żołnierzy rosyjskich wobec cudzoziemców – inżynierów i oficerów. Pomimo tego oblężenie nie zostało przerwane, a prace minerskie (Turcy prowadzili przeciwko nim własne działania inżynieryjne w postaci kontrmin), ostrzał oraz bezpośrednie ataki na twierdzę były kontynuowane niemal do końca września 1695 r., kiedy to car zarządził odwrót[31].

Oceniając konsekwencje źle podłożonej miny, można dostrzec duży rozrzut liczby ofiar – od 30 do 300. Biorąc jednak pod uwagę, że część rannych zmarła lub była niezdolna do dalszej służby, a niektórzy po prostu zaginęli (nie znaleziono

[28] P. Gordon, op. cit., Bd. 2, s. 591. Por. П. Гордон, op. cit., s. 389.
[29] P. Gordon, op. cit., Bd. 2, s. 603. Por. П. Гордон, op. cit., s. 399.
[30] Ibidem.
[31] P. Gordon, op. cit., Bd. 2, s. 603–616. Por. П. Гордон, op. cit., s. 399–409.

Ilustracja 2.3. Oblężenie Azowa

Rycina ukazująca zwycięstwo nowoczesnej myśli wojskowej (działania oblężnicze, działania floty, wykorzystanie kartografii przy planowaniu działań operacyjnych i taktycznych). Perspektywa północna.

Źródło: A. Schoonebeek, *Zdobycie Azowa w 1696 r.*, rycina z 1699 r., https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3055863 (dostęp: 11.11.2020).

ich ciał), należy ostrożnie szacować, że straty wynosiły 100–150 żołnierzy, z których jednak zmarła nie więcej niż połowa[32].

[32] Ostrożne szacunki, które przyjmujemy, wynikają z porównania skutków eksplozji innych min lub pułapek prochowych. Jedną z największych było podłożenie prochu pod grabiony zamek w Sandomierzu. Celowe działanie przeprowadzone w 1656 r. przez Szwedów skutkowało 500 ofiarami śmiertelnymi (przy czym niektóre relacje podawały liczbę zabitych czterokrotnie większą). K. Łopatecki, *„Szwedzkie napoje", czyli rzecz o wysadzeniu zamku w Sandomierzu w świetle*

Pierwsza próba uzyskania dostępu do Morza Azowskiego przez Piotra I zakończyła się niepowodzeniem, a główną przyczyną okazał się brak floty wojennej, mogącej wesprzeć wojska operujące na lądzie. Nie wspominał jej dobrze również Adam Weyde, który z uwagi na swoje rażące błędy wypadł z łask carskich. Skutkowało to usunięciem go ze sztabu inżynieryjnego ekspedycji podczas kolejnej kampanii azowskiej w 1696 r. Co więcej, pomimo szarży majora objął dowództwo nad piątą rotą pułku Preobrażeńskiego (158 ludzi), jak zwykły kapitan. Wraz ze swoimi żołnierzami zamustrował się na jednostki floty wojennej, które wodami Donu ruszyły w stronę tureckiej twierdzy[33].

Druga wyprawa azowska została znacznie lepiej przygotowana pod każdym względem. Tym razem armia carska liczyła 75 tys. ludzi, a na jej czele, w odróżnieniu od kampanii 1695 r., stanął jeden dowódca – bojarzyn Aleksiej Szejn. Nie zapomniano również o flocie wojennej, składającej się z 1 okrętu, 23 galer i 4 branderów (ilustracja 2.3). Dzięki umiejętnie poprowadzonej, kombinowanej operacji lądowo-morskiej, podczas której rosyjska armia polowa zdołała skutecznie zablokować twierdzę na lądzie, a kotwiczące na Morzu Azowskim jednostki pływające carskiej floty odcięły obrońców od spieszącej im odsieczy morskiej, odniesiono pełny sukces. Istotną rolę podczas ostrzału umocnień Azowa odegrali przysłani carowi przez elektora Fryderyka III brandenbursko-pruscy inżynierowie i artylerzyści (ilustracja 2.2)[34]. Działania oblężnicze okazały się skuteczne i 18 lipca twierdza została zajęta przez żołnierzy rosyjskich. Trzy dni później kapitulował garnizon Lutika. Sukces armii Piotra I był niezaprzeczalny – Azow oraz przylegające do niego ziemie znalazły się pod kontrolą Rosji. Car, nie bacząc na trwającą nadal wojnę z Turcją, niemal natychmiast przystąpił do umacniania pozycji w tym regionie. Wkrótce w pobliżu Azowa rozpoczęto budowę nowoczesnej twierdzy, miasta i portu, mającego stać się bazą wypadową dla rosyjskiej floty wojennej, szukającej okazji przebicia się do Morza Czarnego[35].

---

grafiki Gesta ad Sandomiriam Erika Dahlbergha, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 157–158, 172.

33 П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, т. 1, s. 284; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 2, s. 69; С.А. Венгеров, op. cit., s. 262.

34 С.А. Шеин, *Поход боярина и большого полка воеводы Алексея Семеновича Шеина к Азову…*, сост. В. Рубан, Санкт-Петербург 1773; П. и Б., т. 1, s. 77–88, 93–95. Szerzej o inżynierach biorących udział w zdobyciu Azowa zob. И. Шварц, op. cit., s. 187–202.

35 К.И. Крейс, *Экстракт из журнала, державного от господина вице-адмирала Крейса на пути из Москвы на Воронеж, с Воронежа в Азов, на Таганрог и в Керч, а оттуда назад к Азову. 1699 года*,

Adam Weyde zrehabilitował się podczas drugiej kampanii, odzyskując zaufanie cara. Piotr I, pokładając wiarę w jego wiedzę teoretyczną z zakresu wojskowości, kompetencje językowe oraz umiejętności i doświadczenia wyniesione z kampanii azowskich, jeszcze w tym samym roku wysłał go z misją dyplomatyczną na dwór cesarski. Major pułku Preobrażeńskiego został zobowiązany do poinformowania cesarza Leopolda I o bohaterskiej postawie carskiej armii pod Azowem, podkreślając jednocześnie wkład Moskwy w dotychczasowe działania koalicji antytureckiej[36]. Podczas tej podróży zagranicznej odwiedził też wchodzące w skład elektoratu brandenburskiego Halle (Saale) i nawiązał ścisłe kontakty z pietystami oraz pracującymi tam uczonymi[37].

Podsumowując opisywane wydarzenia, należy podkreślić konflikt pomiędzy starymi, doświadczonymi oficerami a młodymi, zaprzyjaźnionymi z Piotrem. Weyde należał do drugiej grupy i jako aktor miał już wówczas duży wpływ na cara. Jego działania spotkały się ze stanowczą krytyką Patryka Gordona, a ich fatalne konsekwencje przekreśliły możliwość zastąpienia najważniejszych ekspertów wojskowych. Kolejny duży ruch wokół głównego aktanta był możliwy dopiero w wyniku naturalnie zachodzących zmian pokoleniowych, co nastąpiło w 1699 r. (zob. rozdział 5). Weyde wykorzystał jednak ten czas – poprzez cierpliwość, pracowitość i oddanie starał się budować coraz bliższe relacje z carem, o czym będzie mowa w kolejnych dwóch rozdziałach.

перев. П.Ларионов, „Записки гидрографического департамента Морского министерства" 8 (1850), s. 367–394; Л. Бодик и др., *Таганрог. Историко-краеведческий очерк, Ростов-на-Дону 1971*, s. 15–28; М.Б. Михайлова, *Петр I и новые градостроительные начала*, [w:] *Петр Великий – реформатор России*, редкол. Р.М. Байбурова и др., Москва 2001, s. 117–121; P. Krokosz, *„Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku"…*, s. 309.

36 С.А. Венгеров, op. cit., s. 262.

37 O.V. Rusakovskiy, *Der „Ustav voinskij" von Adam Weide (1699): ein Deutsch-Lutherisches militarrecht im petrinischen Russland?*, [w:] *Aus Sibirien – 2017. Научно-информационный сборник*, Тюмень 2017, s. 164–165.

3. WIELKIE POSELSTWO

Z Wiednia Adam Weyde powrócił zimą z początkiem 1697 r. i niemal natychmiast został oddelegowany do uczestnictwa w kolejnym, znacznie bardziej odpowiedzialnym zadaniu dyplomatycznym. Po zwycięstwie w kampanii azowskiej Piotr I postanowił przyśpieszyć proces modernizacji sił zbrojnych, a właściwie całego państwa rosyjskiego. Temu celowi miało służyć wysłanie do krajów Europy Zachodniej wielkiej misji dyplomatycznej, której głównym oficjalnym zadaniem było wzmocnienie istniejącego sojuszu antytureckiego[1]. Wyjazd Piotra I służył także politycznemu przygotowaniu do ewentualnej wojny ze Szwecją[2]. Konflikt z północnym sąsiadem był nieunikniony, gdyż uzyskanie dostępu do Morza Bałtyckiego było jednym z kluczowych wyznaczników rosyjskiej polityki imperialnej[3]. Planom tym sprzyjała sytuacja międzynarodowa, ponieważ do rozprawy ze

---

[1] Szerzej zob. Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., passim.

[2] Pewne działania związane z przyszłą wojną zostały poczynione podczas drogi powrotnej cara zmierzającego do Moskwy. W sierpniu 1698 r. spotkał się on z nowo obranym królem polskim Augustem II Wettinem (w rodzimej Saksonii władca występował jako książę elektor Fryderyk August I, sprawując tam rządy w latach 1694–1733) w Rawie Ruskiej, gdzie obydwaj zasygnalizowali agresywne plany przeciwko Szwecji. Rozwinięciem pierwszych rozmów był traktat preobrażeński z 1699 r.; zob. С.М. Соловьев, op. cit., кн. 7, т. 14, s. 583; [W. Konopczyński], *Karl XII och Polen*. (Särtyck up Karolinska Förbundets Årsbok 1924), Stockholm 1925, s. 57.

[3] Ю.С. Савельев, *Подготовка Петром I Великого посольства в Европу*, [w:] *Петр Великий – реформатор России…*, s. 217–226; И.В. Козловский, *Петр I в Дептфорде*, [w:] ibidem, s. 247–254; А.В. Манько, *Великое посольство и строительство морского коммерческого флота России*, [w:] ibidem, s. 267–271; В.М. Соловьев, *Петровская модернизация России в контексте Великого посольства*, [w:] ibidem, s. 272–277; Е.И. Кобзарева, *От первой Северной войны 1655–1661 гг. к Великой Северной Войне 1700–1721 гг. и Полтаве: Россия и ее потенциальные союзники в борьбе*

Sztokholmem szykował się jej tradycyjny wróg – Dania, a niedługo później również elektor saski i jednocześnie król polski (od czerwca 1697 r.) August II Wettin[4].

Misja ta z uwagi na liczny skład osobowy, a także rangę polityczną zyskała miano Wielkiego Poselstwa. Na jej czele stanęło trzech wielkich posłów: Franciszek Lefort, Fiodor Gołowin oraz Prokopiusz Woznicyn, a w orszaku jako prosty żołnierz pułku Preobrażeńskiego ukrywał się car jako Piotr Michajłow[5]. Marszruta grupy, w której przebywał Piotr I, miała prowadzić przez najistotniejsze dla interesów polityczno-gospodarczych Rosji państwa europejskie (zob. mapa 2)[6]. Podróż rozpoczęła się na przełomie lutego i marca 1697 r., a zakończyła się w październiku następnego roku[7]. Odbywała się w większości drogą lądową, ale niektóre odcinki pokonywano na pokładach okrętów i statków[8].

против Швеции, [w:] *Полтава. К 300-летию Полтавского сражения. Сборник статей*, редкол. О.Г. Агеева и др., Москва 2009, s. 29.

4 J.A. Gierowski, *Władca w dwóch państwach. Unia personalna z perspektywy monarchów*, [w:] idem, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. A.K. Link-Lenczowski, Kraków 2008, s. 319–341.

5 Dokładna liczba osób biorących udział w Wielkim Poselstwie jest trudna do ustalenia – wynika to z wymiany kadr. Dochodziło także do wydzielania odrębnych grup podróżujących różnymi szlakami, mającymi inne zadania. Według badań przeprowadzonych przez Dmitrija i Irinę Guziewiczów z Moskwy wyjechało od 250 do 300 ludzi (nie mniej niż 244), natomiast od lipca 1697 r. po Europie podróżowało poselskie „jądro" misji, liczące 200 osób; zob. Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 63–64, приложения, № IV, s. 369–374.

6 Według pierwotnego planu podróż Wielkiego Poselstwa miała odbywać się w następującej kolejności: Ryga–Mitawa–Królewiec–Wiedeń–Rzym–Wenecja, następnie zaś planowano odwiedzić Holandię, Anglię, Danię i Brandenburgię; zob. ПДС, т. 8: *Сношения Царей и Великих Князей Иоанна и Петра Алексеевичей с римским императором Леопольдом в 1695–1697 годах*, Санкт-Петербург 1867, стлб. 661–662. W czerwcu 1697 r. trasę skorygowano i wielcy posłowie nie udali się do Wiednia, tylko zmierzali bezpośrednio do Holandii. Decyzja ta najprawdopodobniej była podyktowana rozpoczęciem kongresu pokojowego w Rijswijk w pobliżu Hagi, mającego zakończyć wojnę pomiędzy Francją i krajami skupionymi w Lidze Augsburskiej; zob. Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 3, s. 18; Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 54–56.

7 Pod względem formalnym Wielkie Poselstwo zakończyło się 18 czerwca 1699 r., wraz z powrotem wielkiego posła Prokopiusza Woznicyna, który dotarł do Moskwy później niż pozostali dwaj posłowie. Tenże udał się do Karłowic, gdzie miały miejsce obrady przedstawicieli państw Ligi Świętej i Turcji, dotyczące zakończenia toczącej od 1683 r. wojny.

8 Przykładowo Piotr I przepłynął z Lipawa do Piławy na okręcie Święty Jerzy należącym do Lubeki, następnie do Królewca (i z powrotem) na brandenbursko-pruskim okręcie oraz z Piławy do Kołobrzegu na okręcie holenderskim. Drogą morską pokonał oczywiście trasę do Londynu, a następnie pływał na Tamizie w dół rzeki na jachcie The Transport Royal.

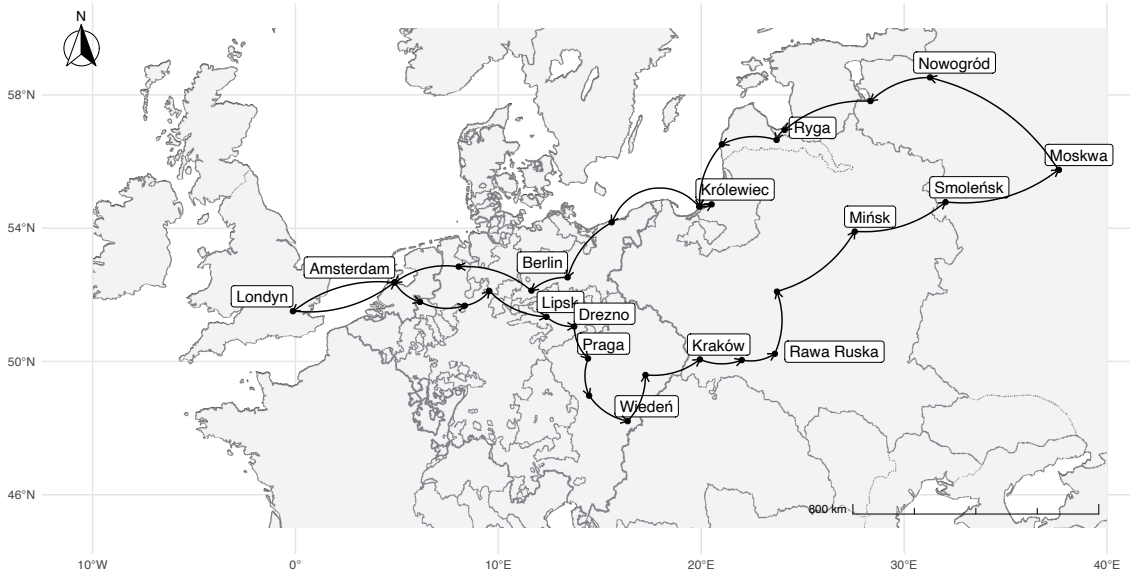

Mapa 2. Główne etapy podróży Piotra I po Europie w latach 1697–1698

(Według kalendarza gregoriańskiego). 1697: 17 III – Nowogród Wielki, 21 III – Psków, 10 IV – Ryga, 20 IV – Mitawa, 2 V – Lipawa, 17 V – Królewiec, 14 VII – Kołobrzeg, 30 VII – Berlin, 2 VIII – Magdeburg, 6 VIII – Coppenbrügge (zamek Coppenbrügge), 17 VIII – Amsterdam, 29 VIII – Zaandam, 10 IX – Utrecht, 26 IX – Haga. 1698: 21 I – Londyn, 9 II – Deptford, 27/28 IV – Lejda, 25 V – Kleve, 10 VI – Lipsk, 11 VI – Drezno, 15 VI – Praga, 26 VI – Wiedeń, 16 VII – Preszburg (Bratysława), 3 VIII – Wieliczka (k. Krakowa), 13 VIII – Rawa Ruska, 18 VIII – Brześć Litewski, 30 VIII – Smoleńsk, 4 IX – Moskwa.

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł i opracowań przywoływanych w rozdziale 3.

Realizując plany polityczne, władca spotkał się m.in. z księciem kurlandzkim Fryderykiem Kazimierzem Kettlerem w Mitawie, z elektorem brandenburskim i księciem pruskim Fryderykiem III w Królewcu, z elektorową hanowerską Zofią Dorotą Wittelsbach i jej córką elektorową brandenburską Zofią Charlottą Hanowerską w Coppenbrügge, z cesarzem Leopoldem I w Wiedniu, a także z królem polskim i jednocześnie elektorem saskim Augustem II Wettinem w Rawie Ruskiej. Wielokrotnie odbywał rozmowy ze *stadhouderem* Republiki Zjednoczonych Prowincji, a zarazem królem angielskim i szkockim Wilhelmem III Orańskim, co miało miejsce w Utrechcie i Hadze, a następnie w Londynie[9] (zob. mapa 2).

[9] В.А. Артамонов, *От царства к империи. Изменение державной мощи России при Петре Великом*, [w:] *Петр Великий – реформатор России…*, s. 34–39; В.М. Матвеев, op. cit., s. 227–246; Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 38–39.

Według założeń uczestnicy Wielkiego Poselstwa mieli zapoznać się z systemem polityczno-gospodarczym poszczególnych krajów, aby podpatrzone rozwiązania zaadaptować w Rosji. Taką rolę powierzono m.in. Adamowi Weyde, który formalnie nie pełnił żadnej wysokiej funkcji. Jego udział w pracach tej misji przebiegał dwutorowo. Po pierwsze, miał on wyprzedzać poselstwo i w kolejnych stolicach wręczać władcom carskie gramoty informujące o rychłym przybyciu rosyjskich dyplomatów oraz wypełniać wszelkiego rodzaju poruczenia natury organizacyjnej (m.in. wyszukiwać i przygotowywać kwatery dla wielkich posłów) i dyplomatycznej[10]. Po drugie, car nakazał mu zapoznać się z całościowym funkcjonowaniem armii cesarskiej, a także wojsk saskich, holenderskich, francuskich i angielskich[11]. Wszystko wskazuje, że Weyde nakłonił Piotra I, aby ten zezwolił mu na wzięcie udziału w niemieckiej kampanii przeciwko Turcji na terytorium Węgier, co potwierdza stosowny fragment jego regulaminu z 1698 r.[12] W świetle teorii zaprezentowanej we wstępie niniejszego opracowania można stwierdzić, że Piotr I chciał stworzyć aktorów, którzy będą w stanie wpływać na rozwój państwa rosyjskiego według wzorców europejskich. Niekiedy jednak osoby z kręgu cara inspirowały go, aby ten powierzył im niektóre funkcje lub polecenia (zob. wykres 1).

Oficjalny dekret, na mocy którego Adam Weyde został specjalnym wysłannikiem Piotra I, był wystawiony już 26 grudnia 1696 r. Miesiąc później major otrzymał spisaną po łacinie carską gramotę adresowaną do cesarza Leopolda I. Zawarto w niej informacje o wyruszeniu rosyjskiej misji dyplomatycznej na zachód Europy i o przybyciu wielkich posłów do Wiednia. W dalszej części dokumentu car prosił cesarza o umożliwienie wyjazdu swojemu wysłannikowi do Saksonii i Brandenburgii, by i tam zapowiedzieć wizytę Rosjan, a następnie na

[10] ПДС, т. 8, стлб. 1307–1327; J. Burdowicz-Nowicki, *Aktywność Rosji po rozdwojonej elekcji – czerwiec–sierpień 1697 r.*, „Kwartalnik Historyczny" 115 (2008), 1, s. 22–23; V. Barth, *Inkognito: Geschichte eines Zeremoniells*, München 2013, s. 110–111.

[11] П.О. Бобровский, *Петр Великий…*, s. 19; B. Davies, op. cit., s. 63; СВМ, т. 3, s. 43; ВЭ, т. 3, s. 274–275; ВЭЛ, т. 3, s. 168–169.

[12] „W szczególności, kiedy Wasze Najmiłościwsze Carskie Wieliczestwo polecił mi przed swoim Wielkim Poselstwem, przed dwoma laty, na różne europejskie dwory naprzód mnie posłać. Na moją prośbę polecił mi udać się do węgierskiej ziemi, gdzie przy niemieckim wojsku miałem przebywać, aby przypatrzyć się i wypróbować wszystko co najlepsze i najpotrzebniejsze, zarówno przy uszykowaniu wojska, jak i przygotowaniu do wielkiej batalii, co wypełniałem z ogromną gorliwością"; zob. А. Вейде, *Воинский устав*, БАН, ф. Библиотека Петра I, П. I Б, № 5, л. 180б. (zob. ilustracja 4.2).

Węgry, gdzie miał dołączyć do cesarskiej armii i zaznajomić się z jej organizacją. Podobny dokument adresowany był także do elektora saskiego Fryderyka Augusta I (wkrótce także króla polskiego), którego Piotr I prosił, aby Weyde mógł towarzyszyć jego wojsku podczas kampanii węgierskiej prowadzonej przeciwko Turcji. Stosowne listy informujące o rychłym przybyciu wielkich posłów wiózł również do księcia kurlandzkiego Fryderyka Kazimierza Kettlera oraz elektora brandenburskiego i księcia pruskiego Fryderyka III[13]. Głównym celem podróży carskiego przyjaciela i współpracownika był jednak Wiedeń, gdzie miał spotkać się z wielkimi posłami[14].

Trasa misji Adama Weyde, który opuścił Moskwę 25 lub 26 stycznia 1697 r., wiodła przez Nowogród Wielki i Psków. Już 10 (20) lutego dotarł do znajdującej się w szwedzkim władaniu Rygi, skąd wyruszył dalej na zachód. Wkrótce dane mu było gościć na wielu europejskich dworach. Pierwsza taka wizyta miała miejsce 13 (23) lutego u księcia kurlandzkiego w Mitawie. Następne spotkanie odbyło się 20 (30) marca w Królewcu, gdzie powitał go elektor brandenburski i książę pruski. Jednak najważniejsze spotkania odbyły się w Wiedniu. Tam wręczył carskie pisma cesarzowi Leopoldowi I i goszczącemu w mieście elektorowi saskiemu. Zdaniem rosyjskiego historyka Nikołaja Bantysza-Kamienskiego audiencja u obydwu władców miała miejsce 5 (15) maja. Następnie Weyde przez cały miesiąc pozostawał w Wiedniu, gdzie zapoznawał się z funkcjonowaniem administracji i cesarskiego wojska. Kolejnym jego etapem podróży miała być Republika Zjednoczonych Prowincji, skąd miał zdać relację z dotychczasowej podróży przebywającym tam Piotrowi I i wielkim posłom[15]. Podane przez historyka rosyjskiego informacje nie są precyzyjne, gdyż nie uwzględniają uczestnictwa carskiego wysłannika w kampanii wojennej przeciwko Turcji.

---

[13] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 3, s. 18; ПДС, т. 8, стлб. 469–498. W powyższym materiale źródłowym przypisano Adamowi Weyde stopień „generała brygadiera Preobrażeńskiego wyborowego pułku żołnierskiego". W rzeczywistości awans nastąpił później. Oprócz tego major Weyde i towarzyszący mu poddiaczy *Prikazu* Poselskiego Michaił Wołkow otrzymali stosowne pismo carskie z prośbą o zgodę na swobodne poruszanie się po wskazanych krajach; zob. Д.Н. Бантыш-Каменский, *Обзор внешних сношений России (по 1800 год)*, ч. 1: *(Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания)*, Москва 1894, s. 37; idem, *Словарь достопамятных людей…*, s. 253.

[14] Do spotkania generała z wielkimi posłami i samym carem doszło jednak pod koniec 1697 r. w Holandii, gdyż tam zdecydowano udać się wcześniej.

[15] Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей…*, s. 253–254.

Fakt, że Adam Weyde przebywał w Wiedniu wiosną 1697 r., znajduje potwierdzenie w zapiskach stolnika Piotra Tołstoja, który w tym czasie przebywał w stolicy Cesarstwa. Do spotkania obydwu carskich dyplomatów doszło 24 maja, co też Tołstoj odnotował w diariuszu: „Wtedy był u mnie na obiedzie moskiewski wysłannik, cudzoziemiec Adam Adamowicz syn Wejta [tj. Adam Weyde], i po obiedzie pojechaliśmy na spacer do ogrodu cesarskiego. Adam pojechał w swojej karecie, a ja sobie wynająłem karetę na cały dzień”[16].

To, że Weyde znajdował się w owym czasie w Wiedniu, potwierdzają także doniesienia polskiej gazety „sejmowej” z 25 maja (4 czerwca) 1697 r. Omówiono w niej sprawy zagraniczne – takie jak przygotowanie armii księcia Eugeniusza Sabaudzkiego do zbliżającej się kampanii wojennej przeciwko Turcji. Nadmieniono również, że Piotr I odprawił swoich posłów na Zachód, z zapewnieniem skierowanym do dotychczasowych sojuszników pozostania i prowadzenia dalszej walki w ramach antytureckiej koalicji[17].

Warto zauważyć, że major pułku Preobrażeńskiego, przebywając w Wiedniu, oprócz wypełniania zadań związanych ze spodziewanym przybyciem wielkich posłów, sprawował również opiekę nad przybywającymi w mieście carskimi poddanymi. Wykorzystał ten czas przede wszystkim na zapoznanie się z regulaminami obowiązującymi w cesarskiej armii i z pracami teoretyków wojskowości[18].

Jeszcze cenniejsza okazała się praktyczna strona jego misji, gdyż miał okazję towarzyszyć cesarskim wojskom w kampanii przeciwko Turkom na Bałkanach. Dało mu to możność bezpośredniej obserwacji dowódców, funkcjonowania sztabu, jak i sposobu zorganizowania oraz wyszkolenia oddziałów. Należy podkreślić, że pierwotnie naczelnym wodzem wyprawy miał być elektor saski Fryderyk August I i w tym celu pojawił się on w Wiedniu wiosną 1697 r. Jednakże dynamicznie zmieniająca się sytuacja międzynarodowa i coraz większe szanse na zdobycie

---

[16] *Путешествие стольника П.А. Толстого по Европе 1697–1699*, изд. подгот. Л.А. Ольшевская, С.Н. Травников, Москва 1992, s. 40.

[17] [Dyáriusz Seimu Electionis pod Wàrszáwą], Z Wárszáwy, 4. Junij 1697, s. 4.

[18] Szerzej o stanie cesarskiego prawa wojskowego; zob. J. Kostka, *Observationes Militares Theoretico-Practicae, über den kayserlichen Articuls-Brief Leopoldi Primi…*, Wien 1738. Praca stanowi jurydyczną analizę artykułów wojskowych Leopolda I z 1668 r. Wszystko wskazuje na to, że Adam Weyde miał wówczas możność zapoznania się z drukowanymi regulaminami nie tylko obowiązującymi w Cesarstwie. Jednym z nich było przywołane we wstępie dzieło Pierre'a Giffarta oraz jego tłumaczenie na język niemiecki, wykonane przez Johanna S. Grubera (zob. szerzej rozdział 4).

korony polskiej zmusiły go do odstąpienia od chęci objęcia dowództwa wyprawy[19]. Nie bez wpływu były także kontrowersje związane z jego dowództwem nad połączonymi siłami cesarsko-saskimi w kampanii antytureckiej na Węgrzech (1695–1696). Ostatecznie funkcję tę powierzono księciu Eugeniuszowi Sabaudzkiemu[20]. W działaniach wojennych i kluczowej bitwie stoczonej z Turkami pod Zentą[21] 1 (11) września udział wziął major Weyde (zob. mapa 3)[22].

Możliwość obserwacji jednej z najlepszych – zarówno pod względem operacyjnym, jak i taktycznym – kampanii XVII stulecia była nie do przecenienia. Na dworze wiedeńskim zdawano sobie sprawę z kontrofensywy przygotowywanej przez stronę turecką. Wojna była nierozstrzygnięta, a główną stawką był Belgrad, zdobyty przez wojska niemieckie w 1688 r., a utracony dwa lata później[23]. 8 (18) kwietnia 1697 r. licząca 100 tys. żołnierzy armia sułtana Mustafy II, dowodzona przez wielkiego wezyra Elmasa Mehmeda Paszę, wyruszyła z Edirne (dawny Adrianopol), aby opanować Węgry. Do Belgradu wojska tureckie dotarły dopiero 8 (18) sierpnia, po czym skierowały się na północny zachód w kierunku Segedynu (zob. na mapie 3 – „Segetin")[24]. Książę Eugeniusz Sabaudzki oficjalne dowództwo nad armią sojuszniczą, rozłożoną nad rzeką Sawą w pobliżu dopływu Driny (obecnie na pograniczu Chorwacji oraz Bośni i Hercegowiny – mapa 3, obóz 1), objął 2 (12) lipca. Ponieważ dysponował siłami o połowę mniejszymi od przeciwni-

[19] Negocjacje związane z objęciem tronu polskiego przez elektora toczyły się wówczas w całkowitej tajemnicy w Wiedniu. Jego rezygnacja z dowództwa nad wojskiem mającym walczyć z Turkami nie była wcale przesądzona. Jak donosiła brunszwicka gazeta „Post Zeitung", elektor który w czerwcu 1697 r. wyjechał do Drezna, miał rychło powrócić do armii operującej na terenie Węgier; zob. J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 56; J.A. Gierowski, *August II Mocny w świetle brunszwickiego „Post Zeitung"*, [w:] idem, *Na szlakach Rzeczypospolitej…*, s. 365.

[20] Szerzej zob. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen, herausgegeben von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k.k. Kriegs-Archives*, Serie I, Bd. 2: *Feldzüge gegen die Türken 1697–1698 und der Karlowitzer Fride*, bearb. von M.E. von Angeli, Wien 1876, s. 9–25.

[21] Obecnie miejscowość Senta w Serbii (współrzędne: 45°56'N 20°05'E).

[22] W. Oppenheimer, *Eugeniusz książę Sabaudzki*, przekł. A. Marcinek, Warszawa 1997, s. 59; J. Burdowicz-Nowicki, op. cit., s. 23–24; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 3, s. 77–78; Ł. Pabich, *Zenta 11 IX 1697*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012.

[23] Szerzej zob. V. Abramović, *Један војнички дневник из времена аустријске опсаде Београда (1688)*, „Vojnoistorijski glsanik" 2 (2013), s. 237–252.

[24] A zatem główna armia turecka przemieszczała się w ciągu dnia średnio o zaledwie 6,1 km, co ukazuje ogrom napotkanych przez nią trudności logistycznych.

ka, zdecydował się na przejście do defensywy i skoncentrował się na obronie rzek Cisy i Dunaju, budując fortyfikacje w Zemun, w pobliżu Belgradu (mapa 3 – Semblin), co miało być krokiem do jego zdobycia w następnym roku. Cesarscy sztabowcy, dysponując znacznie lepszym rozpoznaniem niż przeciwnik – zarówno na lądzie, jak i wzdłuż rzek – dowiedziawszy się o zamiarze przeprawy tureckiej armii przez Cisę w pobliżu Zenty, postanowili ruszyć w tym właśnie kierunku. Korzystając niekiedy aż z sześciu kolumn marszowych, armia księcia Sabaudzkiego błyskawicznie dotarła w okolicę Zenty i przedzierając się przez podmokły oraz bagnisty teren, wyszła na tyły silnie umocnionego obozowiska tureckiego, gdzie znajdowała się większa część piechoty, artyleria i niektóre jednostki jazdy. Pozostałe siły – cześć jazdy i ciężka artyleria – zostały już przerzucone przez Turków na wschodni brzeg Cisy. Nadarzającą się okazję, kiedy siły sułtana Mustafy II były rozdzielone i znajdowały się w niewygodnej wobec siebie dyslokacji, postanowił wykorzystać Eugeniusz Sabaudzki. 1 (11) września 1697 r. nastąpił frontalny atak oddziałów cesarskich, który przełamał fortyfikacje polowe i zmusił wroga do ucieczki. Ostrzeliwany i przepełniony ludźmi most na Cisie zawalił się, co doprowadziło do całkowitej paniki w tureckiej armii (ilustracja 3.1). Łupem zwycięzców padło 87 dział, 423 sztandary, tysiące wozów, wielbłądów i wołów. W ręce księcia wpadł również skarb oraz pieczęć państwowa wielkiego wezyra. Uwagę zwraca różnica strat osobowych, rzadko spotykana w Europie – w armii cesarskiej wyniosły one 2 tys. żołnierzy (w tym zaledwie 429 zabitych), u przeciwnika zaś sięgnęły aż około 20–30 tys. ludzi; podczas odwrotu zdemoralizowani janczarzy udusili wezyra[25]. O zwycięstwie wojsk cesarskich przesądziło lepsze rozpoznanie terenu i sprawniejsze działania operacyjne. Sama bitwa wykazała wyższość taktyczną i technologiczną piechoty i artylerii (zob. ilustracja 3.1)[26].

Kampania ta uświadomiła Adamowi Weyde konieczność przeprowadzenia reform rosyjskiej armii według wzorców austriackich, przy czym niekwestiono-

[25] J. Nouzille, *La campagne décisive du prince Eugène en Hongrie (1697)*, „Dix-septième siècle" 4 (2005), s. 627–639; J. Bahlcke, *Die Schlacht bei Zenta und die Eroberung Sarajevos 1697*, „Ostdeutsche Gedenktage. Persönlichkeiten und historische Ereignisse" 33 (1997), s. 287–293; Ł. Pabich, op. cit., passim; Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 187. Księgę zawierającą mapę działań operacyjnych, obozów armii cesarskiej i bitwy pod Zentą zob. w: *Campementen und Marchen kays. Haubt-Armée in Hungarn und Bossnien zwischen den Donau, Teiss, Sau, und Bossnien Flus anno 1697*, Vojenský historický ústav Praha, sygn. IIR F 1444 (zob. mapa 3).

[26] Szerzej zob. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen…*, s. 145–160.

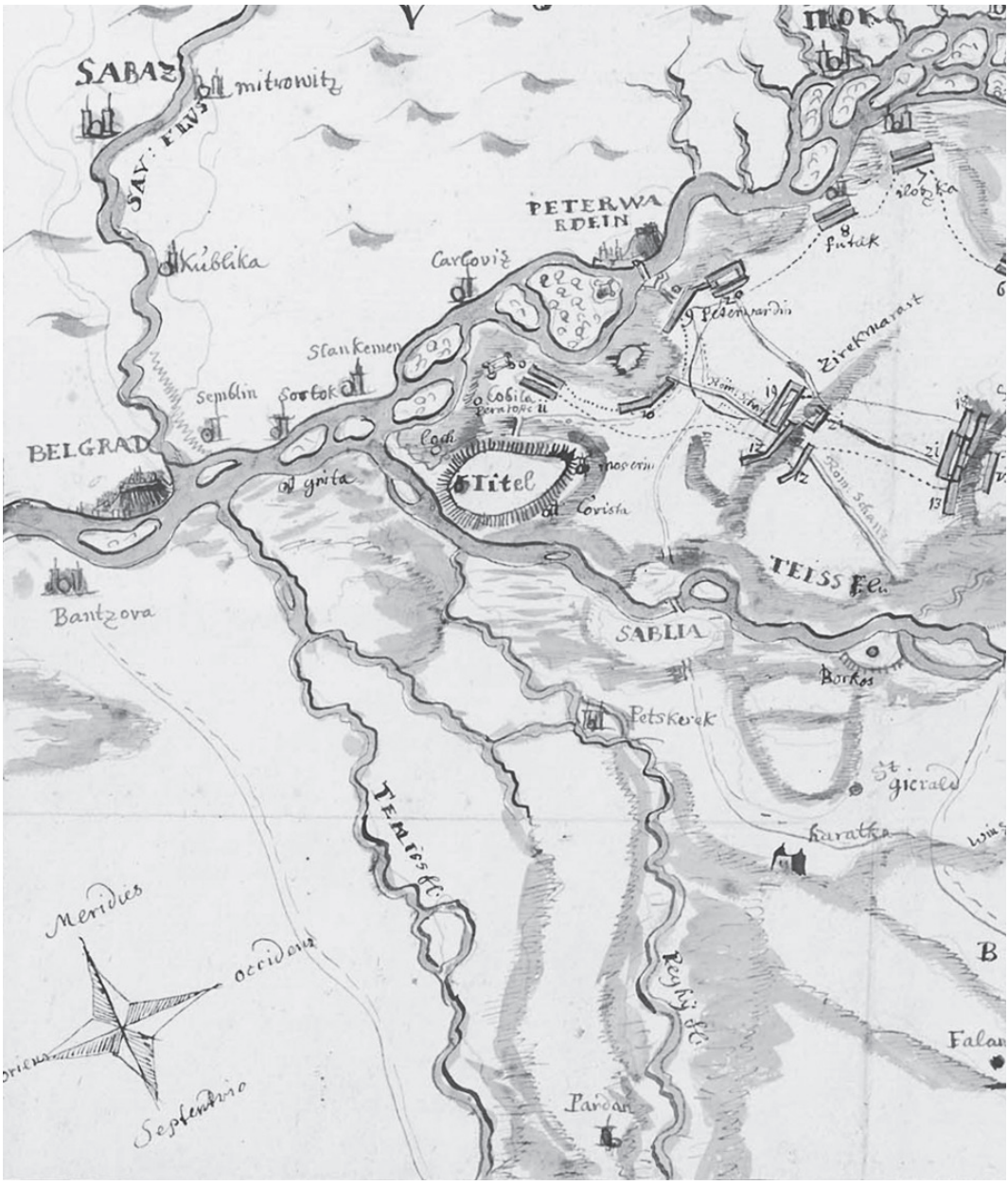

Mapa 3. Działania operacyjne (marszruta i rozłożenie obozów wojskowych) od 12 lipca do 31 września 1697 r.

Źródło: *Campementen und Marchen kays. Haubt-Armée in Hungarn und Bossnien zwischen den Donau, Teiss, Sau, und Bossnien Flus anno 1697*, Vojenský historický ústav Praha, sygn. IIR F 1444 [w rękopisie mapa 1 – fragment].

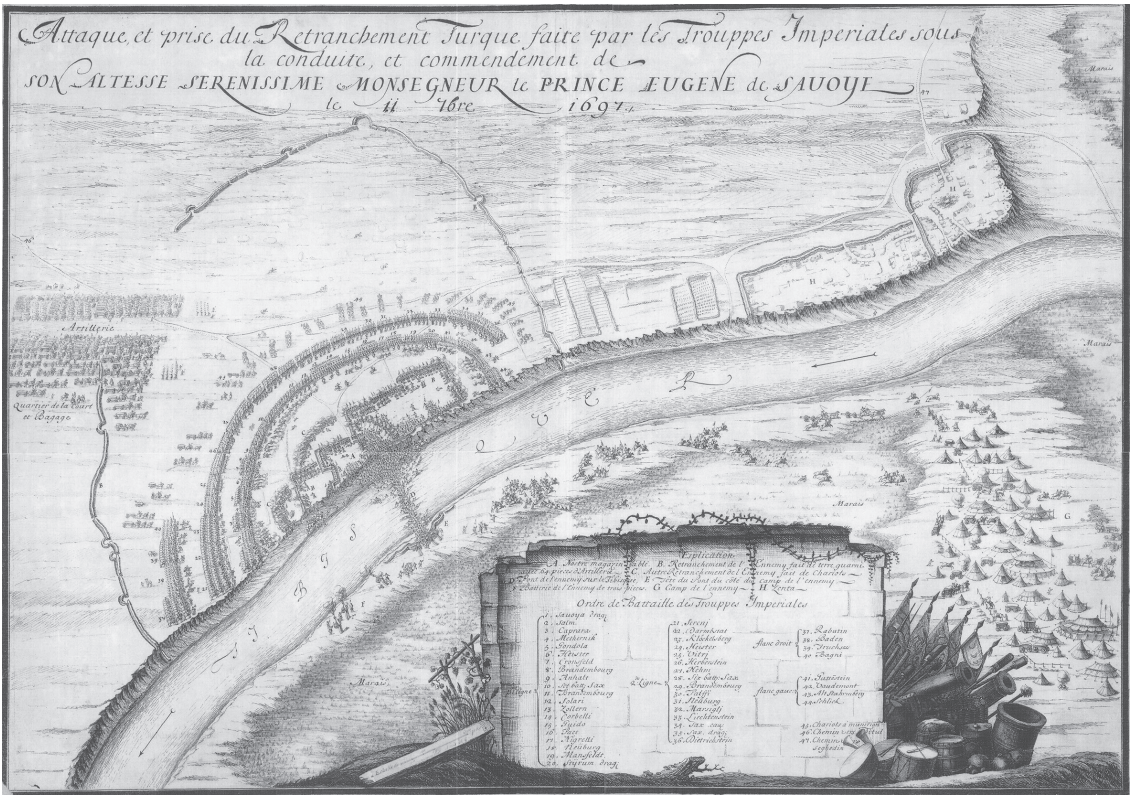

Ilustracja 3.1. Atak i opanowanie obozu tureckiego przez wojska cesarskie pod Zentą 1 (11) września 1697 r.

Źródło: *Attaque, et prise du Retranchement Turque faite par les Trouppes Imperiales sous la conduite, et commendement de son altesse Serenissime Monsegneur le Prince Eugen de Sauoye le 11. sept. 1697* (brak danych o wydawcy).

wanym autorytetem dowódczym stał się dla niego Eugeniusz Sabaudzki. Major pułku Preobrażeńskiego bardzo wysoko cenił walory dowódcze zwycięzcy spod Zenty i „był on dumny z tego, iż najjaśniejszy Eugeniusz [Sabaudzki], przygotowując się do bitwy z nieprzyjacielem, zapytywał zgodnie z przyrodzoną mu dobrocią i uprzejmością rady także u niego, Weyde”[27].

Dla carskiego wysłannika doświadczenia wyniesione z tej wyprawy okazały się niezwykle cenne i w znaczący sposób wpłynęły na treści przygotowanego przez

[27] И.Г. Корб, op. cit., s. 237. Kwestia zasięgania rady przez głównodowodzącego u pozostałych członków sztabu, a nie autorytarne decydowanie o przebiegu bitwy wywarła na Adamie Weyde ogromne wrażenie do tego stopnia, że nie omieszkał jej wprowadzić do sporządzonego przez siebie regulaminu wojskowego.

niego regulaminu wojskowego, w którym odnotował, iż odniesienie sukcesu militarnego zależy nie tyle od liczebności wojsk, ale od ich „dobrego urządzenia”[28]. O starciu, którego był bezpośrednim świadkiem, powiadomił Piotra I w liście wysłanym po jego zakończeniu. Znalazła się tam również ciekawa informacja – jeden z wziętych do niewoli tureckich paszów zeznał przed cesarską generalicją, że w Turcji żywa była przepowiednia mówiąca o zdobyciu Carogrodu (Konstantynopola) w 1699 r. przez Rosjan[29].

Udział w działaniach wojennych na froncie tureckim był niezwykle ważny dla carskiego wysłannika, lecz jego głównym zadaniem było uczestnictwo w pracach związanych z poruszaniem się po Europie świty Wielkiego Poselstwa. Materiały źródłowe wskazują, że major Weyde pojawił się w Amsterdamie 25 października (4 listopada), gdzie przekazał wielkim posłom prowadzoną przez siebie dokumentację poselską (*statiejnyje spiski*) oraz „gramotę cesarską i list księcia kurlandzkiego”[30]. Pod dokumentami umieszczono miejsce i datę ich wystawienia: odpowiednio – Wiedeń 26 maja (5 czerwca) i Mitawa 17 (27) lutego 1697 r.[31] Powyższy fakt potwierdza, że Weyde do jesieni 1697 r. pozostawał w granicach Cesarstwa – początkowo w Wiedniu, a następnie wyruszył z oddziałami niemieckimi pod Zentę, gdzie we wrześniu rozegrała się wspomniana batalia z Turkami.

Już w Holandii 27 października (6 listopada) wielcy posłowie – na polecenie cara – nakazali majorowi Weyde, aby ten udał się do przebywającego w Hadze wielkiego posła szwedzkiego Nilsa Lillierotha. Miał on zaprosić go na spotkanie w celu omówienia relacji szwedzko-rosyjskich. Lillieroth pojawił się w Amsterdamie, gdzie został bardzo życzliwie przyjęty przez Rosjan. Podczas rozmów poruszono konieczność utrzymania pokojowych relacji, odniesiono się również do różnych problemów polityki europejskiej – rozmowy dotyczyły m.in. Francji, Turcji i Rzeczypospolitej[32].

Podczas udziału w Wielkim Poselstwie major pułku piechoty przejawiał zainteresowania związane z flotą wojenną. Miał ku temu możliwość, będąc kilkakrotnie

[28] Opisano to w 2 rozdziale niniejszej pracy.

[29] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 3, приложения, № I: 18, s. 429. Korespondencja ta dotarła do przebywającego w Amsterdamie Piotra I dopiero 5 (15) października 1697 r.

[30] ПДС, т. 8, стлб. 1064; А.Г. Гуськов, *Великое посольство Петра I. Источниковедеческое исследование*, Москва 2005, s. 63.

[31] ПДС, т. 8, стлб. 1065–1067.

[32] Ibidem, стлб. 1070–1075.

w Holandii oraz w Anglii[33]. Szczególną misję otrzymał 28 listopada (8 grudnia) 1697 r. Wówczas w siedzibie wielkich posłów w Amsterdamie urządzono triumfalne przyjęcie na cześć wojsk rosyjskich, które odniosły zwycięstwo na froncie tureckim. Jeszcze tego samego dnia Piotr I zdecydował się na wysłanie majora Weyde z misją do Londynu, aby tam zdał królowi angielskiemu Wilhelmowi III dokładną relację o niedawnych zwycięstwach nad Turkami i krymskimi Tatarami. Zaopatrzono go także w list adresowany przez wielkiego posła Franciszka Leforta do kontradmirała Peregrine'a Osoborne'a Carmarthena z podziękowaniem za informację o „okręcie lub fregacie" przygotowanej w darze dla cara. Adam Weyde został zobowiązany do obejrzenia okrętu i zasięgnięcia informacji, czyj to jest dar – króla czy parlamentu – i kiedy odbędzie się jego ewentualne przekazanie. Major pułku Preobrażeńskiego otrzymał także rozkaz, aby goszcząc na ziemi angielskiej, przeprowadzić jak najdokładniejsze rozpoznania funkcjonowania i organizacji państwa[34].

29 listopada (8 grudnia) Adam Weyde opuścił Amsterdam i udał się na Wyspy Brytyjskie, rozpoczynając pierwszy etap „angielskiej" podróży, który trwał do 26 grudnia 1696 r. (5 stycznia 1697 r.). W dzień powrotu zdał wielkim posłom relację z niemal miesięcznego tam pobytu, informując, że król angielski wysłał trzy okręty i dwa jachty dla osób z Wielkiego Poselstwa, które miały ochotę wybrać się do Anglii[35]. Wkrótce, bo już 7 (17) stycznia 1698 r., Piotr I i 19 osób jego świty, wśród których znajdował się Weyde, wyruszyli do Anglii na przysłanych przez Wilhelma III okrętach[36]. Na miejscu car miał okazję zobaczyć królewski prezent – najnowocześniejszą jednostkę floty angielskiej, jacht (według słów Adama Weyde fregatę)[37] The Royal Transport, liczący 74 stóp długości (długość stępki belkowej)

[33] П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, т. 1, s. 354; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 3, s. 89–90; Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 184, 187; СВМ, т. 3, s. 43.

[34] F. Lefort do P.O. Carmarthena, Amsterdam 28 XI 1697, [w:] *Britain and Russia in the Age of Peter the Great: Historical Documents*, transl., ed. by S. Dixon et al., London 1998, s. 10; С.И. Елагин, *История русского флота. Период Азовский. Приложения*, ч. 2, Санкт-Петербург 1864, приложения, № X: 2, s. 478; А.Г. Гуськов, op. cit., s. 61.

[35] ПДС, т. 8, стлб. 1115–1120, 1153; Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей…*, s. 254. Misja ta została nagrodzona, gdyż już 31 grudnia 1697 r. wielcy posłowie wysłali do Moskwy polecenie, aby wydać żonie majora Weyde połowę jego rocznego żołdu; zob. ibidem, стлб. 1153.

[36] Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 184.

[37] С.И. Елагин, op. cit., приложения, № X: 3, s. 479.

i uzbrojony w 20 sześciofuntowych armat[38]. W dniach 21–25 kwietnia (1–4 maja) Piotr I miał możność wypróbowania rzeczonego jachtu, odbywając rejs w dół Tamizy[39]. Prowadzenia jednostki uczył go sam kontradmirał Carmarthen, który stale towarzyszył carowi podczas jego pobytu w Anglii. Usługi kontradmirała spotkały się z uznaniem cara – ten zgodził się, aby cudzoziemiec wykupił monopol na handel tytoniem z Rosją[40]. W Londynie Weyde wraz z Piotrem I, Jakubem Bruce'em i Korneliuszem Cruysem spotkali się z członkami Royal Society, w tym z Isaakiem Newtonem i Edmundem Halleyem[41].

Podróż Adama Weyde po Europie w Wielkim Poselstwie zakończyła się w lipcu 1698 r. w Wiedniu, gdzie od czerwca przebywali wielcy posłowie oraz car. Praca majora na rzecz poselstwa została w pełni doceniona i został on jednym z najbliższych powierników Piotra I. Władca wziął swojego przyjaciela na maskaradę, czyli grę w tzw. gospodarstwo (*Wirtschaft*)[42]. Uroczystość odbyła się 11 (21) lipca, a carowi towarzyszyło siedmiu moskiewskich kawalerów (w tym Adam Weyde[43]).

Początkowo stolica Austrii miała być kolejnym etapem podróży, z której szlak wiódł do Wenecji i Rzymu. Jeszcze 15 (25) lipca miało miejsce krótkie spotkanie cesarza Leopolda I z Piotrem I, zamierzającym niebawem ruszyć na południe Europy. Sytuację pokrzyżowała jednak mocno niepokojąca treść listu wysłanego z Moskwy przez księcia Fiodora Romodanowskiego, który donosił o wykry-

---

38 Idem, op. cit., s. 94. Szerzej zob. А.В. Иванов, *Истоки русской кораблестроительной школы: английская яхта «The Royal Transport»*, [w:] *Меншиковские чтения 2011*, отв. ред. П.А. Кротов, вып. 9, Санкт-Петербург 2012, s. 39–56.

39 С.И. Елагин, op. cit., приложения, № X:1, s. 476–478; Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 376. The Royal Transport – wraz z najętą w Anglii załogą – jeszcze w 1698 r. został odesłany od Archangielska, gdzie zasilił carską flotę wojenną operującą na Morzu Białym.

40 W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 69; W.F. Ryan, *Peter the Great's English Yacht: Admiral Lord Carmarthen and the Russian Tobacco Monopoly*, „The Mariner's Mirror" 1 (1983), s. 65–87.

41 K.J. Whitmer, *The Halle Orphanage as Scientific Community. Observation, Eclecticism, and Pietism in the Early Enlightenment*, Chicago–London 2015, s. 89, 156.

42 Była to elitarna zabawa, w której uczestniczy przebierali się i odgrywali różne przypisane im lub wylosowane role (najczęściej zawodowe, społeczne, narodowe). K. Łopatecki, *Nowożytna zabawa w Gospodarstwo a współczesne gry fabularne*, „Pogranicze. Studia Społeczne" 26 (2015), s. 115–130.

43 Major znalazł się w elitarnym gronie wielkich posłów i sekretarza poselstwa Piotra Leforta. Każdy z wytypowanych musiał zakupić kostium prezentujący wybraną postać, którego koszty były pokrywane przez władze rosyjskie. Е. Погосян, *Первые маскарады Петра Великого (1698 г.)*, https://www.ruthenia.ru/document/539858.html (dostęp: 10. 11. 2020).

tym antycarskim spisku carówny Zofii[44] i buncie strzelców. List datowany był na 17 (27) czerwca, zatem szedł do stolicy Cesarstwa blisko miesiąc.

Piotr I, rozumiejąc powagę sytuacji, 19 (29) lipca opuścił Wiedeń i w towarzystwie niewielkiego orszaku wyruszył do Moskwy. W gronie towarzyszących mu osób znalazł się również Adam Weyde. Jechano niemal bez przerwy, a droga powrotna wiodła przez ziemie Rzeczypospolitej[45]. Tempo marszu zmalało dopiero 23 (2 sierpnia), kiedy w pobliżu Krakowa car otrzymał wieści, że sytuacja w stolicy została opanowana. Piotr I nie zdecydował się zatrzymać w polskiej stolicy, lecz udał się do pobliskiej Wieliczki, aby 24 lipca (3 sierpnia) zwiedzić tamtejszą kopalnię soli. Dzień później władca ze swym orszakiem był już pod Bochnią, gdzie po raz pierwszy miał możność przyjrzenia się ćwiczeniom rozłożonych tam obozem wojsk polskich i saskich. Dalsza trasa powrotu wiodła przez Dębicę, Sędziszów, Rzeszów, Łańcut, Przeworsk, Jarosław, Rawę Ruską (tam doszło do wspomnianego spotkania z Augustem II), Zamość, Chełm, Brześć Litewski, Prużanę, Słonim, Mir, Mińsk, Bobr, Szkłów a następnie w stronę Smoleńska, gdzie władca dotarł 20 (30) sierpnia. Pięć dni później, w godzinach wieczornych, Piotr I i jego świta byli już w Moskwie (zob. mapy 2 i 4)[46].

W tym miejscu należy nieco szerzej omówić kilkudniowe spotkanie monarchów w Rawie Ruskiej, które wywarło istotny wpływ na podjęte wkrótce przez cara dzieło reformy wojskowej. W dniach 1–3 (11–13) sierpnia 1698 r. August II, Piotr I i towarzyszące mu osoby, w tym oczywiście Adam Weyde, mogli dokładnie przyjrzeć się ciągnącej przeciwko Tatarom w rejon Kamieńca Podolskiego armii saskiej. 1 (11) sierpnia car i król oglądali manewry saskiej kawalerii, a kolejnego dnia ćwiczenia piechoty. 3 (13) sierpnia władcy udali się do pobliskiego

[44] Od 1682 r. Piotr I dzielił władzę ze swoim przyrodnim bratem Iwanem V, który z uwagi na upośledzenie umysłowe nie odgrywał żadnej istotnej roli w sprawach państwowych. Z uwagi na małoletniość obu władców w latach 1682–1689 rządy regencyjne nad braćmi sprawowała carówna Zofia Aleksiejewna, wspierana przez związanego z nią uczuciowo księcia Wasyla Golicyna. Zofia, podobnie jak Iwan, pochodziła z pierwszego związku cara Aleksego Romanowa z Marią Miłosławską, natomiast Piotr był synem z drugiego małżeństwa władcy z Natalią Naryszkiną. W 1689 r. Piotr I odsunął regentkę od władzy i przy pomocy wspierającego go stronnictwa Naryszkinów objął samodzielne władanie (oficjalne współrządy Piotra I i Iwana V dobiegły końca w 1696 r., kiedy drugi z braci zmarł).

[45] Podróżowano komunikiem, a przez cztery następne dni dzienne tempo podróży wynosiło aż 98,25 km.

[46] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 3, s. 135–151; W.A. Serczyk, op. cit., s. 76–79.

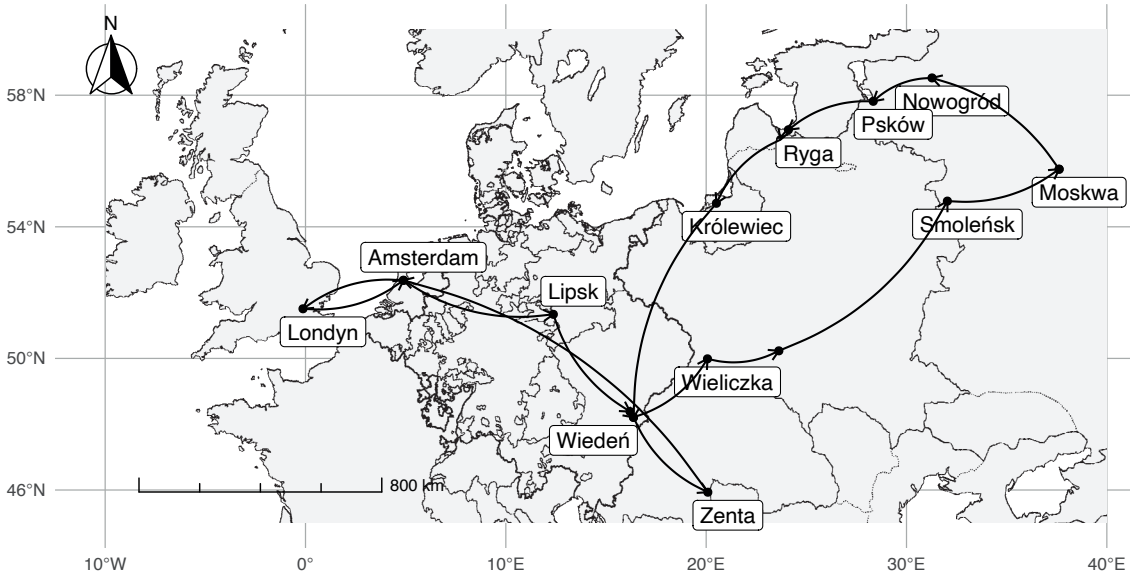

Mapa 4. Etapy podróży Adama Weyde podczas Wielkiego Poselstwa

Źródło: opracowanie własne na podstawie: РНБ, ф. 444, (Лудольф Г-В), № 3, л. 9(1)–90б.(10б.); ПДС, т. 8, passim; Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., passim.

Tomaszowa Lubelskiego, gdzie Piotr I po raz kolejny mógł dokładnie zobaczyć, jak prezentują się saskie pułki, oraz zapoznać się, w jaki sposób urządzony był ich obóz[47]. Zdobyte wówczas informacje natury wojskowej były cenne zarówno dla samego cara, jak i majora Weyde. Jak zauważył Paweł Bobrowski, podobną wartość niosło ze sobą osobiste spotkanie z przebywającym tam elektorskim wodzem i teoretykiem wojskowości generałem Johannem (Hansem) Friedrichem von Flemmingiem (Flemingiem)[48].

47 П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, s. 337. Car znacznie wcześniej miał możność zapoznania się z kwestiami militarnymi związanymi z saską armią. 2 (12) czerwca 1698 r. z wielkim zainteresowaniem przez trzy godziny zwiedzał główny arsenał w Dreźnie. Dwa dni później, 4 (14) czerwca, z uwagą przyglądał się wszystkiemu, co znajdowało się w arsenale twierdzy Königstein; zob. Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 194; A. Querengässer, *Das kursächsische Militär im Großen Nordischen Krieg 1700–1717*, Paderborn 2019, s. 32.

48 П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, s. 339. Flemming dopiero w 1726 r. (rok po śmierci Piotra I) opublikował w Lipsku fundamentalne dzieło (ponad 800 stron dzielących się na sześć części), poświęcone całościowemu funkcjonowaniu wojsk pieszych po reformach związanych z likwidacją pikinierów, wprowadzeniu bagnetu, karabinów i jednostek grenadierskich; zob. H.F. Fleming, *Der vollkommene Teutsche Soldat, welcher die gantze Kriegs-Wissenschafft, insonderheit was bey der Infanterie vorkommt*, Leipzig 1726.

Tabela 1. Podróż Adama Weyde podczas Wielkiego Poselstwa (1697–1698)

Data	Miejscowość	Charakterystyka wydarzeń	Dzienna szybkość podróżowania
25 lub 26 I / 4 lub 5 II 1697	Moskwa	wyjazd	×
1 II / 11 II 1697	Nowogród Wielki	przyjazd	75,7–88,3 km/dz.
3 II / 13 II 1697	Psków	przyjazd; informacja Eryka Dahlberga o podróży Weyde	105 km/dz.
4 II / 14 II 1697	Psków	wyjazd do Rygi (informacja od wojewody pskowskiego)	×
9 II / 19 II 1697	Ryga	przyjęcie Adama Weyde w Rydze	55,6 km/dz.
12/22 II 1697	Ryga	odjazd do Kurlandii	
13/23 II 1697	Mitawa	spotkanie z księciem Fryderykiem Kazimierzem Kettlerem	42,4 km/dz.
17/27 II 1697	Mitawa	list księcia kurlandzkiego wręczony Adamowi Weyde	×
5/15 III 1697		list Adama Weyde informujący, że został przyjęty przez księcia kurlandzkiego	×
20/30 III 1697	Królewiec	spotkanie z księciem pruskim i elektorem brandenburskim Fryderykiem III Hohenzollernem	×
5/15 V 1697	Wiedeń	spotkanie z cesarzem Leopoldem I i elektorem saskim Fryderykiem I Augustem	55,3 km/dz.
26 V / 5 VI 1697	Wiedeń	Adam Weyde otrzymuje list od cesarza Leopolda adresowany do Piotra I	×
30 VI / 10 VII 1697	Wiedeń	list Adama Weyde do wielkich posłów z informacją o przyjeździe do Austrii [wielcy posłowie dostali ten list 16/26 VIII 1697]	×
po 30 VI / 10 VII 1697		Adam Weyde wyrusza do armii cesarskiej i bierze udział w kampanii przeciwko Turcji	×
1 IX / 11 IX 1697	Zenta	udział Adama Weyde w bitwie pod Zentą; rozmowa z księciem Eugeniuszem Sabaudzkim	×
10 / 20 X 1697	Wiedeń	list Adama Weyde do Franciszka Leforta z informacjami o pełnionej przez siebie misji i nowościami wojennymi	×
25 X / 4 XI 1697	Amsterdam	Adam Weyde przybywa do wielkich posłów rosyjskich – spotkanie z carem i zdanie relacji z misji	×

27 X / 6 XI	Haga	spotkanie z posłem szwedzkim Nilsem Lillierothem	58,4 km/dz.
przynajmniej od 28 XI / 8 XII 1697 do co najmniej 10/20 XII 1697	Londyn	podróż z gramotą carską do Anglii, pobyt w Londynie	×
I 1698	Holandia, Amsterdam	powrót do Holandii	×
7/17 I 1698 – 25 IV / 4 V 1698	Anglia	najprawdopodobniej przebywa razem z Piotrem I i jego świtą w Anglii	×
do końca IV / początku V 1698	Holandia	pobyt w Holandii i powrót do Rzeszy – Adam Weyde wyjeżdża do Saksonii z zapowiedzią zdążającego tam Wielkiego Poselstwa	×
30 V / 9 VI 1698	Lipsk	spotkanie z wielkimi posłami rosyjskimi	×
VI 1698	Cesarstwo	przejazd przez Drezno, gdzie kupuje książkę wojskową; 4/14 VI przygotowanie podwodów rosyjskiemu orszakowi poselskiemu (od miasta Königstein w Czechach). Ich przybycie 11/21 VI – 12/22 VI do Stockerau pod Wiedniem (Weyde był w tym mieście co najmniej od dwóch dni)	×
14 VI / 24VI 1698	Stockerau--Wiedeń	rozpoznanie miejsc noclegowych przeznaczonych dla wielkich posłów	28,2 km/dz.
19 VII 1698	Wiedeń	wyjazd do Moskwy Piotra I i Adama Weyde	×
23 VII 1698	okolice Krakowa	do orszaku carskiego dociera informacja o opanowaniu buntu strzeleckiego	98,25 km/dz.
1–3 VIII 1698	Rawa Ruska	spotkanie z Augustem II	
20 VIII 1698	Smoleńsk	ostatni etap podróży	55,25 km/dz.
25 VIII 1698	Moskwa	zakończenie misji	79 km/dz.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: РНБ, ф. 444, (Лудольф Г-В), № 3, л. 9(1)–9 об.(10б.); ПДС, т. 8, passim; Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей…*, s. 253–254; Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., passim; А.Г. Гуськов, op. cit., passim.

Podróż Adama Weyde po Europie – od chwili jego wyjazdu z Moskwy w 1697 r. aż do przybycia do spotkania z carem w Wiedniu w roku następnym – została zaprezentowana na mapie 4, a szczegółowe itinerarium zestawiono w tabeli 1.

Z zachowanych przekazów źródłowych wynika, że Adam Weyde był bardzo skutecznym organizatorem, łatwo nawiązującym kontakty z obcokrajowcami. Doskonała kondycja fizyczna umożliwiała mu pokonywanie bardzo dalekich tras z imponującą prędkością, przekraczającą 100 km dziennie. A zatem, w razie potrzeby podróżował bez wozu, na wierzchowcu. Pochodzenie, bystrość umysłu i znajomość kilku języków pozwalały mu bez problemu odnaleźć się w niemieckim i holenderskim kręgu geograficznym oraz kulturowym. Pobyt w Niderlandach pozwolił mu odświeżyć kontakty rodzinne z linią duńską (zob. ilustracja 1.3). W czasie podróży odnawiał stare przyjaźnie i zawierał nowe, co w szczególności dotyczyło osób o wspólnym kodzie społecznym (oficerów) i kulturowym (protestantów, a w szczególności pietystów)[49]. Jest to zagadnienie trudno uchwytne, ale można go bliżej zaprezentować poprzez pryzmat jego znajomości z pietystą związanym z ośrodkiem w Halle – Heinrichem Wilhelmem Ludolfem[50].

Naukowiec ten w 1692 r. przybył do Anglii jako sekretarz holenderskiego poselstwa, po czym wstąpił na służbę (jako sekretarz) do męża królowej Anny Stuart – księcia Jerzego Oldenburga (Duńskiego), młodszego brata króla Danii Christiana V. Tego samego roku został odprawiony do Rosji w charakterze oficjalnego angielskiego wysłannika. Jego zadaniem było nawiązanie kontaktów dyplomatyczno-handlowych z Moskwą, co przypadło na lata 1693–1694. Podróż okazała się niezwykle owocna, na co niewątpliwy wpływ miała jego znajomość języka rosyjskiego. Cudzoziemiec został ciepło przyjęty przez najważniejsze osoby z kręgów władzy – miał możność prowadzenia bezpośrednich rozmów m.in. z Piotrem I oraz patriarchą Adrianem. Cieszył się również względami pozostałych wpływowych osób z carskiego otoczenia. To wówczas poznał będącego w bliskich relacjach z carem Adama Weyde, a elementem łączącym obie postaci była ideologia pietyzmu[51].

---

[49] Nawiązał wówczas znajomość m.in. z burmistrzem Amsterdamu Nicolaesem Witsenem; zob. H.W. Ludolf do G.H. Neubauer, Halle, 22 II 1698, AFSt/HD 88, Bl. 151.

[50] E. Winter, *Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert*, Berlin 1953, s. 73, 93–97.

[51] Dobre relacje w latach 1693–1694 potwierdza list Ludolfa, adresowany do Justusa Samuela Scharschmidta. Adresatowi, który wyjeżdżał do Rosji, polecał przyjaciół i opiekunów prote-

W 1694 r. Ludolf powrócił do Anglii, gdzie przystąpił do pracy nad pierwszą gramatyką języka rosyjskiego (nie cerkiewnosłowiańskiego, tylko mówionego języka rosyjskiego), sporządzoną w języku łacińskim[52]. Dzieło to uzupełnione było o „traktat", czyli opis poświęcony historii Rosji: jej faunie, florze, bogactwom mineralnym i mieszkańcom. Ludolf ofiarował swoją pracę księciu Borysowi Golicynowi, ponieważ właśnie on sprawował nad nim opiekę podczas pobytu w Rosji. Piotr I natomiast otrzymał nieco inną, dedykowaną wersję tej publikacji – była ona pozbawiona części dotyczącej gramatyki, natomiast zawierała dialogi, właściwy traktat oraz dodatek pod nazwą *Wojna drogą do pokoju*. W części tej zamieszczony był wykaz terminów z zakresu wojskowości[53].

Udział carskiego współpracownika w Wielkim Poselstwie nie umknął uwadze pietystów. Był to dobry sposób na nawiązanie z nim bliższych kontaktów[54]. Poświadcza to wymiana korespondencji Adama Weyde z Ludolfem z tego czasu[55]. W liście z 3 stycznia 1698 r. (data najprawdopodobniej według kalendarza gregoriańskiego) przebywający w Amsterdamie major informował Ludolfa, iż właśnie powrócił z Londynu, który wywarł na nim ogromne wrażenie, a także zapytywał o jego zdrowie[56]. Znana jest odpowiedź uczonego przebywającego wówczas w Halle, gdzie na tamtejszym uniwersytecie prowadził w semestrze zimowym 1697/1698 pierwszy w Europie wykład z języka rosyjskiego[57]. Nie tylko na samej

---

stantów, a wśród nich wskazał na mieszkającego w Moskwie Adama Weyde. H.W. Ludolf do J.S. Scharschmidt, Londyn, 7 II 1696, AFSt./HD 144: 1–3, Bl. 1–3.

52 Dzieło zostało wydane w Oxfordzie w 1696 r. pt. *Grammatica Russica*.

53 [Г.В. Лудольф], *Генрих Вильгельм Лудольф, Русская грамматика, в которой изложены не только главные основы русского языка, но также и некоторое руководство по славянской грамматике. Присоединены образцы обычной разговорной речи с переводом на латинский и немецкий для тех, кто не знает латыни, а также краткий словарь природоведения. Оксфорд. Издание Шелдонова Театра. 1696 г.*, переизд., пер., вступ. ст. и примеч. Б.А. Ларин, Ленинград 1937; E. Winter, op. cit., s. 74–77; О.А. Григорьева, *История русского литературного языка (словари и грамматики XV–XIX вв.). Хрестоматия*, Бишкек 2016, s. 101–106.

54 J.S. Scharschmidt do H.W. Ludolfa, Moskwa, 1 VII 1697, AFSt/H C 296: 13, Bl. 1.

55 Wymiana listów miała już miejsce co najmniej od końca 1697 r.; zob. H.W. Ludolf do G.H. Neubauera, Halle, 5 XII 1697, AFSt./HD 88: 133, Bl. 1–3v.

56 A.A. Weyde do H.W. Ludolf, Amsterdam, 3 (13) I 1698, РНБ, ф. 444, (Лудольф Г-В), № 3, л. 9(1)–90б.(10б.).

57 H.W. Ludolf do A.A. Weyde, Halle, I 1698, РНБ, ф. 444, № 1, л. 1–20б; zob. С. Менгель, *Неизвестный вариант русского литературного языка доломоносовского периода*, [w:] *Forma formans. Studi in onore di Boris Uspenskij*, a cura di S. Bertolissi, R. Salvatore, vol. 2, Napoli 2010, s. 45–46.

korespondencji się skończyło. Panowie spotykali się, a ich przyjaźń, wzmocniona wspólnotą religijną i światopoglądową (obaj byli pietystami), była trwała. Świadczy o tym prowadzona pomiędzy nimi korespondencja już po 1700 r., kiedy Weyde trafił do szwedzkiej niewoli po przegranej przez Rosjan bitwie pod Narwą. W liście wysłanym 1 (11) sierpnia 1702 r. z Londynu uczony współczuje przyjacielowi losu jeńca wojennego, przy czym podkreśla, aby w tak trudnej sytuacji był pokorny i poddał się woli Bożej. Opisuje również swoją podróż na Bliski Wschód, do Jerozolimy i Egiptu, w którą wyruszył tuż po ich spotkaniu, mającym miejsce w Republice Zjednoczonych Prowincji, kiedy major trafił tam, wypełniając powinności Wielkiego Poselstwa. W korespondencji Ludolf skupił się na tym, co było mu najbliższe, i zarysował aktualną sytuację bliskowschodnich Kościołów chrześcijańskich[58].

[58] H.W. Ludolf do A.A. Weyde, Londyn, 11 VIII 1702, AFSt./HD 23, Bl. 109v.–110v.

4. REGULAMIN WOJSKOWY

Niezwłocznie po powrocie Piotra I do Rosji władca zdecydował się na ostateczne zerwanie ze starym modelem funkcjonowania armii i przystąpił do budowy nowoczesnych sił zbrojnych, opartych na wzorcach zachodnioeuropejskich[1]. Dzieło wszechstronnej modernizacji wszystkich rodzajów broni wojsk lądowych oraz morskich nie mogło odbyć się bez wsparcia cudzoziemskich oficerów[2].

Zmiana oblicza armii wymagała wprowadzenia nowoczesnych regulaminów i artykułów wojskowych. Zadanie to powierzono Adamowi Weyde, co stanowiło naturalną kontynuację realizacji zadań przydzielonych mu w trakcie trwania Wielkiego Poselstwa. Przebywając w latach 1696–1698 poza granicami kraju, miał możliwość obserwacji wojsk austriackich, francuskich, saskich, holenderskich, angielskich – zarówno pod względem uzbrojenia, liczebności, stosowanej musztry, jak i podejmowanych działań operacyjnych. Obserwacjom tym towarzyszyła lektura cudzoziemskich traktatów, artykułów oraz regulaminów wojskowych[3]. W rezultacie w 1698 r. opracował swoje najważniejsze dzieło: *Воинский устав, составленный и посвященный Петру Великому генералом Вейде, в 1698 году* (Regulamin wojskowy, zestawiony i poświęcony Piotrowi Wielkiemu przez generała Weyde, w 1698 roku).

---

[1] P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne…*, passim; П.А. Кротов, *Битва под Полтавой. Начало Великой России*, Санкт-Петербург 2014, passim.

[2] С.В. Черников, op. cit., s. 699–735.

[3] М.О. Акишин, *У истоков юридической профессии в России: военные аудиторы Петра Великого*, „Ленинградский юридический журнал" 2 (2009), s. 118; B. Davies, op. cit., s. 63.

Niestety, bliższe okoliczności przygotowania tej pracy są nieznane. Wiemy jedynie, że dzieło zostało napisane w Moskwie przed końcem 1698 r. Z jego wstępu wynika, że Weyde samodzielnie podjął decyzję o przygotowaniu tego regulaminu (zob. ilustracja 4.2)[4]. Miało to być podziękowanie za łaskę carską, ale wyraźna była również nadzieja na dalszą promocję. Chronologia wydarzeń wymusza przyjęcie założenia, że prace tę Weyde musiał rozpocząć po od razu powrocie do stolicy, co nastąpiło 25 sierpnia 1698 r.[5] Na napisanie dzieła *de facto* miał zaledwie dwa miesiące: wrzesień i październik[6], bowiem już 23 października – wraz z carem, a także z nowo zaciągniętym w Holandii wiceadmirałem Korneliuszem Cruysem – udał się do Woroneża (dotarł tam 31 października), a następnie wyruszył do Azowa, gdzie władca nadzorował budowę rosyjskich okrętów wojennych[7]. Piotr I powrócił z wyprawy do stolicy dopiero 20 grudnia – bardzo prawdopodobne, że Weyde na południu kraju został dłużej[8]. Nawet gdyby obaj znaleźli się pod koniec roku w stolicy, to dzieło to nie mogłoby powstać w ostatnich dniach grudnia, gdyż konsekwencją opublikowania regulaminu było założenie tzw. Szkoły Piechoty (o czym szerzej w dalszej części rozdziału). Podsumowując, uważamy, że Weyde pisał regulamin we wrześniu, a zakończył pracę w październiku 1698 r.

Traktat ten, z oprawą krytyczną, jest przygotowany i zostanie wydany równolegle z niniejszą monografią. Należy tu zasygnalizować źródła czerpanych inspiracji. Paweł Bobrowski uważał, że dzieło to powstało pod wpływem doświadczeń

[4] „Odważyłem się pracę tę napisać i przedstawić Waszemu Carskiemu Wieliczestwu, aby w ten sposób po części podziękować za wielokrotnie okazywaną mi miłość. Po części mam też nadzieję, że Wasze Carskie Wieliczestwo spojrzy z miłościwą przychylnością na zawartość tej książki, chociaż jest to praca niewielka i nie pozbawiona wad"; zob. A. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов)…*, БАН, ф. Библиотека Петра I, П. I Б, № 5 (Петр. гал. № 3), л. 18v–19.

[5] Tempo podróżowania z Wiednia do Moskwy raczej uniemożliwiało rozpoczęcie prac w drodze powrotnej (zob. tabela 1).

[6] Jeszcze 26 października 1698 r. Adam Weyde i jego żona brali udział w Moskwie w uczcie wyprawionej przez cara. Możemy domniemywać, że oznaka łaski okazanej przez Piotra I wiązała się z przygotowanym regulaminem wojskowym. И.Г. Корб, op. cit., s. 99.

[7] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 248, приложения, № 49: I, s. 443–444; И.Г. Корб, op. cit., s. 101, 104; Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей…*, s. 254.

[8] W Woroneżu doszło najprawdopodobniej do jakiegoś sporu pomiędzy Adamem Weyde i Piotrem I bądź wybuchu gniewu u monarchy, co też odnotował w swojej relacji J. Korb: „I jemu [tj. Adamowi Weyde] przyszło poczuć siłę błyskawic rozgniewanego Zeusa [tj. Piotra I], i on nigdy nie zapomni, jak nietrwały i zmienny okazał się wobec niego los w Woroneżu, dlatego aby nauczyć go twardo znosić zarówno szczęście, jak i nieszczęście"; zob. И.Г. Корб, op. cit., s. 237.

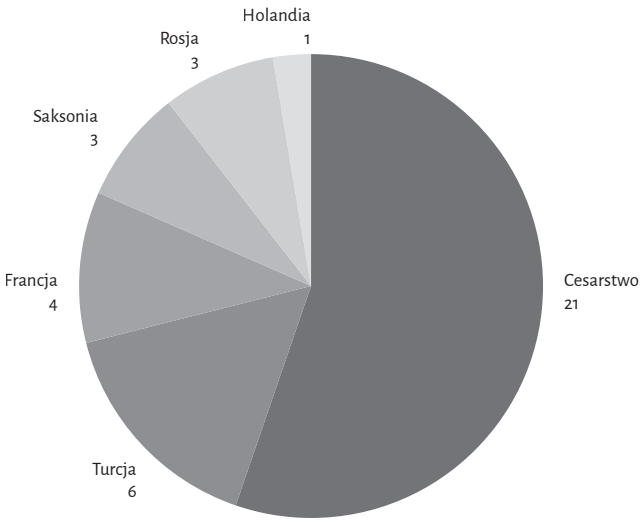

Wykres 3. Bezpośrednie odwołania w regulaminie Adama Weyde do rozwiązań wojskowych obowiązujących w innych państwach

Źródło: opracowanie własne.

wyniesionych z uczestnictwa w kampanii u boku księcia Eugeniusza Sabaudzkiego. Weyde miał czerpać także z wzorców obowiązujących w armii Ludwika XIV[9]. Natomiast zdaniem historyka literatury Siemiona Wiengierowa carski współpracownik nie znał regulacji szwedzkich (w szczególności artykułów Karola XI). Dowodem tej hipotezy jest brak wykorzystania w pracy regulacji dotyczących sztabu polowego i pułkowego armii[10].

Treść regulaminu z 1698 r. – dzięki zastosowanej analizie kwantytatywnej – daje wyraźne wskazówki, z regulacji jakich państw Weyde czerpał wzorce. Obliczając bezpośrednie odwołania do rozwiązań istniejących w poszczególnych krajach, można zauważyć, że aż dwudziestojednokrotnie czyni on odniesienia do armii cesarskiej, czterokrotnie do francuskiej, trzykrotnie do saskiej oraz zaledwie jeden raz do holenderskiej. Gdy uwzględnimy, że sześciokrotne odwołanie

[9] П.О. Бобровский, *Петр Великий…*, s. 19, 49–50; idem, *Вейде Адам Адамович…*, s. 1; ВЭ, т. 3, s. 274–275; R. Wittram, op. cit., s. 7.

[10] С.А. Венгеров, op. cit., s. 262.

się do armii tureckiej dotyczyło najczęściej kampanii 1697 r. zakończonej bitwą pod Zentą, okaże się, że ponad 70% wszystkich wpisów odnosiło się pośrednio lub bezpośrednio do armii cesarskiej. Niewielka liczba wzmianek o armii rosyjskiej wskazuje, że nie starał się on dokonywać ewolucyjnych przemian i nie uwzględniał zwyczaju stosowanego w wojsku carskim (zob. wykres 3).

Powyższa analiza ilościowa nie pozostawia wątpliwości, że przyszły senator, przygotowując dzieło, czerpał przede wszystkim z regulacji obowiązujących w armii cesarskiej[11]. Ponadto zapoznał się z traktatami wojskowymi publikowanymi w Zachodniej i Środkowej Europie. Nie tylko się z nimi zaznajomił, ale brał też udział z zakupie książek wojskowych na potrzeby carskiej biblioteki, co stanowiło zresztą jeden z jego obowiązków podczas Wielkiego Poselstwa[12]. Adam Weyde, podobnie jak inni carscy współpracownicy[13], wykorzystywał pozyskane kontakty

[11] Do najważniejszych regulacji cesarskich należy zaliczyć: Kaysers Leopoldi Kriegs-Ordnung vor Dero Miliz (1658); Kaysers Leopoldi Decret, woraus erhellet, dass die Regiments Gelder bei Dero Miliz in Concurlen vor anderen einen Vorzug haben (1663); Kaysers Leopoldi Patent, die Kreiegs-Disciplin bei Dero Miliz betreffend (1677); Kaysers Leopoldi Duell-Edict, vor Dero gesamte Miliz (1682); Verordnung des Königl. Obers-Amts im herszogthum Schlesien, was künsstig bei denen March-Routen der Kayser Miliz zu beobachten (1684); Kaysers Leopoldi Edict, die Beobachtung guter Disciplin und Ordnung bei Dero Miliz betreffend (1684); Kaysers Leopoldi Patent wider aller-hand Gebrechen, und sonderlich die Duell. Balg-Rauf-und Rumor-händel, Mord und Todtschläge (1687); Kaysers Leopoldi Reglement vor Dero Miliz die Oeconomic und Disciplin bei derselben betreffend (1697); zob. J.Ch. Lünig, *Corpus Iuris Militaris Des Heil. Röm. Reichs sowol Der Röm. Kayserl. Majestät, als auch Desselben Reich und dessen Creisse insgemein, ingleichen Aller Churfürstern…*, Leipzig 1723, nlb. [*Andere Theil oder Pars Specialis…*, nr 204–211].

[12] Pod koniec XVII i na początku XVIII stulecia nie istniała instytucja, którą można by określić jako Biblioteka Piotra I. Książki, które na polecenie monarchy za państwowe środki nabywali poza granicami kraju jego współpracownicy, trafiały na carski dwór i pozostawały do dyspozycji Piotra I. Natomiast te, które kupowali sami, stanowiły ich prywatną własność. Zdarzały się także konfiskaty prywatnych księgozbiorów na rzecz skarbu, jak to miało miejsce w 1703 r. w przypadku dzieł zgromadzonych przez Andrzeja Winiusa (później częściowo zostały zwrócone właścicielowi) czy wicekanclerza Piotra Szafirowa w 1724 r. Z biegiem lat te pierwsze i część dzieł znajdujących się w prywatnych kolekcjach oraz niektóre z ksiąg „cudzoziemskich" pozyskanych jeszcze przed objęciem tronu przez Piotra I trafiły do zbiorów Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, tworząc zespół zwany właśnie „Biblioteką Piotra I"; zob. *Библиотека Петра Великого: Западноевропейские печатные книги. В 2-х т., 3-х кн.*, сост. И.В. Хмелевских, А.Е. Карначев, т. 1, кн. 1, Санкт-Петербург 2016, s. 3–5, 8–44.

[13] Jednym z uczestników Wielkiego Poselstwa, który przez niemal wszystkie lata służby w wojsku rosyjskim wyszukiwał i sprowadzał z zagranicy carowi księgi o tematyce militarnej (tłumaczył je także na język rosyjski), był wspomniany już Szkot Jakub Bruce.

zagraniczne do sprowadzania przydatnej do przeprowadzenia reform państwowych literatury fachowej (kodeksy, regulaminy, traktaty itp.). Przykładowo pod koniec wyprawy – 9 (19) czerwca 1698 r., przebywając w Stockerau koło Wiednia, uregulował rachunek za zakup książek nabytych dla Piotra I w Dreźnie[14]. Wiadomo, że w lipcu 1699 r. uczestniczył w odbiorze w Archangielsku ogromnej przesyłki nadanej z Republiki Zjednoczonych Prowincji. Liczyła ona aż 600 różnych książek, map itp., częściowo tłumaczonych na język rosyjski i wydanych w amsterdamskiej drukarni Jana Thessinga[15]. W zakup książek wojskowych dla cara zaangażowany był on również po powrocie ze szwedzkiej niewoli w 1710 r. Poświadcza to Justus Samuel Scharschmid, przedstawiciel pietystów związany z ośrodkiem w Halle, kaznodzieja polowy w pułkach podległych generałowi Weyde, który zauważył, że jego patron co roku przeznaczał na zakup książek około 50 rubli[16].

Adam Weyde mógł podnosić kwalifikacje teoretyczne również w Moskwie, choć lista osiągalnych w stolicy książek wojskowych nie była zbyt długa. Nie ulega jednak wątpliwości, że miał dostęp zarówno do wersji francusko- i niemieckojęzycznej słynnego dzieła Johanna Jacoba von Wallhausena *Sztuka wojenna piechoty*, jak i do jego rosyjskiego tłumaczenia *Szkolenie i sposoby sprawiania wojskowych szyków ludzi pieszych*, które w armii carskiej (w „pułkach cudzoziemskiego autoramentu") nabrało cech oficjalnego regulaminu. Zapoznać się mógł również ze słynnym starożytnym traktatem *Teoria taktyki*, autorstwa Aeliana Taktyka (II w. n.e.). Dzieło to, w postaci pierwszego nowożytnego wydania tego greckiego tekstu w 1552 r. w Wenecji, było własnością patriarchy Konstantynopola Mateusza II. Następnie w połowie XVII w. trafiło do Moskwy, gdzie przechowywano je w założonej w 1653 r. szkole grecko-łacińskiej lub w bibliotece Drukarni Moskiewskiej[17].

Kiedy przeprowadzimy analizę porównawczą regulaminu napisanego przez Adama Weyde w 1698 r. z innymi traktatami europejskimi, które ukazały się w podobnym czasie, otrzymujemy zaskakujące rezultaty. Otóż traktat w znacz-

[14] Д. Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 278.

[15] Piotr I poznał wydawcę podczas Wielkiego Poselstwa w 1698 r.; zob. П. Пекарский, *Наука и литература в России при Петре Великом*, т. 1, Санкт-Петербург 1862, s. 12.

[16] E. Winter, op. cit., s. 94.

[17] И.Я. Вальхаузен, *1647 год. Учение и хитрость ратного строения пехотных людей*, ред. А.З. Мышлаевский, И.В. Парийский, Санкт-Петербург 1904; O. Rusakovskiy, *The Russian Edition…*, s. 1–25; *Библиотека Петра Великого. Указатель-справочник*, сост. Е.И. Боброва, Ленинград 1978, s. 159; *Библиотека Петра Великого: Западноевропейские…*, s. 52–54.

nym stopniu odwołuje się do rozwiązań stosowanych w armii francuskiej (mimo stosunkowo skromnej liczby bezpośrednich odwołań – zob. wykres 3). Inspiracją dla Adama Weyde był konkretnie regulamin napisany i opublikowany przez Pierre'a Giffarta w 1696 r. w Paryżu[18]. Nie tylko treść obu dzieł jest zbieżna, ale również część rosyjskich rysunków była inspirowana rycinami zawartymi w tej książce (zob. ilustracja 4.1). Powyższa ocena pozostawia jednak pewne wątpliwości, gdyż autor podczas poselstwa nie był oddelegowany do Francji. Jak miałby zatem kupić ten regulamin?

Okazuje się, że książka Giffarta była bardzo rozpowszechniona w Rzeszy dzięki augsburskiemu wydawnictwu prowadzonemu przez Lorenza Kronigera[19]. Przedsiębiorca wydał to dzieło w 1697 r., dodając do oryginalnego tekstu niemieckie nazwy chwytów wykonywanych bronią przez żołnierzy[20]. Oprócz tego wydawca opublikował w tym samym czasie monumentalny traktat wojskowy Johanna Sebastiana Grubera. Dzieło zatytułowane *Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drei besondern Theilen gehandelt wird* składało się (wbrew tytułowi) z czterech części. Trzy pierwsze były autorstwa Grubera, czwarta natomiast stanowiła tłumaczenie na niemiecki wydanej rok wcześniej francuskiej pracy, wraz z przeróbką 85 rycin z chwytami bronią (zob. ilustracja 4.1)[21]. *Die heutige Kriegs-Disciplin* to kolejna próba ujęcia całościowego pieszej sztuki wojennej.

Część pierwsza zawierała opis żołnierskich powinności i charakterystykę stopni wojskowych osób wchodzących w skład kompanii (roty) piechoty i dragonii. Opisane zostały także szarże oficerskie w piechocie i kawalerii (z uwzględnieniem przysługujących im racji i porcji żywnościowych), osobne miejsce poświęcono grenadierom, minerom, inżynierom oraz urzędowi komisarskiemu. Jako osob-

[18] P. Giffart, *L'art Militaire Françoise, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniement des Armes, tant des Officiers que des Soldats, réprésenté par des Figures en taille-douce déssinées d'aprés Nature…*, Paris 1696, passim.

[19] W wersjach francuskojęzycznych dzieł tego wydawnictwa odnotowywano: Laurent Kroniger & Heritieurs Goebel, Marchand Libraires, a w niemieckojęzycznych: Lorentz Kroniger und Gottlieb Göbels Seel. Erben.

[20] P. Giffart, *L'art Militaire Françoise, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniement des Armes, tant des Officiers que des Soldats, réprésenté par des Figures en taille-douce déssinées d'aprés Nature…*, Augsburg 1697.

[21] Ostatnia część ma oddzielną paginację i jest zatytułowana: *Die heutige Französische Kriegskunst von dem Fuß-Volck*.

ny rodzaj broni została potraktowana artyleria: charakterystyka dział będących w użyciu oraz oporządzenie artyleryjsko-inżynieryjne. Szczegółowo były scharakteryzowane również szarże i funkcje kadry dowódczej (generalskie)[22].

W drugiej części regulaminu zamieszczono informacje dotyczące aprowizacji, werbunku i kwaterunku, a także przemarszów, zwolnień z armii[23]. Znalazł się tam także stosowany w wojskach holenderskich dwunastopunktowy *Patent o pojedynkach*. Następnie opisano funkcjonowanie sądów wojennych i zamieszczono 82 holenderskie artykuły wojskowe[24]. Ten akt normatywny uzupełniały opracowane 20 maja 1695 r. i wydane przez wybitnego wodza cesarskiego margrabiego generała lejtnanta Ludwika Wilhelma Badeńskiego regulacje *Disciplins-Pucten*. Był to akt normatywny składający się z 25 przepisów prawnych, sporządzony dla armii operującej wówczas nad Renem w czasie tzw. wojny palatynackiej[25]. Pozostałe rozdziały tej części poświęcono m.in. kwestiom wystawiania wart i patroli, oddawaniu honorów przez żołnierzy, zasad stosowanych podczas oblężenia twierdz, działalności markietanów czy zbierania furażu.

Trzecia cześć książki była klasycznym regulaminem zawierającym opis musztry (ilustracja 4.3)[26]. Zaprezentowano tam komendy i opisy chwytów bronią: muszkie-

[22] J.S. Gruber, *Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drei besondern Theilen gehandelt wird*, Th. 1: *Von dem Zustand der Soldaten und deren Unterschied; Ingleichem von dem Chargen der Officierer, aller particularen und universalen Corporum*, Augsburg[1697] s. 1–63.

[23] Ibidem, Th. 2, s. 1–135 (*Von der Nachricht und Erklärung einiger Militarischen Terminorum und Observantien, wie solche bei den Milizen gemeiniglich pflegen gehalten zu warden. Samt einiger Einverleibten Reglementen*).

[24] Warto podkreślić, że wprowadzone w 1590 r. holenderskie artykuły wojskowe nadal wywoływały duże zainteresowanie wśród teoretyków i praktyków wojskowości; zob. tłumaczone regulacje na język polski (uwzględniające poprawki wprowadzone w 1705 r.) – *Ustawa stanów holenderskich i niderlandskich z 25 III 1706 r.*, Biblioteka PAN i PAU w Krakowie, sygn. 974, k. 202–221.

[25] Ludwik Wilhelm Badeński był kuzynem księcia Eugeniusza Sabaudzkiego ze strony matki Luizy Krystyny Sabaudzkiej, siostry księcia Eugeniusza Maurycego Sabaudzkiego. Dowodził wojskami cesarskimi w wojnach z Francją i Turcją, odnosząc istotne sukcesy, przy czym nie dane mu było okryć się taką chwałą zwycięzcy, jaka przypadła jego kuzynowi Eugeniuszowi. Szerzej zob. K.J. Bauer, *Ludwig Wilhelm Markgraf von Baden „Der Türkenlouis". Ein Lebensbild*, Heidelberg 1904; L. Korth, *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden – der Türkenlouis. Ein Zeit und Lebensbild*, Baden-Baden 1905; U.A. Oster, *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden. Der Türkenlouis. Feldherr im Schatten von Prinz Eugen*, Bergisch Glatbach 2001.

[26] J.S. Gruber, *Die heutige Kriegs-Disciplin…*, Th. 3, s. 1–224 (*Von Modern Exercitis, der Musquetirer, Granadiren und Piqueniirer, nebenst einer klärichen Ausslegung aller Command-Worte, wie auch von denen Evolutionibus und mancherlei Formirung der Battaillionen und Regimentermit beigesetzen Figuren*).

tami lontowymi, muszkietami z bagnetami, pikami oraz czynności wykonywane przez grenadierów podczas rzucania granatów (ale bez ilustracji). Opisane i opatrzone stosownymi schematami zostały także poszczególne ewolucje żołnierzy z bronią palną oraz pikami (osobno i wspólnie): kontrmarsz, podwajanie rzędów i szeregów, formowanie czworoboku (*bataillon quarre*). Całość dzieła zamykało niemieckie tłumaczenie francuskiego regulaminu.

W celu obniżenia kosztów wydania w obu pracach opublikowanych w Augsburgu w 1697 r. użyto identycznego frontispisu (ilustracja 4.1), jak i rycin przedstawiających elementy musztry – są to jednak inne ryciny niż zastosowane w wydaniu paryskim. Publikacje augsburskie wiernie kopiują ilustracje paryskie (choć prezentują nieco niższy poziom wykonania), czasem jednak są poprawiane[27]. Wpływy rycin Giffarda i Grubera są widoczne w ilustracjach regulaminu Adama Weyde, jednakże nie można tu mówić o ślepym naśladownictwie (zob. ilustracja 5.1). W obu starszych traktatach ukazane są muszkiety z zamkiem lontowym, natomiast w rosyjskim pojawiają się karabiny skałkowe, inny jest również krój munduru, jak i detale związane z ułożeniem rąk (palców), nóg (stóp) oraz samej broni[28].

Uważamy zatem, że Adam Weyde nabył w Rzeszy zapewne niemieckie wydanie Giffarta oraz pracę Grubera, które następnie stały się podstawą do przygotowania rosyjskiego regulaminu[29]. Jednakże naśladownictwo tych traktatów w jego pracy jest ograniczone. Dowódca rosyjski znacznie więcej wniósł do swojego dzieła z obserwacji funkcjonowania armii cesarskiej oraz własnych doświadczeń. Widać to w opisie musztry i zasad walki najnowocześniejszym uzbrojeniem – karabinami wyposażonymi w zamki skałkowe i bagnety oraz granatami, przy jednoczesnej

[27] Przykładowo – w pierwszym wydaniu dwie ryciny przedstawiające użycie bagnetu są identyczne. W wydaniu niemieckim zostało to poprawione; zob. P. Giffart, op. cit., (1696), s. 123, 125 (ilustracje 62–63); *Die heutige Französische Kriegskunst*, [w:] J.S. Gruber, *Die heutige Kriegs-Disciplin…*, po s. 62 (ilustracje 62–63).

[28] Różnic szczegółowych jest wiele. Dobrze to pokazują ryciny zestawione na ilustracji 4.1. W regulaminie Adama Weyde dostrzegamy, że rosyjski żołnierz opiera karabin na ziemi. Było to możliwe, gdyż nie musiał on już przytrzymywać lontu i chronić go przed zgaszeniem. Oparcie kolby o podłoże powodowało, że zmianie uległo ułożenie ciała, dając tym samym żołnierzowi nieco więcej swobody podczas czynności związanych z ładowaniem i czyszczeniem broni.

[29] Wzmacnia tę hipotezę fakt, że Adam Weyde znał książki Grubera, a w 1712 r. rekomendował je nawet Piotrowi jako najlepsze pozycje z dziedziny wojskowość; zob. П. и Б., т.12, вып. 1, ред. Л.Г. Бескровный, Б.Б. Кфенгауз, Л.А. Никифоров, Москва 1977, s. 373.

Ilustracja 4.1. Wyjęcie przybijaka w świetle różnych regulaminów wojskowych końca XVII w.

Źródło: P. Giffart, *L'art Militaire Françoise, pour l'infanterie…*, Paris 1696, s. 87 (fig. 44); *Die heutige Französische Kriegskunst*, [w:] J.S. Gruber, *Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drei besondern Theilen gehandelt wird*, Augsburg 1697, po s. 44; А. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов). Воинский устав, сочиненный генералом Адамом Вейде и посвященный Петру I (1698 г.)*, БАН, ф. Библиотека Петра I, П. и Б., № 5 (Петр. гал. № 3), ил. 38.

świadomej rezygnacji z charakterystyki zanikających formacji pikinierskich[30]. Weyde w umiejętny sposób dokonał stosownych uproszczeń zapisów pochodzących z zachodnioeuropejskich traktatów (szczególnie w odniesieniu do dzieła von Wallhausena)[31], nadając tym fragmentom nowy i jednocześnie bardziej klarowny przekaz. W konsekwencji przygotowany w 1698 r. przez niego regulamin można uznać za dzieło nowatorskie.

Dokument ten był nie tylko podręcznikiem praktycznej nauki sztuki wojskowej, ale dzięki zamieszczonym ilustracjom stawał się swoistą Biblią Pauperum dla żołnierzy, a zarazem czymś w rodzaju podręcznika. Rysunki znacznie doprecyzowały sposób wykonywania poszczególnych czynności i miały służyć pomocą oficerom w szkoleniu podwładnych (ilustracja 4.1). Regulamin wojskowy Adama Weyde z 1698 r. obowiązywał – wraz z innymi wprowadzanymi z biegiem lat rozporządzeniami – aż do chwili wejścia w życie *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*[32].

W związku z powyższym rodzi się pytanie, jak bardzo rozpowszechniony był ten regulamin, a tym samym, czy tę pracę można uznać jako samodzielnego ak-

---

30 Nie da się ukryć, że rozwiązania zaproponowane przez Adama Weyde odnośnie do rezygnacji z pik jako podstawowego uzbrojenia żołnierzy piechoty weszły częściowo w użycie na początku wojny ze Szwecją. Według rosyjskiego historyka Aleksandra Myszłajewskiego żołnierze aż do końca wojny ze Szwecją nie używali tej broni i uzbrojeni byli w broń palną oraz bagnety; zob. А.З. Мышлаевский, *Северная Война на Ингерманландском…*, s. XXVI. Przeczą jednak temu ustalenia Kiryła Tatarnikowa, który odnotowuje dokładną liczbę pik będących na uzbrojeniu wybranych jednostek w poszczególnych latach wojny. Co więcej, historyk ten wskazuje, że w 1707 r. piki zostały przywrócone w całej piechocie rosyjskiej – zgodnie z carskim poleceniem pikinierzy mieli stanowić 1/8 składu każdego pułku. Przekładało się to na 144 żołnierzy, którym „odebrano broń i ładownice, dając w zamian »kopie pikinierskie« lub tak zwane »piki żołnierskie«, składające się z drzewca o długości około czterech metrów, żelaznej nasadki i właściwego żelaznego ostrza". Nie oznaczało to wszakże, że żołnierz był całkowicie uzależniony od posiadanej broni drzewcowej, bowiem w miejsce karabinu przysługiwał mu pistolet i potrzebne doń oporządzenie; zob. К.В. Татарников, *Русская полевая армия 1700–1730. Обмундирование и снаряжение*, Москва 2008, s. 108–109. Warto zauważyć, że broń ta mogła być wykorzystywana również w inny sposób, przede wszystkim do celów obronnych – m.in. do przygotowywania kozłów hiszpańskich czy umacniania dzieł ziemnych.

31 А.Н. Гребенкин, *Подготовка русского офицерского корпуса в строевых частях во второй половине XVII – первой половине XVIII века*, „Вестник Волгоградского государственного университета", серия 4: *История. Регионоведение. Международные отношения*, 4 (2017), s. 122.

32 P. Krokosz, K. Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia rosyjskich „Artykułów wojskowych z krótkimi komentarzami"*, [w:] *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński et al., Katowice 2020, s. 367–398.

tanta odgrywającego rolę modernizacyjną, niezależnie od losów Adama Weyde. Dzieło to ani pod koniec XVII, ani również w XVIII stuleciu nie ukazało się drukiem i znane było jedynie z rękopiśmiennych odpisów, co znacznie obniżało możliwość jego potencjalnego wpływu na rozwój wojskowości rosyjskiej[33]. O tym, że jego druk był planowany, świadczy przygotowanie 56 ilustracji do przeniesienia na płytę miedziorytniczą (ilustracja 5.1). Być może plany wydawnicze pokrzyżowała klęska Rosjan pod Narwą i dostanie się Adama Weyde do szwedzkiej niewoli w 1700 r. Mimo tego uważamy, że rękopiśmienny regulamin został zaakceptowany przez Piotra I jako oficjalny podręcznik pieszej sztuki wojennej i był stosowany w praktyce. Utwierdzają nas w tym cztery przesłanki.

Po pierwsze, jak wykazujemy w dalszej części pracy, znaczne partie regulacji Adama Weyde zostały powtórzone w rosyjskim kodeksie wojskowym, wprowadzonym w życie w 1716 r.[34] Jest to bardzo silna przesłanka, która sugeruje, że pomimo wydawania kolejnych regulaminów wytyczne opracowane przez carskiego współpracownika pod koniec XVII w. wciąż były w użyciu i – co więcej – oceniano je wysoko[35].

Po drugie, bezpośrednio po ogłoszeniu regulaminu utworzono wojskową placówkę edukacyjną, funkcjonującą w ramach *Prikazu* Cudzoziemskiego (odpowiednik współczesnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych). W historiografii określa się ją mianem Szkoły Piechoty. Niestety, informacje o niej są szczątkowe, ale wiadomo, iż instytucją tą kierował Adam Weyde (nie jest wykluczone, że powołano ją z jego inicjatywy) i że zajmowała się ona szkoleniem wojskowym – po ukończonym kursie adepci otrzymywali stopień chorążego. Szkoła Piechoty funkcjonowała

---

33 С.Ю. Дутов, *Военное книгоиздание в России в XVIII в. Опыт статистического анализа*, „Библиосфера" 3 (2007), s. 14.

34 *Kodeks wojskowy Piotra I…*, passim.

35 W marcu 1700 r. Awtamon Gołowin, przy osobistym udziale Piotra I, opierając się na dotychczasowym dorobku rosyjskiej teoretycznej myśli wojskowej, przygotował nową instrukcję dla armii pod nazwą *Artykuły wojskowe*, kładącą nacisk na umiejętne prowadzenie ognia i posługiwanie się bagnetem. Klęska wojsk rosyjskich pod Narwą w listopadzie 1700 r. i jednoczesna decyzja cara o odbudowie potencjału militarnego sprawiły, że na potrzeby armii wprowadzono znacznie bardziej uproszczony wojskowy akt prawny, noszący nazwę *Krótki regulamin*. W kolejnych latach żołnierzy rosyjskich zaczęły obowiązywać zapisy innych, powstających adekwatnie do bieżącej sytuacji wojennej instrukcji i rozporządzeń; zob. P. Krokosz, *Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania Piotra I*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 404–412.

najprawdopodobniej tylko ponad rok, gdyż za 1699 r. nie zachowały się ślady jej działalności[36]. Błędne jest natomiast wskazywanie Adama Weyde jako organizatora i wykładowcy powstałej równocześnie szkoły zajmującej się „obliczeniami i miarami", czyli Szkoły Puszkarskiej, szkolącej w zakresie spraw artyleryjskich[37].

Po trzecie, Weyde bezpośrednio po opracowaniu regulaminu przystąpił do szkolenia żołnierzy mających trafić do nowych pułków piechoty i dragonii. Mianowany generałem-majorem (bezpośrednio po powrocie z Wielkiego Poselstwa lub podczas powrotu z niego) otrzymał polecenie, aby wyuczyć rzemiosła żołnierskiego powołanych w 1699 r. w szeregi wojska stolników, *striapczych* (służących dworskich) i *żylców* (przedstawicieli prowincjonalnej szlachty pełniących czasową służbę wojskową w stolicy), a podstawą nauki miały być rozwiązania przyjęte w cesarskiej armii, które zaadaptował rok wcześniej[38]. Ponadto prowadził on wśród szlachty z dóbr patriarszych nabór do wspomnianych pułków dragońskich, których także uczono wojskowego rzemiosła[39]. W szkoleniu wspierali go wówczas pozostali oficerowie Piotrowej armii. Według ustaleń amerykańskiego historyka Briana Daviesa wszystkie nowo sformowane pułki (27 piechoty i 2 dragonii) w latach 1699–1700 miały odbywać codzienną musztrę według tego właśnie regulaminu[40].

Po czwarte, tworzono rękopiśmienne odpisy regulaminu, co po doświadczeniach z książką von Wallhausena wydaje się zrozumiałym rozwiązaniem. Otóż w 1647 r. władze moskiewskie zdecydowały się przetłumaczyć (pod kierownictwem księcia Nikity Odojewskiego) napisany przez niemieckiego autora

[36] Д. Струков, *Московская Пушкарская школа. (Из истории первого военного училища России времен Петра Великого)*, „Военный сборник" 1 (1892), s. 142.

[37] Zob. Ibidem; Е.Г. Сидоренко, *Первая артиллерийско-инженерная школа в России*, [w:] *Сборник исследований и материалов Артиллерийского Исторического музея*, вып. 3, Ленинград 1958, s. 83; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne…*, s. 181; В.Н. Бенда, *Вклад военно-специальных артиллерийских и инженерных школ в укрепление обороноспособности России в первой половине XVIII столетия*, „Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики" 8 (2012), 2, s. 26.

[38] П.О. Бобровский, *Петр Великий…*, s. 23.

[39] П. и Б., т. 2, ред. А.Ф. Бычков, Санкт-Петербург, 1889, s. 16. Początkowo szkolenie dragonów odbywało się najprawdopodobniej według regulaminu przygotowanego przez Adama Weyde, gdyż do tego czasu nie udało się opracować osobnej regulacji obowiązującej żołnierzy tej formacji. Takowe zaczęły obowiązywać na początku XVIII w., być może już w 1701 r. Szerzej zob. *Военные уставы Петра Великого*, ред. Н.Л. Рубинштейн, вступ. ст. и коммент. П.П. Епифанова, Москва 1946, s. 30–38.

[40] B. Davies, op. cit., s. 64.

w 1615 r. słynny traktat *Sztuka wojenna piechoty*[41]. Po dwóch latach, kiedy otrzymano zamówione w Holandii ryciny, książka jako obowiązujący regulamin trafiła do sprzedaży[42]. Nakład próbowano sprzedać, a jeden egzemplarz kosztował rubla. Z 1200 egzemplarzy jedynie 13 sztuk rozdano, a przez kolejne osiem lat sprzedano zaledwie 121 książek[43]. Doświadczenie wskazywało zatem, że znacznie lepszą formą mogło okazać się przepisywanie – dodajmy, niezbyt obszernej – regulacji Adama Weyde. Do chwili obecnej badaczom dziejów wojskowości rosyjskiej nie udało się ustalić, ile takich egzemplarzy powstało (nie wspominają też o podejmowaniu takich prób). Należy podkreślić, że przygotowany przez generała regulamin zachował się obecnie w jednym archiwalnym egzemplarzu, który można uznać za wersję wzorcową (ilustracja 4.2), oraz w trzech bardzo różniących się od siebie odpisach[44], w których fragmenty były skracane, modyfikowane. Dodatkowo rękopiśmienna książka ze względu na rozmiar mogła być schowana w kieszeni oficerskiego kaftana. To wszystko wskazuje na jej *stricte* użytkowy charakter (zob. ilustracja 4.2)[45]. Liczba jej egzemplarzy musiała być znaczna, skoro służyła do prowadzenia musztry w blisko 30 nowo utworzonych pułkach armii rosyjskiej[46].

---

41 J.J. von Wallhausen, *Kriegskunst zu Fuß*, Oppenheim 1615. Dzieło to cieszyło się wielką popularnością, w związku z czym w XVII w. doczekało się tłumaczeń oraz kolejnych wydań, przykładowo: idem, *Kriegskunst zu Fuss*, Leuwarden 1630.

42 И.Я. Вальхаузен, op. cit.; П.О. Бобровский, *История 13-го Лейб-Гренадерского Эриванского Его Величества полка за 250 лет. Часть первая*, Санкт-Петербург 1892, s. 8; A.P. Janco, *Training in the Amusements of Mars: Peter the Great, War Games and the Science of War, 1673–1699*, „Russian History" 30 (2003), 1, s. 66.

43 И. Починская, *Влияние церковной реформы патриарха Никона на развитие Московского печатного двора*, „Przegląd Wschodnioeuropejski" 1 (2019), s. 18, 26; E. Razin, *Historia sztuki wojennej*, t. 3: *Sztuka wojenna manufakturowego okresu wojen*, tłum. I. Bukowski, Warszawa 1964, s. 262; A.P. Janco, op. cit., s. 66–67.

44 А. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов)…*, л. 18–109; И.Н. Лебедева, *Библиотека Петра I. Описание рукописных книг*, Санкт-Петербург 2003, s. 132; П.О. Бобровский, *Петр Великий…*, s. 26; П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович…*, s. 9; *Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума*, сост. А. Востоков, Санкт-Петербург 1842, s. 15, 533–534.

45 K. Łopatecki, *„Disciplina militaris" w wojskach…*, s. 502–503.

46 Metodologicznie różne jest podejście do zachowanych egzemplarzy. Co do zasady – większa liczba zachowanych obiektów świadczy o ich większym rozpowszechnieniu. Jednocześnie wskazuje się na zjawisko „zaczytania" egzemplarzy. Stąd bardzo popularne książeczki o tematyce duchownej, adresowane do wojska, są często znane z pojedynczych egzemplarzy. Badacz

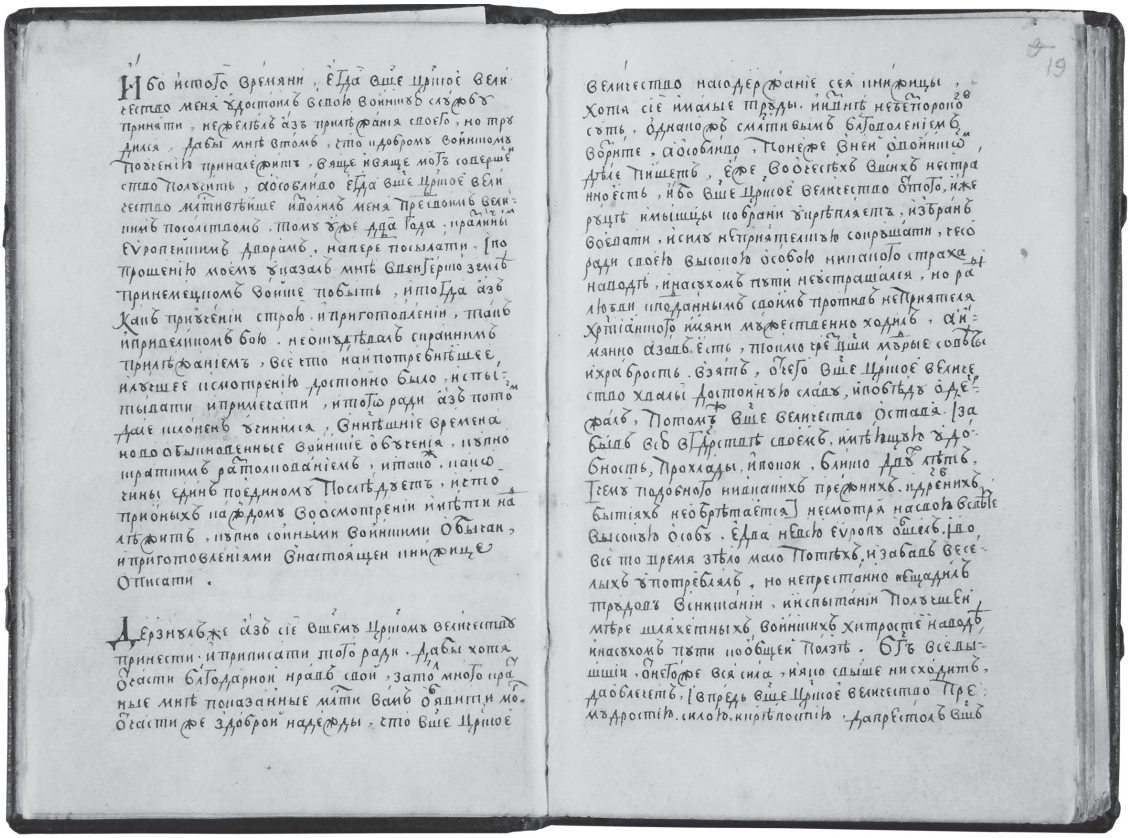

Ilustracja 4.2. Regulamin wojskowy sporządzony przez Adama Weyde (fragment)

Źródło: A. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов)…*, л. 18об.–19. Zdjęcie w zbiorach autorów (fot. K. Łopatecki).

Omawiany regulamin niewątpliwie stał się znaczącym aktantem w rozwoju rosyjskiej wojskowości (wykres 1). Pomimo tego, że Adam Weyde od końca 1700 r. aż do początku roku 1711 znajdował się w szwedzkiej niewoli (zob. rozdział 7), to jednak jego dzieło istniało i stale oddziaływało. O generale więc pamiętano,

tego zjawiska Mirosław Lenart zwraca uwagę, że ich unikatowość wskazuje na ich intensywne wykorzystanie i pośrednio dowodzi ich popularności. Ostrożnie można sformułować wniosek, że do wyjątków należy sytuacja, aby druk lub rękopis wykorzystywany przez oficerów podczas wojen zdołał zachować się do naszych czasów (interesujący wyjątek – ilustracja 11.3); zob. M. Lenart, *Dwa polskie teksty „ku przyzbrojeniu wojownikowi chrześcijańskiemu" z pierwszej połowy XVII wieku*, „Napis" 12 (2006), s. 291; por. M.A. Korzo, *Jeszcze raz w sprawie nieznanego tłumaczenia Jana Kalwina w Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce" 56 (2012), s. 191–192.

a świadectwem tej pamięci była długo funkcjonująca nazwa dywizji, którą stworzył w latach 1699–1700.

Układ regulaminu nie został wewnętrznie podzielony z wyjątkiem wstępu. Analiza tekstu pozwoliła jednak na wyodrębnienie pod względem merytorycznym pięciu jej części[47]. Co zatem nowego wniósł, a przede wszystkim, w jaki sposób przyczynił się do zmian struktur rosyjskiego wojska? Przede wszystkim ujednolicił stopnie i powinności wojskowe i wprowadził jednolity podział na typy oddziałów. Szczególnie istotna rola przypadała rotom (na wzór kompanii w Europie) i znajdującym się w nich oficerom (kapitan, porucznik i chorąży), podoficerom (sierżant, podchorąży, kaptenarmus, pisarz rotny, kapral) oraz sygnalistom. Autor nie definiuje jednak autorytarnie jej wielkości, wskazując, że powinna liczyć od 60 do 120 osób. W obrębie roty proponuje stosowanie mniejszych jednostek – kapralstw, przy czym robi to niekonsekwentnie, gdyż raz rotę dzieli na 2–4 kapralstwa, a innym razem na 3–5.

Większą jednostką organizacyjną był batalion, składający się 3–5 rot, który sam stanowił połowę lub trzecią część pułku (około 8–12 rot). Ostatnim ze wskazanych oddziałów dowodzili pułkownicy, podpułkownicy i majorzy przy pomocy kwatermistrzów, adiutantów, oboźnych i profosów. Projektodawca ostrożnie formułuje pogląd o konieczności tworzenia większych związków taktycznych składających się z 2–5 pułków, które nazywa brygadą. Kilka brygad o łącznej sile co najmniej 15–20 tys. żołnierzy określa terminem armia. Jest przy tym przeciwnikiem zbyt dużych jednostek, przez które pojawiają się kłopoty z zaopatrzeniem i porządkiem, sugerując, że idealną siłą jest zgrupowanie około 40 tys. żołnierzy.

Zgodnie z przedstawionymi wytycznymi pieczę nad armią miał sprawować generalissimus lub wojewoda, który ma pod sobą generałów piechoty i kawalerii oraz feldcechmajstra. W wojsku powinni znajdować się także generałowie: komisarz, kwatermistrz, adiutant, audytor i inżynier. Każda z tych funkcji została pokrótce scharakteryzowana nie tylko pod względem obowiązków i uprawnień, ale również doboru osobowego. Odnosi się jednak wrażenie, że obowiązki osób je

[47] Poniższa charakterystyka na podstawie: А. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов)…*, л. 18–109. Paweł Bobrowski w regulaminie wydzielił trzy zasadnicze części, z których drogą analizy można wyodrębnić inne fragmenty; zob. П.О. Бобровский, *Петр Великий…*, s. 26; П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович…*, s. 9–22.

pełniących nie zostały doprecyzowane, co mogło stanowić podstawę do dalszych prac szczegółowych nad organizacją armii.

Druga część regulaminu poświęcona została mustrze. W odczuciu autorów niniejszego opracowania jest to najbardziej interesujący fragment regulaminu. Znajduje się tu instrukcja szkolenia nowego wojska rosyjskiego. Nie zawiera dywagacji, tylko konkretne zasady, do których należy się dostosować. Szczególnie innowacyjna wydaje się propozycja nazewnictwa komend (pierwotnie w języku niemieckim) po rosyjsku. Na proces unarodowienia w oddziałach nowej organizacji wojskowej zwraca uwagę Robert Frost[48]. Podobne działania miały miejsce również w innych krajach słowiańskich. Przykładowo – dostosowanie języka komend w regulaminie do języka używanego przez szeregowych żołnierzy przeprowadzono również w Polsce[49].

Adam Weyde dłużej zatrzymuje się przy jednej kwestii – mianowicie, czy lepiej szykować żołnierzy w płytsze cztery szeregi, czy też w bardziej głębokie, ale o krótszym froncie oddziały składające się z sześciu szeregów. Według niego należało odejść od stosowanego dotychczas kontrmarszu i przyjąć inny sposób strzelania, dzięki któremu unikało się zamieszania w szeregach wojska. Takie ustawienie umożliwiało częstsze strzelanie salwami i zapewniało silniejszą flankę szyku[50].

Jeśli chodzi o musztrę, to miał ją przeprowadzać pułkownik, a podczas jego nieobecności podpułkownik lub major. Powinni oni siedzieć na koniach i przy pomocy sygnalistów wzywać do wykonania kolejnych czynności. Żołnierze natomiast nie powinni rozmawiać, aby nie było zbędnego szumu. Bardzo ważne wydają się rozważania dotyczące wszystkich czynności wykonywanych na „trzy tempa". Kluczową kwestią było prawidłowe zespolenie chwytów bronią i czynności oraz przeprowadzenie ich w tym samym czasie. Autor wyodrębnia po trzy czynności w jednej sekwencji działań. Siedem opisanych sekwencji dawało łącznie 21 chwytów bronią, których umiejętnością wykonania musieli wykazać się szeregowcy.

---

[48] Dotyczyło to oczywiście niższych stanowisk oficerskich, do stopnia kapitana włącznie. R.I. Frost, *The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*, Harlow 2000, s. 237–238.

[49] B. Lipowski, *Piechotne ćwiczenie albo woiennosc piesza…*, Kraków 1660; edycja źródłowa: J. Wimmer, *Błażeja Lipowskiego pierwszy polski regulamin piechoty*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości" 20 (1976), s. 345–357.

[50] Do 1702 r. piechota rosyjska uszykowana była w sześć szeregów, następnie w kolejnych instrukcjach przewidywano formację składającą się z czterech szeregów; zob. B. Davies, op. cit., s. 68.

Kiedy żołnierze nauczyli się wykonywać podstawowe zadania musztry, należało nauczyć ich połączonego ciągu ośmiu czynności: muszkiet na ramię – prezentuj broń – muszkiet do nogi – połóż muszkiet na ziemie – podnieś muszkiet – prezentuj broń – odwróć muszkiet – przełóż przez ramię – prezentuj broń. Do tego autor dołączył dwie specjalne postawy związane z pogrzebami i deszczową pogodą.

Najważniejsze okazują się działania związane z trzecią fazą szkolenia, które dotyczą przygotowania żołnierzy do strzelania. W związku z tym, że Weyde jako broń wzorcową przywołuje karabin skałkowy – bez lontu i forkietu – wszelkie opisane czynności związane z ładowaniem, celowaniem i strzelaniem są bardzo proste. Wymienia tu ich zaledwie 16, z których pierwszym manewrem jest otworzenie panewki, a ostatnim strzelanie.

Podsumowując tę część, warto skonfrontować ją z zapisami traktatu von Wallhausena *Sztuka wojenna piechoty*, jak już nadmieniono, przetłumaczonego w 1647 r. na język rosyjski. W przypadku ręcznej broni palnej liczba chwytów wynosiła aż 143, przy 47 zaproponowanych w regulaminie Weyde[51]. Nie powiodło się natomiast carskiemu współpracownikowi rozszerzenie ćwiczeń na „trzy tempa" w obrębie wszystkich czynności, co kwituje jedynie koniecznością zwrócenia uwagi żołnierzy, aby strzelali w tym samym czasie. We fragmencie opisowym tłumaczy zresztą, że z tego powodu umieścił aż 16 komend. Postuluje skrócenie postępowania jedynie do dwóch komend: „ładujcie muszkiety i bądźcie gotowi" (oraz oczywiście w domyśle dwie kolejne: „celujcie i strzelajcie"). Wskazuje jednak na konieczność wyszkolenia żołnierzy według jednego schematu (regulaminu). Bez niego „jeden słabiej, drugi lepiej będzie to wykonywał, a dodatkowo każdy z nich swoje własne działania będzie stosował, z czego zaistnieje taki nieporządek, który każdy może sobie bez problemu wyobrazić"[52]. Docelowo jednak 14 chwytów może być skrótowo określone jedną komendą: „ładujcie broń i bądźcie gotowi".

W regulaminie wprowadzono trzy komendy właściwe dla grenadierów oraz polecenia wydawane żołnierzom przy wkładaniu bagnetu szpuntowego do lufy karabinu (19 komend). Autor nie zaleca zbytniego komplikowania czynności rzucania granatami czy też używania bagnetu. Sugeruje natomiast, aby grenadierzy

[51] J.J. von Wallhausen, op. cit., Leuwarden 1630, s. 37–38; por. O. Rusakovskiy, *The Russian Edition…*, s. 1–25.

[52] А. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов)…*, л. 80.

byli kierowani do specjalnych – w domyśle – najcięższych zadań, jak noszenie kozłów hiszpańskich itp. Fragment dotyczący używania bagnetu jest najbardziej lakoniczny w całej pracy. 11 pozycji wykonywanych karabinem z bagnetem wzorowanych jest na dawnych chwytach pikinierów (niestety, akcentuje się jedynie ich defensywny charakter)[53].

Trzecia część dotyczy manewrów całych oddziałów. Również ten fragment jest bardzo przydatny, bowiem stanowi instrukcję przeprowadzenia ćwiczeń przez nowo sformowane roty i pułki. W przeciwieństwie do części drugiej, w której można mówić o nowatorstwie rozwiązań, ten fragment regulaminu nawiązuje bezpośrednio do dzieła Johanna Sebastiana Grubera[54]. Mamy tu zatem proces podwajania rzędów i szeregów oraz obracania się oddziałów. O ile ryciny chwytów żołnierskich nawiązują do dzieła Giffarta, o tyle w tej części kwestia ilustracji jest bardziej skomplikowana, ponieważ pojawiają się w niej odwołania do siedmiu rycin, których brak w znanych nam rękopisach regulaminu Adama Weyde. Sprawa wyjaśnia się po skonfrontowaniu przedstawionych przez niego opisów z książką Grubera. Można wówczas zauważyć, że znajdującym się w niemieckim wydaniu konkretnym opisom towarzyszą schematy, których zabrakło przy analogicznych fragmentach w regulaminie Adama Weyde (ilustracja 4.3)[55]. Dzięki porównaniu obydwu dzieł udało nam się rozwiązać zagadkę braku ilustracji i jednocześnie ustalić wzorzec (źródło inspiracji), jakim posłużył się Weyde podczas pisania pracy.

W regulaminie szczegółowo opisany został *battaillon de quarre* (właściwie *bataillon carré*)[56]. Był to szyk stworzony na potrzeby starcia z jazdą, która mogła z zaskoczenia zaatakować przeciwnika. Rozwiązanie to odznaczało się skutecz-

[53] B. Davies, op. cit., s. 68.

[54] J.S. Gruber, op. cit., Th. 3, s. 140–163.

[55] Weyde z pewnością jednak przygotował analogiczne do rycin z pracy Grubera ilustracje, gdyż opisał układ 24 żołnierzy uszykowanych w 4 szeregi i 6 rzędów, a u Grubera jest to odpowiednio: 4 i 8 (łącznie 32 żołnierzy). Przy podwojeniu rzędów u Grubera stało w każdej z 2 linii po 16, a u Adama Weyde po 12 osób (zob. ilustracja 4.3).

[56] W połowie XVIII stulecia ten typ formacji zdefiniował Denis Diderot, wyróżniając jej dwa rodzaje: klasyczny, w którym kwadratowy plac w całości jest wypełniony żołnierzami (fr. *bataillon quarré à centre plein*), oraz pusty w środku (fr. *bataillon quarré à centre vuide*). Według autora pierwszy rodzaj był wówczas całkowitym przeżytkiem – całość pozostawała narażona na ostrzał armatni, a żołnierze ulokowani w centrum szyku w zasadzie nie byli w stanie strzelać. Tym sposobem podane przez Adama Weyde rozwiązanie okazywało się znacznie skuteczniejsze

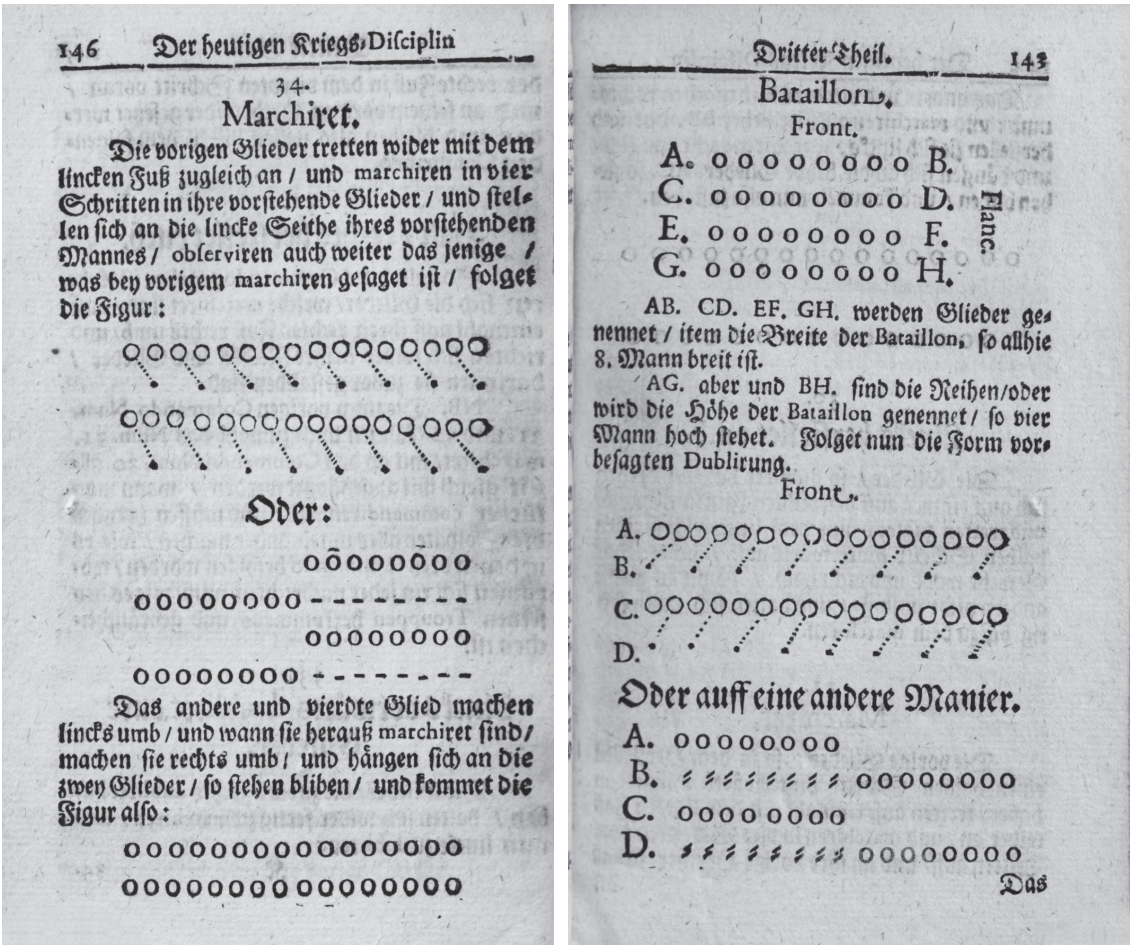

Ilustracja 4.3. Schematy występujące u J.S. Grubera, dotyczące podwajania rzędów w lewo i prawo, które Adam Weyde zaadaptował w regulaminie

Źródło: J.S. Gruber, *Die heutige Kriegs-Disciplin…*, s. 146, 143.

nością szczególnie przeciwko wojskom tatarskim, tureckim i polsko-litewskim. Z perspektywy wojskowości rosyjskiej była to formacja niezwykle wartościowa – została przetestowana m.in. podczas ostatniej wojny państw Ligi Świętej z Portą Ottomańską (1683–1699)[57]. Weyde proponuje stworzenie szyku z batalionów przy

i łatwiejsze do zastosowania; zob. D. Diderot, *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, vol. 2, Paris 1751, s. 136.

[57] O potencjalnie wykorzystania tej formacji w wojskach rosyjskich zob. L.R. Lewitter, *Jean-Nicole Moreau de Brasey's Letter on the Moldavian Campaign of Peter I (1711): The Text that Puškin Did not*

pomocy mniejszych jednostek, tzn. rot, które składają się z trzech kapralstw liczących po cztery rzędy. Przyjmując sześć rot na batalion, otrzymujemy 72 rzędy (6 × 3 × 4). 2/3 z nich tworzą cztery boki, a 1/3 dzieli się na cztery części, które wzmacniają narożniki. Narożnik ma sześć rzędów i sześć szeregów, a zatem doda do długości boku 12 rzędów – po sześć z każdej strony. Ostatecznie otrzymamy kwadrat o szerokości 24 żołnierzy i głębokości sześciu szeregów, łącznie składający się z 432 żołnierzy. Trzeba przyznać, że propozycja ta była projektem, który należało dopracować. Co prawda autor z wyliczeń wyeliminował już pikinierów, ale nie dodał lokacji grenadierów i artylerii polowej. Szyk ten był również opisany u Grubera, jednakże Weyde uprościł i skrócił opis (kosztem czytelności), przyjmując przede wszystkim inne założenia – opierające się nie na liczbie żołnierzy, tylko na rotach i kapralstwach wchodzących w skład batalionu[58].

Czwarta część regulaminu poświęcona jest prowadzeniu ognia. Autor łączy ją z funkcjonowaniem *battaillon de quarre*, ale należy traktować ten opis szerzej. Sposób prowadzenia ognia ciągłego to kolejna ważna koncepcja odnotowana przez Adama Weyde. Zaproponował on zarzucenie stosowania kontrmarszu, czyli występowania pierwszego szeregu, oddania salwy i odchodzenia na tył oddziału, kiedy to następuje czas na przeładowanie. Zamiast tego sugeruje zastosowanie dwóch rodzajów strzelania. Pierwszy to oddawanie salw poprzez „padanie szeregów" (*niederfahlen*). Polegało to na tym, że żołnierze klęczeli, ładując, a szereg strzelający na stojąco oddawał salwę. Minusem rozwiązania była konieczność przeładowania w przyklęknięciu, co było niezgodne ze szkoleniem dotyczącym chwytów (zob. ilustracja 4.1). Drugi sposób to strzelanie plutonami, kiedy to jednocześnie strzelają wszystkie szeregi. Aby jednak było to możliwe, należało zredukować formację do trzech szeregów (a zatem podwoić liczbę rzędów). Odpowiednia liczba rzędów wyznacza pluton; Weyde wskazuje, że powinny być cztery plutony na front. Rozwiązanie takie miało być popularne w całej Europie i szczególnie rozpowszechnione we Francji. Te dwa rodzaje ognia ciągłego udowodniły swoją wyższość podczas ostatniej kampanii księcia Sabaudzkiego w 1697 r. na ziemi węgierskiej[59].

Translate: British Library MS 37358ff. 479–485v., „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" 4 (1992), s. 525.

58 J.S. Gruber, op. cit., Th. 3, s. 209–218.

59 Por. B. Davies, op. cit., s. 68.

Ostatni fragment pracy ukazuje sposób odprawiania i rodzajów wart. Jest to klasyczny opis niewnoszący nowych rozwiązań[60]. Uwzględnia on liczbę wartowników przy oficerach, konieczność ogłaszania hasła (parolu), obchody oraz główne sygnały dźwiękowe informujące o porze nocnej (capstrzyk i bicie pobudki)[61].

Podsumowując, pod koniec 1698 r. armia rosyjska otrzymała gotowy materiał szkoleniowy na temat zasad stosowania musztry, ćwiczeń z prowadzenia ognia ciągłego oraz podstawowych komend dotyczących obrotów oddziałów. Do tego należy uwzględnić nowatorską na gruncie rosyjskim propozycję formowania *bataillon carré*. Gotowe rozwiązania dotyczyły również systemu wart i wprowadzenia specjalnego, zaostrzonego nocnego reżimu. Natomiast formą propozycji nie w pełni usystematyzowaną był rodzaj stopni wojskowych oraz przede wszystkim typologia oddziałów i ich struktury. Ta pierwsza część pracy wydaje się podstawą do dalszych szczegółowych regulacji.

---

[60] Paweł Bobrowski twierdził, że jej zapisy nie wniosły wiele w odniesieniu do zapisów przywoływanego już kodeksu dotychczas obowiązującego armię rosyjską, którym było *Szkolenie i sposoby sprawiania wojskowych szyków ludzi pieszych*; zob. П.О. Бобровский, *Адам Адамович Вейде…*, s. 21; por. И.Я. Вальхаузен, op. cit., s. 264–272.

[61] Por. K. Łopatecki, *Instytucja wytrębowania hasła w wojskach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Białostockie Teki Historyczne" 3 (2005), s. 75–100; idem, *Cykl dobowy wojska w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 116–129.

5. NOWA ARMIA

Pierwszoplanową rolę w gronie najbliższych doradców cara odgrywali jego pierwsi „wojskowi nauczyciele": generał Patryk Gordon oraz generał i admirał Franciszek Lefort. Niepośrednie miejsce zajmował również Adam Weyde, na co wpływ miały jego kontakty towarzyskie z carem, a przede wszystkim udział w poselstwie i skuteczność, którą odznaczał się za granicą. Nobilitację wojskową przyniosło mu opracowanie regulaminu. Dzięki temu został uznany przez Piotra I za niezastąpionego dowódcę i teoretyka wojskowości. Po śmierci w 1699 r. dwóch najwybitniejszych dowódców – Franciszka Leforta (w marcu) i Patryka Gordona (w listopadzie) – nastąpiło przetasowanie aktantów mających istotny wpływ na głównego aktora (wykres 1). Dzięki temu pozycja carskiego przyjaciela uległa zdecydowanemu wzmocnieniu[1]. Sam Weyde nie ukrywał ambicji wojskowych, co w karierze oficerskiej było rzeczą zupełnie normalną. Johann Korb odnotował, że dążył on nawet do objęcia naczelnego dowództwa nad carskim wojskiem[2].

Tym samym zasadne jest postawienie pytania, czy Adam Weyde był twórcą (współtwórcą) nowej armii przygotowywanej na potrzeby wojny ze Szwecją. Pierwszym historykiem, który w bezpośredni sposób łączy aktanta z zachodzącymi przemianami, był Paweł Bobrowski[3]. Do tych ustaleń odnosi się również

---

[1] Rosyjski historyk Paweł Bobrowski zauważył, że miejsce zmarłych najważniejszych dowódców i przyjaciół Piotra I – Franciszka Leforta i Patryka Gordona – zajęło dwóch innych uzdolnionych wodzów: Adam Weyde i książę Nikita Repnin; zob. П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, т. 1, s. 353.

[2] И.Г. Корб, op. cit., s. 257.

[3] Szerzej zob. П.О. Бобровский, *Вейде, Адам Адамович…*, passim.

współczesny badacz Brian Davies w książce *Empire and Military Revolution in Eastern Europe*, w której jeden z rozdziałów zatytułowany jest *Ordynacja Weyde i klęska pod Narwą*[4].

Dotychczasowe badania pozwalają wyodrębnić kluczowe wydarzenia, które skłoniły Piotra I do radykalnej modernizacji rosyjskich sił zbrojnych. To, że operująca w polu ponadstutysięczna armia carska jest przestarzała pod niemal każdym względem (organizacyjnym, aprowizacyjnym, dowódczym), władca mógł dostrzec po zakończonych klęską dwóch wyprawach przeciwko Chanatowi Krymskiemu z lat 1687 i 1689[5]. Funkcjonujące równolegle dawne struktury armijne – pułki strzelców, kawaleria szlachecka (jazda pomiestna) z utworzonymi w latach 30. XVII w. oddziałami tzw. nowej organizacji wojskowej (żołnierskimi, rajtarskimi, dragońskimi i husarskimi), opartymi na wzorcach zachodnioeuropejskich – nie gwarantowały sukcesów[6]. Osobiście o walorach bojowych swojej armii car mógł przekonać się podczas wojny z Turcją w latach 1695–1696 (wyprawy azowskie). Wówczas do walki stanęli także żołnierze dwóch jego pułków: Preobrażeńskiego i Siemionowskiego. Działania bojowe prowadzone pod Azowem wykazały lepsze przygotowanie carskich oddziałów[7] i w naturalny sposób wskazywały drogę reform. Doskonałą okazją do unowocześnienia armii stało się Wielkie Poselstwo. Piotr I poczynił wówczas spostrzeżenia natury wojskowej, często odwiedzając zbrojownie, arsenały, lustrując twierdze, oraz przyglądał się mustrze oddziałów saskich, co przyniosło wkrótce wymierny rezultat w całościowym dziele reformy armii[8].

We wszystkich wskazanych powyżej działaniach przyszło wziąć udział także Adamowi Weyde, o czym szerzej piszemy w rozdziale 2 i 3. Owocem wyjazdu było przedłożenie Piotrowi I regulaminu wojskowego, co miało miejsce w październiku

[4] B. Davies, op. cit., s. 63–65. Autor pod pojęciem ordynacji rozumie regulamin stworzony przez Adama Weyde w 1698 r.

[5] Zob. Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 1, s. 263–243; приложения, № IX–XI, s. 356–389.

[6] Szerzej zob. А.В. Чернов, *Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв.*, Москва 1955, s. 133–154; А.В. Малов, op. cit. Podczas działań wojennych armia rosyjska wspierana była przez wielotysięczne siły Kozaków dońskich i ukraińskich, a także przez inne ludy zamieszkujące Rosję, m.in. Tatarów, Baszkirów i Kałmuków.

[7] Równie wysokie walory bojowe prezentowali żołnierze dwóch innych jednostek piechoty: Pierwszego (Lefortowskiego) i Drugiego (Butyrskiego) Wyborowego Pułku Moskiewskiego, które znajdowały się pod komendą najbliższych carskich współpracowników wojskowych Franciszka Leforta i Patryka Gordona.

[8] Zob. Д.Гузевич, И. Гузевич, op. cit., s. 190–194 (oraz zawarte tam odesłania do bibliografii).

1698 r. (zob. rozdział 4). Był to jednak zaledwie pierwszy etap prac podjętych przez carskiego dowódcę. Latem 1699 r. car polecił mu kontynuować prace. Efektem końcowym miał być całościowy kodeks wojskowy uwzględniający musztrę i organizację wojska (to już Weyde wykonał), artykuły wojskowe, czyli kodeks karny obowiązujący żołnierzy, a także – czego dotychczas nie podkreślano – stany armii[9]. Te ostanie były niezbędne do zaplanowania kosztów związanych z utrzymaniem oddziałów. Uwzględniały one stawki żołdu przypisane do poszczególnych szarż (stopni bądź funkcji wojskowych) oraz liczbę i skład oddziałów. Działania te były bardzo zaawansowane, co potwierdza korespondencja Adama Weyde do cara z 3 lipca 1699 r.: „Dokument wojskowy, w jaki sposób się utrzymywać [stany armii], a także artkuły lub punkty, jaka komu jest przewidziana kara za winy, to wszystko uczyniłem zgodnie w całości, jak to u innych wielkich władców jest przyjęte"[10].

Dowódca traktował swoją pracę jako projekt i sugerował władcy, aby dokonał oceny, co może być przyjęte bez poprawek, a co wymaga zmian. Zastrzegał przy tym, że mogły się znaleźć tam jakieś nieścisłości, gdyż nie wszystko zdążył „przeczytać i porównać z oryginałem". Zapewniał jednak, że powtórnie zabierze się do pracy i zestawi „wszystko zgodne ze źródłem"[11]. O jakim wzorcu autor pisał – nie wiemy; prawdopodobnie mowa o traktacie Johanna Sebastiana Grubera, o którym szerzej pisaliśmy w rozdziale 4 (zob. ilustracje 4.1 i 4.3). Niestety, z niewiadomych przyczyn przygotowany projekt nie zachował się. Obecnie oprócz *Regulaminu wojskowego z 1698 roku*[12] znane są jedynie szczątkowe materiały będące najprawdopodobniej jego uzupełnieniem (*Stopnie wojskowe w rocie piechoty*)[13] i osobne, krótkie informacje poświęcone wojskowym kwestiom karnym[14].

Opracowany w 1698 r. regulamin wojskowy stanowił swego rodzaju fundament, mający posłużyć do zasadniczych działań związanych z budową nowoczesnej armii, a następnie wdrożeniem jej do należytego funkcjonowania. Weyde dał

---

[9] П.О. Бобровский, *Петр Великий…*, s. 23–24.

[10] Н.А. Воскресенский, op. cit., № 1, s. 29.

[11] Ibidem.

[12] П.О. Бобровский, *Развитие способов и средств для образования юристов военного и морского ведомств в России. Период преобразований Петра Великого. (Учреждение коллегиальных военных судов и возникновение должности аудитора в России)*, Санкт-Петербург 1881, s. 97.

[13] А.З. Мышлаевский, *Петр Великий. Военные законы и инструкции. (Изданные до 1715 года)*, Санкт-Петербург 1894, s. 46–50.

[14] П.О. Бобровский, *Вейде, Адам Адамович…*, s. 17–22.

konkretne informacje co do proponowanego modelu postulowanego przez siebie wojska w regulaminie: „Często bywa, że u jednego władcy armia 40 tys. ludzi jest lepsza aniżeli u innego licząca 80 tys., co wynika z jej dobrego przygotowania podczas ćwiczeń i zaprowadzonego porządku. Jest niezbędne i koniecznie potrzebne, aby w armii przy wielkiej liczbie uzbrojonych ludzi wprowadzić dobrą musztrę wojskową i prawo wojskowe. Nie jest to jednak wystarczające, gdyż należy nakazać mocno i stanowczo regulacji przestrzegać i je wypełniać, nie stosując wyjątków wobec kogokolwiek, tak aby nieporządek, samowola i niezgoda zostały na stałe powstrzymane i uśmierzone"[15].

Zdaniem Adama Weyde to nie liczba żołnierzy decydowała ostatecznie o sile armii, ale przede wszystkim jej organizacja, wyszkolenie i poziom dyscypliny. Niezwykle interesujące jest jego porównanie armii do maszyny: (...) „gdyż tak jak zegar, który dzięki odpowiedniej konstrukcji i sprawnym ruchom trybów i łańcuchów, do jego działań całkowicie należących, w przyzwoitym porządnym działaniu jest utrzymywany"[16]. Jest to niezwykle nowoczesna koncepcja, w której żołnierze stanowią trybiki urządzenia zwanego armią, które z kolei jest programowane i nakręcane przez głównodowodzącego.

Należy również zauważyć, że dowódca czyni odwołania do armii stałych opartymi na przymusowym poborze rekruta, które dane mu było poznać w Europie Zachodniej[17]. Zgadzamy się z sugestią Briana Daviesa, że Adam Weyde okazał się gorącym zwolennikiem wprowadzenia w Rosji armii stałej, opartej na poborze rekruta. Wyczytać to można bezpośrednio z konkretnych zwrotów i odniesień, przybierających niekiedy formy bardzo zawoalowanych porównań, znajdujących się we wstępie do *Regulaminu wojskowego z 1698 roku*. Zgodnie z powyższym carski teoretyk podkreśla i akcentuje następujące kwestie, tak charakterystyczne dla armii stałych:

---

[15] А. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов)…*, л. 29; А.А. Вейде, *Воинский устав, составленный…*, s. 53.

[16] А. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов)…*, л. 17–18; А.А. Вейде, *Воинский устав, составленный…*, s. 7.

[17] Szerzej o konieczności utworzenia i funkcjonowaniu armii stałych w ostatniej ćwierci XVII w. w Europie zob. C. Jany, *Historia armii pruskiej do 1740 roku*, tłum. B. Lipka, t. 1, Oświęcim 2020, s. 269–339. Por. H. Delbrück, *Nowożytna sztuka wojenna*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2016, s. 173–203; E. Olzacka, *Wojna a kultura. Nowożytna rewolucja militarna w Europie Zachodniej i Rosji*, Kraków 2016, passim.

– nieustanne szkolenie żołnierzy i wymaganie od nich przestrzegania obowiązujących w armii praw;
– wartość „starego żołnierza", który zna już fach wojskowy i w równym stopniu, a czasem lepiej niż jego dowódca, w związku z tym może być nauczycielem dla „nowego żołnierza";
– ciągłe utrzymywanie żołnierzy w dobrym wyszkoleniu i pod bronią[18].

Postulaty – bo tak należy odczytywać zapisy znajdujące się w regulaminie z 1698 r. – doczekały się realizacji wraz z rozpoczętymi w 1699 r. poborami do armii. Paweł Bobrowski zauważył, iż sformowane wówczas oddziały wzorowane były na regulacjach organizacyjnych przyjętych w 1695 r. przez cesarza Leopolda I dla swojej armii (jej organizację i funkcjonowanie Weyde poznał podczas Wielkiego Poselstwa)[19]. Formalną podstawą był carski dekret ogłoszony 8 listopada 1699 r., który zapowiadał pobór, pierwszy z kolejnych organizowanych przez całe panowanie Piotra I. Swoistą cezurę stanowi rok 1705, kiedy podjęto próbę ich usystematyzowania i stworzenia stałych rejonów powołań ludności do armii. Wtedy też po raz pierwszy w oficjalnej dokumentacji wobec ludzi powoływanych do wojska użyty został termin „rekrut"[20]. Na samym początku (w latach 1699–1700) do wstąpienia na służbę wojskową zaproszono wszystkich „wolnych ludzi", gwarantując im roczny żołd w wysokości 11 rubli (płaconych z góry) oraz wyżywienie w wymiarze pułków Preobrażenskiego i Siemionowskiego[21]. 17 listopada wola carska została powtórzona, przy czym w szeregi armii już nie zapraszano, a powołano poddanych należących do właścicieli ziemskich dóbr beneficjalnych (*pomiestji*). Żołnierzy miała wystawić magnateria, szlachta i duchowieństwo, ludność posadzka (miejska)[22], a także największy przedsiębiorca gospodarczy w kraju – Grigorij Stroganow[23].

[18] А. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов)…*, л. 17–18; А.А. Вейде, *Воинский устав, составленный…*, s. 5–7.

[19] П.О. Бобровский, *История 13-го Лейб-гренадерского…*, s. 40.

[20] ПСЗРИ, т. 4, Санкт-Петербург 1830, № 2036.

[21] И. Желябужский, *Дневные записки*, [w:] *Рождение империи…*, s. 319; В.Н. Автократов, *Военный приказ. (К истории комплектования и формирования войск в России в начале XVIII в.)*, [w:] *Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сборник статей*, ред. Л.Г. Бескровный и др., Москва 1959, s. 228–229; М.В. Бабич, *Государственные учреждения XVIII века: комиссии Петровского времени*, Москва 2003, s. 28.

[22] В.Н. Автократов, op. cit., s. 229.

[23] Szerzej o rodzie wielkich handlowców i przedsiębiorców Stroganowów, posiadających wyjątkową pozycję społeczną w dopiotrowej Rosji, zob. P. Krokosz, *Rola rodziny Stroganowów w rozwoju*

Liczba ludzi mających zostać odesłanych do wojska przez przedstawicieli poszczególnych warstw została precyzyjnie określona, podobniej jak wymiar ekwiwalentu pieniężnego z tego tytułu[24]. Pobór nie objął jedynie chłopów *czarnososznych* (państwowych) oraz strzelców moskiewskich i Tatarów[25]. Rezultatem tych działań było zwerbowanie ponad 30 tys. żołnierzy, którzy trafili do 27 nowych pułków piechoty i 2 pułków kawalerii (dragonów)[26].

Ogromny udział w wyżej opisanych działaniach rekrutacyjnych wniósł ich inicjator, który powołany został do pracy w komisjach werbunkowych. Adam Weyde wraz z Fiodorem Gołowinem stanęli na czele pierwszej z nich, ustanowionej przez cara przy Generalnym Dworze (Kancelarii Wojskowej) w siole Preobrażenskoje[27]. Wybrane przez władcę miejsce nie było przypadkowe, ponieważ od lat 80. XVII w. stanowiło ono centrum formowania się i zakwaterowania pierwszego z elitarnych oddziałów – pułku Preobrażeńskiego. Tam też monarcha i jego żołnierze odbywali manewry oraz szkolenia wojskowe. W latach 1699–1702 Generalny Dwór przekształcił się w główną instytucję czuwającą nad poborem rekrutów do nowych pułków armii rosyjskiej, był także miejscem, gdzie odbywały się sądy wojskowe[28].

Posiadanie praktycznych umiejętności związanych z wyszkoleniem nowo zaciągniętego żołnierza Weyde udowodnił 7 października 1699 r. Wówczas w podmoskiewskim siole Izmajłowo (należącym do rodziny carskiej) odbywały się ćwi-

---

przemysłu solnego w Rosji w XVI–XVIII wieku, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce" 28 (2012), s. 189–242.

24 Л.Г. Бескровный, *Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки)*, Москва 1958, s. 22–23.

25 *История Северной войны 1700–1721*, отв. ред. И.И. Ростунов, Москва 1987, s. 35.

26 Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 3, s. 346–347; т. 4, ч. 2, приложения № III: 3, s. 451–452. Nikołaj Ustriałow wspomina, że Piotr I, przygotowując się do wojny, widział konieczność utworzenia silnego wojska liczącego 30 pułków (ponoć chciał wystawić ich nawet 60); zob. ibidem, т. 3, s. 343. Szerzej zob. А. Баиов, *Курс истории русского военного искусства*, вып. 2: *Эпоха Петра Великого*, Санкт-Петербург 1909, s. 40–42; О. Леонов, И. Ульянов, *Регулярная пехота 1698–1801*, Москва 1995, s. 16–17; Л.Г. Бескровный, op. cit., s. 23, 40; С.Л. Марков, *Петр Алексеевич Великий, первый император всероссийский… (Биографический очерк)*, [w:] *Российский военный сборник*, вып. 23: *Защита Отечества. Наука побеждать, заветы и уроки Петра Великого*, Москва 2010, s. 60.

27 P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne…*, s. 58–59.

28 Generalny Dwór zwany był również Izbą Zjazdów Wojskowych (ros. *Съезжая изба*) czy prościej Izbą Wojskową. W XVII w. takie izby zjazdów wojskowych (kancelarie wojskowe) znajdowały się w budynkach administracji wojewódzkiej. Zjeżdżali się tam ludzie z danego powiatu zobowiązani do służby wojskowej na przegląd przed rozpoczynająca się kampanią wojenną.

czenia dwóch rot pod jego dowództwem[29]. Piotr I musiał być bardzo zadowolony z postępów swojego podopiecznego, gdyż już 22 października 1699 r. Adam Weyde po raz kolejny został awansowany – tym razem do stopnia generała-majora. Wraz z carem wyruszył także do Woroneża i innych okolicznych miast. Na początku 1700 r. carski wódz otrzymał polecenie formowania gotowych już pułków z ludności określonej do rekrutacji[30]. Równocześnie w latach 1699–1700 wraz z Awtamonem Gołowinem na polecenie Piotra I Weyde opracował przywołany wyżej dokument *Stopnie wojskowe w rocie piechoty*, w którym zostały zawarte wojskowe i administracyjne obowiązki kapitana, porucznika, chorążego, sierżanta, kaptenarmusa, podchorążego, pisarza rotnego, kaprala i gefrajtra[31].

Ziarno idei – armii zawodowej, rekruckiej, ściśle zunifikowanej – zasiane w latach 1698–1699 kiełkowało i od 1705 r. przybrało formę kompletnego systemu rekruckiego. Dlatego w naszym przeświadczeniu jest to jedno z głównych osiągnięć generała, które trwale w XVIII i XIX stuleciu zmieniło rzeczywistość społeczną, ekonomiczną i polityczną Rosji[32]. Do 1724 r. do regularnej armii zmobilizowano niemal pół miliona osób (472 tys.), co ukazuje skalę zjawiska, które zapoczątkował Adam Weyde (zob. wykres 4).

W 1699 r. Adam Weyde odpowiedzialny był za wyszkolenie znacznej części zwerbowanych wówczas żołnierzy. Jak pisaliśmy w rozdziale 4, uczył rzemiosła wojskowego powołanych do służby stolników, *striapczych*, *żylców* oraz osób z dóbr patriarszych. Formował z nich pułki piechoty – z wyjątkiem ostatniej grupy, której przydzielono dragonię[33]. Weyde na żołnierzy patrzył w sposób kompleksowy, dlatego interesował się ich wyposażeniem i umundurowaniem. Wyraził to w liście do cara z 20 lipca 1699 r., prosząc, by nowym żołnierzom wydać bandoliery takie

---

[29] *Измайлово, дворцовая усадьба собором Покрова Пресвятой Богородицы и памятником Петру I*, https://petersmonuments.ru/russia/memorials/izmaylovo-dvortsovaya-usadba-soborom-pokrova-presvyatoy-bogoroditsy-i-pamyatnikom-petru-i (dostęp: 12.12.2020). Zob. też: R. Wittram, op. cit., s. 7.

[30] П.О. Бобровский, *Вейде, Адам Адамович…*, s. 23–24.

[31] А.З. Мышлаевский, *Петр Великий. Военные законы…*, s. 46–50; А.Н. Гребенкин, op. cit., s. 122.

[32] Szerzej zob. В.Н. Руденко, *Институт жребия в комплектовании вооруженных сил: опыт Российской империи и СССР*, „Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук" 9 (2009), s. 444–473.

[33] П. и Б., т. 2, s. 16; П.О. Бобровский, *Петр Великий…*, s. 23.

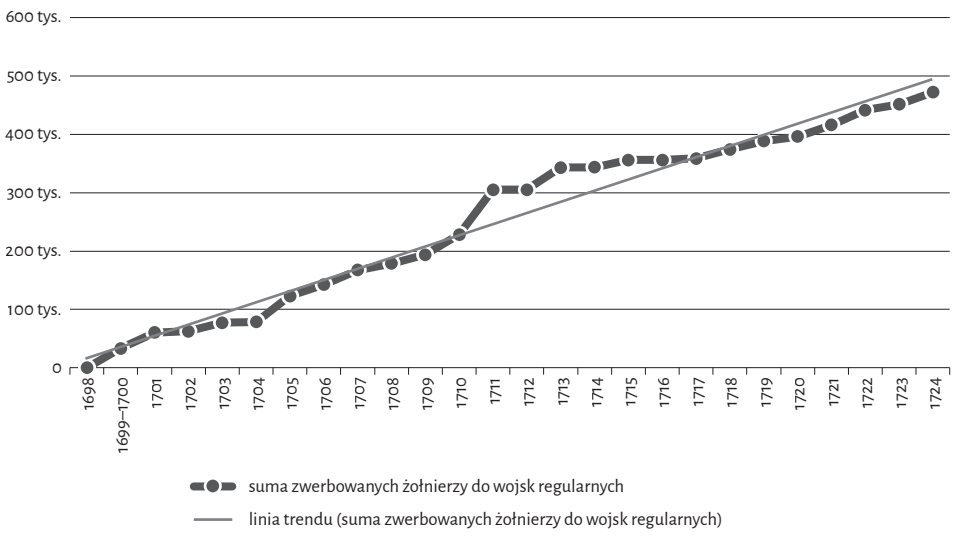

Wykres 4. Szacunkowa liczba rekrutów i ochotników uzyskana do 1724 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Л.Г. Бескровный, op. cit., s. 23–29.

same, jakie były na wyposażeniu pułku Preobrażeńskiego, oraz zielone kaftany[34]. W konsekwencji na początku 1700 r. sformowano pułk dragoński zwany Preobrażeńskim (od miejsca kwaterowania jego żołnierzy). W maju tego roku jednostka została przemianowana na krótko na Pułk Dragoński Generała Adama Adamowicza Weyde (w tym też roku za swoje zasługi carski teoretyk i organizator został awansowany do stopnia brygadiera-generała)[35]. Nie była to ostatnia zmiana, gdyż w sierpniu 1700 r. dowództwo nad pułkiem objął cudzoziemski pułkownik Jefim Gulic (Ioachim Gulietz), dlatego w historii wojskowości jednostka ta znana jest bardziej pod nazwą utworzoną od nazwiska drugiego z dowódców[36]. Pomimo

[34] *Собрание писем императора Петра I-го к разным лицам с ответами на оныя*, предисл. П.И. Голенищев-Кутузов, преуведомл. В. Берх, ч. 2, Санкт-Петербург 1829, s. 6–7.

[35] П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, т. 1, s. 355.

[36] W ciągu XVIII–XX w. ta najstarsza jednostka kawaleryjska armii rosyjskiej wielokrotnie zmieniała nazwę. Od 1909 r. występowała jako 1. Lejb-Dragoński Moskiewski Pułk Imperatora Piotra Wielkiego, nawiązując tym samym do inicjatora jej powołania. W 1918 r. pułk został rozformowany.

przetasowania na szczeblu dowódczym osoba generała Weyde była kluczowa dla powstawania i funkcjonowania tego pułku, ponieważ to on podejmował decyzje, kto miał trafić w jego szeregi[37]. Natomiast dowództwo nad każdym z nowo utworzonych 27 pułków piechoty objęli cudzoziemcy i przedstawiciele rosyjskiej szlachty, służący już w armii carskiej[38]. Ogromnym wyróżnieniem dla Adama Weyde było objęcie komendy nad Pierwszym Moskiewskim Wyborowym Pułkiem Żołnierskim (powszechnie zwanym Lefortowskim), dowodzonym niegdyś przez samego Franciszka Leforta[39]. Decyzja cara o powierzeniu dowództwa nad nowo utworzonymi pułkami tym, a nie innym osobom, podyktowana była ich znajomością arkanów sztuki wojennej stosowanej w krajach Europy Zachodniej.

Jak przebiegało szkolenie nowo zwerbowanych żołnierzy, jesteśmy w stanie prześledzić dzięki dołączonym do jednej z wersji regulaminu z 1698 r. dwóm dokumentom. Pierwszy zatytułowany jest *Zbieranie szeregów*[40], a drugi to *Instrukcja dla kapitana*[41]. Oba są ze sobą spójne i ewidentnie sporządzone były na potrzeby szkolenia żołnierzy w obrębie rot piechoty. Pierwszy dokument dotyczy podstawowych reguł stosowanych podczas szkolenia. Składa się on z czterech artykułów. Pierwsze dwa przepisy określają zasady zachowania się podczas prowadzonych ćwiczeń. Każdy żołnierz powinien był bez zbędnej zwłoki stawić się na *exercycje*, a podczas nich lub uszykowania zakazano odstawiania broni i nakazano zacho-

---

37 Zachowały się spisy osobowe dragonów, którzy uzyskali stosowną rekomendację z podpisem Adama Weyde; zob. Н.П. Волынской (Н.П. Волынский), op. cit., приложение, № XLVI, s. 34–50; П. и Б., т. 2, s. 16.

38 П.О. Бобровский, *Петр Великий…*, s. 21–23. Nauką musztry zajęli się przede wszystkim sierżanci, szczególnie ci oddelegowani z pułku Preobrażeńskiego; zob. idem, *История Лейб-гвардии…*, т. 1, s. 369. Organizacja nowych pułków armii rosyjskiej została oparta na wzorach stosowanych powszechnie w krajach niemieckich. Wzorując się na regulacjach kodeksu wojsk cesarskich, w Rosji zdecydowano się wówczas na powołanie do życia dwóch ważnych instytucji (urzędów) odpowiedzialnych za kluczowe sprawy związane z funkcjonowaniem wojska: komisarskiego i prowiantowego. Jednakże ich oficjalne ustanowienie miało miejsce dopiero z chwilą wydania odpowiedniego rozporządzenia carskiego 18 lutego 1700 r. Funkcję generała-krigskomisarza objął bojarzyn Jakow Dołgoruki, który stanął na czele całkowicie nowego urzędu centralnego administracji państwowej, utworzonego w wyniku połączenia *prikazów* Rajtarskiego i Cudzoziemskiego. Generałem-prowiantmajstrem został natomiast okolniczy Siemion Jazykow; zob. ПСЗРИ, т. 4, № 1766; П.О. Бобровский, *Петр Великий…*, s. 21.

39 М.Д. Рабинович, *Полки петровской армии 1698–1725. Краткий справочник*, Москва 1977, s. 24.

40 [Устав А.А. Вейде], РНБ, F. IX. 36, л. 17–20; П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович…*, s. 18.

41 Ibidem, s. 19–20; Российская Национальная Библиотека, F. IX. 36, л. 24–25.

wanie spokoju (zakaz rozmów i hałasowania). Prawodawca zachęca, aby rekrut miał duży zapał do nauki, co miało się przejawiać dbałością o broń, która zawsze powinna być czysta i sprawna.

Drobiazgowo regulowano wymiar sankcji przede wszystkim stosowanych w obozach szkoleniowych. Reguły tam obowiązujące były zupełnie inne od typowo wojennych sytuacji, które regulowały artykuły wojskowe. Te zaś co do zasady były niezwykle surowe i w większości oparte na czynniku odstraszającym, czyli dominującej w katalogu karze śmierci[42]. Weyde natomiast starał się zastosować takie normy, które miałyby możliwie największy charakter wychowawczy i były stosunkowo mało represyjne (zob. tabela 2). Nie stosował on kary śmierci i przewidywał ją jedynie wobec osób, które popełniły przestępstwa w trakcie wojny (tak podczas marszu, jak i postoju – art. 4). Był zwolennikiem wymierzania kar na ciele (bicie batogami lub szpicrutą)[43], ale również wykorzystywał sankcje natury finansowej, które były traktowane jako surowy rodzaj kar[44]. Rozpowszechnił również specyficzną wojskową sankcję, będącą połączeniem kary na honorze, kary cielesnej i ograniczenia wolności, która polegała na staniu na warcie w pozycji wyprostowanej przez całą dobę, trzymając jednocześnie sześć muszkietów. Kara była urealniona do możliwości żołnierza w taki sposób, że dwugodzinna warta była przerywana odpoczynkiem o analogicznej długości. Dopiero po wielokrotnej recydywie przewidziane było wydalenie z wojska[45]. Jest to cecha charakterystyczna tego aktu, która przesądza, że regulacje musiały być stosowane w latach 1699–1700. Sankcja taka mogła być stosowana jedynie w oddziałach przynajmniej częściowo ochotniczych. Już na początku XVIII w. kara ta mogła być marzeniem zrekrutowanego wbrew własnej woli chłopa[46].

---

42 P. Krokosz, K. Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia…*, s. 383–390 oraz wykresy 1–3.

43 Bicie batogiem – oznaczało uderzenie pałką lub kołkiem o średnicy palca, służące do wymierzania kar za drobne przewinienia. Szpicrutą był długi, giętki i gruby patyk z drzewa wierzbowego, w późniejszym czasie także pręt metalowy, używany podobnie jak batogi do wymierzania kar cielesnych. Por. W. Organiściak, *Z badań nad karami na ciele w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów prawa*, cz. 3, red. A. Lityński, Katowice 2002, s. 25–41.

44 Obniżka żołdu wynosiła około 15% – pod koniec XVII w. w pułku Buturskim żołd nominalny wynosił 12 rubli i 60 kopiejek, a analogiczne wynagrodzenie dla rekrutów opiewało na 10 rubli i 80 kopieje; zob. П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, т. 1, s. 206.

45 Por. W. Organiściak, *Z badań nad karami na czci w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów prawa*, cz. 2, red. A. Lityński, Katowice 1999, s. 62–83.

46 W kolejnych dziesięcioleciach system rekrucki doprowadził do licznych patologii, wśród których było m.in. samookaleczanie się rekrutów, co miało uniemożliwić ich zwerbowanie (przykład

Tabela 2. Stosowane przez Adama Weyde sankcje podczas etapu szkolenia w wojsku rosyjskim pod koniec XVII w.

Rodzaj przestępstwa	Absencja podczas ćwiczeń		Odstawienie lub niedbałość o broń, hałasowanie podczas ćwiczeń	
Typ żołnierza	Nowy pobór (rekruci)	Stary pobór (żołnierze)	Nowy pobór (rekruci)	Stary pobór (żołnierze)
1 przewinienie	karna warta przez całą dobę z trzymaniem trzech muszkietów w interwałach 3 godziny warty i odpoczynku		karna warta przez całą dobę z trzymaniem sześciu muszkietów w interwałach 2 godziny warty i odpoczynku	kara na ciele (batogi)
2 przewinienie	kara na ciele (batogi)		wydalenie z pułku połączone z karą na ciele (batogi)	obniżenie żołdu do stawki rekruckiej
3 przewinienie	kara na ciele (batogi)	obniżenie żołdu do stawki rekruckiej	×	wydalenie z pułku połączone z karą na ciele (szpicruta)
4 przewinienie	wydalenie z pułku połączone z karą na ciele (szpicruta)		×	×

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [Устав А.А. Вейде], Российская Национальная Библиотека, F. IX. 36, л. 17–20; П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович…*, s. 20–21.

Podsumowując, Adam Weyde przewidywał aż cztery różne sankcje w zależności od stopnia recydywy, co jest w prawie wojskowym zjawiskiem niespotykanym[47]. Ewidentnie widoczne jest wdrażanie zwerbowanych osób do reguł wojskowej dyscypliny. Kary nie mają charakteru zemsty publicznej, niewątpliwie występuje prewencja ogólna pozytywna, która w istocie ma spełnić funkcje wychowawcze. Stopniowanie kar w zależności od stopnia recydywy nosi znamiona prewencji szczególnej

chłopów, którzy ucinali sobie palce, aby nie odbywać służby wojskowej); zob. Sąd Główny w Białymstoku, APwB, sygn. 12, k. 1–93.

47 Por. K. Łopatecki, *„Disciplina militaris" w wojskach Rzeczypospolitej…*; С.А. Венгеров, op. cit., s. 263.

pozytywnej, czyli próby resocjalizacji skazanego. Dopiero gdy się to nie powiedzie, usuwa się go z szeregów lub stosuje karę śmierci, co stanowi przykład prewencji szczególnej negatywnej. Kolejną cechą jest rozróżnienie na nowy i stary pobór. Oznacza to, że w obrębie szkoleń były roty składające się z dopiero co zwerbowanych osób oraz z przeszkolonych żołnierzy. W znacznie gorszej sytuacji z uwagi na konieczność przejścia intensywnego szkolenia znajdowały się oddziały świeżo sformowane. Może to świadczyć o obecności w obozach szkoleniowych zarówno starych (elitarnych) pułków, jak i nowych. Jak wynika z tabeli 2, żołnierze starego poboru byli traktowany jak gefrajtrzy, których zwalniało się z obowiązku wartowniczego.

Artykuł 3 wprowadzał ogólne zasady dyscypliny, zakazując szeregu czynności, które naruszałyby spokój. Przepis ten związany był z zakwaterowaniem żołnierzy w domach gospodarzy. Skargi na wszelkie odniesione krzywdy, a także pijaństwo, gry hazardowe i „hulanki" miały być kierowane do kaprali. Wprowadzono ścieżkę służbową raportowania nieprawidłowości w zachowaniu rekrutów: kapral → sierżant → kapitan → pułkownik. Oznacza to, że rekruci zostali wtłoczeni w struktury pułków, rot i kapralstw, dodatkowo równolegle przebiegał proces nominacji na urzędy oficerskie i podoficerskie. Warto również wskazać, że wszystkie te stopnie zostały szczegółowo opisane w regulaminie[48]. W przepisie tym wprowadzono nieoznaczone kary, określane mianem „surowych", zapowiedziano również możliwość wydalenia z pułku.

Artykuł 4 odnosił się do szczegółowo opisanych w regulaminie reguł pełnienia warty. Jest to swoiste uzupełnienie, gdzie dodano kary za odłożenie broni lub przekazanie jej innej osobie. Przepis nakazuje wobec wyższych stopniem przyjmować postawę „prezentuj broń", co oznacza zastosowanie chwytów wprowadzonych w 1698 r. przez generała Weyde.

Odpowiednikiem opisanych reguł była *Instrukcja dla kapitana*. Jako nadzorca w rocie miał on powstrzymywać podwładnych przed uprawianiem hazardu, pijaństwem i złodziejstwem, a także szczegółowo doglądać obejmowania wart, którym dodano prawo zabicia każdego, po trzykrotnym wezwaniu do wyjawienia hasła. Oddanie broni podczas warty oznaczało kary cielesne lub degradację, a w okresie wojennym karę śmierci[49].

[48] W art. 4 dotyczącym warty pojawił się również uprzednio opisany przez Adama Weyde stopień gefrajtra.

[49] П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович…*, s. 19–21.

W naszej ocenie raczej trudno mówić, że są to szczątkowe formy pozostałości po przygotowanym w 1699 r. projekcie kodeksu wojskowego. Oba te dokumenty są zamkniętą całością, co prawda pozbawioną arengi lub preambuły, ale mają charakter *stricte* użytkowy dotyczący szkolenia nowych pułków piechoty. Jakie zatem inne akty przygotował Weyde, które następnie wysłał carowi? Uważamy, że było to z pewnością tłumaczenie jakiejś wersji artykułów wojskowych obowiązujących w którymś z państw europejskich[50]. W Europie Środkowej taka sytuacja była typowa. Przykładowo w Koronie prawnicy wojskowi będący na usługach hetmanów tłumaczyli funkcjonujące w Europie artykuły wojskowe, czerpiąc z kompendiów praw zwanych *Corpus iuris militaris*[51].

Carski teoretyk nie tylko tłumaczył akty normatywne, ale też koordynował działania związane ze zbieraniem oraz przekazywaniem carowi wszelkich doniesień prawnych i wojskowych z Europy Środkowej i Zachodniej. Jeszcze w trakcie Wielkiego Poselstwa przebywający w Anglii Jakub Bruce na polecenie cara wykonał krótki spis norm obowiązujących w prawie szkockim, angielskim i francuskim,

---

[50] Pomimo że Adam Weyde dostał się do niewoli, prace związane z rosyjskim prawodawstwem wojskowym nie zostały przerwane. W 1701 r. stosowne tłumaczenia cudzoziemskich regulacji wojskowych powierzono diakowi Andrzejowi Winiusowi. Około 1702 r. (najprawdopodobniej przed tą datą) poddiaczy *Prikazu* Poselskiego Awierkij Leontiew spisał w 141 rozdziałach wojskowe artykuły karne. Dokument ten znany jest pod skróconym tytułem jako *Artykuł wojskowego sprawowania się*, gdyż od takich słów się rozpoczynał i jak stanowi zamieszczony dalej tytuł zasadniczy – *Kodeks (lub prawo) wojskowego sprawowania się. Generałów i średnich i młodszych szarż i szeregowych żołnierzy* – miał obowiązywać bezwzględnie wszystkich żołnierzy armii carskiej, bez względu na stopień; zob. Артикул воинского поведения, БАН, ф. Библиотека Петра I, П. I Б, № 6 (Петр. гал. № 12), л. 15. Były to propozycje mające znaleźć się w przyszłym wojskowym kodeksie karnym, lecz na początku 1702 r. weszły w życie i były stosowane w armii Borysa Szeremietiewa, stąd w literaturze przedmiotu przyjęła się inna nazwa tego dokumentu – *Kodeks feldmarszałka Borysa Piotrowicza Szeremietiewa*. Zdaniem Pawła Bobrowskiego był to niezbyt udanym przekład, z pewnymi niewłaściwymi skrótami artykułu wojskowego duńskiego króla Christiana V z 1683 r.; zob. П.О. Бобровский, *Петр Великий…*, s. 26; П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях. Историко-юридическое исследование*, Санкт-Петербург 1887, s. 23.

[51] Taki zbiór przygotował w Koronie (osobiście lub na polecenie) wybitny polski audytor Samuel Brodowski; zob. T. Ciesielski, *Samuel Brodowski – kodyfikator prawa wojskowego w czasach panowania Augusta III*, [w:] *Historia testis temporum, lux veritatis vita memoriae, nuntia vetustatis. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Włodzimierzowi Kaczorowskiemu*, red. E. Kozerska, M. Maciejewski, P. Stec, Opole 2015, s. 399–420. Zbiór ten obecnie jest przechowywany w Archiwum Narodowym w Krakowie: ANK, Archiwum Podhoreckie II, sygn. 38–39.

które dotyczyły dziedziczenia tronu w tych krajach. Jednocześnie sporządził wykaz stopni wojskowych w artylerii angielskiej, obowiązujący podczas wojny i pokoju, wraz ze wskazaniem wysokości żołdu dla każdej z szarż. Informację o wypełnieniu woli monarszej i przekazaniu stosownych materiałów Adamowi Weyde Jakub Bruce zawarł w liście do Piotra I z 13 lipca 1699 r. (korespondencja wysłana dopiero po 20 lipca, trafiła do adresata 30 lipca)[52].

Oprócz aktywności na polu tworzenia armii lądowej Adam Weyde zaangażowany był w tworzenie floty azowskiej. W takim kontekście należy rozumieć wymianę korespondencji pomiędzy generałem i carem z lipca 1699 r.[53] Nieco później, 5 sierpnia, władca poinformował swojego współpracownika o wysłaniu drogą morską do Stambułu nadzwyczajnych posłów: diaka dumskiego Jemieliana Ukraincewa i diaka Iwana Czeriediejewa. Podróż odbywała się na pokładzie 46-działowego okrętu *Kriepost'*, mającego równocześnie symbolizować potęgę Rosji. Posłowie mieli podjąć rozmowy zmierzające do zawarcia pokoju z Turcją. Było to o tyle ważne, że w Moskwie planowano już kolejną wojnę – tym razem ze Szwecją. Wiadomość ta spotkała się z odpowiedzią Adama Weyde, sporządzoną 24 sierpnia, w której kurtuazyjnie podkreślił radość o otrzymanej informacji: „(...) o podnoszeniu kotwic w celu odprowadzania posła"[54]. O wiele istotniejsze w tym liście były konstatacje natury wojskowej: „O sprawach związanych z nową flotą morską na podstawie mapy, która została przysłana przez Waszą Miłość, z radością szczegółowo się zapoznałem, serdecznie się raduję, iż udało się uzyskać tak wielką rzecz, jak przystań [tj. port azowski] i wyjście okrętów w morze"[55].

Informacja ta stanowi dowód na wykorzystanie kartografii na potrzeby podejmowanych decyzji o charakterze strategicznym i operacyjnym. Główną uwagę skupiono w tym czasie na słabo rozpoznanym basenie Morza Azowskiego. Na uwagę zwraca układ wybrzeża, który stanowił punkt orientacyjny dla kapitanów statków, a także szczegółowo oznaczone twierdze, osady oraz rzeki wpływające do morza. Mapa, którą otrzymał Weyde, była rękopiśmiennym egzemplarzem analogicznym do unikatu przechowywanego obecnie w Bibliotece Akademii Nauk

[52] П. и Б., т. 1, s. 776–777; т. 2, s. 699–700; Н.А. Воскресенский, op. cit., № 2, s. 29–30.

[53] Pierwszy list napisany przez Piotra I pochodzi z 5 VII 1699 r., a odpowiedź Adama Weyde pochodzi z 19 VII 1699 r.; zob. П. и Б., т. 1, s. 778.

[54] Ibidem, s. 581–582.

[55] Ibidem, s. 782.

Mapa 5. Mapa Morza Azowskiego, której analogiczny odpis otrzymał Adam Weyde od Piotra I

Źródło: *Карты похода в Азовское море, предпринятого Петром I [1699 г.]*, Библиотека Российской Академии Наук, Отдел рукописей, Основное собрание рукописной книги, № 20 (№ 591).

w Petersburgu (zob. mapa 5)[56]. Z dużym prawdopodobieństwem owocem tych prac była właśnie owa mapa, którą car przesłał latem 1699 r. do Adama Weyde. Dwa lata później została ona wydrukowana przez Adriaana Schoonebeeka[57].

Mimo że rosyjskie przygotowania do wojny ze Szwecją postępowały sprawnie, to armia Piotra I nie włączyła się do działań jednocześnie z siłami Augusta II. Car

[56] Ibidem; *Карты похода в Азовское море, предпринятого Петром I в 1699 году*, БАН (СПб), ОР, ОСРК, карта № 20 (№ 591), http://papacoma.narod.ru/maps/preshonebek.htm, http://papacoma.narod.ru/maps/azov_sea_1701.htm (dostęp: 30.11.2020).

[57] Zob. С.В. Свириденко, *Картографические работы А. Шхонебека и П. Пикарта*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. Науки о Земле" 2 (2008), s. 138–144.

nie mógł sobie pozwolić na otworzenie drugiego frontu. Rosja nadal oficjalnie pozostawała w stanie wojny z Turcją, gdy pozostali sygnatariusze Ligi Świętej (Cesarstwo, Rzeczpospolita, Wenecja, Państwo Kościelne) podpisali ze stroną turecką w 1699 r. w Karłowicach traktat kończący konflikt[58]. Uniemożliwiło to Rosji udzielenie pomocy sojuszniczej armii saskiej, która w 1700 r. bezskutecznie oblegała Rygę[59]. Z zawiązanego pod koniec XVII stulecia antyszwedzkiego aliansu szybko wypadła Dania. Śmiała akcja desantowa podjęta przez szwedzkiego monarchę Karola XII na Zelandię latem 1700 r. sprawiła, iż król Fryderyk IV zmuszony był zawrzeć 7 (18) sierpnia pokój w Travendal i wycofać się z dalszej wojny[60].

Przedłużające się negocjacje pokojowe z Turcją dawały więcej czasu, tak potrzebnego na kontynuowanie prac modernizacyjnych armii rosyjskiej. Werbowano rekrutów, prowadzono zaciąg oficerów, kupowano umundurowanie, uzbrojenie, a przede wszystkim nie ustawano w szkoleniach nowych oddziałów. Jedną z najważniejszych osób zaangażowanych niemal w całość tych przygotowań był Adam Weyde, awansowany 11 czerwca 1700 r. do stopnia generała piechoty[61]. Nominacja ta

---

58 ПСЗРИ, т. 3, Санкт-Петербург 1830, № 1660; П. и Б., т. 1, s. 271–273. Zgodnie z ustaleniami Cesarstwo otrzymało Węgry z Siedmiogrodem, a Wenecja wschodnią Dalmację i Moreę (Peloponez). Dla Rzeczypospolitej, która odzyskała utracone na rzecz Porty Podole z Kamieńcem Podolskim i tereny województwa bracławskiego, pokój w Karłowicach ustalił na trwale jej granicę z Turcją; zob. J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1848–1763): Wieka historia Polski*, t. 5, Kraków 2001, s. 234.

59 Oddziałom Augusta II podczas kampanii 1700 r. udało się opanować jedynie położoną nad ujściem Dźwiny twierdzę Neumünde (którą przemianował na Augustusburg), Kobrun oraz Kokenhauzen. Rygę bezskutecznie oblegano w dniach 11 (21) II – 6 (16) V i 27 VII (6 VIII) – 30 VIII (9 IX) 1700 r.; zob. M. Trąbski, *Oblężenie i kapitulacja Twierdzy Kokenhauzen (2–7 X 1700)*, „Zapiski Historyczne" 83 (2018), z. 3, s. 59–82.

60 J.A. Nordberg, *Histoire de Charles XII. roi de Suéde*, t. 4, no. 22, La Haye 1748, s. 27–31; *Memoires pour servir a l'histoire du XVIII siecle contenant. Les negociations, traitez, resolutions, et autres documens authentiques concernant les affaires d'etat. Liez par une Narration Historique des principaux Evenemens dont ils out ete précédez ou fuivis et particulierement de qui s'est passe a la Haye qiu a toupours ete comme le centre de tantes ces Négociations*, par Mr De Lamberty, t. 1, Amsterdam 1735, s. 52–59; Ch. Kelch, *Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707*. Nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben. Mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister versehen von J. Lossius, Bd. 2, Dorpat 1875, s. 96; J.D. Hultman, *O panowaniu Karola XII króla Szwecji*, tłum. i oprac. W. Krawczuk, Kraków 2015, s. 92.

61 В.С. Великанов, *К вопросу о состоянии русской армии после нарвского поражения (зима 1700–1701 годов)*, [w:] *Война и оружие. Новое исследования и материалы. Труды Седьмой Международной научно-практической конференции 18–20 мая 2016 года*, ред. С.В. Ефимов, ч. 2, Санкт-Петербург 2016, s. 33.

poparta była również konkretnym zaszczytem wojskowym, o czym już wspomniano – objęciem dowództwa nad elitarnym pułkiem Lefortowskim[62]. Na podkreślenie zasługuje również fakt, że jego generals-adiutantem został stolnik Timofiej Sawielow, krewny przedostatniego patriarchy moskiewskiego Joachima (1674–1690)[63].

Wreszcie 8 sierpnia 1700 r. car otrzymał długo wyczekiwaną wiadomość dotyczącą zawarcia pokoju ze swoim południowym sąsiadem. Nic już nie stało na przeszkodzie, aby armia rosyjska, składająca się w zdecydowanej większości z pułków gwardii oraz nowo sformowanych jednostek piechoty i dragonii, przystąpiła do działań wojennych przeciwko Szwecji. Pierwszym celem Piotra I była twierdza Narwa[64], stanowiąca swoisty klucz do części wschodniego wybrzeża bałtyckiego, pozostającego pod kontrolą Szwecji[65]. W stronę Narwy ruszyła niemal cała armia, której liczebność szacuje się na blisko 40 tys. ludzi[66]. Podzielona ona została zgodnie z nową zachodnioeuropejską organizacją na trzy dywizje, zwane generalstwami[67], nad którymi komendę objęli generałowie: Awtamon Gołowin, Adam Weyde oraz książę Nikita Repnin. Zatem kiedy 19 sierpnia 1700 r. została wypowiedziana wojna Szwecji, Adam Weyde był jednym z trzech najważniejszych dowódców całych rosyjskich sił zbrojnych[68].

---

62 П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, т. 1, s. 374.

63 Tenże wspólnie z diakiem dumskim Awtamonem Iwanowem zaangażowany był w kwestie reform armii; od 1703 r. fligel-adiutant feldmarszałka Borysa Szeremietiewa, a następnie pułkownik (1709 r.). Spowinowacony był również z Iwanem Musinem-Puszkinem, senatorem i bliskim współpracownikiem Piotra I; zob. А.В. Захаров, *Боярин и первый сенатор Иван Алексеевич Мусин-Пушкин на службе и в кругу семьи*, [w:] *Труды Государственного Эрмитажа*, науч. ред. И.В. Саверкина, т. 78, Санкт-Петербург 2015, s. 229–236.

64 W latach 1558–1581, za panowania cara Iwana IV Groźnego, Narwa znajdowała się pod kontrolą Rosji, umożliwiając jej tym samym prowadzenie zyskownego i bezpośredniego handlu z krajami Europy Zachodniej wodami Morza Bałtyckiego (tzw. żegluga narewska).

65 Warto zauważyć, że podjęty przez cara kierunek ataku mocno zaniepokoił Augusta II Wettina, który sam planował opanować twierdzę narewską. Obawy króla podyktowane były tym, że Piotr I po zdobyciu Narwy zajmie również Rewel, Dorpat, Parnawę, a w konsekwencji też Rygę, pod którą król ugrzązł i w żaden sposób nie był w stanie zmusić jej garnizonu do kapitulacji; zob. С.М. Соловьев, op. cit., кн. 7, т. 14, s. 595; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 2, Санкт-Петербург 1863, s. 149–152.

66 П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, т. 1, s. 375.

67 Podział armii rosyjskiej na dywizje (generalstwa) został przeprowadzony zgodnie z zapisami regulaminu wojskowego zestawionego przez Adama Weyde; zob. ibidem, s. 369.

68 Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 1–2.

Najliczniejsza była dywizja Gołowina, która liczyła 14 726 osób, najmniejsza zaś Repnina, składająca się z 11 tys. ludzi[69]. Dywizja generała Weyde składała się z 10 pułków piechoty: Lefortowskiego, dowodzonego przez pułkownika Giorgio (Jurija) Limy, i oddziałów nowego poboru, dowodzonych przez Tomasa Jungora (Jungera), Eryka von Werdena, Iwana von Deldena, Williama von Deldena, Williama von Schweydena, Mikołaja von Balkena (Balcka), Fiodora von Balkena (Balcka), Aleksandra Gordona oraz jedynego pułku dragońskiego Jefima Gulica (zob. tabela 2)[70]. Wielkość armii była ściśle uzależniona od akcji werbunkowej. Z planowanych 60 tys. żołnierzy udało się zwerbować zaledwie 33 324 żołnierzy, z czego 1100 wysłano do floty. Komisji Repnina udało się zwerbować 10 720 osób, a Weyde i Gołowin łącznie posiadali 22 514 żołnierzy (w tym aż 11 787 ochotników)[71]. Ponad 4500 żołnierzy było w starych (elitarnych) pułkach piechoty (12,4%). Weyde w swojej dywizji miał zaledwie jeden taki pułk (Lefortowski), który stanowił 9,1% całości sił.

Generał Weyde (razem z innymi najwyższymi dowódcami) uczestniczył w przeglądach armii rosyjskiej, podczas których decydowano, którzy z oficerów i młodszych oficerów nie nadają się do dalszej służby z uwagi na choroby i starość. Próby uniknięcia poboru nasilały się, osiągając patologiczne rozmiary. Zapobiec negatywnemu zjawisku miał przegląd nowo sformowanych pułków, który Weyde zorganizował w Preobrażenskoje. Piotr I obserwował tych żołnierzy 9 lipca 1700 r., a generał przedstawił carowi wiadomość o stolnikach, którzy zamiast pełnić służbę w pułkach polowych (liniowych), zgłosili się jako chorzy i starzy. Po osobistym przeglądzie przez cara chorych stolników zwolniono, a symulantów bez litości

[69] А.В. Беспалов, *Северная война. Карл XII и шведская армия. Путь от Копенгагена до Переволочной (1700–1709 гг.)*, Москва 1998, s. 39.

[70] W kolejnych latach wszystkie pułki piechoty wchodzące w skład dywizji Adama Weyde brały aktywny udział w wojennych zmaganiach ze Szwecją, stając się jednocześnie jednymi z najstarszych i najwartościowszych jednostek zmodernizowanej armii rosyjskiej. W 1708 r. zyskały one nowe nazwy (poza pułkiem Lefortowskim), pochodzące od poszczególnych miast i ziem rosyjskich, co miało na celu wzmocnienie patriotyzmu wśród żołnierzy służących i identyfikujących się z własną ojczyzną, a nie z dowódcą danego pułku. Zgodnie z powyższym założeniem pułk Tomasa Jungora (Jungera) przemianowano na Włodzimierski, Eryka von Werdena na Syberyjski, Iwana von Deldena na Kazański, Williama von Werdena na Kijowski, Williama von Schweydena na Czernihowski, Mikołaja Balkena (Balcka) na Nowogrodzki, Fiodora Balkena (Balcka) na Woroneski, a Aleksandra Gordona na Astrachański; zob. М.Д. Рабинович, *Полки петровской армии 1698–1725. Краткий справочник*, Москва 1977, s. 34–37.

[71] B. Davies, op. cit., s. 64.

bito knutami i batogami (drewnianymi pałkami), po czym zesłano ich do Azowa; majątki skazańców (ziemie i dwory) miały zostać przez nich wyprzedane[72].

Z chwilą wyruszenia z Moskwy, w ostatnich dniach sierpnia 1700 r., dywizja Weyde liczyła 11 222 żołnierzy i oficerów, lecz po dotarciu pod Narwę jej stan uległ radykalnemu zmniejszeniu. W wyniku chorób i dezercji stawiło się tam zaledwie 9061 ludzi (82,3%; szczegółowe dane prezentuje wykres 5)[73]. Należy zauważyć, że odsetek strat dywizji jeszcze przed walkami właściwymi ze Szwedami wynosił 19% w pułkach piechoty i 16,6% w pułku dragońskim (łącznie 18,8%). Różnice pomiędzy pułkami były ogromne. Stary pułk Lefortowski dotarł na miejsce niemal w komplecie – brakowało zaledwie 8,25% żołnierzy. Najgorsza zaś sytuacja była w pułku Eryka von Werdena, gdzie bez walki utracono niemal 32% stanu osobowego. Skąd tak duże różnice? Gdyby był to wynik epidemii, jej zasięg w podobnym stopniu objąłby wszystkie stacjonujące razem oddziały. Szacunkowo możemy przyjąć, że choroby i wydarzenia losowe odpowiadały za około 5–8% strat (zob. wykres 8), wyższy wskaźnik oznaczał dezercję[74]. Tymczasem gdyby wziąć pod uwagę jedynie nowo utworzone pułki, to straty wynosiły 19,9%. A zatem głównymi problemami trapiącymi idące pod Narwę dywizje były dezercje, a następnie choroby, głód i niesprzyjające warunki atmosferyczne[75]. Nadal jednak nie wyjaśnia to tak dużego

---

[72] И.Г. Дуров, *Медицинское освидетельствование военных и морских чинов при увольнении в отставку от военной службы при правлении Петра Великого*, [w:] *Меншиковские чтения 2012. Научный альманах*, гл. ред. П.А. Кротов, вып. 3, Санкт-Петербург 2012, s. 34–35.

[73] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 2, приложения, № IV, s. 466–467. Paweł Bobrowski szacuje stan dywizji generała Weyde zapewne już po odliczeniu żołnierzy, którzy nie pojawili się pod Narwą, na 9774 osób; zob. П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии…*, т. 1, s. 374, 377.

[74] Nie deprecjonujemy jednak problemów zdrowotnych żołnierzy. Według najnowszej pracy Pádraiga Lenihana rocznie w XVII w. w armiach wskaźnik śmiertelności wynosił 20–25% właśnie z powodu chorób. Plaga epidemii mogła dziesiątkować całe obozy wojskowe. Tak było m.in. w 1674 r. we francuskiej placówce Saint-Jean-Pla-de-Corts w Roussillon, którą przez dwa miesiące blokowały siły hiszpańskie. Choroby były przyczyną śmierci około 35–39% żołnierzy. Dodatkowo masowa dezercja, w szczególności wśród milicji, doprowadziła do zniszczenia armii bez prowadzonych intensywnych walk. Autor przedstawia również śmiertelność w pojedynczych regimentach. W oddziałach austriackich podczas oblężenia Belgradu w 1717 r. wynosiła ona 15%, a we francuskich, oblegających garnizon austriacki Philippsburga w 1734 r. – 60%; zob. P. Lenihan, *Fluxes, Fevers and Fighting Men. War and Disease in Ancien Régime Europe 1648–1789*, Warwick 2019, s. 9, 31–38, 81–109.

[75] Straty osobowe w wyniku toczonych walk wynosiły w XVII stuleciu 10–25% ogólnego ubytku liczebnego armii. Reszta wiązała się z chorobami, ranami i dezercją. Przeprowadzone szacunki

zróżnicowania. Pomiędzy pułkiem Mikołaja von Balkena (89,4%) a pułkiem Eryka von Werdena (68%) nadal występowały ogromne różnice. Wyjaśnienie tego stanu rzeczy widać w dwóch zjawiskach. Po pierwsze, dużo zależało od kadry oficerskiej i od samego pułkownika. Pod drugie, istotną rolę mogła odegrać kadra żołnierzy. Około połowę osób było zwerbowanych, a pozostałą część stanowili rekruci. Nie oznacza to, że proporcje w poszczególnych oddziałach musiały być identyczne.

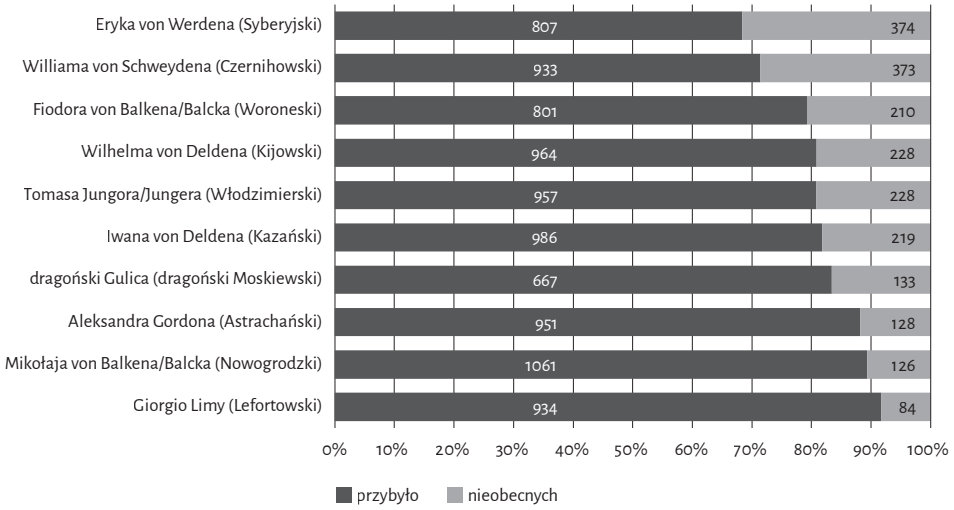

Wykres 5. Dywizja (generalstwo) Adama Weyde, wysłana pod Narwę pod koniec sierpnia 1700 r.

Podano nazwy pułków od nazwisk dowódców, a w nawiasach użyto alternatywnych określeń, używanych w kolejnych latach wojny.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Журнал или поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштатского мира. Напечатан с обретающихся в Кабинетном архиве списков, правленных собственною рукою Его Императорскаго Величества*, ч. 1, Санкт-Петербург 1770, s. 4; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 2, приложения, № IV, s. 466–467[76].

wskazują, że w wyniku chorób i dezercji łącznie tracono od około 2 do 14% stanu miesięcznie; zob. F. Tallet, *War in Context. War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1715*, London–New York 2003, s. 106; I. Gentles, *The English Revolution and the Wars in the Three Kingdoms, 1638–1652*, Harlow 2007, s. 434.

[76] Należy zauważyć, że Nikołaj Ustriałow w innym miejscu swojej pracy podaje nieznacznie wyższą liczbę żołnierzy tej dywizji przed rozpoczęciem wymarszu, szacując ją na 11 227 żołnierzy. Owa

Można jedynie snuć przypuszczenia, jak niskie morale panowało w nowo utworzonych oddziałach. Trafnie ocenił Robert Frost armię rosyjską jako niegotową do wojny, poddaną niezakończonym procesem transformacji[77]. Piotr I przekonał się o tym już wkrótce, gdyż osobiście wziął udział w tej kampanii.

różnica wynosząca 63 ludzi to prawdopodobnie kadra oficerska nieujęta w wypisach z 1701 r.; zob. Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 8.

77 R.I. Frost, op. cit., s. 233–238.

6. BITWA POD NARWĄ 1700 R.

30 sierpnia car dotarł do Nowogrodu Wielkiego, gdzie się spotkał z wysłannikiem Augusta II, saskim feldmarszałkiem, księciem Charlesem Eugènem de Croÿem. Cudzoziemski dowódca przybył tam wprost spod obleganej Rygi, przywożąc królewską prośbę o jak najszybsze przysłanie 20 tys. żołnierzy wraz z artylerią i amunicją[1]. 10 dni później w towarzystwie cudzoziemskiego dowódcy, wraz z oddziałami rosyjskimi prowadzonymi przez generała-majora Iwana Buturlina, pociągnął pod Narwę, położoną zaledwie 13 km od Zatoki Fińskiej. W rosyjskim obozie oprócz księcia de Croÿa, który wkrótce został wyznaczony przez Piotra I głównodowodzącym carską armią, znaleźli się także inni sascy i polscy wysocy rangą dowódcy, m.in. generał lejtnant (generał porucznik wg stopni wojskowych przyjętych wówczas w armii rosyjskiej) Ludwig von Hallart. Otrzymał on polecenie przygotowania spisu liczby dział i przypadającej na nie amunicji, potrzebnych do podjęcia skutecznego oblężenia[2].

Narwa wspólnie z Iwangorodem (niegdysiejszą rosyjską twierdzą), znajdującym się tuż po przeciwnej stronie przepływającej tam rzeki Narowy (Narwy), stanowiła od 1611 r. silnie umocniony szwedzki system obronny, strzegący dostę-

---

[1] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 10.

[2] Ibidem, s. 14–15; приложения, № II: 44, s. 169–175. Generał lejtnant Ludwig von Hallart (Ludwig Nicolaus von Allart) – saski inżynier i kartograf na służbie Augusta II, a od 1700 r. także Piotra I. Wziął czynny udział w oblężeniu i bitwie pod pod Narwą, podczas których prowadził drobiazgowe zapiski oraz szkice, co przełożyło się na powstanie dziennika opisującego te działania; zob. L.N. Hallart, *Generallöjtnant Ludwig Niclas Hallarts journal rörande Narvas belägring, slaget vid Narva och fångtransporter till Sverige (1700–1701)*, RA, Manuskriptsamlingen, nr 96. W opracowaniu wykorzystano XIX-wieczne rosyjskojęzyczne tłumaczenie tego dziennika.

pu do Bałtyku. Po wielkim pożarze z 1659 r. Narwa została podzielona na dwie części: Stare Miasto i Nowe Miasto, oddzielone od siebie grubym kamiennym murem. Wtedy także przystąpiono do gruntownej rozbudowy chroniącego ją od zewnętrz systemu bastionowego. Pieniędzy na modernizację narewskich umocnień nie szczędzono. W latach 80. XVII w. przy budowie bastionów brało udział od kilkuset do ponad tysiąca robotników (zasadniczą ich część stanowili żołnierze pułków finlandzkich). Niemniej w chwili wybuchu wojny rosyjsko-szwedzkiej stan narewskich fortyfikacji nadal pozostawiał wiele do życzenia. Z zaplanowanych dziewięciu bastionów powstało tylko siedem: na północy – Gloria, Honor, Victoria, na zachodzie – Fortuna, Triumph, Fama oraz na wschodzie jedynie Spes, gdyż Pax i Justitia nie zostały ukończone. Nie zdążono też zbudować większości rawelinów i jednej z trzech bram głównych (zob. ilustracja 6.1)[3].

Nie tylko stan fortyfikacji był niewystarczający. Dowodzący obroną Narwy pułkownik Henning Rudolf Horn nie zdążył w porę wzmocnić garnizonu liczącego 1500 żołnierzy piechoty i 200 kawalerzystów. Jedyne wsparcie stanowiło 400 uzbrojonych mieszkańców miasta[4]. Szczegółowe informacje podał saski generał lejtnant Ludwig von Hallart. Odnotował on, że 9 (19) października 1700 r. z zamku zdezerterował rotmistrz Christian Felix Bauer (Baur) – późniejszy generał kawalerii rosyjskiej (w carskiej służbie występował pod imieniem Rodion)[5],

---

[3] Ibidem, s. 13; А.В. Петров, *Город Нарва. Его прошлое и достопримечательности. В связи с историей упрочения русского государства на Балтийском побережье. 1223–1900*, Санкт-Петербург 1901, s. 178–180; M. Laidre, *Bitwa pod Narwą 1700. Początek upadku szwedzkiego mocarstwa*, tłum. W. Łygaś, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015, s. 90–92; *История нарвских бастионных укреплений*, http://www.estwar.ee/zamki/21.4%20bastionnye%20ukreplenija%20Narvy.html (dostęp: 30.11.2020).

[4] Е.И. Порфирьев, *Петр I – основоположник военного искусства русской регулярной армии и флота*, Москва 1952, s. 121. Kwestia dotycząca liczebności obrońców Narwy jest dyskusyjna. Zarówno Otto Sjögren, jak i Heldur Palli potwierdzają udział w walce około 400 mieszczan oraz 200 kawalerzystów, lecz stan piechoty szacują na 1200 żołnierzy; zob. O. Sjögren, *Karl XII och hans män*, Stockholm 1889, s. 172; Х.Э. Палли, *Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны 1701–1704*, Таллин 1966, s. 113. Z kolei Hendrik Seep, zgadzając się z ogólnie przyjętą liczbą mieszczan, podnosi stan szwedzkiego garnizonu aż do 1900 żołnierzy; zob. H. Sepp, *Narva piiramine ja lahing a. 1700*, Tallin 1930, s. 130. Podobnie czyni to Margus Laidre, podając, iż podczas oblężenia w 1700 r. załoga twierdzy liczyła od 1800 do 1900 ludzi; zob. M. Laidre, op. cit., s. 94.

[5] Christian Felix Bauer decyzję o ucieczce z Narwy i wstąpieniu na carską służbę podjął po tym, jak w wyniku stoczonego pojedynku zabił jednego ze Szwedów. Następnie jako dowódca carskiej

który odnotował, że w twierdzy znajduje się „nie więcej niż 900 żołnierzy piechoty w pułku Horna i 400 chłopów, których dano tymże żołnierzom do pomocy, oraz 150 żołnierzy jazdy, a także 400 mieszczan”[6]. Głównym atutem Szwedów były potężne umocnienia miasta i twierdzy oraz licząca 400 dział artyleria[7].

Wbrew prośbom de Croÿa pierwszym etapem ofensywy miała być Narwa, a dopiero w dalszej kolejności Ryga. Wybór ataku był pod względem strategicznym przemyślany. Narwa mogła stać się przyczółkiem umożliwiającym prowadzenie dalszych działań na wschodnim wybrzeżu Morza Bałtyckiego. Pierwsze oddziały przybyły pod tę twierdzę 9 (20) września 1700 r., tam też następowała koncentracja wszystkich sił. W Żurnale 1700 roku przybycie dywizji prowadzonej przez generała Weyde (zob. tabela 3) pod Narwę opisano w sposób następujący: „Dnia 1 października, tj. we wtorek, Kapitan [tj. car Piotr I] polecił przywitać generała Adama Adamowicza Weyde. Przed wieczorem pułki przybyły, było strzelanie z armat oraz salwa dana przez wszystkich żołnierzy. O północy z twierdzy był ostrzał; [Rosjanie] także rzucili trzy bomby [na Narwę]; jedna z nich rozerwała się w powietrzu, a dwie wcale nie wybuchły. Tej nocy generałowie zaczęli szańcować się ze wszystkich stron”[8].

Niezwłocznie po przybyciu tej dywizji rozpoczęto prace oblężnicze. W nocy z 1 na 2 października pod okiem von Hallarta rosyjscy żołnierze zaczęli kopać rowy i budować baterię (zob. ilustracja 6.1). Rozpoczął się ostrzał, podczas którego zginęły pierwsze dwie osoby[9]. Koncentracja zakończyła się 14 (25) października, kiedy to przybyły oddziały Awtamona Gołowina i kawaleria Borysa Szeremietiewa. W szczytowym momencie w obozach wojskowych wokół Narwy mieszkało

---

kawalerii brał udział w najważniejszych kampaniach całej wojny północnej 1700–1721; zob. РБС, т. 2, Санкт-Петербург 1900, s. 598–599; А.В. Беспалов, op. cit., s. 41.

6 Л.Н. Галлярт, *Подробное описание осады города Нарвы и сражения под сим городом в 1700 году (Отрывок из Истории Петра Великого, сочиненной генералом Аллартом. Рукопись)*, „Северный архив” 1 (1822), s. 5. W rosyjskim źródle, jakim był słynny Piotrowy *Dziennik lub codzienne zapisy…*, w którym odnotowano najważniejsze wydarzenia toczącej się wojny, także powołano się na informacje od rotmistrza Bauera. Według zamieszczonych tam przekazów stan garnizonu, większy o 50 ludzi, przezentował się następująco: 1300 ludzi piechoty, 200 jeźdźców oraz 400 uzbrojonych mieszczan; zob. *Журнал или поденная записка…*, ч. 1, s. 14.

7 Е.И. Порфирьев, op. cit., s. 121. Szwedzką artylerię obsługiwało jedynie 30 artylerzystów.

8 Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 2, приложения, № V, s. 508.

9 Т.А. Базарова, *Создание «Парадиза»: Санкт-Петербург и Ингерманландия в эпоху Петра Великого. Очерки*, Санкт-Петербург 2014, s. 61–62.

34–36 tys. żołnierzy (łącznie 33 pułki, w tym nowo powołane piesze i dragońskie, a także stare strzeleckie, jazda pomiestna czy rajtarzy nowogrodzcy). Do tego przetransportowano 64 dział oblężniczych, 79 pułkowych, 4 haubice i 48 moździerzy[10]. Oprócz tego w okolicach Nowogrodu znajdowało się około 10 tys. żołnierzy, a pod Pskowem kolejnych 11 tys. Kozaków[11].

Swoją kwaterę Weyde ulokował na południowym krańcu założenia oblężniczego, na wyspie znajdującej się na rzece Narowa (zob. ilustracja 6.1, litera E). Wkrótce szwedzką twierdzę opasały umocnienia w postaci linii kontrwalacyjnej, skierowanej w stronę twierdzy, jak i cyrkumwalacyjnej, zwróconej w stronę pola, co miało uniemożliwić skuteczną odsiecz wroga. Były one oparte od północy i południa o brzegi przepływającej Narowy i miały długość 7,5 km. W założeniu stanowiły rozwiniętą wersję fortyfikacji polowych, zbudowanych wokół Azowa w 1696 r. (por. ilustracje 2.2 i 6.1–6.6).

Jak zauważył Andriej Pietrow, opisujący owo oblężenie, prowadzone prace i ich efekt pozostawiały wiele do życzenia[12]. Można nawet postawić tezę, że przygotowane przez Rosjan umocnienia przyczyniły się do ich klęski. Rosyjski historyk zaakcentował brak ewentualnych dróg ewakuacji w postaci mostów przerzuconych przez Narowę. W pasie kontrolowanym przez wojska carskie był tylko jeden oszańcowany most pontonowy przerzucony na wyspę Kamperholm, mogący służyć jako droga odwrotu w razie przewagi nieprzyjaciela (ilustracja 6.2). Druga z przepraw przez rzekę pozostawała na przedpolu (na zachód od pierwszego mostu), nieco poniżej pierwszej, ale już poza linią cyrkumwalacyjną. Natomiast Adam Weyde, zajęty pracami oblężniczymi – podszańcowaniem się od południa pod miasto i zakładaniem baterii – zaniedbał budowę mostu na swoim odcinku. Jedynie na jednej z map zaznaczono przerzucony most do kwatery na wyspie, ale już połączenia wyspy z drugim brzegiem zaniechano. Być może nie była to decyzja

[10] В.С. Великанов, op. cit., s. 130–143. Wobec dużych ubytkach w pułkach (zob. tabela 3) wyżej podane dane wydają się niewiarygodne.

[11] Б. Сушинський, *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть*, Одеса 1998, s. 500, 618–619. Według Ludwiga von Hallarta kozacki korpus liczył 8 tys. ludzi; zob. Л.Н. Галлярт, op. cit., 2 (1822), s. 117. Z kolei ukraiński historyk Ołeksandr Ohłobłyn informuje o pięciu pułkach: Połtawskim, Czernihowskim, Nieżyńskim i dwóch pułkach ochotniczych (Serdiuckich) oraz artylerii; zob. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью-Йорк–Київ–Львів–Острог–Торонто 2003, s. 239.

[12] А. Петров, *Нарвская операция 1700 г.*, „Военный сборник" 7 (1872), s. 24–27.

generała, ale brak tego połączenia wpłynął bezpośrednio na sytuację położonej na południe od Narwy dywizji podczas starcia ze Szwedami[13].

Rosjanie po podszańcowaniu się pod twierdzę 20 października rozpoczęli regularny ostrzał artyleryjski. Jednak jego skuteczność była znikoma – brakowało kul armatnich. Ponadto proch był słabej jakości, podobnie jak działa, których lufy pękały podczas wystrzałów. Ludziom carskim coraz bardziej doskwierał brak żywności pomimo skierowania tam ponad 10 tys. wozów. Niestety, jesienna pogoda była przyczyną wydłużania szlaków komunikacyjnych i powodowała trudności w przemieszczaniu się taboru[14].

19 (30) listopada 1700 r. pod murami Narwy rozegrało się pierwsze wielkie rosyjsko-szwedzkie starcie wojny północnej 1700–1721. Prowadząca dotąd oblężenie armia carska została zmuszona do przegrupowania i zmiany dotychczasowych pozycji, gdyż na odsiecz broniącemu się garnizonowi przybył sam Karol XII. Wieść o spiesznie nadciągającym władcy, który przeprowadził śmiałą akcję przerzucenia swoich wojsk drogą morską z Danii pod Parnawę i skierował jej ku Narwie, wywoływała zrozumiały niepokój w rosyjskich kręgach dowódczych. Obawa o wynik starcia z jedną z najlepszych armii europejskich, mającą liczyć nawet 30 tys. żołnierzy, jak informowali wzięci do niewoli przez carskie podjazdy jeńcy szwedzcy, była całkowicie uzasadniona. Armia rosyjska składała się wówczas w zdecydowanej większości z nowo utworzonych jednostek, których żołnierze posiadali znikome doświadczenie bojowe (zob. rozdział 5 i tabela 3). Niesprzyjające były również okoliczności i uwarunkowania terenowe do stoczenia bitwy, co opisano w dalszej części rozdziału.

Oprócz licznych źródeł opisowych ze starcia pod Narwą zachowały się szczególnie wartościowe plany oblężenia, przedstawiające rozgrywające się tam wydarzenia w licznych wariantach. Owa dokumentacja kartograficzna została wykonana z wielką precyzją i przedstawiała bitwę z punktu widzenia dowództwa szwedzkiego, uwzględniając przy tym ustawienia szyków bojowych obydwu armii. Prezentują to w szczególności cztery drukowane plany bitwy: pierwszy – autorstwa

[13] Zob. I.L. Welsch, *Plan de la ville de Narva et du château d'Ivanogrod assiégés par le tsar… et délivrés par le roi de Suède Charles XII*, Bibliothèque nationale de France, GED-3031 (odnotowany most łączący lewy brzeg Narowy z kwaterą główną Adama Weyde); *Plan af staden och fästningen Narva med des situation*, KA, Kungsboken 1655–1735, 4–1 (brak rzeczonego mostu; zob. ilustracja 6.1).

[14] А.В. Беспалов, op. cit., s. 41–42.

Ilustracja 6.1. Obóz Adama Weyde (litera E w prawym dolnym rogu) oraz prowadzone prace oblężnicze na południowym odcinku

Źródło: *Plan af staden och fästningen Narva med des situation*, Krigsarkivet, Kungsboken 1655–1735, 4–1 (brak odnotowanego autora i daty wykonania – fragment).

francuskiego kartografa i rytownika Nicolasa de Fer (ilustracja 6.2)[15], drugi – oficera i inżyniera armii Karola XII Zachariasa Wolfa[16], trzeci – Pietera Mortiera (ilustracja 6.4)[17] oraz czwarty – dużo mniej dokładny, opublikowany w *Theatrum Europea*[18]. Oprócz tego istnieją zachowane plany rękopiśmienne, które w szczegółach zawierają dużo precyzyjniejsze dane (ilustracje 6.1, 6.6)[19]. Szczególne znaczenie ma plan bitwy, a także starcie ukazane z perspektywy ukośnej, wykonane na zamówienie Erika Dahlbergha przez Johana Litheima (ilustracja 6.5)[20]. Jeśli chodzi o kartograficzne źródła rosyjskie, to zachował się jedynie plan bitwy wykonany przez generała lejtnanta Ludwiga von Hallarta[21]. Istotna jest również mapa historyczna bitwy, zamieszczona w jednym z tomów fundamentalnego dzieła XIX-wiecznego historyka wojskowości Dmitrija Buturlina pt. *Wojskowa historia wypraw Rosjan w XVIII w.* (pierwsze wydanie ukazało się w języku francuskim), gdzie wyeksponowano miejsce dowodzenia Adama Weyde[22].

---

15 N. de Fer, *Plan de Narva assiégé par 80000 Moscovites, qui furent attaqués et deffaits dans leurs lignes par Charles Xll Roy de Suede comandant son Armée en personne a l'age de dix huit ans, le 30 Novembre 1705* [1700!], Paris 1701, http://purl.pt/1813 (dostęp: 15.08.2020). Sporządzony przez Nicolasa de Fera plan oblężenia i bitwy pod Narwą, jako dzieło anonimowe i ze znacznie okrojonymi opisami, został zamieszczony w wydawnictwie kartograficznym poświęconym wybranym fortyfikacjom europejskim, azjatyckim, afrykańskim oraz amerykańskim, wydanym około 1702 r. w Amsterdamie; zob. P. Mortier, *Les Forces de l'Europe, Asie, Afrique et Amerique, ou descriptions des Principales Villes, avec Leurs Fortifications*, Amsterdam [1702], Tab. 146.

16 Z. Wolf, *Entsatz der Stadt Narva und der Moscoviter grosse Niederlageden 20.21 des Novembermonats 1700*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Narva_Zacharias_Wolf_1700.jpg (dostęp: 12.08.2020).

17 P. Mortier, *Plan de Narva, Assiegé par 80000 Moscovites, qui furent attaqués et d'effaits dans leurs lignes par Charles XII, Roy de Suede… le 30 Novembre 1700*, Amsterdam [1702–1703], https://www.rijksmuseum.nl/collectie/RP-P-OB-83.034-150 (dostęp: 12.08.2020).

18 *Gründriss der belagerüng und Succurs Narva Anno 1700*, https://www.digar.ee/viewer/ru/nlib-digar:50706/15789 (dostęp: 13.03.2021).

19 *Plan af staden och fästningen Narva…*; I.L. Welsch, op. cit.; L.N. Hallart, op. cit., nlb. [k. 24].

20 J. Litheim, [E. Dahlbergh], *Delineation Af Staden och fästningen Narfwa*, KB, Kart- och Bildsektionen, Dahlbergh, 12:49; J. Litheim, [E. Dahlbergh], *Geometrisch och accurat delineation af staden och fästningen Narwa*, KB, Kart- och Bildsektionen, Dahlbergh, 12:47. Istnieje kilka egzemplarzy tych dzieł.

21 L.N. Hallart, op. cit., [po s. 42].

22 Д.П. Бутурлин, *Планы и карты к военной истории походов россиян в XVIII столетии*, ч. 1, т. 4, Санкт-Петербург 1821, пл. № 1. Plan w 1819 r. sporządził kartograf i geodeta generał-major Aleksandr Chatow.

19 (30) listopada 1700 r. już około godziny 10.00–11.00 z lasu porastającego wzgórze Hermansberg (tam stanęła wkrótce artyleria szwedzka – zob. ilustracja 6.6) zaczęli wyłaniać się pierwsi żołnierze w niebieskich mundurach[23]. Jednakże Piotr I nie mógł tego zobaczyć, gdyż nie było go już w obozie rosyjskim. Z niewyjaśnionych do dzisiaj przyczyn, być może powodowany strachem, nocą 18 (29) listopada wyjechał spod Narwy, powierzając naczelne dowództwo księciu Charlesowi Eugène'owi de Croÿowi. Wkrótce naprzeciwko umocnień, za którymi kryli się carscy żołnierze, stanęli Szwedzi. Rosjanie nadal byli jednak przekonani, że wojsko nieprzyjacielskie liczyło około 24–25 tys. dobrze wyszkolonych i zaopatrzonych żołnierzy[24]. W rzeczywistości było ich zaledwie 8,5 tys., wchodzących w skład 7 pułków piechoty i 9 pułków kawalerii (łącznie było to 21 batalionów piechoty i 45 szwadronów kawalerii), wspomaganych przez artylerię złożoną z 37 dział. Ludwig von Hallart z perspektywy czasu ocenił: „ta armia była bardzo zmęczona deszczową pogodą i trudnym marszem; widoczne były także niedostatki w prowiancie i koniach, które przez dwa dni nie miały żadnego furażu"[25].

Szwedzi po przybyciu pod Narwę dwoma strzałami z armat dali znak wyrażający gotowość do rozpoczęcia bitwy. Feldmarszałek de Croÿ zwołał radę wojenną w celu przygotowania planu działania. W jej trakcie jedynie Borys Szeremietiew zwrócił uwagę na bardzo długie pozycje obronne (ilustracja 6.2). Konieczne było, jego zdaniem, przyjęcie bitwy w polu, pozostawiając część żołnierzy w ufortyfikowanych obozach. Tę słuszną decyzję odrzucili inni generałowie, optując za taktyką defensywną, polegającą na obronie fortyfikacji. Zadziwia postawa generała Adama Weyde, który po doświadczeniach spod Zenty powinien mieć świadomość, jak wielkie niebezpieczeństwo niesie ze sobą oddanie inicjatywy przeciwnikowi

[23] Było to zasługą estońskiego przewodnika Stefana Rabe (Krauklisa), który przeprowadził wojska szwedzkie najkrótszą, leśną drogą. W Szwecji jego postać stała się bardzo popularna i nabrała cech osoby o magicznych zdolnościach, druk ulotny: *Kürtzer Bericht von dem Entsatz der Stadt und Vestung Narva*, b.d.m.w.; Kungliga Biblioteket, arkivkopia.se-kb-18628915 oraz rycina: KB, arkivkopia.se-kb-18628917.

[24] Por. J. Nordberg, *Histoire de Charles XII…*, t. 1, s. 130; H.J. Hansen, *Geschichte der Stadt Narva*, Dorpat 1858, s. 143–146; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 43; Ch. von Sarauw, *Die Feldzüge Karl's XII. Ein Quellenmässiger Beitrag zur Krieggeschichte und Kabinetspolitik Europa's im XVIII. Jahrhundert*, Leipzig 1881, s. 51; H. Seep, op. cit., s. 259; А. Петров, op. cit., s. 12–13.

[25] Л.Н. Галларт, op. cit., 2 (1822), s. 126. Spieszących pod Narwę żołnierzy Karola XII, szczególnie regimenty fińskie, oprócz chłodu i głodu trapiły także liczne choroby; zob. Z. Anusik, *Karol XII*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006, s. 52.

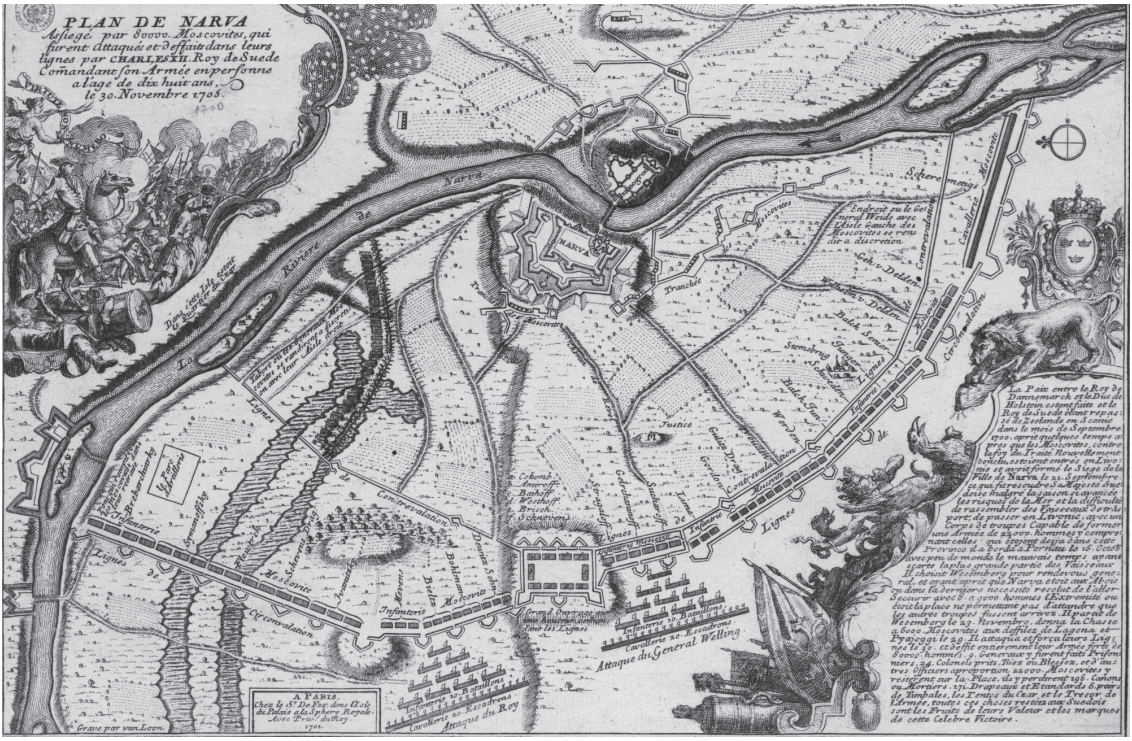

Ilustracja 6.2. Fortyfikacje polowe i rozkład pułków rosyjskich wokół Narwy

Źródło: N. de Fer, *Plan de Narva assiégé par 80000 Moscovites, qui furent attaqués et deffaits dans leurs lignes par Charles XII Roy de Suede comandant son Armée en personne a l'age de dix huit ans, le 30 Novembre 1705* [1700!], Paris 1701, http://purl.pt/1813 (dostęp: 15.08.2020).

(zob. ilustracja 4.1). Za usprawiedliwieniem rosyjskiego dowództwa przemawia bardzo słabe rozpoznanie – nie miał nawet orientacyjnych informacji na temat sił nieprzyjaciela. Natomiast Szwedzi o wojskach i fortyfikacjach rosyjskich wiedzieli niemal wszystko[26].

Na podstawie analizy zachowanych źródeł pisanych, jak i kartograficznych wiadomo, że Adam Weyde, przygotowując się do starcia, opuścił bezpieczną kwaterę położoną na wyspie (ilustracja 6.1) i objął dowodzenie na prawym skrzydle swojej dywizji (ilustracje 6.5 i 6.7, litera G). Podległe mu oddziały odpowiedzialne były za trzecią część długości linii kontrwalacyjnej i cyrkumwalacyjnej. Na planie autorstwa Nicolasa de Fera została przedstawiona dokładna dyslokacja wszystkich

[26] А.В. Беспалов, op. cit., s. 43.

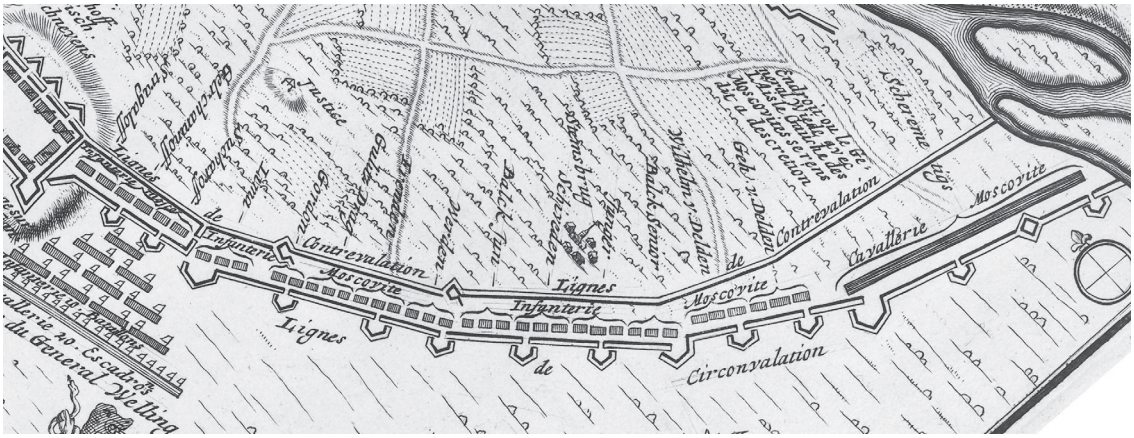

Ilustracja 6.3. Skrzydło dowodzone przez Adama Weyde

Po prawej stronie planu odnotowano: „Miejsce, gdzie generał Weyde z lewym skrzydłem wojsk moskiewskich kapitulował".

Źródło: P. Mortier, *Plan de Narva, Assiegé par 80000 Moscovites…* (fragment).

jednostek jego dywizji. I tak najbliżej centrum umocnień rosyjskich znajdował się pułk Lefortowski dowodzony przez pułkownika Limy, a następne w kolejności rozlokowane były pozostałe jednostki: Gordona, Gulica (dragoński), von Werdena, Fiodora von Balkena (Balcka), von Schwyedena, Jungora, Mikołaja von Balkena (Balcka), Wilhelma von Deldena oraz Iwana von Deldena (ilustracja 6.3)[27]. Przy rzece rozłożone zostały oddziały jazdy pomiestnej Borysa Szeremietiewa, stanowiące trzon kawalerii wojsk carskich[28].

Pobieżna analiza umocnień rosyjskich kazałaby przyjąć założenie, że Szwedzi powinni zaatakować linie dowodzone przez generałów Weyde i Szeremietiewa (zob. ilustracje 6.2, 6.7). Były one najsłabiej ufortyfikowane, a warunki terenowe były sprzyjające do przeprowadzenia ofensywy. Sztab szwedzki zdecydował się jednak na atak w dwóch kolumnach na centrum założenia obronnego, omijając ufortyfikowany na wzgórzu obóz wojskowy generała Iwana Trubeckiego (ilustracje 6.2, 6.3, 6.7). Było to rozwiązanie interesujące z kilku powodów. Po pierwsze, postanowiono wykorzystać wzgórze Hermansberg, które zapewniało dobry ostrzał artyleryjski (ilustracja 6.6). Po drugie, zdecydowano się wykorzystać

[27] N. de Fer, op. cit.

[28] Jazda Szeremietiewa wysłana była w celu opóźnienia marszu wojsk szwedzkich i przybyła do obozu dopiero 18 XI 1700 r. А.В. Беспалов, op. cit., s. 42–43.

pozostawioną przez Rosjan inicjatywę i uderzyć głównymi siłami uszykowanymi w dwóch kolumnach[29]. Pomimo ogromnej przewagi wojsk rosyjskich to punktowe uderzenie na rozciągającą się na ponad 7 km obronę w zasadzie gwarantowało przełamanie jej pozycji. W dzisiejszej terminologii sztuki wojennej sztab szwedzki zastosował koncepcję zmasowania (skupienia siły bojowej). Po trzecie, w drugim etapie bitwy planowano rozdzielić siły rosyjskie i spychać je w kierunku dwóch skrajnych brzegów Narowy, pozostawiając osamotniony obóz Trubeckiego. Zaledwie jeden most uniemożliwiał ucieczkę armii, w szczególności pułków rozłożonych na południowym odcinku. Użyto zatem manewru, który miał ustawić przeciwnika w niekorzystnym położeniu już nas samym początku bitwy[30].

Atak odznaczał się prostotą założenia, ale wymagał bardzo dobrego rozpoznania. Udało się je wykonać, co stanowiło klucz do sukcesu. De Croÿ rozkazał pułkom stworzyć wysunięte straże, jednak część oddziałów nie wykonała tego polecenia. Umożliwiło to grupie inżynieryjno-zwiadowczej pod dowództwem pułkownika Bernharda Otto Rehbindera i kapitana Carla Gustafa Örnestedta dokonanie zbadania stanu fortyfikacji rosyjskich nocą 18 listopada – sprawdzono i zmierzono głębokość fos, wysokość obwarowań, rozstawienie redut[31]. W świetle wykonanego przekroju fortyfikacji polowych można stwierdzić, że obronne prace ziemne wykonano z rozmachem. Szerokość fosy miała 3,6 m, a jej głębokość aż 1,8 m. Wał ziemny o wysokości 1,8 m został wzmocniony hiszpańskimi kozłami oraz ostrokołem, za którym znajdowała się strzelnica z podnóżkiem, zasłaniającym żołnierzy na wysokości 1,5 m (ilustracja 7.3)[32].

Szwedzi zaatakowali 19 listopada około godziny 14.00. Wykorzystali przy tym sprzyjające warunki pogodowe, gdyż natarcie rozpoczęli w czasie gwałtownej burzy śnieżnej, przy wiejącym od zachodu wietrze, co przekładało się na niemal całkowite ograniczenie widzenia przez żołnierzy rosyjskich[33]. Skuteczny atak

---

29 Zob. G. Adlerfeld, *The Military History of Charles XII. King of Sweden*, London 1740, s. 53.

30 S. Drumowicz, *Aktualność klasycznych zasad walki Clausewitza we współczesnej sztuce wojennej*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia" 1 (2012), s. 48–63.

31 B.N. Grigor'ev, A.V. Bespalov, *Kampen mot övermakten: Baltikums fall 1700–1710*, Stockholm 2012, s. 27–28; [Sweden Armén Generalstaben], *Karl XII på slagfältet: karolinsk slagledning sedd mot bakgrunden av taktikens utveckling från äldsta tider*, vol. 2, Stockholm 1918, s. 324.

32 *Plan af staden och fästningen Narva…* Por. J.A. Nordberg, op. cit., s. 130.

33 C. Cronstedt do J. Troiliusa, Narwa, 6 XII 1700, [w:] *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, tryckte hos J. Hörberg, vol. 19, Stockholm 1834, s. 402–403.

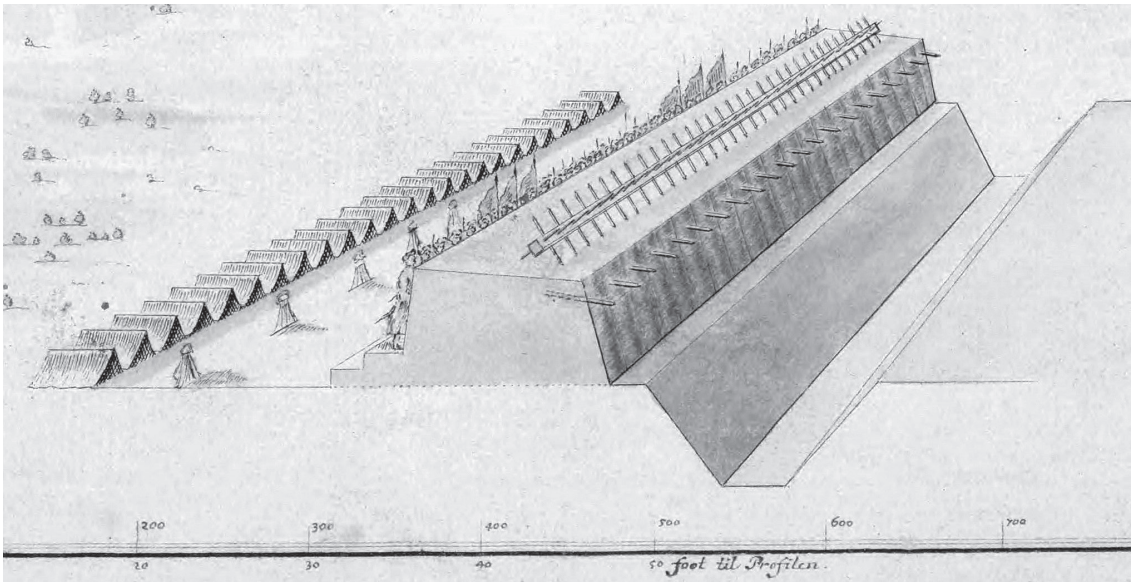

Ilustracja 6.4. Profil umocnień polowy wojsk rosyjskich

Źródło: *Plan af staden och fästningen Narva med des situation*, Krigsarkivet, Kungsboken 1655–1735, 4–1 (brak odnotowanego autora i daty wykonania – fragment).

wymagał zasypania fosy, rozrzucenia ostrokołu, zniszczenia ziemnych nasypów, tak aby jazda szwedzka mogła przedostać się na tyły wroga. Główny atak przypadł w udziale grenadierom, którzy w liczbie 500 mieli iść w pierwszej linii każdej kolumny. Nieśli ze sobą faszyny potrzebne do wypełnienia rowu oraz drabiny umożliwiające osiągniecie korony wału[34].

Punktowy atak oznaczał, że Adam Weyde w pierwszej fazie bitwy znalazł się na uboczu głównych działań obronnych. Szybko jednak okazało się, że południowa kolumna dowodzona przez generała Ottona Wellinga (Welingka, Vellingka), skierowana na lewe skrzydło wojsk Trubeckiego, zagroziła również prawemu odcinkowi dywizji generała Weyde. Podczas ataku Rosjanie strzelali niecelnie, natomiast nacierający Szwedzi oddali skuteczną salwę z 30 metrów, zasypali faszynami rów, znieśli hiszpańskie kozły i zaatakowali bronią białą (zob. ilustracje 6.4–6.6)[35].

[34] А.В. Беспалов, op. cit., s. 43.

[35] Interesująca jest ocena, że Rosjanie posiadali lepszy proch, który umożliwiał im oddawanie skuteczniejszego ostrzału na długim dystansie; zob. C.M. Posse do N. Posse, Narva, 9 XII 1700, *Bref upplysande svenska historien. Ur frih. Carl Magnus Posses korrespondens*, HT, årgång 2, Stockholm 1882, s. 87.

Ilustracja 6.5. Atak grenadierów i przełamanie obrony rosyjskiej na odcinku bronionym przez generała Adama Weyde (jego namiot zaznaczono literą G)

Źródło: J. Litheim, [E. Dahlbergh], *Delineation Af Staden och fästningen Narfwa*, Kungliga Biblioteket, Kart- och Bildsektionen, Dahlbergh, 12:49.

Doskonale spisały się ich oddziały grenadierskie. Przedstawił to na rysunku bitwy Johan Litheim, który zaakcentował, że żołnierze ci, rzucając granatami, przełamywali obronę rosyjską ustawioną za usypanymi fortyfikacjami (ilustracja 6.5).

Generał Weyde osobiście dowodził na atakowanym odcinku, wówczas też został trafiony kulą karabinową w lewy bok[36]. Obrona została tam przełamana, jednak wódz zachował się bardzo przytomnie. Rozgrywające się wówczas wydarzenia scharakteryzował w 1720 r. podpułkownik Awraam Korret (wówczas major pułku Aleksandra Gordona). Adam Weyde dostrzegł, że żołnierze generała Ottona Wellinga po przełamaniu rosyjskich linii obronnych minęli stanowisko jego dowodzenia i zwrócili się w prawo,

[36] А. Петров, op. cit., s. 35.

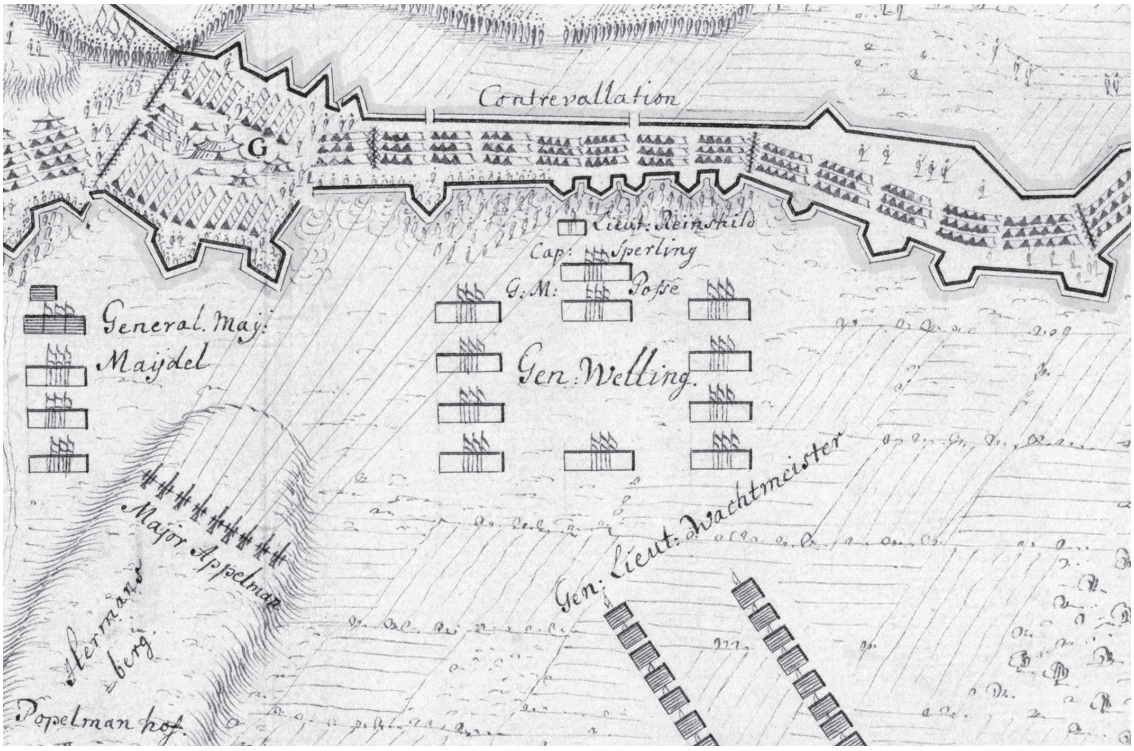

Ilustracja 6.6. Uderzenie południowej kolumny wojsk szwedzkich dowodzonych przez generała Ottona Wellinga podczas bitwy pod Narwą

Źródło: I.L. Welsch, *Plan de la ville de Narva et du château d'Ivanogrod assiégés par le tsar… et délivrés par le roi de Suède Charles XII*, Bibliothèque nationale de France, GED-3031, https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8441861x (domena publiczna; dostęp: 30.10.2020).

w stronę pozycji zajmowanych przez pułk Gordona (ilustracje 6.3, 6.5–6.7). Tym samym lekkomyślnie zostawili za sobą umocnienia ziemne i znajdującą się tam artylerię. Widząc to, Weyde polecił majorowi Korretowi zająć jedną z redut, obrócić działa i rozpocząć ostrzał nieprzyjaciela. Tak też się stało. 20 żołnierzy pod dowództwem majora zdołało przebić się przez siły wroga i otworzyć ogień w bok nacierających oddziałów szwedzkich. Działania te przyniosły połowiczny sukces, gdyż wkrótce Korret został wyparty z reduty przez Szwedów, którzy ścigali go aż do stojącego na prawym skrzydle rosyjskim pułku Karola-Piotra Dewsona (z dywizji Awtamona Gołowina)[37].

[37] *Офицерские сказки первой четверти XVIII века…*, т. 1, s. 1169. Zob. też И.В. Бабич, *Опыт неформального анализа формуляра: по офицерским сказкам 1720–1721 годов*, [w:] *Война и оружие…*, ч. 1, Санкт-Петербург 2016, s. 88–90.

Adamowi Weyde udało się utrzymać swoją dywizję w dyscyplinie. Oddziały zaczęły sukcesywnie skracać linie, cofając się w kierunku rzeki. Natomiast pułki kawalerii Borysa Szeremietiewa wpadły w popłoch i zaczęły masowo dezerterować, próbując przebyć wpław rzekę (podczas tej ucieczki miało utonąć około tysiąca jeźdźców)[38]. W innych dywizjach było jeszcze gorzej – carscy żołnierze wpadli w furię i zaczęli mordować cudzoziemskich oficerów, którzy na widok zbliżających się Szwedów zaczęli się poddawać „na parol". Inni, przerażeni atakiem wroga, próbując ratować życie, rzucili się w stronę jedynego mostu na Narowie, który na skutek przepełnienia runął, przyczyniając się do śmierci wielu kolejnych żołnierzy. Feldmarszałek de Croÿ, widząc wszechogarniającą panikę w swoich jednostkach, postanowił kapitulować, stwierdzając: „Niech sam diabeł bije się z takim wojskiem"[39]. Po tych słowach rzucił się przez błota w dół rzeki Narowy w stronę stacjonujących tam szwedzkich oddziałów, gdzie następnie na znak poddania wręczył swoją szpadę pułkownikowi Magnusowi Stenbockowi[40].

Pomimo że feldmarszałek de Croÿ poddał się wrogowi, armia rosyjska nie kapitulowała. Oddziałami, które strawiły zdecydowany opór i wytrwały na swoich stanowiskach, były obydwa pułki gwardii – Preobrażeński i Siemionowski – zajmujące miejsce przy moście rzuconym przez wyspę Kamperholm (ilustracja 6.2) oraz dywizja generała Weyde na przeciwległym skrzydle (ilustracja 6.3)[41]. Po nieudanych atakach na pozycje gwardii i w związku z zapadającymi ciemnościami Karol XII postanowił zakończyć bitwę następnego dnia. W tym celu zlecił swoim dowódcom podjęcie odpowiednich przygotowań. W międzyczasie najważniejsi generałowie rosyjscy: Jakow Dołgoruki, Aleksander Bagrationi, Awtamon Gołowin i Iwan Buturlin po przeprowadzonej naradzie o godzinie 20.00 wysłali do niego parlamentariusza z propozycją kapitulacji. Po długich negocjacjach król ostatecznie zgodził się, aby rosyjskie wojsko ze sztandarami i bronią (bez artylerii)

[38] А.В. Беспалов, op. cit., s. 43.

[39] E. Schuyler, *Peter the Great. Emperor of Russia. A Study of Historical Biography*, vol. 1, New York 1884, s. 397–398.

[40] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 4; *Svenska slagfält*, av L. Ericson et al., Värnamo 2004, s. 257; A. Marklund, *Stenbock. Ära och ensamhet i Karl XII:s tid*, Lund 2008, s. 118. Zob. też B.N. Grigor'ev, A.V. Bespalov, op. cit., s. 34–35.

[41] *Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов*, т. 1: *(1700–1709 гг.)*, ред. Л.Г. Бескровный, Г.А. Куманев.

swobodnie odeszło po moście przez Narowę, jaki nocą, o godzinie 23.00, zaczęli stawiać na nowo jego saperzy[42].

Tymczasem generał Weyde, oddzielony od pozostałych sił rosyjskich przez odziały generała Wellinga, początkowo nie wiedział o zawartym porozumieniu. Wieść o kapitulacji otrzymać miał od Iwana Buturlina. Uczestniczący w bitwie pułkownik Aleksander Gordon odnotował, że informację tę generał Weyde dostał od adiutanta generała-komisarza księcia Jakowa Dołgorukiego (zdaniem Gordona drugiej osoby w armii rosyjskiej po feldmarszałku de Croÿu). Tenże polecił mu nie podejmować żadnych działań i przyjąć uzgodnione warunki[43]. W związku z powyższym Adam Weyde wysłał tuż przed świtem 20 listopada (1 grudnia) do generała Wellinga pisemną informację, podkreślając gotowość dalszej walki i ewentualną zgodę jedynie na honorową kapitulację: „Oddzieleni od armii – pisał carski dowódca – jesteśmy gotowi bić się do ostatniej kropli krwi; ale możemy zawrzeć porozumienie i jeżeli warunki będą wspaniałomyślne, to wyrażam na to swą zgodę"[44].

Ze strony szwedzkiej przyszła odpowiedź, że może liczyć jedynie na łaskę królewską, przy czym wcześniej musi złożyć broń. Adam Weyde, odizolowany od pozostałych oddziałów rosyjskich, nie mając rozeznania w bieżącej sytuacji rozgrywającej się pod Narwą, zdecydował się na kapitulację (miejsce to jest odnotowane na planach 6.2 i 6.3). Bezpośredni świadek tych wydarzeń hrabia Karol Wrede, wicemarszałek szwedzkiego dworu królewskiego, tak opisał to zdarzenie: „Jeśliby rosyjski generał mający do 6000 [żołnierzy] pod bronią, zdecydował się na nas uderzyć, bylibyśmy niezawodnie rozbici: byliśmy skrajnie wyczerpani, nie mając ani jedzenia, ani odpoczynku od kilkunastu dni; przy tym nasi żołnierze tak się upili winem, które znaleźli w obozie moskiewskim, iż nie można było nielicznym pozostałym u nas oficerom przyprowadzić ich do porządku"[45].

Na tym tle rodzi się pytanie: dlaczego generał Weyde nie podjął dalszej walki ze Szwedami, posiadając nadal pod komendą zbliżone do nich siły? Co więcej,

---

[42] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 48.

[43] A. Gordon, op. cit., s. 153.

[44] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 49. Zob. też G. Adlerfeld, op. cit., s. 53; J.A. Nordberg, op. cit., s. 134; *Журнал или поденная записка…*, s. 20.

[45] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 49; т. 4, ч. 2, приложения, № II: 50, s. 178–182. Analogiczna opinia: C. Cronstedt do J. Troiliusa, Narwa, 6 XII 1700, [w:] *Handlingar rörande Skandinaviens Historia…*, s. 402–403. O początkowej przewadze Szwedów podczas uderzenia na dywizję generała Weyde; zob. Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 2, приложения, № III, s. 452.

odziały królewskie były rozproszone i zmęczone stoczoną właśnie walką, a jego żołnierze zachowywali pewną świeżość i gotowi byli do stawienia czoła wrogowi. Poświadcza to Aleksander Gordon, który zanotował, że część cudzoziemskich oficerów służących w armii nie chciało podporządkować się decyzji feldmarszałka de Croÿa o kapitulacji, uważając ją za haniebną, gdyż liczniejsze wojsko nie powinno składać broni przed znacznie słabszym przeciwnikiem[46]. Usprawiedliwieniem dla Adama Weyde jest fakt, że jako żołnierz wykonał rozkaz wydany przez stojącego wyżej w hierarchii dowódczej księcia Dołgorukiego[47]. To, iż nie stchórzył, jest bezsprzeczne. Potwierdza to jego zaangażowanie podczas bitwy (został przecież ranny). Bardziej prawdopodobne wydaje się, że generał po prostu nie posiadał jeszcze stosownych umiejętności dowodzenia dużymi związkami taktycznymi i bał się, czy też nie chciał, podjąć się odpowiedzialności spoczywającej na głównodowodzącym. Zauważył to Aleksander Gordon, pisząc, że Weyde „został generałem z łaski [carskiej], ale był człowiekiem bez doświadczenia i być może nigdy nie walczył z wrogiem, ale pod względem dowódczym przewyższał księcia Dołgorukiego"[48].

Adam Weyde zjawił się w obozie Karola XII rankiem 20 listopada. Do tego czasu po odbudowanej przez Szwedów przeprawie mostowej z bronią w rękach przeszły pułki gwardii i żołnierze dywizji Awtamona Gołowina. Na tym jednak zakończyło się przestrzeganie uzgodnionych wcześniej przez generała-majora Iwana Buturlina warunków kapitulacji, a także pozostałych dowódców armii carskiej i przekazanych do wiadomości generałowi Weyde[49]. Żołnierzom dywizji tego ostatniego co prawda pozwolono także odejść, lecz wcześniej zabrano im broń, sztandary, zdarto z nich umundurowanie i ograbiono. Według oficjalnych

[46] A. Gordon, op. cit., s. 153.

[47] Hierarchia wyższego dowództwa rosyjskiego biorącego udział w bitwie pod Narwą została dokładnie wyszczególniona przez anonimowego autora na szwedzkiej mapie obrazującej to starcie, która powstała najprawdopodobniej jeszcze w 1700 r. Zgodnie z powyższym Adam Weyde zajmował dopiero czwarte miejsce w armii po feldmarszałku de Croÿu, księciu Jakowie Dołgorukim oraz generale piechoty Awtamonie Gołowinie; zob. *Fält Charta, eller topographisk delineation, öfwer, Narfwen och Iwangorod…*, Royal Collection Trust, inventory number 724094, https://militarymaps.rct.uk/other-18th-19th-century-conflicts/ivangorod-and-narva-1700-faltcharta-eller (dostęp: 10.12.2020). Por. J.A. Nordberg, op. cit., s. 135.

[48] A. Gordon, op. cit., s. 153.

[49] *Северная война 1700–1721 гг…*, № 57, s. 75.

spisów żołnierzy przeprowadzonych przez stronę rosyjską po pogromie narewskim stan tego związku taktycznego, któremu udało się dotrzeć do Nowogrodu Wielkiego, zamykał się w liczbie aż 9040 ludzi[50]. Tym sposobem oddziały generała Weyde nie odniosły żadnych strat i stały się kuźnią kadr przy odbudowie wojsk rosyjskich.

Znacznie gorszy los spotkał wziętych do niewoli generałów armii carskiej, zatrzymanych pod pretekstem wywiezienia przez swoich komisarzy kasy znajdującej się w obozie, w której zdeponowano aż 300 tys. rubli[51]. Wkrótce miało się okazać, że Piotrowi dowódcy staną się jeńcami na długie lata, a niektórym z nich nawet nie będzie dane wrócić żywym z tej niewoli. Z wojskowego punktu widzenia decyzja Karola XII była słuszna, gdyż pozbawiała nieprzyjaciela najwyższej kadry dowódczej, działając jednocześnie demoralizująco na postawę podoficerów i szeregowych żołnierzy. Ostatecznie do niewoli trafiło 79 wyższych oficerów, z czego 10 było generałami[52]. Szwedzki monarcha konsekwentnie, przez pierwszych 10 lat toczącej się wojny, starał się zatrzymać narewskich jeńców w niewoli. Taki los spotkał m.in. generała Weyde.

Starcie pod Narwą było spektakularnym sukcesem Karola XII i jednocześnie wielką porażką Piotra I. Wśród historyków panuje duża rozbieżność w kwestii poniesionych przez jego armię strat osobowych. Zamyka się je zwykle w liczbie

---

[50] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 51. Analiza danych dotyczących składu liczebnego tej dywizji sprzed bitwy i po jej zakończeniu wykazała, że ten związek taktyczny przetrwał niemal w całości! Pod Narwę miało przybyć 9061 żołnierzy, z których ocalało aż 9040. W związku z powyższym w starciach ze Szwedami poległo tylko 21 ludzi. Taki stan rzeczy potwierdza fakt, że izolowana od pozostałych oddziałów dywizja generała Weyde do końca pozostawała gotowa do udziału w dalszych walkach. Być może jednak została ona wzmocniona rannymi i chorymi pozostawionymi przez dywizję po drodze do Narwy.

[51] Ibidem, s. 49; т. 4, ч. 2, приложения, № II: 50, s. 180. Kwota, którą zamierzali przejąć Szwedzi, była ogromna i znacznie ułatwiłaby im dalsze prowadzenie wojny. Dla przykładu roczny żołd szeregowego żołnierza armii carskiej wynosił wówczas 12 rubli. Tym sposobem, po odpowiednim przeliczeniu, 300 tys. rubli pozwalało wystawić i utrzymać przez rok szeregowych żołnierzy aż 25 pułków, zakładając, iż w każdej z jednostek będzie ich po 1000. Ostatecznie w ręce szwedzkie wpadły pod Narwą środki finansowe w wysokości 32 tys. rubli; zob. ibidem, т. 4, ч. 2, приложения, № II: 50, s. 180.

[52] Ibidem, т. 4, ч. 1, s. 50–51. Spis wziętych do niewoli generałów i oficerów (także tych, którzy polegli) oraz innych żołnierzy lub osób znajdujących się w armii rosyjskiej, a także oficerów polskiego króla sporządził Ludwig von Hallart; zob. Л.Н. Галларт, op. cit., 2 (1822), s. 133–137.

około 8 tys. zabitych i rannych[53], choć bezpośredni uczestnicy bitwy podają wyższe dane – generał lejtnant von Hallart zapisał, iż poległo 9 tys.[54] żołnierzy, a pułkownik Aleksander Gordon podwyższa tę liczbę do 12 tys.[55] Historycy szwedzcy podkreślają dużą śmiertelność w powracających do kraju po bitwie carskich oddziałach, a łączne straty osobowe przeciwnika oceniają na 14 tys.[56] Znacznie większą liczbę poległych i zaginionych Rosjan odnotował jeden z uczestników toczącej się wojny – szambelan i kronikarz Karola XII Gustaw Adlerfeld, podając że było ich aż 18 tys., przy zaledwie 2 tys. ofiar we własnych oddziałach[57]. Łupem Szwedów padł obóz wraz z całą artylerią liczącą 177 dział różnego kalibru oraz 24 tys. muszkietów[58]. Karol XII nie krył zachwytu, kiedy oglądał 20 wielkich chorągwi i 151 sztandarów należących do pułków armii Piotra I[59].

Sam związek taktyczny dowodzony przez generała Weyde poniósł relatywnie małe straty, a pułki stworzone lub dowodzone przez generała w latach 1699–1700 nabierały doświadczenia w kolejnym okresie wojny. Często zwyczajowo używano na początku XVIII stulecia terminu „dywizja Weyde", co niejako sugerowało, że po zakończeniu niewoli generał wróci na wyeksponowane stanowisko. Nikt jednak nie spodziewał się, że niewola będzie trwała tak długo.

---

53 А. Петров, op. cit., s. 35; P.K. Масси, *Петр Великий*, пер. с англ. Н.Л. Лужецкой, В.Э. Волковский, т. 2, Смоленск 1996, s. 84. Historycy rosyjscy – Jewgienij Porfirjow i Anton Kiersnowski – szacowali straty Rosjan na 5708 ludzi (łącznie z żołnierzami zmarłymi podczas przemarszu pod Narwę); zob. Е.И. Порфирьев, op. cit., s. 131; А.А. Керсновский, *История русской армии*, т. 1, Москва 1992, s. 24. Polscy naukowcy – Władysław A. Serczyk i Zbigniew Anusik – piszą o 9 tys. poległych i 6 tys. zmarłych z głodu żołnierzach rosyjskich; zob. W.A. Serczyk, op. cit., s. 99; Z. Anusik, op. cit., s. 61–62. Przywoływany już niemiecki historyk Christian von Sarauw odnotował, że Rosjanie stracili aż 18 tys. ludzi; zob. Ch. von Sarauw, op. cit., s. 64.

54 Л.Н. Галларт, op. cit., 2 (1822), s. 132.

55 A. Gordon, op. cit., s. 154.

56 P. Ullgren, *Det stora nordiska kriget 1700–1721: en berättelse om stormakten Sveriges fall*, Stockholm 2008, s. 57.

57 G. Adlerfeld, op. cit., s. 56. Identyczne dane liczbowe znalazły się w oficjalnej szwedzkiej relacji drukowanej opisującej przebieg bitwy, która została wydana w Narwie już 28 listopada 1700 r.; zob. *Kurtzer doch wahrhaffter Bericht, von dem herrlichen und unvergleichlichen Sieg…*, b.d.m.w., s. [8]. Andriej Pietrow podnosi podaje, że pod Narwą poległo 3 tys. Szwedów; zob. А. Петров, op. cit., s. 35.

58 *Kurtzer doch wahrhaffter Bericht…*, [s. 6–7]; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 52–53; O. Kuylenstierna, *Det svenska artilleriet under Karl XII*, KFÅ 1917, Lund 1918, s. 11. Według wyliczeń biorącego udział w bitwie Jakuba Bruce'a rosyjskie starty wyniosły 181 dział różnego typu; zob. Н.Г. Устрялов, op. cit., s. 53.

59 А. Петров, op. cit., s. 35.

Ilustracja 6.7. Panorama starcia pod Narwą (pod literą G zaznaczono pozycję zajmowaną przez Adama Weyde)

Źródło: [*Narva, som belägrats av ryska trupper sedan början av sept 1700, undsattes av Karl XII, som den 20 nov anföll och besegrade ryska belägringshären under hertigen av Croys befäl*], Krigsarkivet, Historiska planscher, Omslag 1677–1700, sygn. 1700:30 (1700).

7. W SZWEDZKIEJ NIEWOLI

Bitwa pod Narwą dobitnie obnażyła wszystkie braki i niedoskonałości armii rosyjskiej, która po tym starciu przestała w zasadzie istnieć. Pod murami szwedzkiej twierdzy stracono około 1/3 jej stanu osobowego (zabici, ranni, zaginieni, dezerterzy i jeńcy) oraz wielką ilość uzbrojenia i wszelakiego sprzętu wojskowego. Do niewoli dostali się także najważniejsi carscy dowódcy biorący udział w bitwie: feldmarszałek de Croÿ, carewicz imeretyński generał-feldcechmajster Aleksander Bagrationi (znany również jako Aleksander Imeretyński)[1], generał-komisarz książę Jakow Dołgoruki, generał piechoty Awtamon Gołowin, generał i gubernator nowogrodzki książę Iwan Trubecki, generał-major Iwan Buturlin oraz generał piechoty Adam Weyde, a także walczący po stronie carskiej sascy wodzowie: generał lejtnant Ludwig von Hallart (oficjalnie w służbie rosyjskiej od 1706 r.), generał major baron August von Langen (nadzwyczajny wysłannik elektora), oberinżynier generał major Schacher (Schaher?). Wśród uwięzionych było także 10 pułkowników, 5 podpułkowników, 14 kapitanów, 7 poruczników, m.in. dowódca pułku Preobrażeńskiego pułkownik Iwan (Johann Ernst) von Blomberg

[1] Carewicz Aleksander Arcziłowicz Bagrationi był synem Arcziła Bagrationiego, władcy Gruzji, który został zmuszony przez Turcję do opuszczenia ojczyzny i poszukiwania schronienia w Rosji, gdzie przybył wraz z rodziną w 1682 r. W latach 1690, 1695 i 1698 trzykrotnie odzyskiwał tron w ojczyźnie (dzieci pozostawały w rosyjskiej stolicy), jednak sytuacja polityczna sprawiła, że w 1699 r. na zawsze osiadł w Moskwie. Należał do najbliższych przyjaciół Piotra I, który włączył go w 1697 r. w skład Wielkiego Poselstwa, nakazując mu nabyć wiedzę artyleryjską w Holandii. Z tej też racji carewicz został mianowany generałem-feldcechmajstrem, czyli naczelnikiem artylerii armii rosyjskiej.

i pułkownik artylerii Kazimierz von Kraghe (Kragen), który w wyniku odniesionych ran zmarł jeszcze w 1700 r.[2]

Strona szwedzka doskonale zdawała sobie sprawę ze znaczenia uwięzionych ludzi, którzy odgrywali kluczową rolę w procesie modernizacji sił zbrojnych[3]. Podjęto decyzję o ich izolacji, a działanie to można zaliczyć do jednej z cech charakterystycznych szwedzkiej polityki zagranicznej w dobie wojny z Rosją. Dlatego też niektórzy z pojmanych pod Narwą nigdy nie wrócili do ojczyzny. Taki los spotkał feldmarszałka de Croÿa, który zapomniany przez cara zmarł w Rewlu w 1702 r. Również Aleksander Bagrationi zmarł w 1711 r. w szwedzkiej miejscowości Piteå, zmierzając już po uwolnieniu do Sankt Petersburga. Natomiast pozostali generałowie i wyżsi oficerowie na długie lata stali się zakładnikami nieugiętej polityki Karola XII wobec ewentualnej wymiany jeńców. W pierwszej kolejności zwolniono osoby pozostające nominalnie w służbie Augusta II, m.in. Ludwiga von Hallarta, który w 1705 r. został wymieniony na wziętego do niewoli w tym samym roku przez Sasów w Warszawie generała lejtnanta Arvida Horna[4]. Dopiero w 1710 r. zwolniono pierwszego rosyjskiego generała – Buturlina, a w pierwszych dniach 1711 r. – Adama Weyde. W tym roku zbiegł i powrócił do ojczyzny Jakow Dołgoruki (wraz z innymi jeńcami opanował okręt i przybył do kontrolowanego już wówczas przez stronę rosyjską Rewla)[5], co spowodowało wstrzymanie wymiany jeńców. Dopiero w 1718 r. z niewoli powrócili Awtamon Gołowin i Iwan Trubecki.

---

[2] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 50–51. Spis wziętych do niewoli generałów i oficerów (także tych, którzy polegli) oraz innych żołnierzy lub osób znajdujących się w armii rosyjskiej w chwili bitwy sporządził Ludwig von Hallart; zob. Л.Н. Галлярт, op. cit., 2 (1822), s. 133–137.

[3] Reorganizacji carskich sił zbrojnych, czego raczej nie dało się ukryć postronnym, bacznie przyglądało się wielu cudzoziemskich dyplomatów goszczących wówczas w Rosji. Jednym z nich był przedstawiciel szwedzki w Moskwie Tomas Kniperkron (Kniper), aktywnie uczestniczący w życiu dyplomatycznym i towarzyskim toczącym się w rosyjskiej stolicy. Szerzej zob. Е.Е. Рычаловский, *Резидент Томас Книпер в России в Петровскую эпоху*, [w:] *Шведы в Москве: материалы российско-шведской научной конференции. Москва, 1–2 июня 2000 год*, отв. ред. Т.А. Тоштендаль-Салычева, Москва 2002, s. 62–79.

[4] RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1525, nlb. Z zachowanej listy żołnierzy Augusta II znajdujących się w rosyjskiej niewoli z marca 1705 r. von Hallart był najwyższy stopniem.

[5] С.В. Черников, op. cit., s. 708. Szerzej o losie rosyjskich jeńców w szwedzkiej niewoli zob. С.А. Козлов, op. cit., passim.

Początkowym miejscem przebywania wszystkich 79 wysokich rangą aresztantów rosyjskich była Narwa. Pozostawali oni w izolacji, pod silną strażą, bez dostępu do piór, papieru i atramentu, co uniemożliwiało jakąkolwiek komunikację z carem i rodzinami[6]. Ostatecznie zezwolono uwięzionym na powiadomienie Piotra I i jego współpracowników o swoim położeniu, przy czym Szwedzi dokładnie cenzurowali treść listów. Z końca listopada 1700 r. znamy korespondencję księcia Jakowa Dołgorukiego, adresowaną do kierownika *Prikazu* Poselskiego generała-feldmarszałka Fiodora Gołowina, odpowiadającego wówczas za sprawy zagraniczne. Ukazuje on stan fizyczny i psychiczny jeńców, w tym generała Weyde na początku niewoli, dlatego prezentujemy dłuższy fragment: „Donoszę miłości waszej, że Aleksander Arcziłowicz [Bagrationi], Awtamon Michajłowicz [Gołowin], Adam Adamowicz [Weyde], książę Iwan Jurjewicz [Trubecki], Iwan Iwanowicz [Buturlin] i ja, książę Jakow, jesteśmy żywi. O tym, jak nasza sprawa [tj. stoczona bitwa] nieszczęściem się zakończyła ani o niczym innym, napisać nie zezwolono, choć zapewne o wszystkim jest już wam wiadomo od tych ludzi, którzy to wszystko widzieli i byli uczestnikami; tylko prosimy, dajcie wiarę tym słowom, które [przekazują] wierni i bogobojni ludzie i do końca byli świadkami naszej sprawy (…). Obecnie w Rugodiwie [staroruska nazwa Narwy], dwa dni byliśmy w jednym miejscu, a później nas rozdzielili i jeszcze nam tego miłosierdzia nie dano, abyśmy nawzajem mogli się widzieć lub przez swoich ludzi dowiedzieć się, czy ktoś jest zdrowy lub chory. Adam Adamowicz [Weyde] jest ranny, został postrzelony w bok z fuzji; jednak jest mu trochę lepiej”[7].

12 (23) grudnia 1700 r. pozostający nadal w Narwie Karol XII pociągnął z wojskiem w stronę Dorpatu. Dwa dni później z twierdzy w stronę Rewla ruszył silny konwój 300 szwedzkich żołnierzy, prowadzący wszystkich wziętych do niewoli

[6] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 55–56; Л.Н. Галларт, op. cit., 2 (1822), s. 137–140. Warunki, w jakich przetrzymywano generałów, nie należały do najlepszych, przy czym Szwedzi wykorzystywali do tego celu zdobyte umocnienia ziemne wzniesione przez Rosjan podczas oblężenia Narwy. Potwierdzają to zapisy szwedzkich dokumentów. W jednym z nich, datowanym na 24 listopada 1700 r., zatem zaledwie kilka dni po bitwie, znalazła się informacja, iż „(…) książę Dołgoruki, carewicz Imeretyński, Gołowin, Buturlin i inni wzięci po zakończeniu bitwy, [przebywają] w drewnianym domku, pod ziemią, w okopie”; zob. Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 2, приложения, № II: 49, s. 178.

[7] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 2, приложения, № II: 48, s. 177–178. Zob. też ibidem, приложения, № II: 49, s. 178.

generałów i oficerów, a także ludzi pozostających u nich na służbie. Na miejsce kolumna dotarta 31 grudnia[8]. Przez pierwsze dwa miesiące sytuacja aresztantów nie uległa zmianie – nadal trzymano ich pod silną strażą. Jak odnotował Ludwig von Hallart, dopiero 23 lutego (6 marca) generał gubernator Rewla otrzymał królewskie rozporządzenie zezwalające rosyjskim generałom i oficerom na wzajemne odwiedziny i odbywanie spacerów po mieście w asyście szwedzkiego oficera lub podoficera. Sytuacja jednak szybko uległa zmianie i 7 (18) marca znów zabroniono im przyjmować gości, a poruszanie się po mieście ograniczono jedynie do celów religijnych (gdzie punktem docelowym była świątynia). Działania te po części podyktowane były prośbami wniesionymi przez przebywających w Rewlu cudzoziemskich dyplomatów – cesarskiego i duńskiego, aby ich nikt nie odwiedzał, a po części tym, aby jeńcy nie zorientowali się, co Szwedzi zamierzają z nimi dalej czynić[9]. Z biegiem kolejnych dni warunki pobytu rosyjskich jeńców w Rewlu uległy polepszeniu[10].

W połowie maja 1701 r. wszyscy jeńcy rosyjscy przebywający w Rewlu (134 osoby) zostali przewiezieni na siedmiu okrętach do Sztokholmu. Na pokładzie jednostki Stenbocken, wraz z 24 towarzyszami (dowódcami i służbą), generał Weyde dotarł do Skandynawii[11]. To w Szwecji właściwej, przede wszystkim w stolicy,

---

[8] W tym rozdziale, wyjątkowo z uwagi na bardzo skomplikowane i często nierozwiązane w źródłach oraz literaturze naukowej kwestie, w odniesieniu do samodzielnie występujących dat dziennych wydarzeń traktujących o rosyjskich jeńcach przebywających w Szwecji i na ziemiach jej podległych przyjęto rachubę czasu zgodną z obowiązujący tam wówczas kalendarzem juliańskim. W porównaniu z kalendarzem juliańskim stosowanym również w Rosji należy dodać jeden dzień.

[9] Л.Н. Галларт, op. cit., 2 (1822), s. 142–143.

[10] Informację tę potwierdza późniejsze (z 1702 r.) doniesienie carskiego rezydenta w Sztokholmie księcia Andrzeja Chiłkowa; zob. *Эпистолярное наследие русского резидента в Швеции А.Я. Хилкова (1676–1717). К истории Северной войны. Сборник документов*, сост. С.Р. Долгова, Г.Р. Якушкин, № 40, Москва–Санкт-Петербург 2015, s. 112.

[11] Ibidem, s. 114–115. Istnieją rozbieżności co do dokładnej daty przewiezienia jeńców z Rewla do Sztokholmu. Według Nikołaja Ustriałowa miało to miejsce w połowie maja 1701 r.; zob. Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 55–56. Siergiej Kozłow, nie powołując się na żadne źródło, podaje, że aresztanci z Rewla zostali odesłani najpierw do Kexholmu, skąd dopiero wyprawiono ich do Sztokholmu 17 V 1701 r.; zob. С.А. Козлов, op. cit., s. 132, 201. Informacje o przebywaniu carskich jeńców przez cztery miesiące w Rewlu znajdują potwierdzenie w pracy rosyjskiej historyk Galiny Szebałdiny. Autorka podaje, że rozkaz o wysłaniu aresztantów do Sztokholmu dotarł do Rewla 27 kwietnia, a wykonano go 17 V 1701 r.; zob. Г.[В.] Шебалдина, *Заложники*

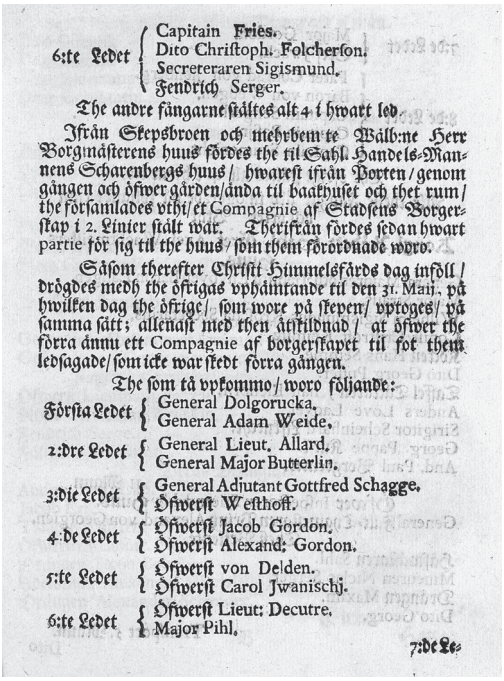

6:te Ledet { Capitain Fries. / Dito Christoph. Folcherson. / Secreteraren Sigismund. / Fendrich Serger.

The andre fångarne ſkältes alt 4 i hwart led.

Ifrån Skepsbroen och mehrbem te Wälb:ne Herr Borgmäſterens huus fördes the til Sahl. Handels-Mannens Scharenbergs huus / hwareſt ifrån Porten / genom gången och öfwer gården / ända til baakhuſet och thet rum / the förſamlades vtht / et Compagnie af Stadſens Borgerſkap i 2. Linier ſtält war. Therifrån fördes ſedan hwart partie för ſig til the huus / ſom them förordnade woro.

Såſom therefter Chriſti Himmelsfärds dag inföll / drögdes medh the öfrigas vphämtande til den 31. Maii. på hwilken dag the öfrige / ſom wore på ſkepen / vptoges / på ſamma ſätt; allenaſt med then åtſkildnad / at öfwer the förra ännu ett Compagnie af borgerſkapet til fot them ledſagade / ſom icke war ſkedt förra gången.

The ſom tå vpkommo / woro följande:

Förſta Ledet { General Dolgorucka. / General Adam Weide.

2:dre Ledet { General Lieut. Allard. / General Major Butterlin.

3:die Ledet { General Adjutant Gottfred Schagge. / Öfwerſt Weſthoff.

4:de Ledet { Öfwerſt Jacob Gordon. / Öfwerſt Alexand: Gordon.

5:te Ledet { Öfwerſt von Delden. / Öfwerſt Carol Jwanischj.

6:te Ledet { Öfwerſt Lieut: Decutre. / Major Pihl.

7:de Le-

Ilustracja 7.1. Lista więźniów prowadzonych podczas triumfu organizowanego w maju 1701 r. w Sztokholmie

Źródło: druk ulotny zatytułowany: *Sannfärdig berättelse om the ryska-fångars ankomst til Stockholm…*, Stockholm [1701], [s. 7].

przetrzymywano jeńców przez wszystkie lata wojny. Byli to nie tylko oficerowie i żołnierze armii rosyjskiej, lecz także wspierający ich ukraińscy Kozacy oraz żołnierze z wojsk polsko-litewskich[12].

Петра I и Карла XII. Повседневный быт пленных во время Северной войны, Москва 2014, s. 24. Nieco inaczej kwestie te przedstawił Ludwig von Hallart, do którego relacji nie odwołali się wspomniani powyżej historycy. Bezpośredni świadek tych wydarzeń wspomina o rozkazie królewskim dotyczącym wysyłki jeńców do Sztokholmu, które to polecenie wykonano po 12 (23) V 1701 r.; zob. Л.Н. Галлартъ, op. cit., 2 (1822), s. 143.

12 Szerzej zob. H. Henriksson, *När stora nordiska kriget kom till Bornholm*, „Bornholmske Samlinger" 8 (2014), s. 193–219; idem, *Ukrainian Cossacks and Other Prisoners of War in Sewden During the Great Northern War (1700–1721)*, [w:] *Україна в Центрально-Східній Європі*, відп. ред. В. Смолій,

Co oczywiste, władze szwedzkie stosowały różnorodne działania propagandowe, wykorzystując do tego jeńców. Starano się zdyskredytować walory bojowe armii rosyjskiej oraz podnosić morale własnych żołnierzy i cywilów. Rozgłaszano wieści o wspaniałych sukcesach nad wielokrotnie liczniejszym wrogiem[13]. Na ulicach Sztokholmu urządzano triumfalne przemarsze ze zdobycznymi sztandarami oraz rosyjskimi więźniami. Tak też się stało z pierwszymi jeńcami przewiezionymi do szwedzkiej stolicy 26 maja 1701 r.[14] Już 28 i 31 maja zorganizowano triumf, podczas którego głównymi ulicami maszerowali żołnierze (rajtarzy, piechota i członkowie straży kupieckiej), prowadząc więźniów i niosąc zdobyte chorągwie[15]. Na cześć tych wydarzeń publikowano ryciny i druki ulotne, aby upowszechnić sukces odniesiony pod Narwą (zob. ilustracja 7.1)[16].

W tym aspekcie warto przywołać dwa utwory poetyckie wydane z tej okazji: *Narva* (1701) autorstwa Andreasa Stobaeusa[17] i *In Victoriam Narvensem…* (1701) pióra Magnusa Rönnowa[18]. W obu panegirykach zaakcentowano geniusz militarny króla Karola XII oraz waleczność jego żołnierzy i oficerów, którzy przeciwstawili się

вип. 16, Київ 2016, s. 247–259. Listy więźniów przetrzymywanych w Sztokholmie przechowywane są obecnie w zbiorach Riksarkivet: RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1525, nlb.

13 Е.В. Ермасов, *Отражение начала Северной войны в немецкой публицистике первой четверти XVIII века*, https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/10082/10.pdf (dostęp: 10.09.2018).

14 У. Биргегорд, *О русских высших чинах в шведском плену*, [w:] *Полтава. Судьбы пленных и взаимодействие культур*, ред. Т.А. Тоштендаль-Салычева, Л. Юнсон, Москва 2009, s. 212. Siergiej Kozłow podaje, że jeńców dowieziono 28 i 31 maja; zob. С.А. Козлов, op. cit., s. 132.

15 *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 40, s. 111. Charakterystyczne, że działania takie wywołały retorsje władz carskich, o czym pisał Just Jules, duński wysłannik przebywający w Rosji w latach 1709–1712; zob. Ю. Юль, *Записки датского посланника в России при Петре Великом*, [w:] *Лавры Полтавы. Юст.Юль. Оттон Плейер…*, s. 104.

16 *Sannfärdig berättelse om the ryska-fångars ankomst til Stockholm, theras vphämtade [!] och huru the äro fördehlte, och hållas vthi sin arrest. Jämpte en richtig förtekning uppå the wid Narva erhållna trophèer, stycken, fahnor och standarer*, Stockholm [1701], s. 1–24.

17 A. Stobaeus, *Narva*, [w:] *Andreas Stobaeus, Two Panegyrics in Verse*, edited, with introduction, translation and commentary by M. Berggren, Uppsala 1994, s. 162–221 (po wierszu, na stronach 222–281, zamieszczono do niego komentarz).

18 M. Rönnow, *In Victoriam Narvensem…*, [w:] *The Voice of a Waning Empire. Selected Latin Poetry of Magnus Rönnow from the Great Northern War*, edited, with introduction, translation and commentary by E. Dahlberg, Uppsala 2014, s. 173–195 (na stronach 196–224, zamieszczono komentarz do wiersza).

Tabela 3. Zestawienie informacji o Adamie Weyde w szwedzkich utworach panegirycznych sławiących zwycięstwo pod Narwą z 1700 r.

Tytuł	Treść	Podstawa źródłowa
Magnus Rönnow, *In Victoriam Narvensem…*, 1701	Quid territans, dic, Crojus, Allard, Weide que Sarmaticusque Lange, Auro coëmti perficiunt duces? Quid, dic, patrarunt barbara nomina, Dirus Trobetzkoy, Dolgorukoy, Artzschelowitz, Golovin, Buterlin? Quos multitudo inconditia caeterae Plebis, marino vix sabulo minor, Extrameos tptp prbe partis Credita sollicitis magistris?	*The Voice of a Waning Empire. Selected Latin Poetry of Magnus Rönnow from the Great Northern War*, ed. by E. Dahlberg, Uppsala 2014, s. 180.
Andreas Stobaeus, *Narva*, 1701	Nec deerat Moschi votis et tristibus ausis Teutonicus miles Germanisque excita terris Ductorum selecta manus. Non segnis iniquo In bello nam Weide furit, mox Kragius atque Westhofius, Delden, Gordon fidusque satelles Blumenberg Domini juratus et assecla Petri Introeount totis in detestanda maniplis Castra malae nimium cumulantes robora causae.	*Andreas Stobaeus, Two Panegyrics in Verse*, ed. by M. Berggren, Uppsala 1994, s. 181–182.

potędze armii Piotra I. W utworach znalazły się niewielkie wzmianki o generale Weyde (zob. tabela 3). W obydwu przypadkach zaliczono go do cudzoziemskich dowódców służących w armii rosyjskiej. Wobec tej grupy, a w szczególności generała, formułowano zarzut zdrady cywilizacji zachodnioeuropejskiej, podkreślano, że byli oni najemnikami na usługach Piotra I, którzy dowodzili oddziałami w niesprawiedliwej wojnie. Ostre epitety wobec Adama Weyde zapewne wiązały się z jego luterańskim wyznaniem, tym samym dowodzenie „barbarzyńskimi" (pod którym wyrażeniem rozumiano zarówno osoby wywodzące się z odmiennego kręgu cywilizacyjnego, jak i chrześcijan obrządku wschodniego) żołnierzami „rządnymi krwi" protestanckich poddanych Karola XII miało wyjątkowo negatywny wydźwięk.

Wyznanie początkowo nie było więc pomocne, wręcz przeciwnie – wywoływało dodatkowe negatywne emocje. Weyde jednak sukcesywnie budował autorytet i szacunek wśród Szwedów. Przede wszystkim wynikało to z jego głębokiej po-

bożności i uprzednio nawiązanych kontaktów z niemieckimi pietystami. Szczególną troskę o uwięzionego przyjaciela przejawiał Heinrich Wilhelm Ludolf, który w sierpniu 1702 r. wysłał do niego list[19]. Co więcej, ten wybitny filozof, dyplomata i orientalista planował w 1704 r. wyruszyć z Kopenhagi do Sztokholmu, aby odwiedzić przebywających w niewoli Rosjan. Oczywiście w pierwszej kolejności chodziło o współwyznawcę – luteranina Adama Weyde, choć nie bez znaczenia byli pozostali carscy generałowie, gdyż reprezentanci pietystycznego ośrodka w Halle z dużym szacunkiem odnosili się do przedstawicieli elity państwa rosyjskiego[20]. Weyde przez większość okresu niewoli miał prawo opuszczać miejsce izolacji, udając się na nabożeństwa, co dawało znacznie większy zakres swobody niż innym generałom[21].

Po urządzonym triumfie, który niewątpliwie był traumatycznym wydarzeniem dla dumnych oficerów, jeńców wojennych rozlokowano na kwaterach zgodnie z przynależną im rangą. Władze państwowe podjęły decyzje dotyczące miejsca i warunków przetrzymywania aresztantów. Bezpośrednia odpowiedzialność za ich pobyt w Sztokholmie spoczywała na jej ówczesnym gubernatorze Christofferze Gyllenstiernie. Generałom zaproponowano znacznie lepsze warunki mieszkaniowe niż pozostałym więźniom. Naturalnie za bardziej komfortowy pobyt musieli oni wnieść stosowne opłaty, w tym za wyżywienie i napitki (szerzej kwestie te opisano poniżej)[22].

Pobyt w Szwecji możemy opisać w formie sinusoidy, kiedy okresy bardzo trudne i surowe przeplatały się ze znacznie lepszymi miesiącami życia (zob. wykres 6). Sytuacja więźniów w Sztokholmie po upokarzającym triumfie szybko uległa poprawie. Generałowie Dołgoruki, Gołowin i Trubecki wraz ze służbą i kilkoma innymi jeńcami pochodzenia szlacheckiego zajęli dom zarządzany przez Christinę Falkenberg[23]. Dla swoich potrzeb mogli nająć dwóch kucharzy i praczkę. Z biegiem czasu postawieni przy domu szwedzcy żołnierze zaczęli

[19] H.W. Ludolf do A.A. Weyde, London, 11 VIII 1702, AFSt./HD 23, Bl. 109v.–110v.

[20] J. Tetzner, *H.W. Ludolf und Russland*, Berlin 1955, s. 52.

[21] A.M. Gołowin do F.A. Gołowina, b.m.w., 31 III 1703, *«А паче всего слезно просим милости, незабвенны мы были о свободе своей…». Русские пленные в Швеции в годы Северной войны. 1700–1721 гг.*, публ. подг. С.Р. Долгова, „Исторический архив" 3 (2009), 2, s. 6.

[22] С.А. Козлов, op. cit., s. 132–133; Г.[В.] Шебалдина, op. cit., s. 25.

[23] Kwatera ta z racji zamieszkiwania go przez kilku przedstawicieli generalicji rosyjskiej w listach księcia Chiłkowa określana była mianem „domu generalskiego". Tam też władze szwedzkie

przekazywać swoim przełożonym informacje, że „Rosjanie prowadzą wesoły sposób życia, weselą się i hulają z kobietami". W tym budynku umieszczono również generała-majora Buturlina, lecz pozostawiono go w izolacji, a jego więzienie znajdowało się w podpiwniczonym pomieszczeniu z kratami w oknach, przed którym ciągle wartę pełniło dwóch żołnierzy[24]. Carewicz Aleksander Bagrationi wynajął dom oberinspektora Paula Sterndala i cieszył się znacznie lepszym traktowaniem przez szwedzkie władze[25]. Natomiast generał Adam Weyde i generał-major von Langen wraz ze służbą stanęli na osobnych kwaterach, przy czym pierwszy zajął dom niejakiego Johanna Kupersa. Podobnie jak u pozostałych dowódców także przy ich domostwach stanęli uzbrojeni wartownicy ze straży kupieckiej[26].

---

pozwoliły urządzić cerkiew dla potrzeb prawosławnych jeńców rosyjskich. Generał Weyde, z racji iż był luteraninem, chodził na nabożeństwa do stołecznej kirchy.

24 Г.[В.] Шебалдина, op. cit., s. 24–25. Warunki, w jakich przebywał Iwan Buturlin, podyktowane były najprawdopodobniej chęcią zemsty ze strony samego Karola XII za jego bohaterską postawę przejawioną podczas bitwy pod Narwą. Dowodzone przez niego odziały, w tym pułki gwardii Preobrażeński i Siemionowski, stawiły zacięty opór. Oprócz tego generał, wspólnie z Adamem Weyde, twardo negocjował warunki kapitulacji armii carskiej (w tym niezwykle istotną kwestię związaną z losem carskiej kasy). Należy podkreślić, że generał-major Buturlin miał możliwość odejść swobodnie spod Narwy wraz ze swoimi żołnierzami i pułkami gwardyjskimi (na podstawie zawartego porozumienia), lecz postanowił do samego końca ewakuacji pozostać na miejscu wraz z resztą żołnierzy. Decyzja ta przesądziła o jego dalszym losie, gdyż Karol XII złamał ustalone warunki kapitulacji i uwięził generalicję oraz wyższych oficerów rosyjskich; zob. Е.В. Анисимов, *«Барабанил вместе с генералом Бутурлиным»: И.И. Бутурлин и Петр Великий*, „Петербургский исторический журнал" 4 (2019), s. 136.

25 Carewicz Imeretyński z racji arystokratycznego pochodzenia cieszył się bardziej uprzywilejowaną pozycją niż pozostali rosyjscy aresztanci. Szczególną estymą darzyli go członkowie rodziny królewskiej, w tym matka króla Karola XI królowa Jadwiga Eleonora i siostry Karola XII: Urlyka Eleonora i Jadwiga Zofia. Szczególną „popularnością", zapewne z racji orientalnej urody, cieszył się on wśród szwedzkich dam. Pod koniec 1701 r. z inicjatywy babki Karola XII do chorującego carewicza został skierowany nawet nadworny lekarz. Latem 1706 r. przybył do niego osobisty duchowny ojciec Pankratij, który odprawiał dla wysoko urodzonego jeńca msze w języku gruzińskim i greckim. W trakcie niewoli Aleksander Bagrationi brał również udział w pracach nad krojem czcionek liter języka gruzińskiego, które w tym czasie posłużyły do drukowania (w Moskwie) modlitewników w tym języku. Szerzej o niewoli carewicza zob. У. Биргегорд, op. cit., s. 221–226, 141–143.

26 *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 40, s. 111. Pozostałych jeńców – głównie szeregowych żołnierzy – początkowo zakwaterowano w pomieszczeniach ratuszowych, lecz po kilku

Z takiego właśnie „lepszego okresu" niewoli pochodzi malutki portrecik (gwasz) Adama Weyde autorstwa Eliasa Brennera[27], przy czym nie posiadamy informacji, na czyje polecenie powstał oraz kto za niego zapłacił (ilustracja 7.2)[28]. Świadczy on bez wątpienia o kontaktach generała z przedstawicielami szwedzkich elit, w tym z członkami rodziny królewskiej, albowiem generał prowadził korespondencję nawet z samym Karolem XII oraz spotykał się z jego siostrą Ulryką, przyszłą następczynią tronu (o czy więcej w dalszej części rozdziału).

Należy podkreślić, że w ciągu kolejnych lat warunki lokalowe i generalnie sposób traktowania Adama Weyde oraz jego towarzyszy ulegały nieustannym zmianom i zależały od czynników natury zewnętrznej (przebiegu działań wojennych i polityki państwowej, w tym osobistych decyzji Karola XII), jak i wewnętrznej (sposobu zachowania się samych Rosjan). Kiedy Szwedzi liberalizowali warunki niewoli, jeńcy – w szczególności niemieckojęzyczny protestant Weyde – mieli możliwość utrzymywania kontaktów osobistych ze szwedzkimi mieszkańcami i urzędnikami oraz przebywającymi w Sztokholmie cudzoziemcami. Z wyłączeniem szczególnie dotkliwych okresów represji generał Weyde mógł cieszyć się pomocą służby. Wraz z nim przez dłuższy czas przebywał Michael Hirck pochodzący z Królewca i dwóch Niemców zamieszkujących wcześniej Rosję: Anthoni Cereli i Gregorius Smirnhoff[29].

Szczególnie cennym kontaktem, który pozwalał im na zdobycie szerokiej wiedzy z zakresu bieżącej sytuacji politycznej i wojskowej, był wpływowy urzędnik szwedzki, mistrz ceremonii (szw. *ceremonimästare*) Johann Gabriel Sparwenfelden. Ten wszechstronnie wykształcony Szwed (studiował na uniwersytecie w Uppsali, następnie podróżował po Holandii, Francji i Włoszech), w 1684 r. został oddelegowany na placówkę królewskich dyplomatów akredytowanych w Moskwie. W trakcie trzyletniej misji na wschodzie doskonale poznał obyczaje, mentalność, a przede wszystkim funkcjonowanie rosyjskich struktur państwowych i wojsko-

próbach ucieczki przeniesiono ich do stołecznego domu dla sierot; zob. Г.[В.] Шебалдина, op. cit., s. 24–25.

27 Zob. П.А. Кротов, *Российский флот на Балтике при Петре Великом*, Санкт-Петербург 2017, s. 436.

28 Elias Brenner był nadwornym miniaturzystą – jego portrety mają rozmiary około 35×28 mm i nie są podpisane.

29 Riksarkivet, Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t, Skrivelser från landshövdingar, 22, sygn. 17, karty niepaginowane.

wych. Wtedy także nawiązał znajomość z księciem Chiłkowem, przyszłym wysłannikiem rosyjskim do Szwecji[30]. Wszystko wskazuje, że dawny pobyt Sparwenfelda w Moskwie i jego zainteresowania naukowe Rosją (historyczne, kulturowe, lingwistyczne) przybrały postać daleką od zwykłej sympatii i współczucia okazywanego poddanym carskim, którzy znaleźli się wówczas w Szwecji w roli jeńców wojennych. Potwierdzenie tego znajdujemy w korespondencji wysyłanej potajemnie do Moskwy przez księcia Chiłkowa za pośrednictwem zaufanych kupców rosyjskich, często przez Lubekę i Kopenhagę. Przychylna jeńcom działalność Sparwenfelda, polegająca m.in. na umożliwieniu prowadzenia im korespondencji czy też informowaniu ich o zamierzeniach władz szwedzkich, niosła wielkie ryzyko dla wszystkich uczestników tych sekretnych kontaktów. W liście Chiłkowa do Moskwy, adresowanym 26 kwietnia 1702 r., znalazła się informacja o odbytym trzy dni wcześniej spotkaniu Sparwenfelda z księciem oraz przedstawicielami carskiego dowództwa w „domu generalskim", podczas którego omawiano realne niebezpieczeństwo wykrycia przez władze szwedzkie tajnej korespondencji prowadzonej głównie przez księcia Chiłkowa, ale również przez Adama Weyde[31]. Spotkania te były legalne, gdyż za zgodą szwedzkiego Senatu tylko Sparwenfeld miał prawo spotykać się ze wszystkimi rosyjskimi generałami. Mistrz ceremonii czynił to zatem zgodnie z prawem, ale przekazując jeńcom cenne informacje dotyczące bieżących spraw dyplomatycznych i wojskowych, z pewnością przekraczał swoje kompetencje. Tym sposobem przebywający z dala od ojczyzny dowódcy carscy byli doskonale zorientowani w przebiegu toczącej się wojny, liczbie, uzbrojeniu, rodzaju i przyszłej dyslokacji oddziałów opuszczających Szwecję właściwą[32]. Takowe spostrzeżenia czynił przede wszystkim posiadający w miarę dużą swobodę poruszania się po Sztokholmie książę Chiłkow, ale również Adam Weyde, którego uwadze nie uchodziły wszelkie kwestie związane z wojskiem. Doskonałym przykładem jego działalności szpiegowskiej okresu niewoli było sporządzenie rysun-

[30] *Nordisk familjebok: Konversationslexikon och realencyklopedi*, red. Th. Westrin, Bd. 26, Stockholm 1917, sp. 567; О. Янссон, И. Майер, *Упсальское генеалогическое древнодинастическое древо династии Рюриковичей: описания и история создания*, [w:] *Родословные древа русских царей XVII–XVIII веков*, сост. А.В. Сиренов, Москва 2018, s. 85. Johan Gabriel Sparwenfeld był również autorem bardzo ważnego dzieła poświęconego leksykografii języków słowiańskich: *Lexicon Slavonicum*.

[31] *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 37, s. 106.

[32] Ibidem, № 40, s. 112–117; № 100, s. 234. Wiedzę o toczących się wówczas bitwach czerpali generałowie także z niemieckich i francuskich gazet trafiających do Sztokholmu.

ku jeźdźca, który za pośrednictwem rosyjskiego rezydenta, a następnie kupców angielskich został w tajemnicy wysłany 14 kwietnia 1703 r. do Moskwy, wprost do Aleksandra Mienszykowa, czuwającego nad formowaniem i działaniami oddziałów dragońskich, pełniących rolę carskiej kawalerii[33].

Ilustracja 7.2. E. Brenner, domniemany portret Adama Weyde (1700–1706)

Źródło: Kungliga Bibliotek, reprodukcja w zbiorach autorów.

Istotnym problemem, nawet w okresach mniejszej represyjności władz szwedzkich, był brak środków finansowych. Kwestię tę podczas całej wojny północnej starano się rozwiązać na kilka sposobów. Główne źródło utrzymania rosyjskich aresztantów stanowiły asygnacje państwowe (weksle) oraz przekazy pieniężne czynione przez rodzinę i krewnych[34]. Jeszcze podczas pobytu w Rewlu, w marcu lub na początku kwietnia 1701 r., Adam Weyde wysłał list do carskiego faworyta Aleksandra Mienszykowa. W korespondencji kierownika *Prikazu* Admiralskiego i gubernatora azowskiego Fiodora Apraksina do Fiodora Gołowina z 7 kwietnia 1701 r. odnotowano: „Pisał Adam Adamowicz Weyde do Aleksandra Mienszykowa list, że potrzebują tam bardzo pieniędzy, a Wielki Gosudar [tj. car]

[33] Ibidem, № 57, s. 148.

[34] *«А паче всего…»*, s. 4–13, № 3 (s. 7–9), № 8 (s. 12).

polecił do ciebie odpisać, abyś wezwał Andrieja Stiejlsa [angielskiego kupca, wypełniającego także wszelkiego rodzaju poruczenia dyplomatyczne Piotra I][35] i rozkazał mu, aby jeśli będzie można poprzez pocztę, do Rewla wysłał 2000 jefimków [tj. talarów] generałom: księciu Jakubowi Fiodorowiczowi [Dołgorukiemu] i Adamowi Adamowiczowi [Weyde], a oni uczynią według swojego rozpatrzenia; a pieniądze Andriejowi [Stiejlsowi] (...) rozkaż wydać bez zwłoki, aby oni tam w potrzebie nie pozostawali"[36].

Gotówka lub weksle były dostarczane przez jakiegoś pośrednika (rolę ostatnich pełnili głównie kupcy lub przedsiębiorcy). Dla generała Weyde taką osobą był kupiec hamburski współpracujący z Piotrem I – Franc Popp. Niestety, pomoc ze strony władz rosyjskich nie zawsze przychodziła regularnie i Weyde był wielokrotnie zmuszony prosić o regularne przekazy finansowe[37].

Z biegiem czasu, kiedy do niewoli rosyjskiej zaczęło trafiać coraz więcej jeńców strony przeciwnej, zaczęto stosować także tzw. rozliczenia wekslowe – szwedzcy generałowie otrzymywali ze skarbu carskiego pieniądze, które następnie rozdzielali pośród swoich żołnierzy, a do Sztokholmu posyłany był weksel opiewający na otrzymaną kwotę. Na podstawie takiego dokumentu Rada Królewska wypłacała analogiczną kwotę znajdującym się w niewoli Rosjanom. Rozwiązanie to nie zapewniało stabilizacji, gdyż bardzo często stosowano represalia, czyli adekwatną odpowiedź strony rosyjskiej na surowe traktowanie jeńców rosyjskich. Wówczas Piotr I decydował o obniżeniu „standardów" życia przebywających w niewoli Szwedów. Stosowano także inne sposoby, polegające na zezwoleniu szwedzkim oficerom, podoficerom lub żołnierzom wyjazdu do ojczyzny „na parol", z jednoczesnym wręczeniem im gotówki dla znajdujących się tam carskich ludzi[38].

---

[35] Andriej Stiejls (w rzeczywistości miał na imię Henry) – angielski kupiec i przedsiębiorca, cieszący się szczególnymi względami Piotra I. Należał do grona największych cudzoziemskich inwestorów w Rosji, a posiadane przez niego przedsiębiorstwa produkowały materiały: proch, siarkę, saletrę – na potrzeby armii carskiej. Stiejls zajmował się również eksportem rosyjskich towarów, m.in. potażu i smoły, do krajów Europy Zachodniej; zob. В.Н. Захаров, *Западноевропейские купцы в России. Эпоха Петра I*, Москва 1996, s. 59, 242–244; А.В. Демкин, *Британское купечество в России XVIII века*, Москва 2019, s. 176–177.

[36] П. и Б., т. 2, s. 708.

[37] A.A. Weyde do F.A. Gołowina, [Sztokholm], 25 II 1703; «*А паче всего...*», № 1, s. 6.

[38] М.О. Акишин, *Пленные Северной войны: правовое положение*, [w:] *Полтава. К 300-летию Полтавского сражения. Сборник статей*, редкол. О.Г. Агеева и др., Москва 2009, s. 176.

O tym systemie szerzej pisze książę Chiłkow w liście adresowanym do Fiodora Gołowina z 11 czerwca 1702 r. Generalicja i zdecydowana większość oficerów utrzymywała się na swój koszt. Jednakże część niższych oficerów i żołnierzy nieposiadających stosownego zabezpieczenia finansowego była zmuszona do korzystania z pieniędzy pochodzących z królewskiej szkatuły, które następnie były zwracane przez władze rosyjskie. Dzienna stawka tzw. pieniędzy wyżywieniowych była uzależniona od szarży jeńca. I tak pułkownik otrzymywał talara, podpułkownik i major po pół talara, kapitan otrzymywał talara szwedzkiego, co odpowiadało 8 kopiejkom, natomiast porucznik i chorąży mniejszą część talara – odpowiednik 7 kopiejek, a bombardierzy, lekarze, sierżanci i trębacze jeszcze mniej, gdyż część talara równą około 6 kopiejkom[39]. Innym sposobem zdobywania pieniędzy przez jeńców, głównie przez tych posiadających niższe szarże, było podejmowanie się różnorodnych prac rękodzielniczych i rzemieślniczych bądź administracyjnych.

Pomoc rządowa jedynie częściowo gwarantowała utrzymanie. W konsekwencji sytuacja finansowa więźniów nie odpowiadała stopniom oficerskim, ale zależała głównie od statusu materialnego rodziny danej osoby. A zatem oficerowie wywodzący się z bogatych i znamienitych rodów mogli zapewnić sobie stały dopływ środków finansowych, pozwalających na odpowiednio dobre warunki pobytu w niewoli. W fatalnej sytuacji był nominalnie wysoko postawiony w hierarchii carskiej armii generał Weyde. Jego rodzina – jako cudzoziemcy i innowiercy mieszkający w moskiewskiej Słobodzie Niemieckiej – nie posiadała żadnych nadań ziemskich, w związku z czym głównym źródłem jej utrzymania był jego żołd (początkowo oficerski, później generalski). Tym samym po jego uwięzieniu żona i dwójka dzieci (wówczas w wieku 16 lat i 1 roku) znaleźli się w bardzo trudnej sytuacji. Jeszcze na początku niewoli, kiedy wydawało się, że nie będzie ona trwać długo, Adam Weyde otrzymywał przekazy pieniężne od rodziny. Żona jeszcze 4 sierpnia 1701 r. wysłała weksle na 400 talarów i 100 rubli[40]. Sama jednak niebawem wpadała w kłopoty finansowe. W późniejszym okresie to Weyde wystosowywał prośby do swoich dawnych przyjaciół i współpracowników o pomoc materialną oraz opiekę dla swojej rodziny[41].

---

[39] *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 40, s. 115. Na przełomie XVII i XVIII stulecia jeden rubel moskiewski = 2 połtinom = 10 grzywnom = 33 ałtynom i 2 dieńgom = 200 dieńgom; 1 grzywna = 3 ałtynom i 2 dieńgom = 20 dieńgom; 1 ałtyn = 6 dieńgom.

[40] П. и Б., т. 1, s. 870.

[41] A.A. Weyde do F.A. Gołowina, [Sztokholm], 25 II i 31 VIII 1703; *«А паче всего…*, № 1, 5, s. 6, 10.

Generał na opłacenie pobytu w niewoli pożyczał pieniądze również na miejscu bezpośrednio od księcia Chiłkowa. Wiadomo, że w 1703 r. jego dług wobec carskiego rezydenta wynosił 200 talarów[42]. Swojemu dobroczyńcy generał rewanżował się, pisząc do Moskwy listy, w których wspominał o bardzo trudnej sytuacji finansowej księcia, jego ogromnym zadłużeniu i potrzebie pieniędzy[43].

O ile informacje o złej kondycji księcia były grą mającą zwiększyć finansowanie z Rosji, o tyle sytuacja Adama Weyde w pewnych okresach rzeczywiście wyglądała tragicznie. W takich sytuacjach generał korzystał z pożyczek udzielanych przez cudzoziemskich kupców. Jednym z nich był niejaki Hardelof, któremu generał sprzedał swoje rzeczy o dużej wartości, a ten go oszukał. W związku z powyższym jeniec założył mu proces cywilny, który trwał przez cały okres niewoli i nie został rozpatrzony przynajmniej do 5 września 1710 r. W międzyczasie z Rosji były wysyłane jakieś dokumenty mające pomóc w postępowaniu[44].

Kolejnym istotnym represyjnym działaniem Szwedów była kontrola korespondencji. Jeńcy mogli pisać jedynie prośby o przysłanie pieniędzy i informować bliskich o stanie swojego zdrowia[45], a mimo to przygotowane do wysyłania listy zatrzymywano i poddawano cenzurze w celu usunięcia wszystkich informacji, które mogły pomóc stronie rosyjskiej podczas wojny[46]. Zdarzało się, że Szwedzi odmawiali carskim poddanym utrzymywania kontaktów listownych, co tyczyło się przede wszystkim generalicji. O tym, iż tak postąpiono w stosunku do generała Weyde, świadczy korespondencja prowadzona z Heinrichem Wilhelmem Ludolfem (zob. rozdział 3). Jeszcze w 1702 r. uczony pisuje bezpośrednio do swojego przyjaciela[47]. Jednakże już rok później, pisząc do niego, kieruje list do księcia Andrzeja Chiłkowa, który miał zgodę władz na bezpośredni kontakt (niekiedy bardzo ograniczony) z przebywającymi w odosobnieniu i pod ścisłą strażą rosyjskimi generałami[48].

---

42 *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 66, s. 163.

43 A.A. Weyde do F.A. Gołowina, [Sztokholm] 25 II 1703; «*А паче всего…*, № 1, s. 6.

44 W.E. Svedelius, *Minne af kongl. rådet och öfverste marskalken grefve Karl Piper*, „Svenska akademiens handlingar ifrån år 1796" 34 (1869), s. 144.

45 *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 42, s. 121.

46 Szerzej zob. М.О. Акишин, *Пленные Северной войны…*, s. 170–179; У. Биргегорд, op. cit., s. 214; С.А. Козлов, op. cit., Санкт-Петербург 2011, s. 200–217; H. Almquist, *Ryska fångar i Sverige o svenska i Ryssland 1700–1709. Ryssarna i Sverige*, KFÅ, Stockholm 1942, s. 38–191.

47 H.W. Ludolf do A.A. Weyde, London, 11 VIII 1702, AFSt./HD 23, Bl. 109v.–110v.

48 H.W. Ludolf do A.A. Weyde, Kopenhaga [b.d.], XI 1703, AFSt./HD 23, Bl. 45.

Niemniej stosowane wówczas przez Szwedów (także i przez Rosjan) środki wobec żołnierzy wziętych do niewoli z punktu widzenia ówczesnego prawa międzynarodowego były postępowe. Warto przypomnieć, że jeńcy nie mieli zagwarantowanego nawet prawa do życia[49]. W odniesieniu do wojny północnej 1700–1721 godnym podkreślenia jest fakt, iż obowiązywała „polityka wzajemności". Pogorszenie warunków utrzymania jeńców wojennych w jednej z walczących stron automatycznie pociągało za sobą analogiczne działania w stosunku jeńców u drugiej. Odpowiednio – złagodzenie przyjętych norm powodowało taką samą reakcję, tzn. warunki życia jeńców polepszała również strona przeciwna[50]. Doskonałym tego przykładem jest list z 29 stycznia 1702 r. skierowany do Fiodora Gołowina, podpisany przez aż sześciu przebywających wtedy w szwedzkiej niewoli generałów: Dołgorukiego, Bagrationiego, Trubeckiego, Weyde, Gołowina i Buturlina, w którym proszą o udzielenie specyficznej pomocy (zob. ilustracja 7.3). Miała ona polegać na przygotowaniu w Moskwie odpowiedniego pisma, sporządzonego przez szwedzkiego rezydenta w Moskwie Tomasa Knipera (przebywającego wówczas w ramach retorsji w areszcie). Miał on zaświadczyć o dobrym traktowaniu jego i pozostałych Szwedów przez Rosjan: „Na podsta-

[49] W historiografii rosyjskiej podkreśla się rzeź, której dokonał hetman wielki koronny Jan Tarnowski na jeńcach moskiewskich w 1535 r.; zob. М. Кром, *Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений*, Москва 2008, s. 59–83, 97–111. W kolejnym stuleciu holenderski prawnik i filozof Hugo Grotius – tworząc podwaliny prawa międzynarodowego – nie postulował objęcia ochroną żołnierzy, skupił się na najsłabszych: kobietach, dzieciach, starcach. Pozostawienie przy życiu winno także obejmować, niepodejmujących wrogich działań, duchownych, rolników, kupców, rzemieślników, artystów oraz studentów i naukowców. Zaproponował także rozszerzenie ochrony przedmiotowej ludności, przede wszystkim skupiając się na zakazie gwałcenia kobiet; zob. H. Grotius, *Trzy księgi o prawie wojny i pokoju*, tłum. i wyd. R. Bierzanek, Warszawa 1957, s. 271, 355–356, 359–363. Tezami Hugona Grotiusa zafascynowany był wielki reformator wojskowy król szwedzki Gustaw II Adolf, co przełożyło się na egzekwowanie w szeregach jego armii kształtującego się podówczas humanitarnego prawa wojny; zob. N.G. Cooper, *Gustavus Adolphus Military Justice*, „Military Law Review" 92 (1981), s. 131–132; S.R. Morris, *The Laws of War Rules by Warriors for Warriors*, „The Army Lawyer" [12] (1997), s. 5.

[50] У. Биргегорд, op. cit., s. 214. Rozwiązania takie stosowano już w czasie wojen z połowy XVII stulecia. Charakterystyczny jest zapis Janusza Radziwiłła w artykułach wojskowych z 1648 r.: „Kto bywa na koniu, bywa i pod koniem". W taki sposób hetman starał się przekonać żołnierzy do stosowania podstawowych zasad prawa humanitarnego; zob. *Janusza Radziwiłła hetmana polnego W. Ks. Litewskiego artykuły wojskowe*, [w:] *Polskie ustawy i artykuły wojskowe do końca XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1938, art. 60, s. 268.

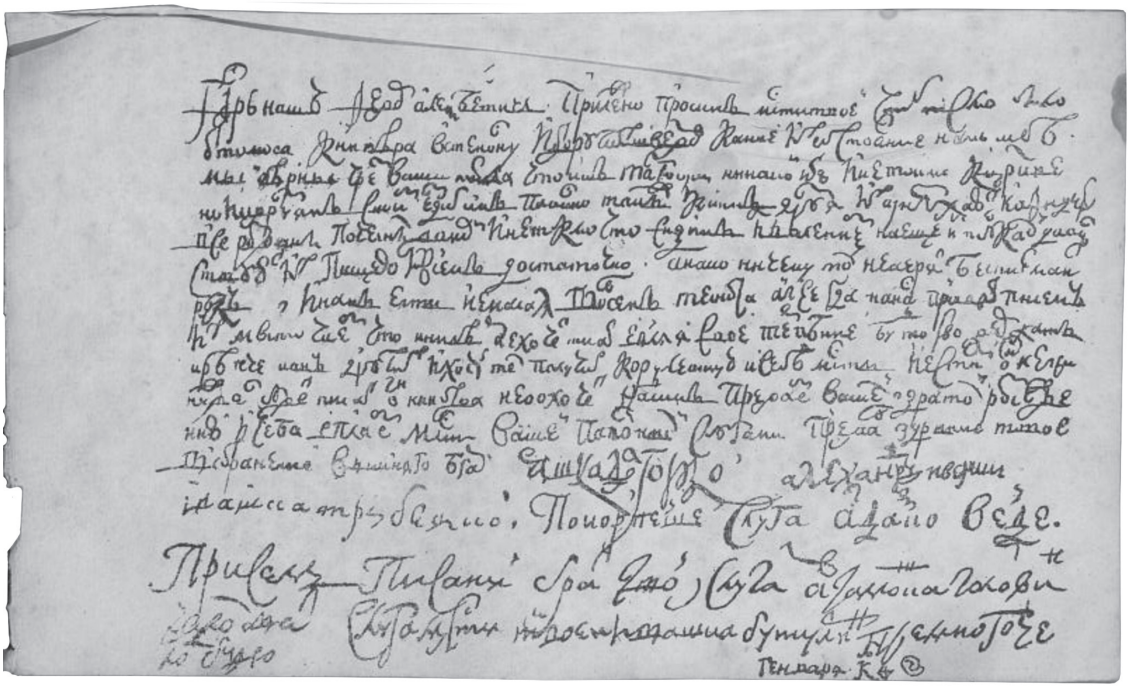

Ilustracja 7.3. Pismo rosyjskich generałów (w tym Adama Weyde) przebywających w szwedzkiej niewoli z prośbą o polepszenie losów jeńców przetrzymywanych w Rosji, [Sztokholm], 29 stycznia 1702 r.

Źródło: БАН, Собр. Петр. гал. № 112 [№ 97], л. 1.

wie waszych listów [tj. Fiodora Gołowina] jesteśmy przekonani, że nie mają oni żadnych trudności i nie tylko do cerkwi [tj. kirchy], ale także do swoich przyjaciół zezwolono im jeździć, jak również być odwiedzanymi przez swoich towarzyszy, a wszyscy oficerowie zostali rozlokowani w dobrych domach i utrzymują się nie tylko na własny koszt, lecz także otrzymują wyżywienie ze strony władz państwowych"[51].

Podsumowując, polityka szwedzka wobec rosyjskich jeńców doprowadziła do rozwoju zwyczaju międzynarodowego i wzmocnienia roli prawa humanitarnego podczas działań wojennych.

---

[51] Письмо русских генералов из шведского плена 29 января 1702 г., БАН, Собр. Петр. гал. № 112 [№ 97], л. 1–1об. Treść listu z inną datą – 24 stycznia 1702 r. – została zamieszczona w XIX-wiecznym rosyjskim czasopiśmie; zob. *Письмо русских пленных генералов из Стокгольма, 24 января 1702 г.*, „Русский вестник" 1 (1841), s. 284.

Rosyjskim jeńcom – mimo istniejących obostrzeń – bardzo przypadł do gustu Sztokholm. Ogólne warunki kwaterowania były tam znacznie lepsze niż w innych dotychczasowych miejscach pobytu. Kiedy do generałów doszły pogłoski, że Karol XII zamierza przenieść ich do różnych miast w Szwecji, wystosowali do niego 2 września 1701 r. błagalną suplikę. Dołgoruki, Trubecki, Buturlin, Gołowin i Weyde prosili o sprawiedliwe potraktowanie, gdyż odesłanie ze stolicy oznaczałoby dla nich „nieznośną melancholię, śmiertelny smutek i chorobę". Zwracali przy tym uwagę, że gdyby przyszło im umrzeć, to nie otrzymaliby stosownej posługi duchowej. Król przychylił się do tej prośby i poza Sztokholm przeniósł jedynie dowództwo saskie[52].

Najprawdopodobniej w połowie 1702 r. do grona wyższych dowódców kwaterujących w „domu generalskim" dołączyli na własną prośbę także Adam Weyde i książę Bagrationi[53]. Dla jeńców rozwiązanie takie było wręcz komfortowe, inaczej natomiast widzieli to zapewne królewscy doradcy i niektórzy wyżsi urzędnicy szwedzcy. Wkrótce Adamowi Weyde, Iwanowi Butirlinowi i Iwanowi Trubeckiemu ograniczono swobodę poruszania się nawet po kwaterze, nie pozwalając opuszczania swoich izb (drzwi były zamykane na klucz)[54].

Car Piotr I wobec braku odpowiednio wykwalifikowanej kadry dowódczej podjął już w styczniu 1702 r. starania zmierzające do wymiany jeńców. Szwedzi wyrażali jednak nieprzejednane stanowisko[55]. Dopiero w kwietniu 1703 r. został opublikowany rozkaz Karola XII, aby rosyjskich więźniów, z wyjątkiem generałów i księcia Andrzeja Chiłkowa, przewieźć na tereny przygraniczne. Wszystko wskazywało, że owa pierwsza wymiana jeńców niższych szarż może w niedalekiej przyszłości otworzyć szansę także na powrót generalicji. Tak się jednak nie stało za sprawą trzech generałów: Iwana Trubeckiego, Iwana Butirlina i Adama Weyde, którzy 2 maja 1703 r. podjęli próbę ucieczki. Ich zniknięcie zostało dosyć

---

[52] Ten wątek jest interesujący, gdyż tylko w Sztokholmie był jeden prawosławny ksiądz, który przebywał u rosyjskiego rezydenta – księcia Chiłkowa. Adam Weyde, mimo że był luteraninem, nie wyłączył się z tej supliki; zob. W.E. Svedelius, op. cit., s. 123–125; S. Lang, *Stadsgården och Ryssgården*, „Årsberättelser/Museienämnden" 43 (1964), 2, s. 106.

[53] *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 42, s. 121.

[54] Ibidem, № 44, s. 123.

[55] Weyde był uprzedzony o planach rosyjskich i już na początku 1703 r. w liście wyrażał nadzieję, że odniesione zwycięstwo w bitwie przez Rosjan pozwoli na wymianę jeńców. A.A. Weyde do F.A. Gołowina, [Sztokholm], 25 II 1703; «*А паче всего…*», № 1, s. 6.

szybko zauważone. W sztokholmskich kirchach bez zwłoki odczytano ogłoszenie o nagrodzie w gigantycznej wysokości 4000 talarów lubeckich za ujęcie rosyjskich zbiegów. W godzinach popołudniowych generałowie zostali schwytani w podstołecznych lasach. Na wolności byli około 12 godzin. Natychmiast odprowadzono ich do Sztokholmu i uwięziono. Weyde trafił do „ciasnej komórki" w domu burmistrza, strzeżonej przez silną straż[56]. Tym, co pchnęło więźniów do tego czynu, były stale pogarszające się warunki pobytu i brak reakcji ze strony władz na przesyłane przez nich w tej kwestii skargi.

Przebieg ucieczki opisała rosyjska historyk Galina Szebałdina, która wykazała, że akcja była starannie zaplanowana. Nieprzypadkowo została wybrana data ucieczki, gdyż w sobotę 2 maja przypadała Wielkanoc i niemal wszyscy mieszkańcy miasta, nie wyłączając strażników pilnujących jeńców, byli w świątyniach. Trubecki, Buturlin i Weyde przebili się na zewnątrz budynku, w którym mieszkali, przez ścianę pomieszczenia zajmowanego tam przez dwóch innych carskich oficerów (majora Andreasa Piela i kapitana Wasyla Friesa). Następnie wsiedli do oczekującej ich wynajętej karety i ruszyli za miasto. Jednakże po przejechaniu zaledwie trzech mil zostali ujęci, zakuci w kajdany i odstawieni z powrotem do Sztokholmu, wprost przed oblicze burmistrza (do jego domu). 3 maja w ratuszu odbyło się przesłuchanie uciekinierów, podczas którego oprócz rzucanych pod ich adresem obelg miano dopuszczać się wobec nich rękoczynów (ostatnia informacja nie została potwierdzona). Zgodnie z decyzją burmistrza Adam Weyde miał zostać zamknięty na 10 dni w niewielkiej celi w domu dla sierot, a później przeniesiony do więzienia. Pod ścisły areszt, do niewielkich pomieszczeń, trafili również dwaj pozostali generałowie, a także oficerowie, przez których pokój został przebity otwór na zewnątrz[57].

Doniesienia carskiego rezydenta nie odbiegały od rzeczywistości. Dopiero miesiąc po wydarzeniu, na początku czerwca 1703 r., generałów Trubeckiego i Buturlina przeniesiono do kwater na „gościnnym dworze" (budynku przeznaczonym na prowadzenie handlu, przechowywanie towarów i miejsce zatrzymywania się kupców). Już wcześniej mieszkali tam rosyjscy oficerowie, ale warunki przeniesionych nie uległy znaczącej poprawie. Buturlin otrzymał celę w przyzie-

[56] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 62–63; т. 4, ч. 2, приложения, № II: 203, s. 282.

[57] *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 62, s. 155–156; Г.[В.] Шебалдина, op. cit., s. 84–85. Por. С.А. Козлов, op. cit., s. 134.

miu, z jednym niewielkim okienkiem. Natomiast Adam Weyde odmówił przeprowadzki i jako mieszkanie wybrał pierwsze miejsce dotychczasowego aresztu, czyli wspomnianą wcześniej „ciemną komórkę" w domu burmistrza, gdzie jak zauważył Chiłkow, „w ciągu minuty w tym pomieszczeniu [wyczuwało się] powietrze takie jak w chlewie". Sam Weyde miał później stwierdzić, że w ciągu czterech miesięcy przebywania w odosobnieniu nie widział „ani człowieka, ani zwierzęcia", oprócz wachmistrza, który dwa razy na dzień przynosił mu jedzenie. Warunki, w jakich był więziony, sprawiły, iż znacznie podupadł na zdrowiu[58]. W ramach retorsji nie udzielono mu również pozwolenia na wyjścia do kirchy i udział w nabożeństwach[59].

Początkowo w celach z trzema uciekinierami nocowało po dwóch strażników. Po ich przeniesieniu z więzienia sytuacja nie uległa poprawie, co opisywał jeden z podejrzanych o udział w zorganizowaniu ucieczki – książę Chiłkow – w liście do Fiodora Gołowina z 24 lipca 1703 r.: „Warta [stoi] u mnie i u generałów wewnątrz [kwater], kto tylko podejdzie, wartownik natychmiast przy nim [staje] z załadowaną bronią. Zbiegów przesłuchiwali w ratuszu, żądając wskazania przywódcy, lecz oni nikogo nie wskazali (...). Tutaj Rosjan obwiniają bez powodu; rugają bezwstydnie i wyśmiewają się z nich (...). Kupców naszych zamęczyli ciężkimi pracami, nie biorąc pod uwagę moich sprzeciwów. Jest ich w Sztokholmie 160 osób"[60].

Dopiero 22 września Adam Weyde oraz pozostali uciekinierzy zostali przeniesieni na lepsze kwatery. Nowym domem był obiekt, w którym wcześniej przetrzymywano rosyjskich kupców, gdzie straż stała jedynie na klatce schodowej, dając jeńcom swobodę w zajmowanych przez nich pomieszczeniach[61]. Co więcej, władze szwedzkie zezwoliły na urządzenie tam cerkwi, umożliwiając prawosławnym

---

58 *Эпистолярное наследие русского резидента...*, № 59, s. 150; Г.[В.] Шебалдина, op. cit., s. 85; A.A. Weyde do F.A. Gołowina, [Sztokholm], 3 VIII 1703; *«А паче всего...*, № 5, s. 10.

59 *Эпистолярное наследие русского резидента...*, № 61, s. 153. Podobne ograniczenia spotkały także generałów Buturlina i Trubeckiego, którym zabroniono chodzić do cerkwi urządzonej w „domu generalskim". Takiego zakazu nie miał natomiast książę Chiłkow i carewicz Bagrationi.

60 Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 2, приложения, № II: 203, s. 282. Książę Chiłkow wspomina również o innej próbie ucieczki z więzienia. W 1702 r. w mieszkaniu generała lejtnanta Ludwiga von Hallarta znaleziono płótno, po którym ten miał zsunąć się z okna i zbiec, a także przygotowane na tę okazję konie i broń. Szwedzi jednak nie podjęli śledztwa i na całą sprawę spojrzeli przez palce; zob. *Эпистолярное наследие русского резидента...*, № 62, s. 156.

61 *Эпистолярное наследие русского резидента...*, № 66, s. 162; № 67, s. 164.

jeńcom uczestniczenie w życiu religijnym. Adam Weyde natomiast na powrót otrzymał prawo wyjść do kirchy[62].

W kolejnych latach los carskich więźniów nadal uzależniony był od polityki władz szwedzkich, które stosowały zasadę wzajemności, oceniając postępowanie Rosjan. Znana jest skarga przedstawiona w marcu 1704 r. przez generałów Trubeckiego i Weyde do władz szwedzkich z prośbą o możliwość wynajęcia domu oraz umożliwienie odbywania spacerów i wzajemnych kontaktów[63]. Niestety, podanie to zostało odrzucone. Z tego okresu zachował się list opatrzony datą 17 października 1704 r., napisany przez Adama Weyde do jego córki Elżbiety Justyny. Przesyłka ta przez władze szwedzkie została zatrzymana. Generał w bardzo osobistej korespondencji, wspominając o trudach czteroletniej już niewoli, podkreślał tęsknotę za córką, licząc jednocześnie na rychłe zwolnienie. Kończąc list, nie omieszkał pozdrowić i życzyć zdrowia także wszystkim pozostałym członkom rodziny, m.in. żonie, drugiej córce oraz babci obydwu dziewczynek (ilustracja 7.4)[64].

Latem 1705 r. większość jeńców przebywających w Sztokholmie, w tym generałowie, została rozesłana pod silną strażą do różnych miast szwedzkich z zakazem spotkań i rozmów z kimkolwiek. Potwierdza to list księcia Andrzeja Chiłkowa wysłany wówczas do Moskwy, w którym informował o zastosowanych represjach wobec więźniów rosyjskich, jako retorsjach za złe traktowanie szwedzkich jeńców Rosji. Jedną z form kary wobec przedstawicieli generalicji było wysyłanie ich ze Sztokholmu do innych miejsc w Szwecji. 2 października tego roku Adam Weyde został odesłany drogą lądową do miejscowości Gälve[65]. Warto zauważyć, że decyzja władz szwedzkich nie była przypadkowa, gdyż stanowiła odpowiedź na szpiegowskie działania podejmowane przez księcia Chiłkowa[66]. Po przenie-

62 Ibidem, № 71, s. 169.

63 S. Lang, op. cit., s. 108.

64 A.A. Weyde do E.J. Weyde, [Sztokholm], 17 X 1704, RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1521, nlb [k. 160].

65 *Письмо князя Хилкова из шведского плена, 1705 года*, [w:] П.И. Щукин, *Краткое описание Щукинского музея в Москве*, Москва 1895, s. 59–61; *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 83, s. 191; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 63; S. Lang, op. cit., s. 108; Г.В. Шебалдина, *«Северная война» резидента Хилкова*, [w:] *Гиштории российские, или Опыты и разыскания к юбилею Александра Борисовича Каменского*, сост. Е.В. Акельев, В.Е. Борисов, отв. ред. Е.Б. Смилянская, Москва 2014, s. 55.

66 Г.В. Шебалдина, *«Северная война» резидента Хилкова…*, s. 55.

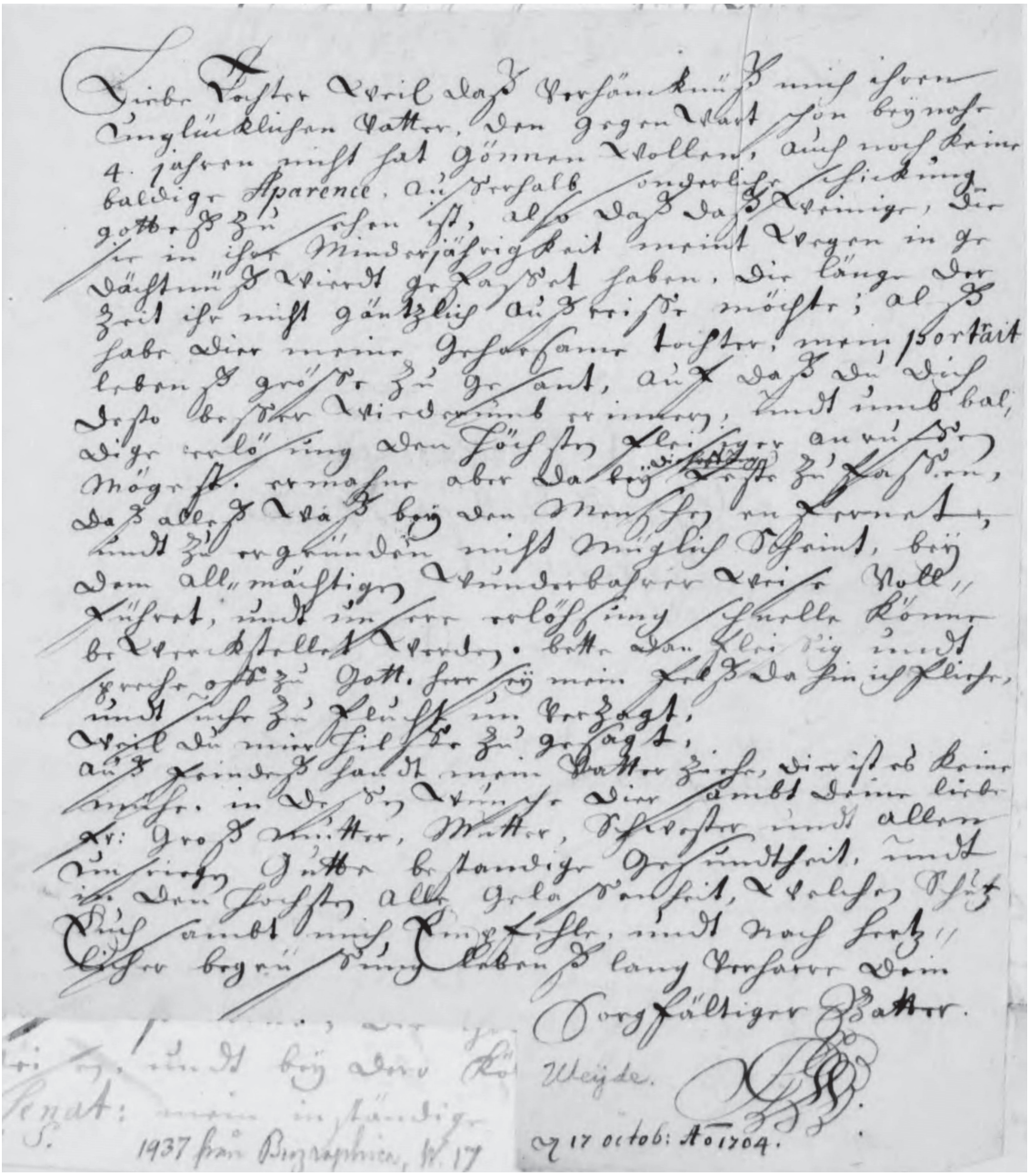

Ilustracja 7.4. List Adama Weyde do córki Elżbiety Justyny napisany w niewoli szwedzkiej, [Sztokholm], 17 X 1704

Źródło: RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1521, nlb. [k. 160].

sieniu jeńców poza Sztokholm znacznie pogorszyły się ich warunki bytowe – generał uskarżał się na zimno i brak światła dziennego. Potwierdził to księciu Chiłkowowi jeden z rosyjskich kapitanów, który miał okazję odwiedzić wówczas generała Weyde: „i jak go widział, nie mógł go poznać, że aż tak schudł i mieszka w pomieszczeniach dolnej kondygnacji mieszczących się w budynku zajmowanym przez gubernatora, które wcześniej pełniły funkcję piwnic, a teraz dla niego wybili tam okna i wstawili podwójne kraty i tam go osadzili”[67]. Po siedmiu miesiącach, podczas których nieustannie wysyłał protestacje, zdecydowano się przyznać mu lepszą kwaterę[68].

Na początku 1707 r. rosyjscy dowódcy na powrót zostali przewiezieni do stolicy. Zezwolono im na wzajemne odwiedziny, spacery oraz wyjścia do świątyń i łaźni. W tym czasie oficerowie organizowali nawet przyjęcia. Wiemy, że Weyde utrzymywał kontakty z przebywającym także w niewoli swoim przyszłym zięciem Piotrem Lefortem oraz księciem Dołgorukim[69].

Nie można wykluczyć, że powrót do stolicy wiązał się z kolejną próbą wymiany jeńców, którą aranżował Aleksander Mienszykow. Stosowna ku temu sytuacja nadarzyła się po zwycięskim starciu połączonych sił rosyjsko-sasko-polskich nad korpusem generała Arvida Mardefelta 18 (29) października 1706 r. pod Kaliszem, w którym udział wziął sam Mienszykow[70]. Ten ostatni w korespondencji do wicekanclerza Piotra Szafirowa z 30 października nadmienił, że wziętych wówczas do niewoli Szwedów oddał królowi Augustowi II. Działanie to miało przekładać się na ewentualne pośrednictwo króla polskiego w przeprowadzeniu wymiany jeńców, co też odnotował Szafirow: „Królewski rewers [Augusta II] racz pokazać w celu nadziei dla generałowej Weyde”[71]. Niestety i ta próba nie przyniosła spodziewanych rezultatów.

---

67 *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 83, s. 192; № 84, s. 197–198.

68 Г.В. Шебалдина, *Заложники Петра I…*, s. 120–121; С.А. Козлов, op. cit., s. 139.

69 P.H. Bruce, op. cit., s. 112.

70 Szerzej zob. В.А. Артамонов, *Победа генерала А.Д. Меншикова под Калишем в 1706 г.*, [w:] *Северная война, Санкт-Петербург и Европа в первой четверти XVIII в. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, декабрь 2006*, отв. ред. В.Е. Возгрин, Санкт-Петербург 2007, s. 262–275.

71 *Походная канцелярия вице-канцлеря Петра Павловича Шафирова: новые источники по истории России эпохи Петра Великого*, изд. подгот. Т.А. Базарова, Ю.Б. Фомина, сост., вступ. ст., коммент. Т.А. Базарова, ч. 1: *1706–1713 годы*, Санкт-Петербург 2011, № 13, s. 136.

Andrzej Chiłkow w liście wysłanym do Moskwy 18 maja 1708 r. pisze o kolejnej zsyłce ze Sztokholmu. Adamowi Weyde polecono w ciągu 2–3 dni być gotowym do opuszczenia miasta. Ostatecznie carski rezydent został odesłany do Örebro, a generał na pewien czas trafił do niewielkiego miasteczka Västerås[72]. Najprawdopodobniej z tego okresu pochodzi jego niedatowany list, adresowany wprost do króla szwedzkiego Karola XII, w którym uskarżał się na warunki panujące w miejscu uwięzienia, prosząc jednocześnie o zezwolenie na powrót do Sztokholmu, by móc odbywać karę więzienia jak pozostali rosyjscy generałowie. Oprócz tego jako gorliwy pietysta żalił się władcy, że jest źle traktowany przez Kościół luterański oraz miejscową gminę wyznaniową. Rzeczywiście, jak donosił 23 czerwca 1708 r. gubernator Gustaf Cronhielm, pokój generała był małym i zadymionym pomieszczeniem, dlatego zostało mu przydzielone nieco lepsze lokum, stosowne do zajmowanej pozycji[73]. Pomimo tego, że Weyde był luteraninem, nie miał łatwiej niż prawosławni jeńcy. Wręcz przeciwnie – Szwedzi traktowali go jako odstępcę i zdrajcę swojej religii[74]. Już po wielu latach – w 1719 r. – pomagając jeńcom szwedzkim, podkreślał, że sam zaznał wiele upokorzeń podczas niewoli w Szwecji[75]. Sądzimy, że większy problem z brakiem akceptacji wiązał się z pobytem w mniejszych miejscowościach – w kosmopolitycznym Sztokholmie Weyde nie czuł się źle.

Do początku 1710 r. pobyt generała Weyde w miasteczku Västerås przebiegał bezkonfliktowo[76]. Wówczas wybuchnął gwałtowny i osobisty spór z gubernatorem. Cronhielm tłumaczył się władzom w Sztokholmie z zaistniałej sytuacji w dwóch pismach z 17 marca i 4 kwietnia 1710 r. Według niego generał został zakwaterowany w zamku w apartamencie, ale miał prawo mieszkać w dowolnym miejscu

---

[72] П. и Б., т. 10, вып. 2, ред. Б.Б. Кафенгауз, Москва 1956, s. 687; Г.[В.] Шебалдина, *Заложники Петра I…*, s. 124, 165. Oprócz tego do Gälve wysłano księcia Dołgorukiego. W związku z powyższym najważniejszym z przedstawicieli carskiej generalicji pozostawionych w Sztokholmie okazał się książę Trubecki.

[73] O. Blomqvist, *A Clash of Kings: States, Captives and Loyalties during the Great Northern War*, s. 28, https://www.academia.edu/43221094/A_Clash_of_Kings_States_Captives_and_Loyalties_during_the_Great_Northern_War (dostęp 2.10.2020).

[74] A.A. Weyde do Karola XII, b.m. i d. [1708–1709?], RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1521, nlb.

[75] A.A. Weyde do A.H. Francke, Petersburg, 23 III 1719, AFSt/HA 173:22, Bl. 1–2v.

[76] *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 92, s. 214.

w mieście. Do jego dyspozycji w zamku była sień, atrium, sypialnia i drugi pokoik. Miał on możliwość odwiedzania gubernatora oraz chodzenia do świątyni, kiedy tylko miał na to ochotę. Miał prawo utrzymywania kontaktów z „porządnymi ludźmi" oraz towarzyszył gubernatorowi w podróżach tak wodą, jak i lądem. Z korespondencji wynika, że obawiano się jednak ucieczki generała i zdecydowano się przenieść go z piętra do mniejszego, tymczasowego mieszkania, które zajmował na początku pobytu (a zatem w maju i na początku czerwca 1708 r.). Zakazano mu również nieograniczonych kontaktów ze Szwedami i cudzoziemcami. Nowe rozwiązania wzbudziły duże niezadowolenie u Adama Weyde, który skarżył się, że go umieszczono w więzieniu. W rzeczywistości nowy apartament składał się z dużej sali, z komorą w środku. Generał uniósł się honorem i odmówił powrotu do lepszych pokoi, które po wprowadzeniu zabezpieczeń przed ucieczką, chciano na powrót przekazać do zamieszkania. Cronhielm zarzucał generałowi, że ten napisał nieprawdę oraz że jest „przepełniony złością i zgorzkniały", a jego zachowanie jest bardzo dziwne[77]. Niewątpliwie Adam Weyde był wówczas w złym stanie psychicznym. W marcu 1710 r. wdał się również w konflikt z lokajem gubernatora – Jeanem Christianem Bahrem (z pochodzenia Niemcem). Tenże oskarżył generała o kradzież rapieru[78].

Pomimo że 27 czerwca 1709 r. pod Połtawą wojska rosyjskie zadały druzgocącą klęskę armii Karola XII, a do niewoli rosyjskiej oprócz tysięcy żołnierzy dostała się znaczna liczba zdolnych oficerów i dowódców wyższego szczebla, nic nie zapowiadało przełomu w kwestii wymiany jeńców[79]. Szwedzki monarcha pozostawał nieustępliwy i nie godził się na oswobodzenie wodzów strony przeciwnej. Andrzej Chiłkow w korespondencji adresowanej do cara 22 grudnia 1709 r. akcentował, że po informacji o bitwie warunki się nawet pogorszyły, co przejawiało się całkowitym zakazem pisania i wysyłania listów. W ocenie księcia starano się w ten sposób udowodnić, że sytuacja Szwecji nie jest tragiczna, jednak opinia mieszkańców

[77] W.E. Svedelius, op. cit., s. 140–143.

[78] Riksarkivet, Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t, Skrivelser från landshövdingar, 22, sygn. 17, karty niepaginowane.

[79] *Полтавская битва 27 июня 1709 года. Документы и материалы*, отв. ред. Е.Е. Рычаловский, Москва 2011, № 337, s. 439–452; № 340, s. 454–478; Т.А. Базарова, *«Долгая дорога домой»: Возвращение русских военнопленных в 1710 г.*, [w:] *Санкт-Петербург и страны Северной Европы. Материалы восемнадцатой ежегодной конференции (12–13 апреля 2016 г.)*, ред. В.Н. Барышников, П.А. Кротов, № 18 (1–2), Санкт-Петербург 2017, s. 66.

Sztokholmu miała być jednoznaczna – początkowe niedowierzanie zamieniło się w powszechne przygnębienie, kiedy sekretarz kancelarii królewskiej Joasis Cederhielm przybył do stolicy i potwierdził informację. Arystokracja, szlachta i mieszczanie dążyć mieli do pokoju, gdyż Rosja zdobyła wielu jeńców – chciano tym osobom umożliwić powrót do domu. Karol XII miał być jednakże całkowicie przeciwny jakimkolwiek ustępstwom[80].

Zmianę nastawienia Karola XII spowodowała dopiero zwycięska kampania wojsk rosyjskich z lat 1709–1710. Szeroko zakrojona ofensywa pozwoliła wówczas opanować m.in. Rygę, Dünamünde, Wyborg, Rewel, Kexholm i Arensburg. Piotr I i jego doradcy silnie powiązali obydwie kwestie – kapitulacje Wyborga i Rygi połączono z wymianą przedstawicieli najwyższego dowództwa. W deklaracjach dotyczących poddania tych dwóch twierdz na tzw. *accord* (porozumienie) znalazł się zapis mówiący o wypuszczeniu żołnierzy znajdujących się tam garnizonów dopiero po dokonaniu wspomnianej wymiany generalicji[81]. Adama Weyde i księcia Chiłkowa przewieziono niezwłocznie do Sztokholmu. Generał był w stolicy już 3 maja i dziękując władzom za przeniesienie, prosił jednocześnie o ukaranie gubernatora Cronhielma[82]. Następnie generała przetransportowano w lipcu 1710 r. do Björkösund, a 1 sierpnia przybył on do Rewla, który jeszcze znajdował się w rękach szwedzkich (do września)[83]. Niestety, powrót generała Weyde do ojczyzny nieco się przedłużył się, gdyż propozycja wymiany na generała Adama Lewenhaupta (Löwenhaupta) nie została zaakceptowana. Charakterystyczne, że to przedstawiciel reprezentujący społeczność szwedzką przebywającą w niewoli rosyjskiej – kanclerz hrabia Karol Pieper – dążył do tej właśnie wymiany, natomiast Piotr I, przychylając się do zdania wysłanników Polski i Saksonii (Friedricha

[80] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 65. Jeszcze w lipcu 1709 r. Karol XII skierował do Rady Państwa w Sztokholmie list informujący o bitwie pod Połtawą, w którym znajdował się rozkaz dotyczący przeprowadzenia poboru rekrutów oraz formowaniu nowych oddziałów piechoty i kawalerii; zob. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*, упоряд. С. Павленко, т. 2, s. 514–515.

[81] П. и Б., т. 10, вып. 2, s. 619, 681–682.

[82] *Carl Pipers och Carl Gustaf Rehnschiölds mottagna brev 1709–1713*, utgivare L.O. Berg, Stockholm 1997, s. 65; W.E. Svedelius, op. cit., s. 143–144.

[83] I. Maier, O. Jansson, L. Bruzelius, *Försökte ryske residenten furst Andrej Chilkov fly ur svensk fångenskap under det Stora nordiska kriget?*, „Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures" 61 (2020), s. 17.

Vitstuma von Eckestädta) oraz Danii (Justa Juela), był jej zdecydowanie przeciwny. Zdaniem cudzoziemców Adama Weyde należało wymienić na znajdującego się w niewoli rosyjskiej, niedawnego dowódcę garnizonu ryskiego generała gubernatora Nilsa Strömberga, który posiadał znacznie mniejsze doświadczenie bojowe i popularność wśród Szwedów niż generał Lewenhaupt. Było to całkowicie zrozumiałe i pragmatyczne stanowisko, albowiem w trakcie toczącej się nadal wojny ostatni z królewskich generałów mógł okazać „swojej ojczyźnie znacznie więcej zasług" niż obrońca Rygi[84]. W tym czasie Weyde był przerzucany z miejsca na miejsce, a jego ostatnim przystankiem był Sarvlax (położony około 50 km na wschód od Helsinek, w pobliżu miejscowości Pernå). Aby się tam dostać, podróżował statkiem po Morzu Bałtyckim m.in. z siostrą Karola XII (i przyszłą królową) Ulryką[85]. Ostatecznie strona szwedzka przystała na carskie warunki, zgadzając się wypuścić generała Weyde w zamian za Strömberga[86].

Po długich rokowaniach ustalono, na jakich zasadach miała odbywać się wymiana. W pierwszej kolejności w 1710 r. powrócił do ojczyzny generał-major Iwan Buturlin (w zamian za generała majora Johanna Augusta Meyerfeldta). Wkrótce Szwedzi wypuścili także Adama Weyde, wymieniając go na wziętego do niewoli

[84] *Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарьлза Витворта, и секретаря его Вейсборда с 1708 г. по 1711 г.*, [w:] СИРИО, т. 50, Санкт-Петербург 1886, № 146, s. 380. Zob. też: W.E. Svedelius, op. cit., s. 155–158. Adam Ludwig Lewenhaupt (Löwenhaupt) (1659–1719) był jednym z najznakomitszych wodzów armii Karola XII. W latach 70.–80. XVII w. zdobywał wykształcenie na uniwersytetach w Lundzie, Uppsali i Rostocku. W 1684 r. jako dyplomata szwedzki przebywał w Moskwie. Od 1685 r. rozpoczął karierę wojskową – początkowo w Bawarii, biorąc udział w kampaniach wojennych przeciwko Turcji. W kolejnych latach dosłużył się stopnia majora w armii Republiki Zjednoczonych Prowincji. W 1697 r. powrócił do Szwecji. Od samego początku zaangażowany był w działania wojenne z Rosją. W 1703 r. mianowany został przez Karola XII dowódcą wszystkich wojsk szwedzkich we wschodnich prowincjach bałtyckich. Rok później awansowano go do stopnia generała lejtnanta, a w 1705 r. już jako generał piechoty objął stanowisko gubernatora Rygi. W 1708 r. poniósł dotkliwą porażkę w bitwie z wojskami rosyjskimi pod Leśną, kiedy próbował ze swoim korpusem przebić się do operującego na Ukrainie Karola XII. Wziął udział w zwycięskiej dla Rosjan bitwie pod Połtawą w 1709 r., gdzie wraz z innymi wysokimi dowódcami szwedzkimi dostał się do niewoli. Pomimo wielu prób podejmowanych przez władze szwedzkie (w tym króla Karola XII i jego następczynię królową Ulrykę) nigdy nie wrócił do ojczyzny i zmarł jako jeniec w Moskwie w lutym 1719 r.; szerzej zob. G. Artéus, *Adam Ludwig Lewenhaupt*, https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=11268 (dostęp: 18.02.2021).

[85] I. Maier, O. Jansson, L. Bruzelius, op. cit., s. 30.

[86] Ю. Юль, op. cit., s. 234.

wspominanego Nilsa Strömberga (carewicza Aleksandra Bagrationiego i księcia Trubeckiego zamierzano wymienić na hrabiego Karola Pipera, a księcia Dołgorukiego i Awtamona Gołowina na feldmarszałka Karola Rehnskölda)[87]. 5 października 1710 r. z portu w Sztokholmie odbił statek, na którego pokładzie znajdowali się odesłani do ojczyzny oficerowie, podoficerowie i carscy szeregowcy oraz bagaż Adama Weyde – „dwa kufry z rupieciami"[88]. Tak oto generał opuścił Sarvlax dopiero w roku 1711 i – jak podaje duński wysłannik przy carskim dworze Just Jules – 16 (27) stycznia stanął w zupełnie nowym dla siebie mieście – Sankt Petersburgu. W wymianę zaangażowany był ponownie Aleksander Mienszykow. To on złożył obietnicę generałowej Justynie Weyde, że dopełni wszelkich starań, aby jej mąż wrócił jak najszybciej do domu[89]. Warto zauważyć, że Adam Weyde miał dużo szczęścia w związku ze swoim powrotem, gdyż hrabia Piper, decydujący o losie wszystkich szwedzkich jeńców w Rosji, zmienił zdanie w kwestii wzajemnego zwalniania więźniów. Jak donosił 1 maja 1711 r. do Moskwy książę Chiłkow, Piper

87 Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 4, ч. 1, s. 65. Jak już nadmieniono, ostatnie dwie wymiany nie doszły do skutku, gdyż w drodze powrotnej do Rosji 3 lutego 1711 r. na wyspie Piteå w Zatoce Botnickiej zmarł carewicz Imeretyński. Z kolei wieziony w stronę rosyjskich granic książę Jakow Dołgoruki 3 czerwca 1711 r. postanowił wykorzystać nieuwagę szwedzkiej eskorty i wraz z 44 pozostałymi jeńcami rosyjskimi opanował szwedzki okręt, który skierował w stronę Rewla. Wydarzenia te spowodowały, że Szwedzi postanowili zawiesić dalszą wymianę jeńców, w związku z czym Iwan Trubecki i Awtamon Gołowin odzyskali wolność dopiero siedem lat później, w zamian za wypuszczenie feldmarszałka Karola Rehnskölda. Z niewoli nigdy nie powrócił Andrzej Chiłkow, który zmarł w 1716 r. w Vesterås. W 1718 r. jego ciało zostało sprowadzone do Sankt Petersburga i pogrzebane w klasztorze św. Aleksandra Newskiego. Szerzej zob. [Е. Тыртов], *История о князе Якове Федоровиче Долгорукове. С прибавлением сведения о других знаменитых мужах славной фамилии князей Долгоруких*, ч. 2, Москва 1808, s. 9–10; П. и Б., т. 11, вып. 2, ред. Б.Б. Кафенгауз, А.И. Андреев, Л.А. Никифоров, Москва 1964, s. 381–382; С.А. Козлов, op. cit., s. 153–164.

88 Т.А. Базарова, op. cit., s. 68. Na okręt załadowano również wielkogabarytowe bagaże (karetę z szorami, sanie oraz telegę skarbową), należące do mającego wkrótce także powrócić do Rosji Andrzeja Chiłkowa. Bagaż Adama Weyde został odesłany ze Szwecji w całości, w przeciwieństwie do pozostawionych w zdobytej przez Rosjan Rydze rzeczy należących do Nilsa Strömberga. Jest to o tyle istotne, gdyż Szwed czynił zarzuty stronie rosyjskiej, że jego wymiana na generała Weyde nie odbyła się w sposób zgodny z zasadą równości – właśnie poprzez zatrzymanie bagaży jednego z wymienianych jeńców; zob. *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 103, s. 239; № 106, s. 242.

89 Ю. Юль, op. cit., s. 234. Por. J. Juel, *En rejse til Rusland under Tsar Peter: Dagbogoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, København 1893, s. 326; I. Maier, O. Jansson, L. Bruzelius, op. cit., s. 30.

wydał słowny rozkaz członkom Senatu, aby wstrzymano jakąkolwiek wymianę aż do jego powrotu. Kanclerz nie chciał, by Weyde został zwolniony, i starał się temu zapobiec. Było jednak już za późno, gdyż odpowiednie decyzje zapadły, a sam generał już dawno znajdował się w ojczyźnie, biorąc wówczas udział w kampanii wojennej przeciwko Turcji (szerzej o tym w dalszej części książki)[90].

W tym kontekście należy podkreślić, że sukces dyplomatyczny można powiązać z osobą Adama Weyde, który odegrał rolę pośrednika w rosyjsko-szwedzkich negocjacjach. Być może wynikało to z jego luterańskiego wyznania oraz kompetencji językowych i wojskowych[91]. Zachowały się bowiem pisane przez niego w lipcu 1710 r. memoriały, których adresatem były władze szwedzkie. W dwóch dokumentach, datowanych na 12 lipca, znalazła się informacja związana z ewentualnym oswobodzeniem i odesłaniem do Szwecji generała Lewenhaupta[92]. W innym memoriale, opatrzonym tą samą datą, Weyde proponował swoje pośrednictwo w związku z ewentualną wymianą jeńców. Generał miał zapoznać się z wykazem żołnierzy i osób cywilnych znajdujących się w Sztokholmie oraz postarać się ustalić, ilu Szwedów znajduje się w Rosji. Przebywający w Sztokholmie jeńcy mieli zostać odesłani na okrętach do Sankt Petersburga[93]. W tym okresie strony konfliktu zdołały osiągnąć porozumienie związane z wymianą przetrzymywanych u siebie najwyższych dowódców wojskowych. Wszystko wskazuje, że w działania te wtajemniczony był właśnie Adam Weyde, który w memoriale z 18 lipca uskarżał się, że nie został przydzielony mu jeszcze „pojazd", czyli statek mający przetransportować go do Rosji. Równocześnie prosił, aby jego sprawa nie była „hamowana"[94].

Niewola była bardzo ciężkim okresem, który generała nadwyrężył fizycznie i psychicznie. W kolejnych latach jego życia możemy dostrzec troskę o los jeńców strony przeciwnej, gdyż często wstawiał się u Piotra I za luterańskimi żołnierzami szwedzkimi więzionymi w Rosji. Opiekę nad nimi roztaczał za pośrednictwem pietystów (zob. rozdział 13). Był również odpowiedzialny za pieczę nad najważ-

[90] *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 98, s. 224.

[91] Uprawdopodabnia tę hipotezę fakt, że jeszcze w 1719 r. wpływowi protestanci zwracali się do Adama Weyde z prośbą o zapewnienie opieki nad protestanckimi jeńcami szwedzkimi znajdującymi się w Rosji; zob. A.H. Francke do A.A. Weyde, Halle, 4 III 1719, AFSt/HA 173: 18, Bl. 1–3.

[92] Memorial, 12 VII 1710 [nr 1], RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1521, nlb.

[93] Memorial, 12 VII 1710 [nr 2], RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1521, nlb.

[94] Memorial, 18 VII 1710, RA, Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t, M 1521, nlb.

niejszymi jeńcami – jak Karol Gustaw Rehnskiöld[95]. W Rosji zostawił jedną dorastającą córkę oraz mające zaledwie rok niemowlę. Rodzina była pozbawiona regularnego wsparcia finansowego ze strony państwa, a luterańska ludność Szwecji wyraźnie dawała odczuć, że uważa go za zdrajcę (zob. tabela 3). Również postawa Piotra I jest charakterystyczna, gdyż ostatecznie blokował wymianę dawnego przyjaciela, uważając, że Löwenhaupt jest zdolnym dowódcą. Ponaddziewięcioletnia rozłąka osłabiła więzy łączące go z carem i oficerami. Stawało się jasne, że Weyde będzie musiał od nowa zapracować na dawną pozycję. Miała mu w tym pomóc uważna obserwacja funkcjonowania państwa szwedzkiego, którą to wiedzę wykorzystywał później w propozycjach dotyczących modernizacji Rosji.

Wykres 6. Schematyczne przedstawienie na osi czasu warunków, w jakich generał Adam Weyde przebywał w niewoli szwedzkiej w latach 1700–1711

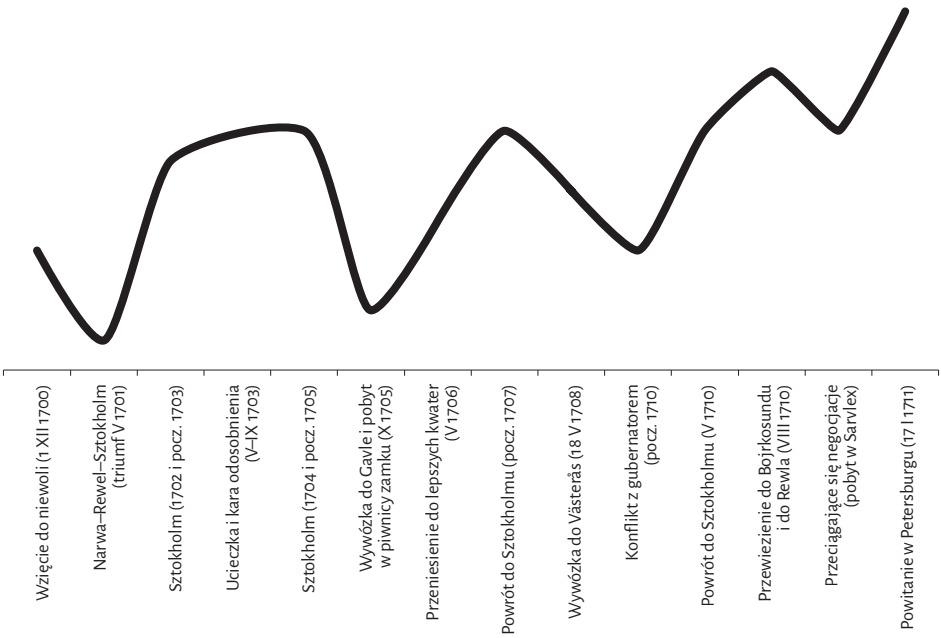

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów wykorzystanych w rozdziale 7.

[95] P.H. Bruce, op. cit., s. 189.

8. POWRÓT DO SŁUŻBY

8.1. Kampania dunajska

Powrót Adama Weyde po wieloletniej niewoli był niezwykle istotny, gdyż w tym czasie Piotr I, nie zważając na toczącą się wojnę ze Szwecją, zaangażował się w równoległy konflikt zbrojny z Turcją. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że do rozpoczęcia działań wojennych na tym froncie dążył również Karol XII, który po klęsce pod Połtawą znalazł schronienie na terytorium tureckim w Benderach[1]. Jak zauważył rosyjski historyk Lubomir Bieskrowny, do wciągnięcia Rosji w wojnę z Turcją parły również inne państwa: Cesarstwo, Francja i Anglia[2]. Dla strony tureckiej zwycięstwo połtawskie oraz nieustanne umacnianie pozycji przez Rosję na opanowanych przed ponad dekadą terytoriach nad Morzem Azowskim stanowiło zbyt czytelne sygnały, aby można je było zlekceważyć (zob. mapa 1). Szczególnie groźna wydawała się perspektywa rosyjskiej ingerencji na Bałkanach w obronie mieszkających tam wyznawców religii prawosławnej. W związku z powyższym 9 listopada 1710 r. wielka rada, składająca się z ulemów, wysokich dowódców armii i wezyrów, w obecności sułtana Achmeda III, tuż po odczytaniu stosownego manifestu zdecydowała o przystąpieniu do działań wojennych przeciwko Rosji[3].

---

[1] R.M. Hatton, *Charles XII in Turkey "Narrative of the King of Sweden's movements 1709–1714 (?)"*, „Tarih Araştırmaları" 1 (1957), s. 83–142; S.A. Nilsson, *De svensk-turkiska förbindelserna före Poltava*, „Scandia. Tidskrift för historisk forskning" 22 (1953–1954), h. 2, s. 113–163.

[2] Л.Г. Бескровный, op. cit., s. 218.

[3] В.А. Артамонов, *Дунайский поход Петра I. Русская армия в 1711 г. не была побеждена*, Москва 2015, s. 10.

Wieść o tym doszła do Moskwy 20 grudnia, jednak dopiero w lutym 1711 r. Turcja wypowiedziała Rosji wojnę oficjalnie[4].

Adam Weyde tuż po przybyciu do Sankt Petersburga ruszył do Moskwy, aby spotkać się z rodziną, tak wyczekującą jego powrotu. Dotarł do stolicy 21 stycznia 1711 r., lecz nie zaznał tam długo spokoju z uwagi na carskie plany wojenne[5]. Już pod koniec marca 1711 r. generał wraz z wojskiem opuścił miasto. Armia rosyjska skierowała się do Smoleńska, ale z uwagi na trudności drogowe i złą pogodę pociągnęła ostatecznie do Kijowa, który miał stanowić etap w dalszym marszu na południe[6]. Piotr I podjął decyzję o wyprowadzeniu uderzenia na Bałkany w stronę Dunaju, przy czym trasa przemarszu jego wojsk miała biec przez ziemie Rzeczypospolitej, gdzie zamierzano przygotować stosowne magazyny żywnościowe. Zgodnie z poczynionymi ustaleniami dyplomatycznymi w rozpoczynającej się właśnie wojnie obiecali wesprzeć go militarnie hospodarowie Mołdawii i Wołoszczyzny: Konstanty Brankowan i Dymitr Kantemir, dotychczasowi lennicy Porty. Obiecywali oni przygotować zaopatrzenie i wystawić wojsko liczące 40 tys. żołnierzy. Z pomocą mieli przyjść także Serbowie i Czarnogórcy[7].

Dla Adama Weyde, który spędził dekadę w szwedzkiej niewoli, co przekładało się na oczywisty brak jego uczestnictwa w najbardziej spektakularnych sukcesach odnoszonych przez przechodzącą nieustannie proces transformacji armię Piotrową (opanowanie nadbałtyckich twierdz przeciwnika w latach 1702–1710, bitwy pod Leśną – 1708 r. i Połtawą – 1709 r.), udział w rozpoczynającej się kampanii wojennej był niezwykle istotny pod wieloma względami. Przed wodzem rysowała się możliwość odnowienie dawnych relacji z carem, a także z przedstawicielami generalicji. Były jeniec szwedzki mógł na powrót wykazać swoje walory organi-

[4] ПСЗРИ, т. 4, № 2322.

[5] П. и Б., т. 11, вып. 1, ред. Б.Б. Кафенгауз, А.И. Андреев, Л.А. Никифоров, Москва 1962, s. 468. W liście z 29 kwietnia 1711 r. (kiedy uczestniczył już w działaniach wojennych przeciwko Turcji) nadmienił, że gdyby po przybyciu z niewoli do Sankt Petersburga otrzymał rozkaz od cara, aby stawić się w szeregach armii, wykonałby go bez zwłoki, nie przyjeżdżając do swojego domu w Moskwie; zob. А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года. (Прутская операция)*, [w:] *Сборник военно-исторических материалов*, ред., предисл. А.З. Мышлаевский, т. 12, s. 86; П. и Б., т. 11, вып. 1, s. 473.

[6] W.F. Rakowski, *Pamiętniki Wielkiej Wojny Północnej*, oprac. M. Nagielski, M. Wagner, Warszawa 2002, s. 140.

[7] Л.Г. Бескровный, op. cit., s. 219. Szerzej zob. В.А. Артамонов, *Дунайский поход…*, s. 10–15.

zacyjne i dowódcze, a także wykorzystać wiedzę z zakresu wojskowości zdobytą w trakcie wieloletniej niewoli. Nie można wykluczyć, że generał Weyde miał również pewne obawy, czy będzie w stanie odnaleźć się na froncie po tak długiej rozłące z przymiotami przynależnymi Marsowi. Odpowiedź na to pytanie przyszła bardzo szybko, ponieważ carski współpracownik stał się jedną z kluczowych osób w sztabie dowódczym kierującym działaniami w wojnie z Turcją.

Piotr I nie zapomniał o przyjacielu, którego ponownie włączył do swojego najbliższego otoczenia. Świadczy o tym siedmiopunktowa rezolucja, przedstawiona 13 kwietnia 1711 r. w Łucku przez generała-feldmarszałka Borysa Szeremietiewa, odpowiedzialnego za całość kampanii wojennej przeciwko Turcji. Dotyczyła ona objęcia trzech dywizji dotychczas dowodzonych przez Aleksandra Mienszykowa, Nikitę Repnina i Ludwiga von Hallarta. Szeremietiew wyznaczył na dowódcę tych związków taktycznych dwóch ostatnich oraz Adama Weyde[8]. Był to dla niego zatem swoisty powrót do służby na równie wyeksponowanym stanowisku – miał bowiem dowodzić częścią starych, formowanych przez siebie pułków[9]. Oczywiście otrzymane jednostki nie były takie same jak te dowodzone w 1700 r. (porównaj wykres 5 z tabelą 4), spora też była rotacja oficerów pomiędzy pułkami. Łącznikiem starego z nowym był pułk Lefortowski.

Dokonany wybór oczywiście musiał być zaakceptowany przez władcę i stanowił wielką nobilitację dla Adama Weyde. Ten swoją wdzięczność wyraził w liście do cara z 29 kwietnia 1711 r. z miejscowości Kołki (położonej na terenie Rzeczypospolitej). Poinformował władcę, że wiadomość o nominacji otrzymał 22 kwietnia, a powierzoną sobie dywizję „namierzył" właśnie w okolicach miejscowości Kołki 28 kwietnia (ciągnęła ona za pozostałymi oddziałami zmierzającymi w stronę granicy z Turcją). W jej składzie znajdowało się osiem pułków piechoty:

---

[8] И.И. Голиков, *Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранныя из достоверных источников и расположенныя по годам*, т. 15, Москва 1843, № 1283, s. 196–197; Б.П. Шереметев, *Фельдмаршал граф Б.П. Шереметев, Военно-походный журнал 1711 и 1712 гг.*, ред. А.З. Мышлаевский, Санкт-Петербург 1898, s. 18. Ostatecznie podczas wyprawy w armii rosyjskiej nastąpiło wydzielenie czterech dywizji piechoty, dwóch korpusów kawalerii, osobnej „brygady gwardyjskiej" oraz artylerii. Szerzej o funkcjonowaniu poszczególnych jednostek w dalszej części rozdziału.

[9] Zmiany dowódców poszczególnych dziewięciu pierwotnych pułków dywizji miały miejsce choćby w 1706 r.; zob. А.З. Мышлаевский, *Северная Война на Ингерманландском и Финляндском…*, приложения, № 6, s. 332–333.

Astrachański, Ingermanlandzki, Iwangorodzki, Koporski, Lefortowski, Rentzla (Saksoński), Tobolski i nowo sformowany Grenadierski Weyde (jego bezpośrednim dowódcą został mianowany właśnie generał – zob. wykresy 7, 9–10)[10]. Należy podkreślić, że już w trakcie wyprawy nastąpiły nieznaczne zmiany w składzie tego związku taktycznego – wydzielono z niego pułki Astrachański i Ingermanlandzki, które wspólnie z pułkami Preobrażeńskim i Siemionowskim stanowiły wydzielone jednostki, tzw. brygadę gwardyjską (w trakcie odwrotu armii rosyjskiej przesunięto je do ariergardy). W ich miejsce włączono do dywizji pułk Rostowski, by we wrześniu tego roku, już po zakończeniu kampanii wojennej, zamienić go pułkiem Szlisselburskim, znajdującym się podczas wyprawy nad Dunaj w dywizji księcia Repnina[11].

Już na początku kampanii Weyde zwrócił uwagę na zbyt wolne tempo marszu, przy czym nie dokonał dokładnego rozpoznania przyczyn tej okoliczności i nie zażądał (nie chcąc wyjawić w liście przyczyny) sprawozdania od formalnie dowodzącego wówczas dywizją generała-majora Aleksieja Gołowina[12]. Spowolnienie marszu dywizji podległej Adamowi Weyde zostało szybko nadrobione, o czym donosił on carowi z Ostroga już 10 maja tego roku. Oprócz tego informował władcę o otrzymaniu wieści, że Turcy przerzucili dwa mosty przez Dunaj, a także o sytuacji panującej w Benderach, gdzie przeciwko Karolowi XII buntowali się skierowani do jego ochrony tureccy janczarzy (jego też miał często odwie-

[10] ВЭ, т. 3, s. 274–275. W pułkach dywizji Adama Weyde znaleźli się nowo powołani rekruci, których należało dopiero uczyć „dyscypliny wojskowej". Sam generał miał duże obawy związane z możliwością ich szybkiego wyszkolenia. Szerzej zob. *Журнал или поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштатского мира. Напечатан с обретающихся в Кабинетном архиве списков, правленных собственною рукою Его Императорскаго Величества*, ч. 1, Санкт-Петербург 1770, s. 331; А.З. Мышлаевский, *Петр Великий. Война в Финляндии в 1712–1714 годах. Совместная операция сухопутной армии, галерного и корабельного флотов*, Санкт-Петербург 1896, s. 23; В.А. Артамонов, *Русско-турецкая война 1710–1713*, Москва 2019, s. 69. W późniejszym czasie liczba jednostek dywizji generała Weyde ulegała zmianie; przykładowo w 1713 r., kiedy jego związek taktyczny został ostatecznie przerzucony na północ kraju, było to tylko sześć pułków: Grenadierski, Lefortowy, Szlisselburski, Rentzla (Saksoński), Tobolski i Koporski; zob. А.З. Мышлаевский, *Северная Война на Ингерманландском и Финляндском…*, приложения, № 35, s. 395–396.

[11] Zob. А.З. Мышлаевский, *Северная Война на Ингерманландском и Финляндском…*, приложения, № 15, s. 292; № 21, s. 360–363; В.А. Артамонов, *Дунайский поход…*, s. 48; idem, *Турецко-русская война…*, s. 69.

[12] А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года…*, № 71, s. 85–86; № 28, s. 332.

dzać poseł francuski[13]). Tego samego dnia generał wysłał informację do generała-feldmarszałka Borysa Szeremietiewa, w której uskarżał się na zastane w Ostrogu zbyt małe zapasy żywności, niewystarczające na potrzeby dywizji[14]. Owe braki starano się szybko nadrobić. W liście datowanym na 19 maja car polecał kierować się Adamowi Weyde w stronę Dniestru i zakładać jednocześnie magazyny żywnościowe. Znamienna w tej korespondencji była również decyzja monarchy, wyznaczająca go dowódcą całej piechoty pod nieobecność kierującego całością wyprawy generała-feldmarszałka Borysa Szeremietiewa (ten dokonywał częstych zwiadów kawaleryjskich i nie zawsze był w kwaterze głównej)[15].

Kolejnym miejscem na trasie pochodu dywizji generała Weyde był Bar, skąd 30 maja poinformował cara o stałym kontakcie z dowódcami pozostałych dywizji oraz o podejmowanych działaniach polegających na zdobywaniu prowiantu. Po dokonanym rozpoznaniu podkreślił, że nad Dniestrem należy spodziewać się kłopotów z zaopatrzeniem. Sugerował również, aby wszystkie trzy dywizje zmieniły wyznaczoną przez cara marszrutę i pociągnęły w stronę Dniestru, wprost na Jampol, omijając Bracław, gdzie miały połączyć się w siłami prowadzonymi przez generała-feldmarszałka Borysa Szeremietiewa. Zmiana trasy pozwoliłaby zaoszczędzić dziesiątki mil zbędnej drogi[16]. Ostatecznie 12 czerwca dywizja Adama Weyde dotarła nad Dniestr, gdzie wkrótce przybył również sam car, który wcześniej, 16 kwietnia, ruszył na Jaworów i miał dołączyć do generała podczas marszu (decyzja ta uległa jednak zmianie)[17]. Tymczasem Adam Weyde działał zgodnie z rozkazem Piotra I, który jeszcze 7 czerwca polecił mu zbudować most przez Dniestr, kierując jednocześnie do generała „chorążego Gubariewa, który wcześniej podczas wypraw zawsze stawiał mosty na przeprawach"[18]. Ogólny

[13] Ibidem, № 82, s. 95–96. Szerzej o sytuacji Karola XII w Turcji: J.D. Hultman, *O panowaniu Karola XII…*, s. 42–58.

[14] А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года…*, № 83, s. 96–97.

[15] П. и Б., т. 11, вып. 1, s. 237; И.И. Голиков, op. cit., № 1301, s. 209.

[16] А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года…*, № 104, s. 113–114. Koncepcję tę zrealizowaną w praktyce, gdyż wojsko przeszło przez miejscowość Soroki nad Dniestrem, położoną naprzeciwko Jampola. Obie osady oddalone są od siebie o 10 km.

[17] *Журнал, или поденная записка…*, s. 332, 335; *Письма и указы Императора Петра I к разным лицам. Письма и указы особ царского семейства и письма сотрудников Петра I*, [w:] СИРИО, т. 11, Санкт-Петербург 1873, № 16, s. 195.

[18] П. и Б., т. 11, вып. 1, s. 279.

Tabela 4. Liczba żołnierzy (bez sztabu oficerskiego) wchodząca w skład armii rosyjskiej, uczestniczącej w wyprawie dunajskiej w połowie lipca 1711 r.*

Osobne pułki oraz pułki znajdujące się w poszczególnych dywizjach	Liczba batalionów	Podoficerowie, szeregowcy, żołnierze nieliniowi, ordynansi, woźnice
Piechota		
Pułki gwardyjskie		
Preobrażeński	4	3294
Ingermanlandzki	2	1428
Siemionowski	3	2337
Astrachański	2	1143
Razem	*11*	*8202*
Dywizja generała Weyde		
Grenadierski (Grenadierski Weyde)	2	849
Rentzla	2	1176
Tobolski	2	1144
Iwangorodzki	2	1124
Lefortowski	2	1185
Rostowski	2	1204
Koporski	2	1168
Razem	*14*	*7850*
Dywizja generała Repnina		
Grenadierski	2	861
Kijowski	3	1651
Twerski	2	880
Narewski	3	1458
Butyrski	2	1211
Szlisselburski	2	962
Białogrodzki	2	1066
Rekruci z pułków Nowogrodzkiego i Kargopolskiego	×	409
Razem	*16*	*8498*
Dywizja generała Hallarta		
Grenadierski	2	806
Pskowski	2	1085
Syberyjski	2	1034

Kazański	2	1035
Niżegorodzki (Niżnonowogrodzki)	2	1056
Moskiewski	3	1606
Razem	*13*	*6622*
Dywizja generała von Enzberga		
Grenadierski	2	940
Riazański	2	1009
Wiacki	2	1037
Czernihowski	2	929
Wielkołucki	2	1079
Ustiużski	2	760
Razem	*12*	*5754*
Przy artylerii		
Podoficerowie, bombardierzy, kanonierzy, fizylierzy oraz pozostali pełniący służbę	777	
Ordynansi oficerscy	54	
Furmajstrzy i furlejci	1128	
Uczniowie aptekarscy, Tatarzy, Kozacy oraz rekruci	77	
Razem przy artylerii	*2036*	
Razem w pułkach piechoty i artylerii	38 962	
Kawaleria		
Brygadiera Gawryło Kropotowa	824	
Pułkownika Grigorija Rożnowa	755	
Pułk Nowogrodzki	793	
× [nie udało się ustalić nazwy pułku]	639	
Pułk Kazański	817	
Pułk Sankt Petersburski	758	
Pułk Azowski	783	
Pułk Białozierski	765	
Razem w pułkach dragońskich	6134	
Żołnierze z pułków, którzy znajdowali się pod dowództwem generała Rönne		
Piesi, chorzy i na słabych koniach („lekkokonni")	881	
Szwadron generalny	400	
Razem w kawalerii	*7415*	
Łącznie w piechocie (wraz z artylerią) i kawalerii	*46 377*	

* W tabeli skorygowano błędnie zestawione w źródle dane liczbowe dotyczące kawalerii.

Źródło: А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года…*, № 15, s. 292–293.

nadzór nad budową sprawował generał lejtnant von Hallart i już nocą 14 czerwca rozpoczęła się przeprawa na prawą stronę rzeki. Następnie armia rosyjska ruszyła bezpośrednio w stronę Dunaju, gdzie według planu Piotra I miało nastąpić połączenie sił z wojskami Dymitra Kantemira (Konstanty Brankowan ostatecznie wycofał się z wystąpienia przeciwko sułtanowi). Połączone siły rosyjsko-mołdawskie miały liczyć – jak się okazało całkowicie błędnie – 60–70 tys. ludzi. Jak szacuje Władimir Artamonow, Kantemir faktycznie wystawił zaledwie 6–7 tys. Mołdawian, mających stanowić wsparcie dla armii rosyjskiej, której liczebność w kluczowych walkach z Turkami nie przekraczała 38 tys. ludzi[19]. W rzeczywistości stan wojsk carskich biorących udział w ekspedycji był nieco wyższy i zamykał się w liczbie około 50 tys. żołnierzy. Najbardziej wiarygodne dane przytacza Aleksandr Myszłajewski, który podaje, iż w połowie lipca 1711 r. stan armii carskiej, uwzględniający jedynie podoficerów, szeregowców oraz żołnierzy nieliniowych (m.in. rzemieślników i ordynansów), wynosił 46 377 ludzi. Z tej liczby w dywizji generała Weyde znajdowało się ich wówczas 7850 (zob. tabela 4)[20].

Podczas przemarszu Adam Weyde pozostawał w stałej łączności korespondencyjnej z Piotrem I, informując go dokładnie o wszystkich dotychczasowych działaniach, m.in. o kontaktach z dowódcami pozostałych dywizji w trakcie marszu, o zbieraniu prowiantu[21] czy o budowie mostu na Dniestrze. W jednym z listów (bez daty) obiecał również sporządzić zestawienie tabelaryczne, dotyczące przygotowania odpowiedniej liczby namiotów, mundurów i pozostałego ekwipunku przewidzianego dla rosyjskiej piechoty [22]. Jego wyjątkowe umiejętności orga-

[19] В.А. Артамонов, *Дунайский поход…*, s. 19, 34. W pracy brak konkretnych danych liczbowych dotyczących armii rosyjskiej biorącej udział w wyprawie nad Dunaj.

[20] А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года…*, № 15, s. 292–293. Autorzy niniejszego opracowania skorygowali błędnie zestawione dane liczbowe dotyczące carskich oddziałów.

[21] П. и Б., т. 11, вып. 1, s. 285. Piotr I zdawał sobie sprawę z niewystarczających zapasów zboża, jakie posiadała jego armia biorąca udział w wyprawie. W związku z powyższym polecił Adamowi Weyde, aby żołnierskie racje żywnościowe uzupełniać mięsem (wołowym), którego było pod dostatkiem. Pozostały prowiant miał zostać uzupełniony zakupami na Wołoszczyźnie.

[22] Warto zauważyć, że dokument taki, zawierający znacznie więcej informacji dotyczących funkcjonowania całej carskiej armii lądowej, wszedł w życie w tym samym roku, jednak nieco wcześniej niż deklaracja złożona przez generała. W przyjętych 19 lutego 1711 r. *Stanach pułków piechoty i kawalerii* wyszczególniono ich liczbę, żołd przysługujący poszczególnym szarżom, a także dane dotyczące broni i wszelakiego ekwipunku żołnierskiego; zob. ПСЗРИ, т. 4, № 2319. Wobec powyższego można przypuszczać, że Adam Weyde znał już ten dokument, a poczyniona

nizacyjne wykorzystano, regulując zasady marszu. Pierwszy dokument wydał 16 czerwca 1711 r. w pobliżu miejscowości Soroki nad Dniestrem, w którym opracował zasady służby oficerskich ordynansów i wprowadził w armii funkcję generała-gewaltygiera. Adam Weyde polecił, aby we wszystkich dywizjach ogłoszono, że od tej chwili zabrania się generałom, sztab- i oberoficerom wykorzystywania żołnierzy do osobistych posług (trzymania ich przy swoich wozach taborowych). Wszelkie prace niezwiązane ze służbą wojskową oraz udawanie się „na posyłki" mieli wykonywać ordynansi; żołnierze zostali zobowiązani jedynie do zwożenia drewna i siana[23]. Drugi rozkaz został wydany 30 czerwca tego roku, kiedy to generał dostrzegł nieporządki podczas marszu – bardzo wielu żołnierzy zostawało z tyłu swoich kolumn i szło przy wozach rotnych, powodując ich wydłużenie i narażając na atak ze strony wroga. Zaakceptowany przez cara generał-gewaltygier, którym został wówczas książę Jurij Szachowski, miał od tej chwili czuwać nad uporządkowanym szykiem marszowym, a łamiących prawo żołnierzy „wieszać bez zmiłowania". Pomagać mu w tym mieli pułkowi i rotni profosi[24]. Kwestiom uporządkowania szyków marszowych, jak również życia obozowego armii wkraczającej właśnie na terytorium wroga służył rozkaz z 17 czerwca tego roku, wydany piechocie w pobliżu wspomnianej miejscowości Soroki. Adam Weyde polecił, aby dostarczono mu spisy wszystkich wozów – zarówno generalskich, oficerskich i żołnierskich (rotnych), jak i karczmarskich, znajdujących się przy wojsku[25].

Na początku kampanii Weyde wyraził zdziwienie, że w wyprawie wojennej uczestniczyły kobiety – żony oficerskie. Nie bardzo mu się to podobało, co też wyraził w korespondencji do cara słowami: „w mojej dywizji, a słyszę także, że i w innych, znajdują się żony generałów i oficerów, ale czy mają one znajdować się w armii, czy też nie, nie mam żadnej rezolucji od generała-feldmarszałka"[26].

---

przez niego propozycja w sprawie przygotowania danych określających rodzaj i ilość ekwipunku przynależnego żołnierzom piechoty w jakimś stopniu do niego nawiązywała.

23 А.З. Мышлаевский, *Война с Турцею 1711 года…*, № 3, s. 345. Zob. *Kodeks wojskowy Piotra I…*, s. 341.

24 А.З. Мышлаевский, *Война с Турцею 1711 года…*, № 39, s. 261–262. Zob. *Kodeks wojskowy Piotra I…*, s. 129–131, 344.

25 А.З. Мышлаевский, *Война с Турцею 1711 года…*, № 4, s. 345.

26 Ibidem, № 140, s. 143. Zob. też Б.П. Шереметев, op. cit., s. 34. Szerzej o obecności kobiet w XVIII-wiecznych armiach: T. Ciesielski, *Rodzina wojskowa w połowie XVIII wieku*, [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kuklo, Warszawa 2008, s. 231–246.

Niestety, interwencja ta nie zakończyła się sukcesem, gdyż przykład szedł z samej góry – Piotr I zabrał ze sobą przyszłą żonę Katarzynę I, powszechna była obecność żon generałów i oficerów[27].

Carska nominacja Adama Weyde na dowódcę dywizji w miejsce jej dotychczasowego zwierzchnika księcia Mienszykowa jest niezwykle pouczająca z punktu widzenia teorii aktora-sieci. Wypadkową polityki państwowej było oddziaływanie na cara szeregu aktantów. Pojawienie się nowego, istotnego aktora (Adama Weyde) oznaczało zachwianie dotychczasową strukturą wpływów. Dla generała nominacja ta była zaszczytem, ale jednocześnie kłopotem, gdyż tym sposobem spychał niejako w cień wszechwładnego carskiego faworyta, który zabiegał o jego uwolnienie (zob. rozdział 7).

W niedatowanym liście generała do Aleksandra Mienszykowa (znana jest tylko data odbioru przez adresata – 2 lipca 1711 r.) Weyde w bardzo grzecznej formie starał się odnieść do zaistniałych okoliczności i jednocześnie wskazywał różne przyczyny dotyczące powierzenia mu komendy nad dywizją. Istotną rolę odgrywa tu osoba generała-majora Aleksieja Gołowina, pełniącego funkcję dowódcy dywizji podczas nieobecność księcia Mienszykowa, który ze zrozumiałych względów nie chciał pogodzić się z oddaniem komendy Adamowi Weyde. Aleksiej Gołowin był zresztą – jak wynika z treści listu – skonfliktowany z wieloma generałami oraz oficerami w armii, a ponadto – jak powszechnie mówiono – nadużywał alkoholu, co zdaniem Weyde niosło niebezpieczeństwo dla dywizji[28].

W kontekście wzajemnych animozji członków carskiej generalicji należy zauważyć, że od początku kampanii w jej gronie ścierały się odmienne koncepcje strategiczne. W trakcie rad wojennych generalicji wykształciły się dwie grupy. Pierwsza, tzw. partia niemiecka, skupiająca oficerów cudzoziemskich, proponowała prowadzenie działań defensywnych. Ich adwersarze z „partii rosyjskiej", w której znaleźli się carscy współpracownicy: kanclerz Gawryło Gołowkin, wicekanclerz Piotr Szafirow, serbski szlachcic Sawwa Władisławicz (główny doradca Piotra I w sprawach bałkańskich[29]) oraz dowódcy: Jakub Bruce, Wasyl Dołgorukow,

[27] В.А. Артамонов, *Дунайский поход…*, s. 39; Артамонов В.А., *Русско-турецкая война…*, s. 94, 121, 155.

[28] А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года…*, № 26, s. 330.

[29] Szerzej zob. Й. Дучич, *Граф Савва Владиславич. Серб-дипломат при дворе Петра Великого и Екатерины I*, Санкт-Петербург 2009.

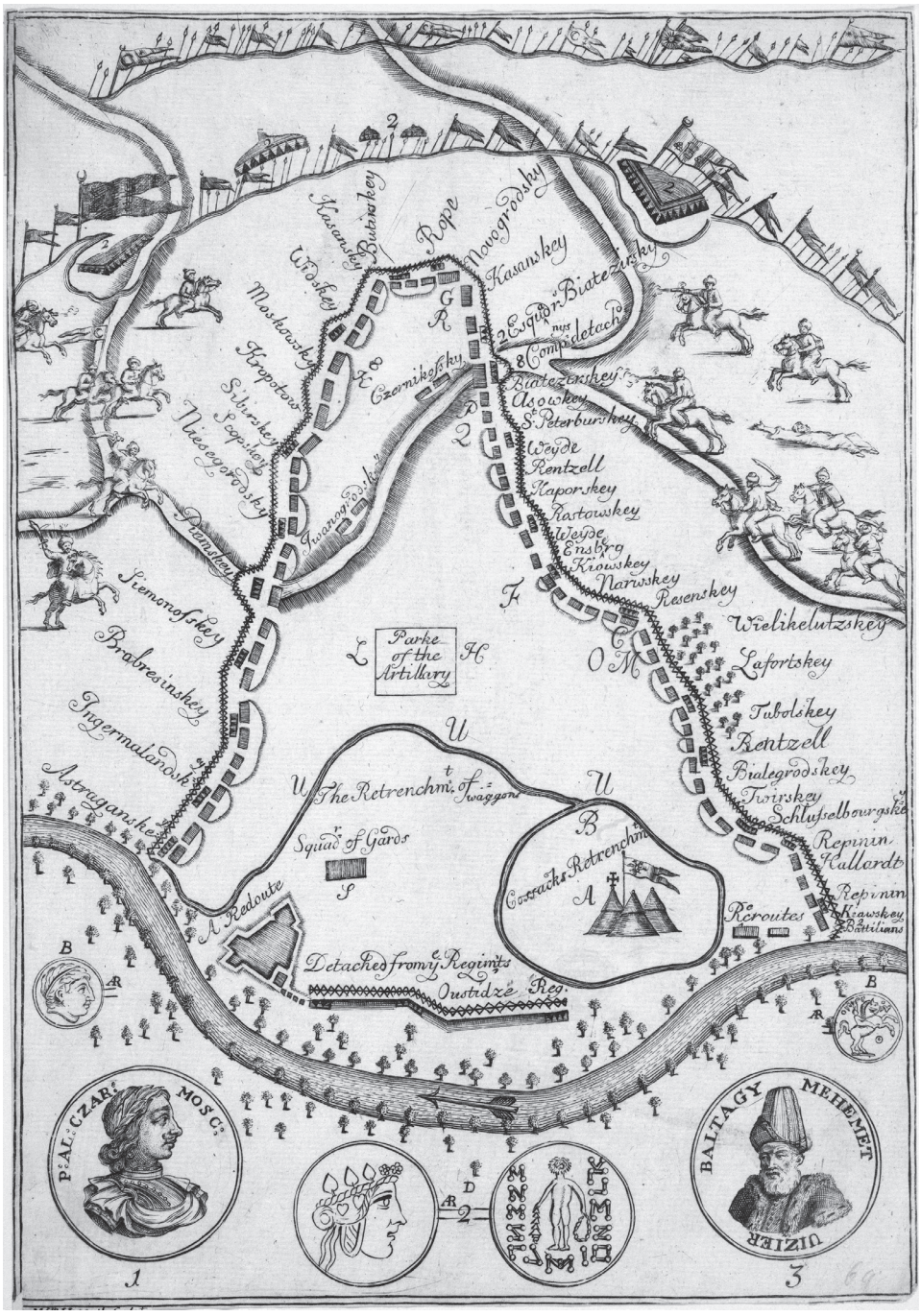

Ilustracja 8.1. Ustawienie wojsk rosyjskich obleganych w obozie pod Stănileşti nad rzeką Prut (9/20 lipca 1711 r.)

Źródło: A. de la Mottraye, *Travels Through Europe, Asia, and into Part of Africa…*, vol. 2, London 1723, Pl. 26B.

Nikita Repnin oraz Adam Weyde, opowiadali się za zdecydowanym wsparciem prawosławnych Mołdawian i ruszeniem na Wołoszczyznę. Dodatkowym argumentem przemawiającym za ofensywnym działaniem była chęć zdobycia położonych na terenach hospodarstw magazynów żywności[30].

Wyprawa dunajska, znana w historiografii pod nieszczęśliwą nazwą „wyprawy nad Prut" lub „wyprawą prucką"[31], zakończyła się dla Piotra I niepowodzeniem, a w konsekwencji porażką jego polityki zagranicznej na kierunku południowym. Jeszcze 3 (14) lipca wojsko dotarło do Jass, a trzy dni później połączono siły z wojskami mołdawskimi. Jednak 8 (19) lipca zmierzające w stronę Dunaju wojska carskie nad rzeką Prut zostały otoczone przez ogromną armię wroga, szacowaną nawet na 140 tys. ludzi[32]. Rosjanie założyli obóz wojskowy nieopodal miejscowości Stănileşti, w którym zamierzali się bronić. Przebieg całej kampanii wojennej drobiazgowo opisał żyjący na przełomie XVII i XVIII w. hugenocki emigrant osiadły w Anglii, dyplomata, podróżnik, kupiec i kolekcjoner Aubry de la Mottraye. Na kartach słynnego dzieła *Travels Through Europe, Asia, and into Part of Africa…* dokonał on charakterystyki ówczesnej sytuacji politycznej oraz sił zbrojnych Rosji i Turcji. Zamieszczona została tam także mapa ilustrująca obóz rosyjski nad Prutem, z dokładną dyslokacją oddziałów carskich (ilustracja 8.1)[33]. Jak można zaobserwować, pułki z poszczególnych dywizji (zob. tabela 4) stanęły w różnych miejscach wzdłuż całej linii obozowych umocnień. Taka dyslokacja podyktowana była najprawdopodobniej bieżącą sytuacją operacyjną, gdyż

---

30 Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей…*, s. 256; В.А. Артамонов, *Дунайский поход…*, s. 36–37; idem, *Турецко-русская война…*, s. 119.

31 Kwestię tę prostuje w swoich ostatnich pracach rosyjski historyk Władimir Artamonow; zob. В.А. Артамонов, *Дунайский поход…*, s. 12–19; idem, *Русско-турецкая война…*, s. 45–72.

32 Idem, *Дунайский поход…*, s. 47.

33 Nie były to jedyne materiały kartograficzne powstałe w czasie tej wyprawy. Niemal identyczny plan w języku niemieckim, przy czym znacznie skromniej opisany, z bardzo niewielkimi różnicami w miejscach opisu poszczególnych oddziałów rosyjskich, znajduje się w zbiorze różnorodnych materiałów odnoszących się do prac historycznych księcia Michaiła Szczerbatowa; zob. План военных действий в Прутской кампмнии 1711 г., РНБ, ОР, Эрм. собр. № 363, *Князь Михаил Михайлович Щербатов. Сборник материалов к его трудам по русской истории и биографические материалы*, л. 760б.–77. Szkic oblężonych oddziałów rosyjskich wykonał również znajdujący się po stronie tureckiej Just Juel; zob. Ю. Юль, op. cit. s. 313. Wydano też druk ulotny: *Courieuser Abris von der Battaillie so zwischen Sr. Gross-Czarischen Mayt. und denen Türken bey dem Flus Prut den 11./12. Julii A. 1711 vorgefallen*, b.m.w. [1711].

bardziej doświadczone odziały, wchodzące wcześniej w skład dywizji generała Weyde, a wówczas od niej odłączone (pułki Astrachański i Ingermanlandzki, zwane w historiografii gwardyjskimi)[34], skierowano na bardziej zagrożony odcinek obrony na lewym skrzydle (patrząc od kwatery carskiej zlokalizowanej na mapie w dziele de la Mottraye), dochodzący do rzeki Prut. Pozostałe jednostki związku taktycznego generała, przemieszane z innymi pułkami, stały bliżej siebie i znalazły się przy umocnieniach na prawym skrzydle[35]. Sytuacja otoczonej armii rosyjskiej wydawała się krytyczna. W związku z powyższym car odpowiedzialnymi za dobrą współpracę wszystkich zespolonych oddziałów rosyjskich wyznaczył trzech swoich najlepszych dowódców – generała-feldcechmajstra Jakuba Bruce'a, generała Nikitę Repnina oraz generała Weyde[36].

Przewaga wroga była na tyle znaczna, że 8 (19) lipca 1711 r. dowództwo rosyjskie zdecydowało się wstrzymać operację i szukać kroków, które pozwolą na wyrwanie się z okrążenia oraz uratowanie nie tylko żołnierzy, lecz i samego władcy[37]. Sytuacja wydawała się beznadziejna (9–10 lipca), niemniej dla najbliższego grona carskich generałów – Adama Weyde, Michała Golicyna, Jakuba Bruce'a, Ludwiga von Hallarta i Nikity Repnina – kapitulacja nie wchodziła w grę. Wszyscy oni podpisali się pod wspólnie uzgodnionym stanowiskiem generalicji, iż w przypadku odrzucenia przez Turków przedłożonych propozycji i idącego za tym żądania złożenia broni przez carską armię, należy „podjąć walkę wzdłuż rzeki", czyli stawić opór wrogowi w umocnionym obozie opierającym się o rzekę Prut w okolicy miejscowości Stănileşti (ilustracja 8.1)[38]. Tak też uczyniono i wojska carskie od 8 do 11 listopada stawiły bohaterski opór przeważającym siłom tureckim, odrzucając za każdym razem ich zaciekłe ataki.

Narracja przedstawiona podczas każdych tak intensywnych działań wojennych jest skrajnie subiektywna. Aby rzeczywiście ocenić tę trzydniową bitwę, wykorzystujemy dane liczbowe, którymi dysponujemy i które odtwarza-

---

34 В.А. Артамонов, *Русско-турецкая война…*, s. 69.

35 A. de la Mottraye, op. cit., s. 3–20, Pl. 26B.

36 R. Wittram, op. cit., Bd. 1, s. 381.

37 J.D. Hultman, *O panowaniu Karola XII…*, s. 59–60.

38 Б.П. Шереметев, op. cit., s. 55; П. и Б., т. 11, вып. 1, s. 316; A.F. Büschings, *Wöchentliche Nachrichten von neuen Landcharten, geographischen, statistischen und historischen Büchern und Schriften*, Berlin 1778, s. 409; И.И. Голиков, op. cit., № 1326, s. 228.

my (na nowo je przeliczając) na wykresie 7[39]. Zgromadzony materiał wskazuje, że podczas czterech dni carska armia straciła łącznie 2874 ludzi, co stanowiło 6,2% stanu wyjściowego. Oczywiście w lipcu 1711 r. liczebność wojsk rosyjskich musiała być mniejsza niż wyjściowe 46 tys. żołnierzy; czy jednak było to 38 tys. – jak podają rosyjscy historycy (a zatem 82% stanu wyjściowego) – trudno ocenić. Gdyby tak było, to łącznie straty wyniosłyby 7,56%. Zdecydowanie najwięcej ludzi straciła kawaleria – sięgały one od 12,32 do 15,03% (około 30% z nich to żołnierze, którzy zaginęli, pewną część niewątpliwie stanowili dezerterzy). Jeśli uwzględnić ten aspekt, okazuje się, że główne natarcie skupiło się na dywizji generała Hallarta, w której straty wynosiły około 10,59–12,92%. Na tym tle ataki na pułki generałów Weyde i Repnina były znacznie słabsze, o czym świadczą straty – odpowiednio: 3,71–4,53% oraz 3,37–4,11%. Niepochlebnie należy ocenić wydarzenie, kiedy porzucono na pastwę wrogów 56 chorych lub nieliniowych żołnierzy, przebywających na wyspie rzecznej. Aż 39 z nich należało do dywizji Adama Weyde, co stanowiło osobistą porażkę generała, i nie można wykluczyć, że późniejsza, wręcz przesadna dbałość o chorych i rannych była pokłosiem tego wydarzenia.

Jak należy ocenić zgromadzone dane o stratach? Badań szczegółowych mogących być punktem odniesienia jest niewiele. Szacuje się, że w XVII stuleciu w Europie podczas bitwy zwycięzca tracił około 15% swoich żołnierzy, a przegrywający dwa razy więcej (około 20% składu armii trafiało do niewoli). Oblężenia były bardziej niebezpieczne, choć trzeba podkreślić, że z reguły znacznie rozciągnięte w czasie, kiedy ogromne spustoszenie mogły wywołać choroby, głód i zimno. Stąd wskazuje się, że strona zwycięska mogła stracić około 20% wojsk, a przegrani nawet połowę[40]. Z jednej strony zestawienie danych z powyższymi założeniami sugeruje, że starcie pod Prutem trudno uznać za krwawe. Z drugiej strony mamy do czynienia z krótkim, czterodniowym oblężeniem, co może generować odmienną ocenę tamtych wydarzeń.

Szukając analogii, odnaleźliśmy czterodniową bitwę pod Ochmatowem, która rozegrała się w dniach 29 stycznia – 1 lutego 1655 r. Walczyły w niej wojska polsko-tatarskie przeciwko rosyjsko-kozackim. W obu przypadkach nie tylko czas starcia

[39] А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года…*, № 12, s. 288.

[40] F. Tallet, op. cit., s. 106.

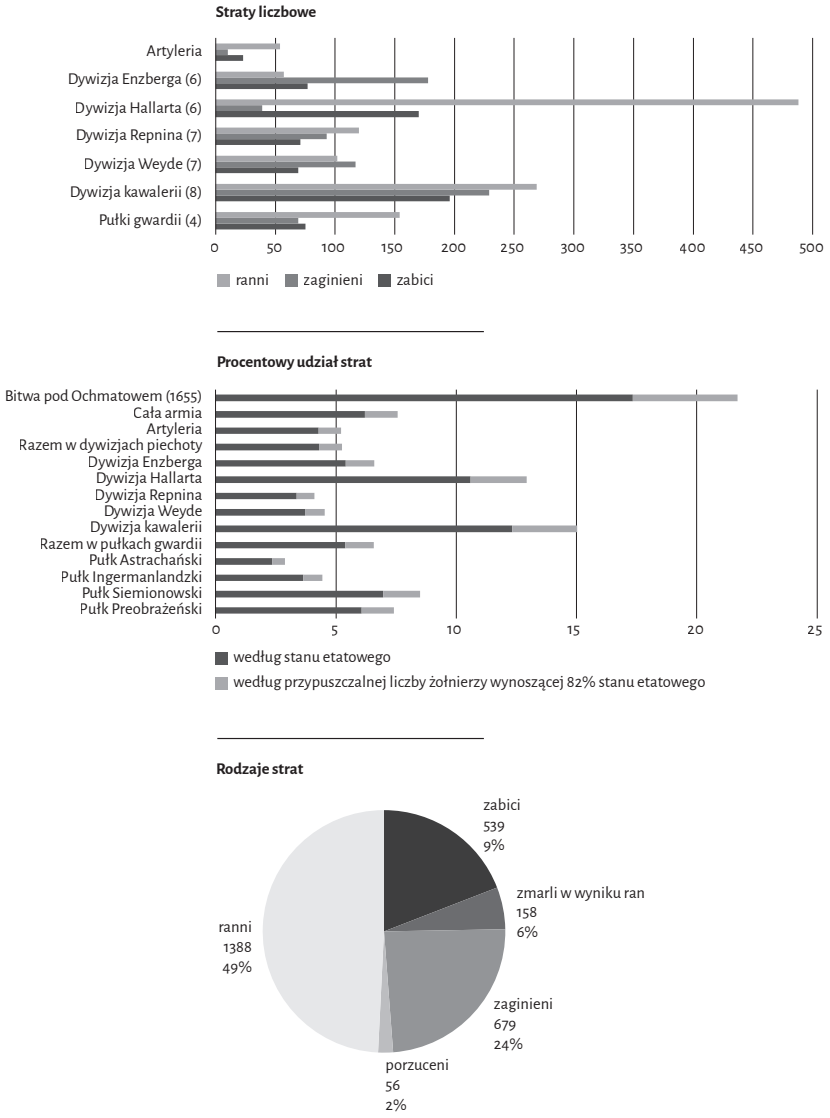

Wykres 7. Rodzaje strat poniesionych przez armię rosyjską podczas walk z Turkami 8–11 lipca 1711 r.

Stany osobowe można porównać z tabelą 4.

Źródło: obliczenia własne na podstawie: А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года. (Прутская операция)*, [w:] *Сборник военно-исторических материалов*, ред., предисл. А.З. Мышлаевский, т. 12, Санкт-Петербург 1898, № 12, s. 288.

był podobny, ale też brak było jednoznacznego rozstrzygnięcia. Najważniejsze, że z 1655 r. posiadamy szczegółowe dane o stratach – również w tym przypadku – z kilkudniowego starcia. Dotyczą one niestety jedynie dwóch regimentów dragonii wojsk koronnych, dowodzonych przez Stanisława Czarnieckiego i Henryka Dönhoffa[41]. Pierwszy liczył nominalnie 545 porcji i zapewne około 436 żołnierzy, drugi był nieco większy: 596 i 477. Łączne straty wynosiły 192 żołnierzy, w tym 118 zabitych i 74 rannych, czyli od około 17,35% do 21,69%. Starcie to było zatem znacznie bardziej krwawe niż analizowane wydarzenia z 1711 r., nawet biorąc pod uwagę najbardziej zniszczoną dywizję Hallarta.

Podsumowując, obrona w obozie pod Stănileşti była skuteczna i z pewnością nie zniszczyła walorów bojowych armii. Groźniejsze było oddalenie od linii zaopatrzenia oraz niebezpieczeństwo pojawienia się epidemii wśród osłabionych żołnierzy. Zresztą realne zagrożenie pojawienia się chorób istniało również po stronie tureckiej. Porta Ottomańska nie mogła więc czuć się pewna zwycięstwa, co utrudniało jej prowadzenie negocjacji. Ostatecznie 12 lipca carskim parlamentariuszom – wicekanclerzowi Piotrowi Szafirowowi i Michaiłowi Szeremietiewowi (synowi Borysa Szeremietiewa) – udało się zawrzeć porozumienie, na mocy którego armia rosyjska mogła opuścić ziemie Imperium Osmańskiego[42]. Według Johana D. Hultmana wezyra Mechmeda Baltadżi Paszę Piotr I przekupił ogromną sumą i zawarto potajemny układ, na mocy którego wezyr zmusi Karola XII do opuszczenia Bander i udania się do ziem chrześcijańskich[43].

---

41 S. Augusiewicz, *Nieznane materiały do bitwy ochmatowskiej 1665 roku w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbestitz Berlin-Dahlem*, „Echa Przeszłości" 7 (2006), s. 167–173.

42 Zgodnie z wynegocjowanym porozumieniem, zwanym traktatem pruckim, Rosja zobowiązywała się do zwrotu zawojowanych w 1696 r. ziem oraz zburzenia znajdujących się tam twierdz, m.in. Taganrogu, położonego bezpośrednio nad Morzem Azowskim; zob. mapa 1; *Документы относящиеся к деятельности фельдмаршала, графа Бориса Петровича Шереметева, с 1704 по 1722 год, извлеченные из Архива Артиллерийского Музея, Императорской Публичной Библиотеки, Московского общаго Архива Главного Штаба, Сенатского Архива, Румянцовского Музея, Архива Морского Министерства и архива Сергея Шереметева*, [w:] СИРИО т. 25, Санкт-Петербург 1878, № 287, s. 321; A. Quennerstedt, *Vid Prut*, KFÅ Lund 1710 (1711), s. 166–204; ПСЗРИ, т.4, № 2398. Rola Michała Szeremietiewa w rozmowach prowadzonych ze stroną turecką była dotychczas przeceniana. Natomiast istotne znaczenie odegrały „podarunki" przekazane przez stronę rosyjską wielkiemu wezyrowi Mechmedowi Baltadżiemu Paszy, głównodowodzącemu armią sułtańską i mającemu bezpośredni wpływ na treść zawartych porozumień.

43 J.D. Hultman, *O panowaniu…*, s. 60–62.

Rosjanie nie dowierzali jednak Turkom, a przede wszystkim obawiano się działań Karola XII, dlatego do odwrotu przystąpiono w szyku obronnym. Dowództwo oddziałów idących w ariergardzie powierzono trzem doświadczonym generałom: Weyde, von Hallartowi oraz Golicynowi[44]. Droga powrotna armii rosyjskiej była niekończącym się pasmem nieszczęść. Po drodze z ran i wyczerpania umierali żołnierze, porzucano zbędny i utrudniający marsz tabor oraz broń. Wydaje się jednak, że uniknięto epidemii, która zdziesiątkowałaby armię, tym samym ocalono rdzeń najbardziej wartościowych carskich oddziałów[45]. 28 lipca nad Dniestr dotarły zamykające odwrót dywizje generałów Weyde i von Hallarta, co oznaczało zakończenie wyprawy[46].

Warto zauważyć, że w szczęśliwy sposób udało się ocalić również carską kasę, zawierającą niebagatelną sumę 1,2 mln rubli. Piotr I, obawiając się, aby pieniądze nie padły łupem wroga, polecił podzielić je na części i przydzielić im specjalnych, zaufanych „opiekunów", wśród których znalazł się generał Weyde. 500 tys. rubli, podzielonych na trzy mniejsze kwoty, przekazano komisarzom wojskowym, z których przekazano pułkom gwardii 16 667 rubli. Resztę, po 100 tys., przydzielono siedmiu przedstawicielom generalicji. Wszyscy komisarze i dowódcy musieli podpisać stosowne asygnaty[47].

Dokonując oceny postawy Adama Weyde w trakcie „wyprawy dunajskiej", należy wziąć pod uwagę zachowanie całej grupy carskich dowódców (do której także on należał), opowiadających się ofensywną formą prowadzenia działań wojennych.

---

[44] В.А. Артамонов, *Дунайский поход…*, s. 58, 69. Przebywający od chwili klęski pod Połtawą w 1709 r. na terytorium Turcji szwedzki król Karol XII podjął wówczas nieudaną próbę nakłonienia wezyra do pościgu za uchodzącymi Rosjanami; zob. J.D. Hultman, *O panowaniu…*, s. 61.

[45] W opracowaniu poświęconym chorobom w wojskach epoki wczesnonowożytnej znajdujemy kilka przykładów dotyczących armii rosyjskiej. I tak podczas wyprawy na Krym (i okupacji Bakczysaraju) w 1736 r., dowodzonej przez Burkharda Christopha von Münnicha, Rosjanie stracili 56% żołnierzy na skutek chorób spowodowanych spożyciem wody zanieczyszczonej ludzkimi i zwierzęcymi szczątkami. Z kolei podczas oblężenia Rygi w 1709 r. zarówno Szwedów, jak i Rosjan dotknęła plaga dżumy. Obrońcy stracili niemal połowę żołnierzy, Rosjanie –10 tys; zob. P. Lenihan, op. cit., s. 71–81, 113–120.

[46] Б.П. Шереметев, op. cit., s. 62; В.А. Артамонов, *Дунайский поход…*, s. 72. 1 sierpnia 1711 r. car na czele pułku Preobrażeńskiego, z obnażoną szablą w ręce, opuścił ziemie tureckie i przeszedł graniczny most na Dnieprze. Taka postawa miała na celu podniesienie morale żołnierzy po niezwykle morderczym odwrocie znad Prutu. W pewien sposób stanowiła także czytelną manifestację, że Piotr I i jego armia nie zostali pokonani.

[47] П. и Б., т. 11, вып. 1, s. 320.

Była to decyzja nieprzemyślana, zbyt optymistycznie oceniająca rolę sojuszników. Należy również podkreślić, że cała kampania została źle przygotowana zarówno pod względem strategicznym, jak i operacyjnym. Rosyjscy generałowie, żyjąc jeszcze niedawnymi sukcesami odniesionymi nad armią szwedzką (bitwa pod Połtawą oraz opanowanie twierdz przeciwnika na wschodnim wybrzeżu Bałtyku), a także mając w pamięci zdobycie Azowa w 1696 r., całkowicie zlekceważyli możliwości bojowe wojsk turecko-tatarskich. Zbyt lekkomyślna i radykalna postawa tworzącej „partię rosyjską"generalicji, oderwana od własnego zaplecza i linii komunikacyjnych, przyniosła opłakane skutki. W pewnym aspekcie – choć go nie przeceniamy – problemem było pojawienie się generała Weyde, który naruszył istniejący ład dowódczy. Z pewnością nie stawiano przed zwolnionym po 10 latach niewoli generałem najtrudniejszych zadań bojowych. Świadczą o tym niższe wskaźniki strat podczas oblężenia obozu w lipcu 1711 r. (zob. wykres 7). Natomiast na poziomie organizacyjno-operacyjnym zarówno Weyde, jak i jego oddziały sprawdziły się, prezentując wysokie morale i dyscyplinę. Dlatego też pomimo całkowitej klęski car wręczył uczestnikom wyprawy – zarówno dowódcom, jak i żołnierzom – odznaczenia i nagrody pieniężne. Wśród nagrodzonych nie zabrakło Adama Weyde, który otrzymał subsydium w wysokości należnego mu rocznego żołdu[48].

Adam Weyde kampanię dunajską podsumował w liście wysłanym do Aleksandra Mienszykowa z 23 lipca 1711 r. Generał dokonał w nim krótkiej charakterystyki działań wojennych, podkreślając fatalne zaopatrzenie w żywność, a przede wszystkim zbyt mały stan liczbowy własnej kawalerii. Ostatni czynnik przekładał się bezpośrednio na brak możliwości kontynuacji działań wojennych i dalszego marszu w głąb terytorium przeciwnika. Nie mniej Weyde podkreślał, że pomimo wszystkich niedogodności marsz powrotny odbywał się w sposób uporządkowany i zakończył się pomyślnie. Konkludując, wymienił trzy elementy, jakie wpłynęły na przegraną przez Rosjan wyprawę: „niezdrowe, niebezpieczne i nieskuteczne rady wojenne, niezadbanie o zapasy i mała liczba kawalerii"[49]. Wydaje się, że generalicja nie była w stanie przyjąć jednolitego frontu działań, gdzie kłótnie, interesy prywatne i personalne spory przekreślały szansę na skuteczność wyprawy. Podkreślić należy miejsce Adama Weyde, który wspierał „partię rosyjską" – mimo

[48] В.А. Артамонов, *Дунайский поход…*, s. 73.

[49] А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года…*, № 43, s. 341–342.

jednoznacznych komunikatów listownych, w których akcentował brak kawalerii, zbyt powolny marsz i braki w zaopatrzeniu[50]. Był w tym czasie głosem rozsądku wśród różnych propozycji, ale też dowódcą osamotnionym.

Wyprawa dunajska stanowiła niezwykle ważny epizod w życiu i działalności wojskowej generała. Nic nie wskazywało, że powrót do „zawodu" będzie dla niego aż tak udany – po dekadzie nieobecności w armii rosyjskiej znów stał się jednym z najważniejszych członków carskiej generalicji. Przyszło mu dowodzić dywizją oraz współpodejmować kluczowe decyzje o wymiarze taktycznym i strategicznym (w ostatniej kampanii był jednym z generałów, którzy zaplanowali i przeprowadzili udane wycofanie rosyjskiej armii z Mołdawii).

8.1. Na Ukrainie

Kampania wojenna 1711 r. została zakończona, ale wojna rosyjsko-turecka toczyła się nadal i groźba ataku ze strony wojsk turecko-tatarskich pozostawała realna. Dlatego Piotr I postanowił stosownie zabezpieczyć południowe granice, pozostawiając swoje wojska na terenie Rzeczypospolitej i podległej sobie Lewobrzeżnej Ukrainy. Tym samym dywizja Weyde, a także drugi związek taktyczny przejęty od zwolnionego z carskiej służby generała Nicoli Friedricha von Enzberga[51], nadal pozostawała w dyspozycji bojowej, przy czym – jak zauważył jej dowódca – stan podległych mu oddziałów był zły: „(…) nie było ani obuwia, ani odzieży, ani dostatecznego uzbrojenia; powrotnemu przejściu przez Polskę do [własnych] granic towarzyszyły wielkie braki w zaopatrzeniu, a dyscyplina na tyle się obniżyła, że dla jej utrzymania przyszło odwołać się do tak nadzwyczajnego sposobu, jakim było ustawienie szubienic na każdym punkcie noclegowym, jako przestrogę niezwłocznego egzekwowania kary bez sądu za każdą próbę ucieczki"[52].

[50] Brian Davies na podstawie samych listów przyjął nawet stanowisko, że Weyde należał do frakcji cudzoziemskiej; zob. B. Davies, op. cit., s. 116.

[51] Б.П. Шереметев, op. cit., s. 64–65. Nicola Friedrich von Enzberg – w randze generała objął dowództwo jednej z carskich dywizji piechoty podczas wyprawy dunajskiej. Wcześniej jako oficer armii cesarskiej brał udział w działaniach wojennych o sukcesję hiszpańską, uzyskując stopień generała-majora. W 1711 r. powrócił do poprzedniej służby i rok później został mianowany generałem-feldmarszałkiem armii cesarza Karola VI Habsburga.

[52] А.З. Мышлаевский, *Северная война на Ингерманландском и Финляндском…*, s. 22–24, 35.

12 sierpnia 1711 r. generał-feldmarszałek Borys Szeremietiew otrzymał informację o możliwym przemarszu z Bender króla szwedzkiego przez ziemie polskie w kierunku Szwecji. Obawiając się powrotu Karola XII, co mogło być połączone z uderzeniem wojsk tatarskich lub tureckich, głównodowodzący polecił powracającym z Mołdawii wojskom rosyjskim zatrzymać się na terenie Rzeczypospolitej. Oddziały te miały rozłożyć się w następującym porządku: do Oleska skierowano kawalerię generała Karola Rönne, w Dubnie miał stanąć generał-porucznik Michał Golicyn z czterema najwartościowszymi pułkami: Preobrażeńskim, Siemionowskim, Ingermanlandzkim i Astrachańskim, do Ostroga ze swoją dywizją miał pociągnąć książę Repnin, z kolei dragoni generała Lebrechta Gottfrieda Janusa von Eberstädta (zwanego powszechnie Janusem) i jednostki generała-majora księcia Aleksandra Wołkońskiego winny były udać się do Międzyrzecza koło Równego. Natomiast połączone dywizje generałów Weyde i Enzberga miały zająć najdalej wysuniętą na wschód placówkę w Połonnem. Oprócz tego do Zasławia z dywizją pociągnąć miał Ludwig von Hallart[53]. Adam Weyde wraz ze swoimi żołnierzami oraz artylerią dotarł do Połonnego 21 sierpnia[54]. Wkrótce powyższa dyslokacja sił uległa zmianie, albowiem pogłoski dotyczące spodziewanego powrotu Karola XII okazały się fałszywe. Niebawem część tych sił została zwinięta i w większości pociągnęła przez Połonne w stronę Kijowa, a następnie dalej, zgodnie z wyznaczonymi im marszrutami.

Tymczasem stan pułków znajdujących się pod nadzorem generała Weyde był coraz gorszy. Nie pozostawia złudzeń raport złożony przez niego na ręce feldmarszałka Szeremietiewa 23 sierpnia tego roku. Dowódca informował o masowym zbiegostwie i umieralności żołnierzy. Tylko jednej nocy w dywizji zmarło 18 żołnierzy, a wielu zachorowało. Brakowało także koni mogących ciągnąć wozy z prowiantem, gdyż te, którymi dysponował, wiozły chorych[55].

W pierwszych dniach października Adam Weyde towarzyszył jeszcze wyjazdowi Borysa Szeremietiewa na krótko do Ostroga, po czym znów powrócił do Połonnego. Do połowy października znajdowały się tam cztery dywizje rosyjskie: piechoty generałów Weyde i von Hallarta oraz kawalerii generałów Janusa i Rönne, które jak mniemał Szeremietiew, miały wkrótce otrzymać rozkaz odejścia

[53] Б.П. Шереметев, op. cit., s. 66–67, 73.

[54] Ibidem, s. 73.

[55] П. и Б., т. 11, вып. 2, s. 413.

w stronę Kijowa. Podobnie – po zasięgnięciu rady Adama Weyde – zamierzał Szeremietiew uczynić z dywizją von Hallarta. Decyzja o wysłaniu tego związku taktycznego „w swoje granice" podyktowana była fatalnym stanem mundurów żołnierzy, a już zbliżały się chłodniejsze dni. Nie czekając na carskie potwierdzenie, 12 października, decyzją dowódców Weyde i Szeremietiewa, do Kijowa odesłano artylerię, a jej obsłudze wydano rozkaz udania się dwiema kolumnami do Moskwy[56].

W październiku Szeremietiew wyznaczył kwatery zimowe. Dywizja generała Weyde miała zostać rozdzielona i skierowana na terytorium dwóch guberni: Kijowskiej i Azowskiej. W Siewsku ze sztabem generała miały stanąć pułki Grenadierski Weyde, Lefortowski, Rezntzla (Saksoński) i Szlisselburski, a do Nowego Oskołu z generałem-majorem Iwanem Buschem miały udać się pułki: Tobolski, Koporski i Iwangorodzki. 14 października nastąpił odmarsz żołnierzy generała w stronę Kijowa na wyznaczone kwatery zimowe[57]. Decyzja ta wkrótce uległa zmianie i dywizję generała Weyde przesunięto „w swoje granice"[58], co też car wyjaśniał Borysowi Szeremietiewowi w liście z 3 listopada 1711 r. W Połonnem na powrót miał stanąć garnizon rosyjski aż do czasu, kiedy z Bender nie wyjedzie Karol XII. Natomiast dywizje generałów Weyde i von Hallarta miały rozlokować się w pobliżu Moskwy, aby w razie potrzeby łatwo je było przerzucić do Sankt Petersburga[59]. Decyzja ta związana była z wieściami dotyczącymi ewentualnego powrotu Karola XII do Szwecji przez ziemie Rzeczypospolitej lub Rosji. Dywizje obu generałów, po uzupełnieniach stanów osobowych i umundurowania, miały być gotowe do podjęcia działań na nadbałtyckim teatrze wojennym do 25 marca 1712 r.[60]

Wezyrowi mimo podejmowanych prób nie udało się wyrzucić Karola XII z granic tureckich, a sama jego obecność w Banderach niweczyła przygotowania do kampanii finlandzkiej. Wojsko zaś było nieustannie przerzucane z miejsca na miejsce. Kondycja dywizji generała Weyde była opłakana. Wystarczy nadmienić, że w samym 1711 r. żołnierze musieli przebyć pieszo, często w trudnych warunkach,

[56] П. и Б., т. 11, вып. 2, s. 540.
[57] Ibidem, s. 86–89, 95–96; И.И. Голиков, op. cit., № 1384, s. 277.
[58] И.И. Голиков, op. cit., № 1382, s. 278.
[59] П. и Б., т. 11, вып. 2, s. 235, 261.
[60] Ibidem, № 1396, s. 288; № 1411, s. 300; т. 5, Москва 1838, s. 23, 27.

bez dobrego zaopatrzenia 3150 km (zob. mapa 7). Zbliżała się zima, a planowany znacznie wcześniej odbiór nowych mundurów (problemem były przede wszystkim buty) w Kijowie, o co postulował Weyde, okazał się nierealny. W związku z powyższym jeszcze 28 listopada Piotr I skierował rezolucję do Senatu Rządzącego, aby zostały uzupełnione braki mundurowe u żołnierzy dywizji generała[61].

Oprócz inicjatyw podejmowanych przez Karola XII pretekstem do wznowienia wojny było celowe niewywiązywanie się cara z realizacji ustaleń poczynionych nad Prutem, który to opóźniał zwrot południowych twierdz i nadal ingerował w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Piotr I i pozostający w styczniu 1712 r. w Kijowie generał-feldmarszałek Szeremietiew liczyli się z możliwością uderzenia w każdej chwili zarówno armii tureckiej, jak również Tatarów krymskich i Kozaków zaporoskich oraz nielicznych oddziałów szwedzkich znajdujących się pod komendą Karola XII. Dlatego wszyscy carscy generałowie otrzymali polecenie pozostawania w pełnej gotowości bojowej. Polecono im uzupełnić zapasy sucharów w swoich jednostkach na okres jednego miesiąca. Na rozkaz wymarszu oczekiwał także generał Weyde i jego dywizja – siedem pułków piechoty zakwaterowanych dotychczas w miejscowościach Orzeł i Bołchow[62].

Jak się okazało, również tym razem Karol XII był w stanie w zasadzie bez udziału sił własnych zaszachować potężną armię rosyjską. Pierwotne plany związane z odesłaniem dywizji generała Weyde do Sankt Petersburga uległy zmianie. Ten otrzymał bowiem od Borysa Szeremietiewa polecenie, aby oczekiwać decyzji o odmarszu na południe. 19 stycznia 1712 r. stan liczebny wojska generała uległ

---

[61] Ibidem, т. 15, № 1409, s. 298; т. 5, s. 30; П. и Б., т. 11, вып. 2, s. 263. 23 grudnia 1711 r. senatorowie poinformowali Piotra I, że mundury dla dywizji generała Weyde zostały już załadowane na wozy i są gotowe do wysyłki; zob. ibidem, s. 581. Zgodnie z zapewnieniami odpowiedzialnego za te kwestie generała-majora Łuki Czirikowa, pełniącego funkcję oberszter-komisarza, miały one do nich dotrzeć pod koniec stycznia 1712 r.; zob., ibidem, s. 595. W rzeczywistości Senat Rządzący nie był w stanie wywiązać się z tego zadania – mundury otrzymała jedynie połowa żołnierzy dywizji generała Weyde; zob. *Доклады и приговоры состоявшиеся в Правительствующем Сенате в царствование Петра Великого, изданные императорской Академей наук*, ред. Н.В. Калачев (Калачов), т. 1, кн. 1, Санкт-Петербург 1880, № 441, 501, 550; т. 2, кн. 1, Санкт-Петербург 1882, № 218, 533; кн. 2, № 665.

[62] П. и Б., т. 12, вып. 2, ред. Л.Г. Бескровный, Б.Б. Кафенгауз, Л.А. Никифоров, Москва 1977, s. 234, 383; *Статейный список П.П. Шафирова и М.Б. Шереметева 1711 г.* [w:] Т.А. Базарова, *Русские дипломаты при османском дворе. Статейные списки П.П. Шафирова и М.Б. Шереметева 1711 и 1712 гг. (Исследование и тексты)*, Санкт-Петербург 2016, s. 269.

zwiększeniu, gdyż oddano mu pod komendę dywizję generała von Hallarta, dowodzoną dotychczas od końca 1711 r. przez generała-majora Bohna (zob. ilustracja 14.2), z którym polecono mu być w kontakcie. Warto zauważyć, że decyzje Piotra I, konsultowane zapewne z innymi najwyższymi dowódcami[63], ulegały wówczas częstym zmianom, ponieważ władca w tymże roku zaangażował się równocześnie w ofensywne działania swoich wojsk skierowanych na Pomorze Szwedzkie. Świadczy o tym rozkaz z 19 lutego 1712 r. przesłany do generała Weyde o wydzieleniu z dywizji von Hallarta czterech pułków piechoty i odesłaniu ich do Moskwy (stały dotychczas nieopodal)[64]. Ostatecznie oddziały generała zostały przerzucone na Ukrainę, rozkładając się w okolicach Baturynu. Potwierdza to korespondencja Adama Weyde do kanclerza Gawryły Gołowkina, wysłana właśnie z niegdysiejszej hetmańskiej stolicy 13 maja 1712 r., w której prosił on o udzielenie pomocy pozostającemu nadal w szwedzkiej niewoli księciu Chiłkowowi[65]. Dwa dni później, 15 maja, nastąpiła kolejna dyslokacja dywizji – Weyde otrzymał rozkaz rozłożenia się pod Kijowem. Oprócz piechoty podporządkowano mu wówczas także kawalerię (w tym dragonów generała Rönne), włączając jednostki nieregularne[66].

Adam Weyde pociągnął na północny wschód, co potwierdza korespondencja wysłana przez Borysa Szeremietiewa do cara 11 czerwca, w której marszałek odnotował, iż dywizja generała znajdowała się w okolicach Staroduba[67]. Wszystko wskazuje, że nie pozostał on zbyt długo na południu. Ponownie podjęto decyzję o przestawieniu „figur szachowych" na mapie Europy Wschodniej. Generał 1 października otrzymał rozkaz wyruszenia ze swoimi pułkami piechoty, stacjonującymi wtedy w Nowogrodzie Siewierskim. Narzucono mu bardzo szybkie tempo marszu, dzięki czemu dziennie pokonywał od 3 do 4 mil. Po drodze miał połą-

63 И.И. Голиков, op. cit., т. 5, s. 68.

64 Б.П. Шереметев, op. cit., s. 118–132.

65 *Эпистолярное наследие русского резидента…*, № 11, s. 299–300.

66 Ibidem, s. 159. Borys Szeremietiew nie określił, o które konkretnie wojska chodziło. Można jedynie przypuszczać, że były to jednostki kozackie (Kozacy ukraińscy i dońscy), kałmuckie oraz wołoskie i serbskie.

67 *Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника, малтийского с. апостола Андрея, Белого орла и прусского ордена кавалера графа Бориса Петровича Шереметева*, одобрение А. Барсов, ч. 3, Москва 1779, № 262, s. 156; И.И. Голиков, op. cit., т. 5, s. 360.

czyć się w miejscowości Pogara z wojskami artyleryjskimi. W przypadku kiedy wyprzedziłby artylerię, winien maszerować dalej według wyznaczonej marszruty do Rosławia (artyleria miała doń dołączyć). Polecono mu również odesłać zbędny proch wodami Desny na południe, do Czernihowa. Zgodnie z założeniami trasa przemarszu generała Weyde miała przedstawiać się następująco: Nowogród Siewierski – Gremiacz (6 mil) – Pogar (4 mile) – Boikłan (4 mile) – Poczep (2 mile) – Wyskokie (4 mile) – Ledenewo (3 mile) – Krzywy Las (4 mile) / Berestok za Krzywym Lasem – na Żaryn (6 mil) – na Rosław (4 mile)[68]. 20 października dywizję generała oraz inne jednostki armii rosyjskiej skierowano do Smoleńska i w jego okolice[69]. 4 grudnia Borys Szeremietiew przesłał do Piotra I wykaz z informacją, gdzie na leża zimowe stanie jego korpus. W przypadku dywizji generała Weyde w Smoleńsku miały zatrzymać się pułki piechoty: Grenadierski Weyde, Lefortowski, Rentzla, Szlisselburski, Tobolski i Koporski, a znajdująca się przy nim artyleria winna była rozłożyć się we wsiach pod miastem[70]. Żołnierze generała, pomimo jego usilnych próśb, nadal pozbawieni byli nowych mundurów. Po jego kolejnej skardze w tej sprawie Piotr I jeszcze 30 listopada tego roku wystosował do Senatu Rządzącego rezolucję, polecając wydać odpowiednie zarządzenia[71].

Łącznie w 1712 r. oddziały generała przemierzyły około 1350 km, przy czym odległość między lokalizacją początkową i końcową wynosiła zaledwie 300 km w linii prostej (zob. mapa 7). Smoleńsk nie stał się jednak miejscem odpoczynku żołnierzy dywizji Adama Weyde. Już 24 grudnia 1712 r. generał-feldmarszałek Szeremietiew otrzymał od cara rozkaz wymarszu w stronę Pskowa i dalej – do Sankt Petersburga[72]. W związku z niepokojącymi doniesieniami Aleksandra Mienszykowa, że Szwedzi ruszyli z Meklemburgii do Polski, związek taktyczny generała w grudniu 1712 r. miał pozostać w Smoleńsku w gotowości bojowej, oczekując dalszych rozkazów. Te nadeszły dość szybko, albowiem jak zawiadamiał cara Borys Szeremietiew 15 stycznia 1713 r., dywizja generała Weyde ruszyła na kwatery do Kijowa (w pułkach Kijowskim i Nieżyńskim), a artyleria do Czernihowa; na miejscu pozostali żołnierze, dla których nie przysłano butów i opończ (o co nie-

[68] Б.П. Шереметев, op. cit., s. 200–201.

[69] Ibidem, s. 206; *Письма к государю императору Петру Великому…*, № 267, s. 176.

[70] *Письма к государю императору Петру Великому…*, № 268, s. 177–179.

[71] И.И. Голиков, op. cit., т. 5, s. 114.

[72] *Письма к государю императору Петру Великому…*, № 270, s. 183.

ustannie zabiegał generał)[73]. Sam Weyde pozostał nieco dłużej w Smoleńsku, gdyż 27 stycznia 1713 r. jego córka Elżbieta Justyna wzięła ślub z Piotrem Lefortem[74].

11 kwietnia stacjonujący w Pryłukach Borys Szeremietwiew donosił carowi, że dywizja generała „szybkim marszem" dotarła do Nieżyna, gdzie stanęła na kwaterach i zażywała odpoczynku[75]. Generał-feldmarszałek poinformował cara, iż z uwagi na wyczerpujące tempo marszu nie wysłał jeszcze tych żołnierzy do Kijowa, gdzie mieli wziąć udział we wznoszeniu umocnień ziemnych na terenie miasta i w jego najbliższych okolicach (za Dnieprem oraz wzdłuż rzeki Łybiedzi). Decyzja ta podyktowana była obawą, że w przypadku odesłania żołnierzy dywizji generała Weyde do prac fortyfikacyjnych Kijowa nie będzie on posiadał stosownych sił do odparcia ewentualnego ataku nieprzyjaciela[76].

Od drugiej połowy 1711 r. do początków roku 1713 oddziały były nieustannie przerzucane. Sytuacja strategiczna była bardzo trudna – walczono bowiem z dwoma wrogami na przeciwstawnych krańcach państwa, należało również uwzględnić front zachodni, który dotyczył sytuacji w Meklemburgii i Rzeczypospolitej. Odesłanie dywizji generała Weyde do Kijowa wiązało się z konkretnymi okolicznościami politycznymi, jakie wówczas miały miejsce. Car nadal nie wywiązywał się ze zobowiązań w sprawie porozumień zawartych nad Prutem, co groziło wznowieniem działań wojennych ze strony Turcji. Z informacji pozyskiwanych przez stronę rosyjską wynikało, że głównym kierunkiem ataku będzie właśnie Kijów. W związku z tym kwestią priorytetową pozostawało jak najszybsze wzmocnienie okolic miasta. Borys Szeremietiew potwierdził rozkaz cara w korespondencji z 18 kwietnia 1713 r. „Zgodnie z polecaniem Waszego Wieliczestwa [Piotra I] należy wokół Kijowa i Dniepru oraz Łybiedzi wznieść liczne twierdze [miejsca umocnione], a inżyniera tu nie ma ani jednego, i znaleźć ich nie mogę; pokornie proszę o przysłanie mi inżyniera, ponieważ mam w tym wielką potrzebę"[77]. Władca doprecyzował, że generał-feldmarszałek miał wzmocnić już ufortyfikowany klasztor

[73] Ibidem, № 271, s. 185; № 272, s. 187; № 275, s. 195.

[74] *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften…*, s. 290.

[75] Relacja wydaje się przesadzona, gdyż odległość docelowa wynosiła około 501 km, a zatem w ciągu 52 dni średnie tempo wynosiło zaledwie 9,7 km na dzień. Oczywiście należy pamiętać, że pora ciągnienia była chyba najgorsza z możliwych, a prędkość nie uwzględnia konieczności zastosowania postojów.

[76] *Письма к государю императору Петру Великому…*, № 278, s. 218–220.

[77] Ibidem, № 279, s. 229.

Peczerski, Padół oraz Stare Miasto, łącząc je linią umocnień w jeden duży punkt oporu[78]. Fortyfikacje miały powstać także nad przepływającymi tam rzekami: Dnieprem i Łybiedzią. Do prac ziemnych, oprócz robotników pozyskanych na ziemiach ukraińskich, skierowani zostali rosyjscy żołnierze, w tym dywizja generała Weyde i dołączone do niej cztery pułki garnizonowe piechoty oraz trzy pułki dragońskie. Podlegli generałowi żołnierze przystąpili do robót 31 maja[79]. W działania te zaangażowany był również bezpośrednio Adam Weyde, któremu z powodu braków kadrowych na powrót przyszło pełnić funkcję inżyniera polowego.

Warto zauważyć, że carski współpracownik, być może pomny fatalnego epizodu ze źle założoną miną podczas oblężenia Azowa w 1695 r., nadal pogłębiał wiedzę z zakresu fortyfikacji, chcąc tym samym zrehabilitować się w oczach Piotra I, pozostałych dowódców armii oraz zwykłych żołnierzy. Przebywając w szwedzkiej niewoli, miał możność, co prawda bardzo ograniczoną, przyglądania się organizacji i funkcjonowaniu armii przeciwnika, w tym fortyfikacji[80]. W lutym 1711 r. miała miejsce interesująca wymiana korespondencji Adama Weyde z carem, której tematem przewodnim były sprawy dotyczące ustanowienia funkcji komendanckiej oraz kwestie poświęcone szeroko pojętej fortyfikacji, przede wszystkim prawidłowemu sporządzaniu szkiców. Piotr I w liście z 27 lutego 1712 r. dziękował generałowi za przesłanie książki poświęconej fortyfikacji, zatytułowanej *Lustro komendanckie*[81]. Władca polecił mu ocenić, czy publikacja jest na tyle nowoczesna, aby ją przetłumaczyć na język rosyjski; jeżeli nie, to należało wydać po rosyjsku inną, bardziej wartościową pozycję, wybraną przez generała[82].

---

78 Stan fortyfikacji Kijowa na koniec XVII stulecia: Г.В. Алферова, В.А. Харламов, *Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк*, Киев 1982.

79 *Письма к государю императору Петру Великому…*, № 282, s. 256; № 283, s. 268–274; № 284, s. 276; № 286, s. 297.

80 Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей…*, s. 253; C. Peterson, op. cit., s. 123.

81 Książka *Lustro komendanckie* (w dwóch częściach) została napisana przez niemieckiego inżyniera (raczej praktyka niż teoretyka) Johanna Jacoba Wedmüllera, pozostającego w służbie cesarskiej oraz saskiej, i wydana w 1685 r. we Frankfurcie nad Menem pt. *Des Commandanten-Spiegels, oder gründlicher Unterrichtung, wie ein Commandant seinen Platz fortificiren, verbessern und in gutem Stand erhalten solle. Aus dem Französischen in das Teutsche übersetztdemübersetzt.vermehret und hervorgegeben durch Johann Jacob Werdmüller*. Część druga tego dzieła przechowywana jest w zbiorach Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk; zob. Вердмюллер Иоганн-Яков, *Комендантское зерцало*, БАН, ф. Библиотека Петра I, № 8 (Петр. гал. № 10), л. 1–523.

82 П. и Б., т. 12, вып. 1, s. 99.

Polecenie cara podyktowane było chęcią uporządkowania dotychczasowego zarządzania miastami, przy jednoczesnym ustanowieniu w 1711 r. wojsk garnizonowych[83]. Według niego zarządzanie miastami winno opierać się na modelu zachodnioeuropejskim, a z tym ściśle wiązała się wspomniana funkcja komendancka[84]. Ta ostatnia co prawda została wprowadzona w Rosji już w 1706 r., jednak dopiero 15 lutego 1712 r. Senat Rządzący rozesłał do wszystkich guberni stosowne rozporządzenie, zgodnie z którym generałowie-gubernatorzy i gubernatorzy mieli dokonać wyboru komendantów w miastach i kontrolować ich działania. W przypadku jakiegokolwiek złamania przez nich prawa odpowiadali przed sądem wojennym, składającym się z gubernatora, wicegubernatora, oberkomendanta i landrechtów[85].

W tym samym liście (z 27 lutego 1712 r.) monarcha dziękował również za sporządzony przez generała fortyfikacyjny „szkic podstawowy maniery [Georga] Rimplera"[86]. Car przesłał w zamian książkę „o rożnych fortyfikacjach", w której na karcie 57 zamieszczone zostały wytyczne „maniery [Menno] Coehoorna, gdzie autor bardzo jasno uczy, jak kreślić szkice" (ilustracja 8.2)[87]. Zgodnie z poleceniem

---

83 Zob. ПСЗРИ, т. 4, № 2319; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne…*, s. 85–86.

84 Por. B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 2018, s. 424–444.

85 ПСЗРИ, т. 4, № 2481; СВМ, т. 1: *Исторический очерк развития военного урпавления в России*, гл. ред. Д.А. Скалон, сост. Н.А. Данилов, сотруд. Н.М. Затворницкий, Санкт-Петербург 1902, s. 57–60.

86 Książka autorstwa Georga Rimplera została przetłumaczona na język rosyjski i wydana w 1708 r.; zob. [Г. Римплер], *Римплерова манира о строении крепостей*, Москва 1708. Publikacja ta, poświęcona podstawom fortyfikacji twierdz, składa się z trzech ksiąg, jednak car nie był z niej zadowolony, gdyż była zbyt cienka i pozbawiona ilustracji. Pomimo to w 1709 r. została wydana ponownie; zob. П. и Б., т. 9, вып. 1, ред. Б.Б. Кафенгауз, Москва–Ленинград 1950, s. 12; Л.Г. Бескровный, op. cit., s. 203–204. Szerzej o Georgu Rimplerze zob. ВЭЛ, т. 16, Санкт-Петербург 1856, s. 277.

87 Książka, którą car wysłał Adamowi Weyde, była dziełem słynnego holenderskiego fortyfikatora Menno Coehoorna. Był to przekład jego pracy *Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage Horizont…*, która została wydana po raz drugi w 1702 r. w Leeuwarden (pierwsze wydanie pochodziło z 1685 r.; zob. M. Coehoorn, *Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage Horisont…*, Leeuwarden 1685). W Rosji doczekała się dwóch wydań (w latach 1709–1710) w przekładzie Michaiła Szafirowa (brata wicekanclerza Piotra Szafirowa) i redakcji językowej Jakuba Bruce'a oraz z rysunkami Piotra Pickarta; zob. [М. Кугорн], *Новое крепостное строение на мокром или низком горизонте… Повелением царскаго величества в Москве Лета Господня 1709го в Ноябре месяце*, Москва 1709. Zob. też М. Кугорн, *Новое крепостное строение на мокром или низком горизонте…*, БАН, ф. Библиотека Петра I, № 20, л. 1–165.

władcy Adam Weyde miał sporządzić kolejny fortyfikacyjny „szkic podstawowy maniery Rimplera" według przysłanych uprzednio przez siebie wytycznych (zob. ilustracja 8.3). Prośba ta podyktowana była rozważaniami Piotra I na temat kształtu budowanych twierdz[88].

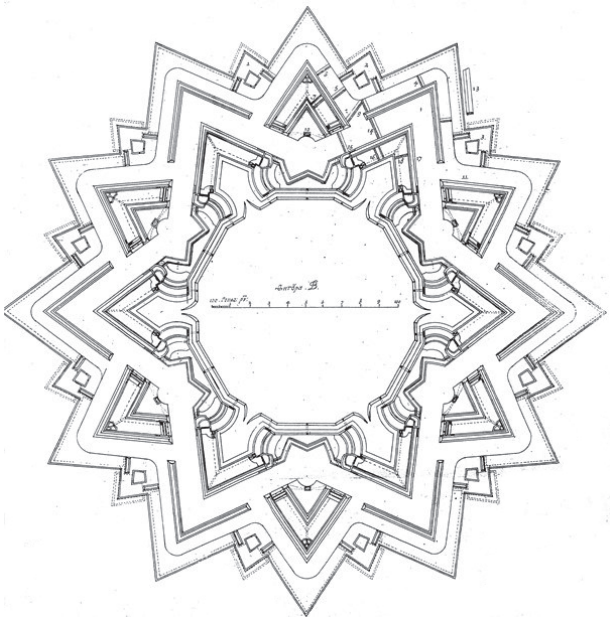

Ilustracja 8.2. Plan idealnej twierdzy według Menno Coehoorna

Źródło: opracowanie na podstawie książki: [M. Кугорн], *Новое крепостное строение на мокром или низком горизонте…*, Москва 1709 (figura B, którą Piotr I przesłał Adamowi Weyde).

Z uwagi na dowódcze obowiązki Adam Weyde udzielił odpowiedzi dopiero 24 marca 1712 r. Jego zdaniem w przypadku gdyby car zamierzał budować twierdzę – małą, średnią lub dużą według „maniery Rimplera" – to należałoby zasięgnąć opinii „kilku doświadczonych inżynierów". Podczas jej wznoszenia w szczególności należałoby zadbać o to, aby w chwili bombardowania ludzie mogli się

[88] П. и Б., т. 12, вып. 1, s. 99.

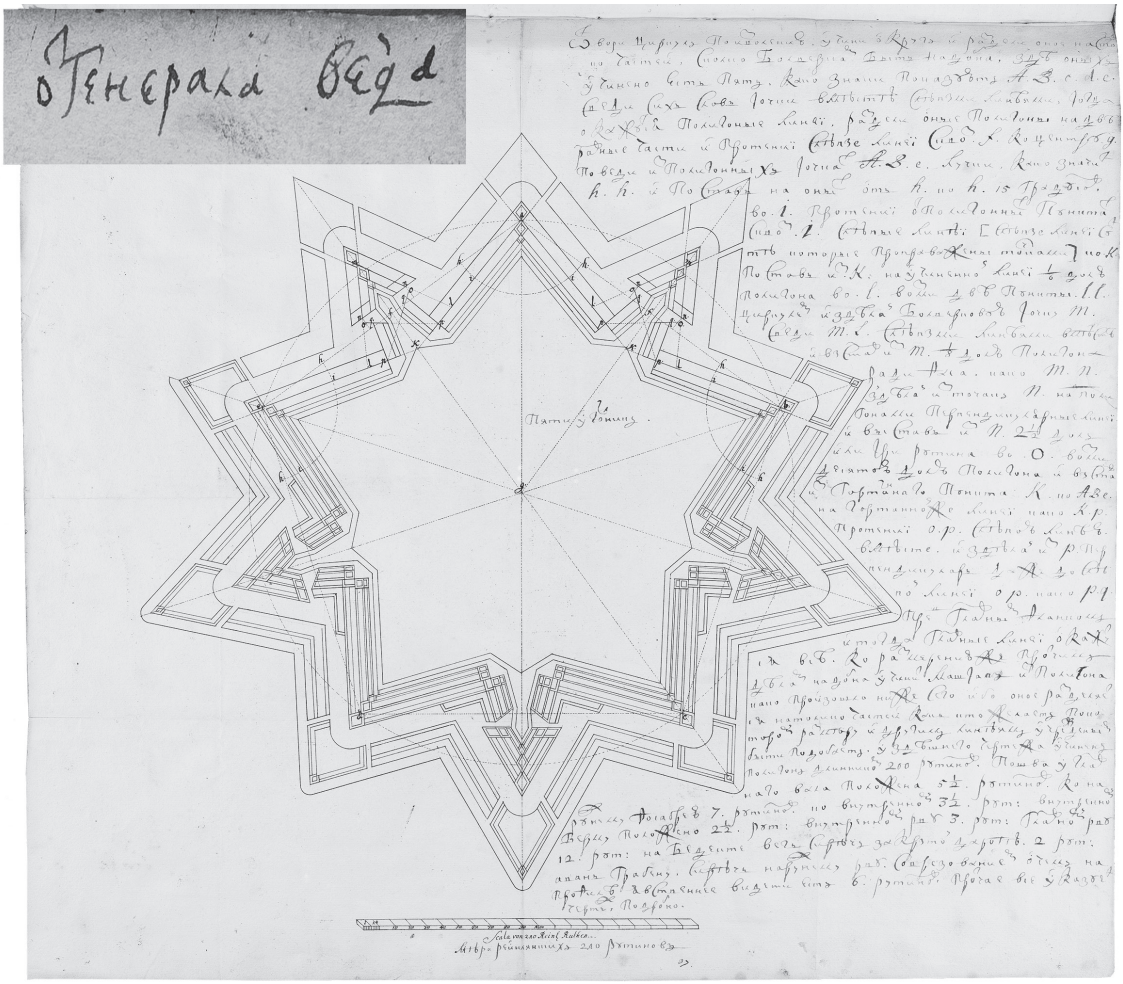

Ilustracja 8.3. Plan fortyfikacji pięciobocznej przygotowanej przez Adama Weyde w 1712 r. (w lewym górnym rogu odnotowana z odwrocia informacja o autorze dzieła)

Źródło: «От генерала Вейда» [*Пятибастионная крепость*], Отдел рукописей Библиотеки Российской Академии Наук, F 266, т. 1, л. 31–310б.

dobrze schować, czego autor rozważanego traktatu w ogóle nie ujął[89]. Z kolei w kwestii tłumaczenia na język rosyjski traktatu fortyfikacyjnego generał rekomendował carowi, aby dokonać przekładu jednej z dwóch prac wspomnianego już niemieckiego teoretyka wojskowości majora Johanna Sebastiana Grubera,

[89] Ibidem, s. 373.

wydanych w Norymberdze pod koniec XVII w.: *Neuer und gründlicher Unterricht von der heutigen Fortification und Artillerie*[90] lub *Neue und gründliche mathematische Friedens- und Kriegs-Schule*[91]. Jest to kolejny pośredni dowód, że Weyde znał (zakupił) w czasie Wielkiego Poselstwa książki tego autora, które stały się podstawą przygotowanego w 1698 r. regulaminu (zob. rozdział 4). Również później carski współpracownik interesował się fortyfikacjami, czego dowodzi fakt, że w 1715 r. podarował carowi książkę dotyczącą tego zagadnienia[92].

Wskazane powyżej działania potwierdzają podstawowe kompetencje inżynieryjne Adama Weyde, co z kolei pozwoliło mu na włączenie się w prace fortyfikacyjne Kijowa w 1713 r. Zgodnie z poleceniami cara miasto miało zostać przekształcone w silny punkt oporu, z odpowiednio dobrze przygotowanymi liniami umocnień i twierdzami (wydzielonymi umocnionymi punktami oporu o założeniu bastionowym), czyli systemem dzieł fortyfikacyjnych[93]. Na kolorowanym planie umocnień Kijowa z 1713 r. zaznaczono trzy zasadnicze punkty miasta: klasztor Peczerski, Padół i Stare Miasto oraz łączące je linie umocnień. W legendzie opisano wszystkie prowadzone wówczas nowe prace fortyfikacyjne, wyszczególniając tam m.in. „linię generała Weyde"[94]. Na potrzeby umacniania Kijowa generał przygotował najprawdopodobniej również trzy plany, przedstawiające twierdze o trzech, czterech i pięciu bastionach[95]. Nie wiadomo jednak, w jaki sposób zostały one wykorzystane podczas prowadzonych wówczas prac fortyfikacyjnych. Na planie założenia pięciobastionowego znalazła się adnotacja, że jest on „od generała Weyde", co świadczy, iż najprawdopodobniej został on przedstawiony oficjalnie generałowi-feldmarszałkowi Szeremietiewowi do rozpatrzenia. Niewykluczone, że z planem zapoznać się miał także Piotr I[96].

---

90 J.S. Gruber, *Neuer und gründlicher Unterricht von der heutigen Fortification und Artillerie…*, Nürnberg 1700.

91 Idem, *Neue und gründliche mathematische Friedens- und Kriegs-Schule…*, Nürnberg 1697. Dzieło to zostało wydane również na początku XVIII w.; zob. idem, *Neue und gründliche mathematische Friedens- und Kriegs-Schule…*, Nürnberg 1702.

92 O. Medvedkova, *La bibliothèque d'architecture de Pierre le Grand. Entre Curiosité et Passion*, „Cahiers du monde russe" 47 (2006), 3, s. 485.

93 O kwestiach związanych z fortyfikacją Kijowa w tym czasie, a także w latach wcześniejszych i późniejszych szerzej zob. С.А. Иванюк, *Крепостные сооружения города Киев в период Великой Северной войны (1700–1721 гг.)*, „Вопросы истории фортификации" 2 (2011), s. 56–64.

94 План г. Киева в основных его разделах: Старый Киев, Печерск и Подол, с новыми линиями укреплений [1713 г.], ОР БАН, F 266, т. 4, л. 47 (чертеж № 51).

95 Собрание иностранных рукописей, ОР БАН, F 266, т. 1, л. 31, 32, 38.

96 «От генерала Вейда» [*Пятибастионная крепость*], ОР БАН, F 266, т. 1, л. 31–31об.

Podsumowując udział carskiego współpracownika w pierwszych operacjach wojennych po długoletniej niewoli, należy odnotować, że przez cały ten czas starał się on dbać o swoich podkomendnych, powiadamiając wielokrotnie cara o wszelkich kłopotach związanych z aprowizacją i brakiem umundurowania. Na podstawie zachowanej dokumentacji z 1712 r. można ocenić, że Piotr I doceniał troskę generała o podstawowe potrzeby żołnierzy. Ekstrakty z listów otrzymywanych od generała przesyłane były przez monarchę wprost do Senatu Rządzącego, z poleceniem natychmiastowej wykonalności[97]. Generał nie zapominał również o organizacji odpowiedniej opieki dla chorych żołnierzy. Dostrzegalne to było podczas wyprawy dunajskiej, kiedy polecił odesłać wszystkich chorych do lazaretu polowego oraz zaopatrzyć ich w odpowiedni prowiant. Oprócz tego z każdej dywizji biorącej udział w działaniach wojennych do lazaretu miał zostać odesłany jeden felczer[98].

---

[97] П. и Б., т. 12, вып. 1, s. 172–173, 373, 459; вып. 2, s. 233–234.

[98] А.З. Мышлаевский, *Война с Турцией 1711 года…*, № 32, s. 335. Wszyscy chorzy żołnierze, którzy brali wówczas udział w działaniach wojennych, odsyłani byli pod eskortą do położonego na tyłach lazaretu. Kwestie te osobiście nadzorował Adam Weyde; zob. ibidem, № 7, s. 348. Doprecyzowano je w kodeksie wojskowym wprowadzonym w armii rosyjskiej w 1716 r.; zob. *Kodeks wojskowy Piotra I…*, s. 126–127.

9. WYPRAWA FIŃSKA

Piotr I jeszcze w 1712 r. podjął przygotowania do kolejnej ofensywy przeciwko Szwecji. W tym celu wojska rosyjskie pod dowództwem Aleksandra Mienszykowa skierowano w stronę Pomorza Szwedzkiego i na tereny Rzeszy Niemieckiej. Miały one wzmocnić armię saską i duńską, a następnie wspólnie uderzyć na stacjonujące w pobliżu siły szwedzkie[1]. Istotny był również front północno-wschodni, na który Szwedzi podejmowali nieustanne wypady przeciwko dynamicznie rozwijającemu się Sankt Petersburgowi. Nie dziwi zatem fakt, iż 2 sierpnia 1712 r. car w liście do generała-admirała Fiodora Apraksina polecił przygotować uderzenia na Finlandię w celu zajęcia Helsingforsu, co przełożyłoby się na umocnienie posiadanego od 1710 r. Wyborga. Po rozłożeniu się na opanowanych terenach fińskich i estońskich na leża zimowe wiosną kolejnego roku zamierzano przeprowadzić uderzenie na najważniejsze fińskie miasto – Åbo. Piotr I liczył, że po jego opanowaniu cała Finlandia się podda, a Szwedzi poproszą o pokój, albowiem jak zauważył w liście do Apraksina, „całe ich życie jest związane z Finlandią". W przypadku gdyby organizowane na tę operację siły były niewystarczające, miano ściągnąć z Ukrainy dywizję generała Weyde[2].

Jednakże do planowanej w 1712 r. zimowej wyprawy na Finlandię nie doszło, gdyż car obawiał się niesprzyjających warunków pogodowych. Ponadto uznał, iż wysyłanie wszystkich posiadanych w tym rejonie żołnierzy może w znaczny sposób osłabić ewentualną obronę Wyborga i Sankt Petersburga. Dlatego uzgod-

[1] Д.П. Бутурлин, *Военная история походов россиян в XVIII столетии*, т. 2, ч. 1, Санкт-Петербург 1820, s. 508–570.

[2] П. и Б., т. 12, вып. 2, s. 34.

niono, że kombinowana lądowo-morska operacja rozpocznie się wiosną 1713 r. W działania miały zostać włączone także przerzucane z Ukrainy na północ kraju jednostki dowodzone przez Adama Weyde, którym rozkaz wymarszu wydano 1 października 1712 r.[3]

W międzyczasie, w drugiej połowie 1712 r., Piotr I otrzymał informacje, że w Gdańsku ma lądować desant szwedzki pod dowództwem generała Magnusa Stenbocka. Według informacji wywiadowczych miał on ruszyć na południe przez ziemie Korony, a jego celem było połączenie się z Karolem XII, który jakoby opuścił tureckie Bendery, gdzie przebywał po klęsce pod Połtawą. W związku z powyższym car, zamierzający skierować dywizję generała Weyde do Sankt Petersburga, został zmuszony do pozostawienia jej w grudniu 1712 r. w Smoleńsku i jego okolicach, gdzie stała dotychczas na leżach zimowych. Ostatecznie okazało się, że Magnus Stenbock wylądował na Rugii. Natomiast decyzja, aby pozostawić związek taktyczny generała pod Smoleńskiem, była trafna, ponieważ w zależności od zmieniających się okoliczności można było go wysłać zarówno do Sankt Petersburga (na front północny), na Pomorze Szwedzkie bądź do Rygi, jak też z powrotem na Ukrainę. Ostatecznie dywizja generała Weyde pozostała tam do stycznia 1713 r., po czym została odesłana na kwatery zimowe do guberni kijowskiej (Nieżyn i Kozielec), by następnie wziąć udział w pracach fortyfikacyjnych Kijowa[4].

W pełni związek taktyczny generała Weyde można było wykorzystać dopiero po zabezpieczeniu frontu południowego. Upragniony dwudziestopięcioletni rozejm z Turcją zawarto 13 czerwca 1713 r. w Adrianopolu. Sankcjonował on wcześniejsze uzgodnienia dotyczące zwrotu zawojowanych przez Piotra I ziem nad Morzem Azowskim (zob. mapa 1)[5]. W związku z powyższym tego lata dobiegła także końca „kijowska misja" Adama Weyde, a jego dywizja znów została uwzględniona w składzie armii ekspedycyjnej do Finlandii.

Owe dwa lata spędzone na Ukrainie radykalnie polepszyły stan jego jednostki. Świadczą o tym tworzone raporty, w tym prezentujący sytuację na 2 sierp-

[3] Kwestie te opisano szerzej w rozdziale 8. Por. też *Статейный список П.П. Шафирова и М.Б. Шереметева 1712 г...*, s. 332.

[4] Kwestie te szerzej opisano w rozdziale 8.

[5] ПСЗРИ, т. 4, № 2515; т. 5, № 2687. Według ustaleń traktatu adrianopolskiego Rosja miała m.in. wycofać swoje wojska z ziem polskich w ciągu dwóch miesięcy oraz zaprzestać ingerowania w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej.

nia 1713 r. (zob. wykres 8). W świetle tego dokumentu stan osobowy dywizji był zbliżony do regulaminowego optimum. Żołnierzy i oficerów liniowych powinno być 7610, tymczasem nieobsadzonych było osiem etatów oraz dwóch dezerterów (0,13%), dwie osoby znajdowały się na urlopie, a kolejne trzy nieobecne były z racji wykonywania obowiązków pocztowych. Większy problem dotyczył chorych, przy czym w rosyjskiej armii do takich oddelegowywano zarówno oficerów, jak i zwykłych żołnierzy (proporcje wynosiły 6,25 : 1). Łącznie niedysponowanych i opiekujących się nimi było 410 osób (5,4%), którzy przebywali w dwóch lazaretach: w Smoleńsku i Kijowie. Bardzo dobrze wyglądała również sytuacja żołnierzy nieliniowych, których łącznie powinno być 1252[6]. Do stanu etatowego należało uzupełnić 76 osób (6%), przy czym rzeczywistym problemem był widoczny brak ślusarzy. Osób umiejących naprawiać broń palną było zaledwie dwie, a chciano zatrudnić aż 45. Chorych i oddelegowanych do pomocy było 51 osób (4,1%).

Należy podkreślić, że w całym zgrupowaniu ogólnie liczącym 8778 osób było 477 wozów, a kolejnych trzech woźniców z wozami i końmi zamierzano uzupełnić. Oznaczało to, że jeden wóz przypadał na nieco ponad 18 żołnierzy. W każdym pułku było od 72 do 79 wozów, do tego 24 wozy znajdowały się przy dwóch lazaretach, gdzie przebywali chorzy. Jak na początek XVIII stulecia transport dywizji był zatem znakomicie zorganizowany – opierał się na woźnicach wziętych na etat wojsk, którzy stale poszerzali swoje umiejętności w trudnej sztuce manewrowania taborem. W każdym pułku znajdować się powinno 60 wozów zwyczajnych, po 12 dla oficerów, żołnierzy (na rzeczy i żywność), zaopatrzenia, przewożenia chorych i namiotów (w tym ostatnim przypadku woziły je na koczach – dwukołowych wozach zaprzężonych w dwa tylko konie). Do tego były wozy ponadliczbowe: cztery pułkownika, po trzy należne podpułkownikowi i majorom, jeden kwatermistrzom i cyrulikowi. Dodatkowo na każdy batalion przypadał jeden wóz kupiecki[7]. Nominalnie za pułkiem powinno ciągnąć 77 wozów – według zgromadzonych danych było to 79,5 pojazdu, czyli niemal idealnie proporcje, będące skomplikowaną wypadkową pomiędzy udogodnieniami a koniecznością wydłużenia kolumny mar-

[6] Wśród żołnierzy zabezpieczenia zaliczano: lekarzy pułkowych i rotnych, pisarzy rotnych, sygnalistów (oboistów, trębaczy, doboszy), rzemieślników (cieślów, kowali i ślusarzy), profosów, ordynansów oraz przede wszystkim woźniców.

[7] A.L. Oelsnitz, *O bagażach wojska w polu będącego*, oprac. K. Łopatecki, Oświęcim 2014, s. 52–53, 68–70.

szowej[8]. Było to pokłosie doświadczeń związanych z ciągłymi przemarszami na ogromnych odległościach, które miały miejsce w latach 1711–1713.

Analizowane dane świadczą o pedantycznej wręcz staranności Adama Weyde w kwestii dostosowania się do formalnie określonych norm (które częściowo zresztą sam tworzył). Potwierdza to też znakomite kompetencje organizacyjne generała.

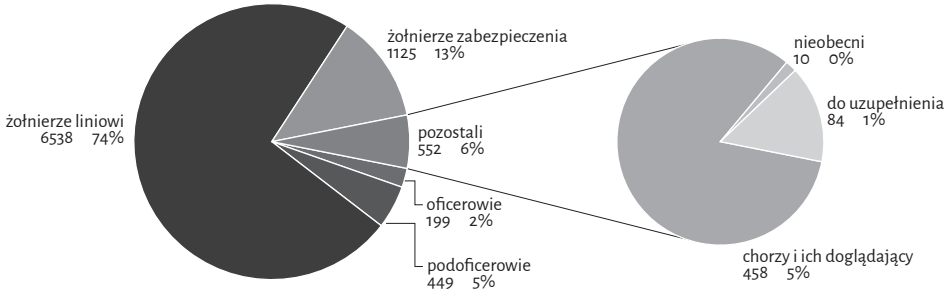

Wykres 8. Dywizja generała Adama Weyde stacjonująca w Kijowie (pułk Grenadierski, Lefortowy, Szlisselburski, Rentzla/Saksoński, Tobolski, Koporski). Stan na 2 sierpnia 1713 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: А.З. Мышлаевский, *Северная Война на Ингерманландском и Финляндском…*, приложения, № 35, s. 396–397.

Zgodnie ze wcześniejszymi ustaleniami Borysa Szeremietiewa z carem omówiony wyżej związek taktyczny 4 sierpnia 1713 r. ruszył na północ, w stronę Sankt Petersburga (pułk Newski pozostał w celu uzupełnienia jego stanu nowymi rekrutami). Trasę przemarszu dywizji wyznaczył sam Piotr I. Piechota miała pociągnąć na Starodub, Jarosław, Smoleńsk, Wielkie Łuki, Psków, Gdów, Jamburg (nie dochodząc do Narwy), Koporje i dalej do nowej stolicy. Natomiast kawaleria miała zdążać do miasta nad Newą, kierując się na Moskwę (zapewne od Smoleńska) i Nowogród Wielki[9].

[8] Przyjmując proporcje wozów czterokołowych zaprzężonych w cztery konie do dwukonnych na 6,5 : 1 można przyjąć wyliczenie kolumny marszowej dywizji generała Weyde. Jeżeli dywizja poruszała się jedną kolumną (co było oczywiście stosunkowo rzadkie), to tabor miał długość 4,6 km i składał się z 1780 koni.

[9] *Письма к государю императору Петру Великому…*, № 288, s. 307; № 290, s. 312; И.И. Голиков, op. cit., т. 5, s. 159, 169, 172.

Wyznaczona trasa nie była najkrótsza, za to konsekwentnie omijała ziemie Rzeczypospolitej. Liczyła aż 1526 km, a tempo marszu żołnierzy piechoty było dość szybkie i wynosiło dziennie około 27 km dziennie. Dywizja już pod koniec września znalazła się w granicach guberni petersburskiej i tam stanęła na kwaterach: dwa pułki w stolicy, a cztery kolejne w okolicach Narwy[10]. A zatem w 1713 r. przebyła kolejne 2160 km. Łącznie zatem podkomendni generała Weyde przemaszerowali traktami w latach 1711–1713 łącznie 6660 km (zob. mapa 7). Jeszcze zimą mieli oni zostać wysłani do Finlandii, aby zasilić operujący tam korpus generała Michała Golicyna[11]. Ostatecznie zdecydowano się odprawić tylko pułk Lefortowski. Pozostałe oddziały miały osiągnąć pełną gotowość bojową w kwietniu 1714 r., kiedy ogłoszono rozpoczęcie nowej kampanii fińskiej. Ostatecznie pułki dywizji generała Weyde, liczące ponad 7200 żołnierzy, znalazły się w składzie rezerw dla głównych sił uderzeniowych (tzw. Armia Finlandzka licząca 36 tys. osób), jakie miały zostać skierowane do działań operacyjnych w Finlandii w 1714 r.[12]

W planowanych działaniach wojennych ważna rola miała przypaść flocie bałtyckiej, dlatego Piotr I polecił wzmocnić port w Rewlu bastionami, na których ustawiono wielkokalibrowe działa. Spodziewane uderzenie sił morskich przeciwnika miało zostać odparte także siłą ognia zakotwiczonych w pobliżu czterech okrętów liniowych oraz kilku mniejszych jednostek pływających. Uroczyste założenie rewelskich umocnień portowych z udziałem samego cara, w towarzystwie Fiodora Apraksina i Adama Weyde, odbyło się 2 lutego 1714 r. Od tej chwili Rewel miał stać się główną bazą rosyjskiej floty bałtyckiej[13].

Rosyjska kampania wojenna 1714 r. rozpoczęła się z opóźnieniem w związku z dużymi zatorami lodowymi na Newie. Dopiero 27 kwietnia dowódcy trzech

---

[10] А.З. Мышлаевский, *Северная война на Ингерманландском и Финляндском…*, приложения, № 35, s. 396–397.

[11] Jeszcze zimą 1713 r. car zamierzał przerzucić dywizję Weyde pod kontrolowany nadal przez Szwedów Nyslott, lecz szybko wycofał się z tego pomysłu. Twierdza ta została zdobyta przez Rosjan w lipcu 1714 r.

[12] А.З. Мышлаевский, *Петр Великий. Война в Финляндии…*, s. 335–337, 361–366. Zob. też idem, *Северная война на Ингерманландском и Финляндском…*, приложения, № 39, s. 402–403. Biograf cara pastor Benjamin Bergman wspomina, że dywizja generała Weyde liczyła wówczas osiem pułków, przy czym w każdym z nich było do 1400 żołnierzy; zob. B. Bergmann, *Peter der Grosse als Mensch und Regent*, Bd. 3, Riga 1826, s. 191.

[13] П.А. Кротов, *Российский флот…*, s. 369.

eskadr galer otrzymali rozkaz, aby przystąpić do wodowania swoich jednostek, których łącznie było 99. Jednym z nich, obok księcia Wasyla Dołgorukowa oraz kontradmirała i generała Iwana Botsisa, był Adam Weyde. Odpowiadali oni za spuszczenie galer na wodę, obsadzenie ich załogami oraz przygotowanie prowiantu na najbliższy miesiąc[14]. Dwa dni później zaprowiantowane galery z żołnierzami na pokładach były w pełni przygotowane do działań bojowych. Z początkiem maja do ofensywy gotowe były również większe jednostki rosyjskiej floty, zimujące na wyspie Kotlin: dziewięć okrętów liniowych, pięć fregat (ich łączna siła ognia wynosiła odpowiednio 408 i 176 armat) oraz 4 snowy[15]. W trakcie rozpoczynającej się kampanii te dwa związki taktyczne – galer i okrętów morskich – miały stale ze sobą współpracować.

Ostatecznie 9 maja „w należytym porządku i przy nieprzerwanej palbie armatniej" Piotr I osobiście wyprowadził flotyllę galer z Sankt Petersburga w morze[16]. Następnego dnia car dokonał lustracji stojących na redzie pod Kotlinem okrętów żaglowych, a 11 maja jako kontradmirał Piotr Michajłow oficjalnie objął nad nimi dowództwo. Natomiast komendę nad awangardą flotylli galer powierzył Adamowi Weyde[17]. Nominację na to stanowisko wręczył mu tego samego dnia naczelny dowódca całości operujących tam rosyjskich sił zbrojnych (morskich, jak i lądowych) generał-admirał Fiodor Apraksin[18]. Decyzja ta może stanowić pewne zaskoczenie, jednakże biorąc pod uwagę fakt, że generał miał już do czynienia ze „sprawami morskimi" znacznie wcześniej, choćby podczas Wielkiego Poselstwa, kiedy mógł zapoznać się z flotą holenderską i angielską, a następnie biorąc udział w budowie floty azowskiej, wybór ten nie budził zastrzeżeń. Ponadto carski współpracownik był doświadczonym dowódcą frontowym, a na jednostkach pływających znajdowali się żołnierze jego dywizji.

---

[14] МИРФ, подгот. С.И. Елагин, ч. 1, Санкт-Петербург 1865, № 781, s. 487; № 786, s. 491; МИГО, вып. 4, Петроград 1918, № 221, s. 390–391.

[15] *Snow* (hol. *Snauw*, niem. *Schnau*, ros. *шнява*) – lekki, zwinny żaglowo-wiosłowy, dwumasztowy stateczek (okręt), używany najczęściej do celów zaopatrzeniowych, po uzbrojeniu w artylerię wykorzystywany do działań wojennych.

[16] П.А. Кротов, *Российский флот…*, s. 365.

[17] МИГО, вып. 4, № 246, s. 420; П.А. Кротов, *Российский флот…*, s. 366.

[18] А.З. Мышлаевский, *Петр Великий. Война в Финляндии…*, приложения, № 109, s. 110; *Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафирова…*, ч. 2: *1714 год*, Санкт-Петербург 2011, № 206, s. 164.

Przygotowana przez Rosjan operacja morska okazała się kluczem do sukcesu całej kampanii. Na terenie Finlandii armia lądowa po bitwie pod Storkyro (Lappola) 19 lutego (2 marca) 1714 r. pokonała znacznie słabsze siły szwedzkie[19]. Wojska rosyjskie zyskiwały zdecydowaną przewagę na tamtejszym wybrzeżu, ale na morzu nadal panowały okręty szwedzkie, które uniemożliwiały dowiezienie żołnierzom zaopatrzenia. Po długotrwałym oczekiwaniu na możliwość żeglugi po wodach Zatoki Fińskiej z portu na wyspie Kotlin 20 maja 1714 r. najpierw wyszły jednostki floty pełnomorskiej, a po nich ruszyły galery. Dwa dni później na pokładzie okrętu Święta Natalia, dowodzonego przez Apraksina, zebrała się rada wojenna z udziałem Piotra I, dowódców okrętów flagowych oraz księcia Wasyla Dołgorukowa i Adama Weyde. Przyjęto na niej założenia strategiczne lądowo-morskiej kampanii w Finlandii. Głównym celem było opanowanie i utrzymanie Åbo, a następnie uderzenie przez Wyspy Alandzkie, gdzie planowano założyć twierdzę, która miała stanowić punkt wyjścia przyszłych ataków na wybrzeże Szwecji właściwej[20].

W ciągu dwóch następnych tygodni miała miejsce intensywna wymiana korespondencji pomiędzy carem i wszystkimi najważniejszymi osobami odpowiedzialnymi za przebieg trwającej kampanii wojennej, co przekładało się na dobrą koordynację działań operacyjnych na lądzie i morzu. Piotr I nie lekceważył siły uderzeniowej okrętów przeciwnika, dlatego w maju i czerwcu zabiegał o otrzymanie stosownego wsparcia na morzu od króla duńskiego Fryderyka IV. Tymczasem szwedzkie okręty liniowe nie próżnowały i jeszcze w maju pojawiły się pod Rewlem. Dowodzący nimi admirał Gustaw Wattrang, zobaczywszy wzniesione przez Rosjan silne umocnienia brzegowe, nie zdecydował się na atak. Obecność Szwedów wywołała działania floty rosyjskiej, która wypłynęła z portu na wyspie Kotlin. Już 11 czerwca okręty żaglowe pojawiły się pod Rewlem, a posuwająca się równolegle do nich flotylla galer dotarła pod Helsingfors. Należy podkreślić, że podczas tych działań obydwie grupy utrzymywały ze sobą kontakt wzrokowy, aby w razie potrzeby połączyć siły. Ponadto przez cały czas pomiędzy dowódcami tych morskich związków taktycznych trwała intensywna wymiana korespondencji. 17 czerwca dowodzący sześcioma szwedzkimi okrętami liniowymi wiceadmirał

[19] А.З. Мышлаевский, *Северная война на Ингерманландском и Финляндском…*, № 174, s. 221.

[20] Idem, *Петр Великий. Война в Финляндии…*, s. 373–375; МИРФ, № 804, s. 499–500; B. Bergmann, op. cit., s. 192; П.А. Кротов, *Российский флот…*, s. 367.

Eryk Lille podjął próbę ataku Rewla. W odpowiedzi jeszcze tego samego dnia i nazajutrz z portu wyszła część carskich jednostek, zmuszając przeciwnika do odwrotu. Do bitwy morskiej pod Rewlem wówczas nie doszło. Rozstrzygające starcie w tej kampanii miało nastąpić wkrótce, ale w innym miejscu.

Jak nadmieniono, 11 czerwca flotylla galer dotarła do Helsingforsu, gdzie zatrzymała się na 10 dni. W tym czasie wyładowano prowiant dla wojsk lądowych prowadzonych przez księcia Michała Golicyna i dokonano naprawy uszkodzonych jednostek. Następnie jednostka wypłynęła w stronę Åbo, kierując się na półwysep Hangö Udd (Hanko). 24 czerwca dowodzący całością tego związku taktycznego generał-admirał Apraksin wysłał do Piotra I list z wiadomością, że schwytano dwóch marynarzy służących na okręcie flagowym admirała Gustawa Wattranga, którego eskadra znajdowała się w pobliżu Hangö Udd. Dezerterzy zeznali, że okręty będące pod komendą ich admirała znajdują się w złym stanie technicznym. Informację tę postanowił wykorzystać Apraksin i poprosił Piotra I, aby ten ruszył z okrętami liniowymi stojącymi w Rewlu w stronę Hangö Udd i „uczynił dywersję nieprzyjacielskiej flocie". W działaniu tym widział podwójną korzyść – szansę pobicia osłabionego przeciwnika i umożliwienie dotarcia galer do Åbo. Planowane wywabienie Szwedów z dotychczas zajmowanych pozycji pozwoliłoby carskim galerom na uniknięcie niebezpiecznego ognia artyleryjskiego z wrogich okrętów[21].

28 czerwca Piotr I zwołał radę wojenną, która po rozpatrzeniu wiadomości od Apraksina nie uznała za celowe wysyłania okrętów liniowych z Rewla przeciwko Szwedom. Zdecydowano się nie wydawać walnej bitwy morskiej z wykorzystaniem okrętów morskich, lecz przenieść całość ciężaru działań operacyjnych na znajdujące się u wybrzeży Finlandii galery. One to, przy wsparciu własnej artylerii ustawionej na wybrzeżu, miały odrzucić w morze eskadrę admirała Wattranga i przebić się do Åbo, i dalej – na Wyspy Alandzkie. Decyzja ta była słuszna, co potwierdziły w pełni najbliższe wydarzenia, gdyż w rejonie szkierów rozciągających się od półwyspu Hangö Udd do Wysp Alandzkich manewrowość galer była znacznie skuteczniejsza niż wielkich okrętów żaglowych (zob. ilustracja 9.1)[22].

[21] МИРФ, № 843, s. 516–517.

[22] Rosjanie oceniający te działania podkreślali, że flota szwedzka była zdezorientowana i nie mogła upilnować wszystkich możliwych szlaków prowadzących wzdłuż fińskiego wybrzeża; zob. *Походная канцелярия вице-канцлеря Петра Павловича Шафирова…*, ч. 2, № 263, s. 317. Por. А.З. Мышлаевский, *Петр Великий. Война в Финляндии…*, s. 419.

30 czerwca i 1 lipca Fiodor Apraksin, Adam Weyde oraz pozostali dowódcy rosyjscy wyszli w morze na łodziach, aby dokonać rozpoznania sił przeciwnika. Udało im się ustalić, że Szwedzi, stojący na wodach u przylądka Hangö Udd, dysponowali piętnastoma okrętami liniowymi, dwoma okrętami bombardierskimi, pramem[23] oraz ośmioma galerami, za którymi znajdowały się statki prowiantowe. Oprócz tego na wodach morskich aktywnie działało pięć okrętów liniowych i snow. Generał-admirał Apraksin nie odważył się atakować tych sił bez carskiego rozkazu. Tymczasem w kolejnych dniach dyslokacja okrętów szwedzkich ulegała zmianom, co dokładnie odnotowywało dowództwo rosyjskie, nie decydując się nadal na żadną samodzielną akcję. 3 lipca Apraksin i Weyde po raz kolejny wypłynęli w morze, aby dokonać rozpoznania sił przeciwnika i sprawdzić, czy istnieje możliwość swobodnego przejścia galer w stronę Åbo wzdłuż linii brzegowej. Sytuacja jednak nie ulegała zmianie. Podobne rozeznania czynili również w kolejnych dniach[24].

Piotr I przybył do flotylli galer 20 lipca, co przełożyło się na intensyfikację działań. Władca zapoznał się z informacjami na temat sił morskich przeciwnika, a także zaznajomił się z topografią półwyspu. Po dokładnej analizie kartograficznej, potwierdzonej rozpoznaniem terenowym, car rozkazał, aby w najdogodniejszym miejscu półwyspu urządzić liczącą około 2,5 tys. metrów przewłokę[25], dzięki której będzie można przerzucić lądem galery na jego północną stronę, nie wchodząc tym samym w starcie z okrętami szwedzkimi. Admirał Wattrang, dowiedziawszy się o inicjatywie Rosjan, postanowił rozdzielić swoje siły i zaatakować ich z obydwu stron półwyspu. 25 lipca na północną stronę półwyspu, gdzie spodziewano się przerzuconych galer rosyjskich, ruszyła eskadra kontradmirała Nilsa Ehrenschiölda w sile dziesięciu jednostek pływających (pram[26], sześć galer, dwie lub trzy serbaty[27]). Natomiast przeciwko pozostałym siłom carskim

---

[23] Pram – rodzaj dwu lub trzymasztowego okrętu o płaskim dnie i niewielkim zanurzeniu, przeznaczony do walk przybrzeżnych. Pramów używano głównie na Bałtyku w XVIII–XIX w.

[24] *Журнал графа Апраксина*, [w:] МИГО, вып. 3, Петроград 1915, s. 84–85.

[25] Przewłoka – specjalnie przygotowane miejsce na lądzie (wyłożone najczęściej drewnianymi balami), gdzie odbywało się przeciąganie statków lub łodzi z jednego akwenu do drugiego.

[26] Była to jednostka flagowa Nilsa Ehrenschiölda, nosząca nazwę Elefant, którą niesłusznie w rosyjskiej historiografii określono mianem fregaty.

[27] Serbat (hol. *Scheerboot*) – niewielki jednomasztowy statek przeznaczony do żeglugi przybrzeżnej, łódź zatokowa do pływania w szkierach. W źródłach istnieją rozbieżności co do liczby serbatów, jakimi dysponował Nils Ehrenschiöld.

mającym gotować się do przewłoki wydzielono eskadrę wiceadmirała Erika Lille (osiem okrętów liniowych, snow, dwa okręty bombardierskie). Plan Gustawa Wattranga wzięcia galer rosyjskich w swoiste kleszcze był śmiały i mógł przynieść powodzenie[28]. Niemniej szwedzki admirał nie docenił przeciwnika. W kluczowym punkcie, jakim był przylądek Hangö Udd, pozostały jedynie osłabione siły Wattranga, co wykorzystał Piotr I i 26–27 lipca i w kilku partiach drogą morską przerzucił swoje galery na północną stronę półwyspu. Rosyjskie jednostki, wykorzystując bezwietrzną pogodę, przy nieskutecznym ostrzale stojących w morzu okrętów Wattranga zdołały przedrzeć się wzdłuż szkierowego wybrzeża i ruszyły wprost na spotkanie oddzielonej od reszty sił głównych eskadrze kontradmirała Ehrenschiölda (ilustracja 9.1; w trakcie przemieszczania się galer admirał Wattrang wezwał do siebie okręty wiceadmirała Lille). Decyzję o takim sposobie przedarcia się większości galer rosyjskich – sił głównych podzielonych na trzy eskadry – podjęła rada wojenna w składzie: generał-admirał Fiodor Apraksin, generał-major Michał Golicyn oraz generał Adam Weyde. Ten ostatni objął dowództwo eskadry galer idącej na początku całego szyku[29]. Należy podkreślić, że podczas całej operacji doskonale funkcjonowała komunikacja pomiędzy dowódcami poszczególnych grup galer. Potwierdzeniem tego jest list Piotra I do Adama Weyde z 26 lipca, w którym władca informował, że udało mu się jako pierwszemu z dowódców wysłać 30 jednostek, z jakich bezpiecznie obok floty nieprzyjacielskiej przeszło 20. W związku z powyższym car rozkazał generałowi, aby także ruszył jego śladem ze wszystkimi swoimi galerami (10 z nich miał zostawić, aby zabrały chorych), zachowując odpowiednie bezpieczeństwo. Piotr I przestrzegał generała, że w przypadku powiewu wiatru stojące w morzu okręty szwedzkie mogą podjąć przeciwdziałania, których skutkiem byłoby rozdzielenie galer. A zatem jeżeli Szwedzi zdołaliby podnieść żagle, to należało przerwać operację[30]. Jak zauważył historyk rosyjski Paweł Krotow, działania związane z bezpiecznym przeprowadzeniem flotylli galer rosyjskich pomiędzy wybrzeżem a okrętami szwedzkimi

[28] *Журнал адмирала Ваттранга*, [w:] МИГО, вып. 3, s. 182–183.

[29] МИРФ, № 853, s. 522–523; № 854, s. 523; № 860, s. 526; № 868, s. 529; *Книга Марсова, или воинских дел…*, Санкт-Петербург 1766, s. 187–190; А.З. Мышлаевский, *Северная война на Ингерманландском и Финляндском…*, № 177, s. 223–224; № 179, s. 242–243; *Журнал графа Апраксина…*, s. 89–90; П.А. Кротов, *Российский флот…*, s. 379–393.

[30] МИГО, вып. 2, Петроград 1915, № 278, s. 494–497; вып. 1, ч. 2, Петроград 1914, № 247, s. 194.

zostały przeprowadzone w sposób dobrze zorganizowany (do niewoli szwedzkiej dostała się załoga tylko jednej galery), co przełożyło się na dalszy bieg kampanii wojennej 1714 r.[31]

Rosjanie całkowicie przejęli inicjatywę i podjęli bitwę morską 27 lipca po północnej stronie półwyspu Hangö Udd, przy uroczysku Rilax-fjord. Tam, w płytkich wodach szkierowych, najprawdopodobniej w cieśninie pomiędzy wyspami Kadermo i Byön[32], znajdowały się siły kontradmirała Nilsa Ehrenschiölda. Szwedzki dowódca, szykując się do starcia, ustawił okręty swojej eskadry w szyku przypominającym półksiężyc (serbaty stanęły z tyłu, tworząc coś na kształt drugiej lini). Na pokładach wszystkich jego jednostek znajdowało się 941 żołnierzy i marynarzy. Strona rosyjska miała do dyspozycji 98 galer, na których było nie więcej niż tysiąc marynarzy, natomiast resztę stanowili żołnierze piechoty w liczbie 12–15 tys. Byli to ludzie z pułków gwardyjskich i pułku Ingermanlandzkiego, a także pięć pułków dywizji generała Weyde[33].

Z uwagi na niewielką przestrzeń, na której doszło do bitwy morskiej, w fazie uderzeniowej wzięły udział tylko 23 galery rosyjskie, na których znajdowało się ponad 3900 żołnierzy. Sześć z nich, tworzących prawe skrzydło, znajdowało się pod bezpośrednią komendą Adama Weyde i kapitana-komandora Matwieja Zmajewicza (Matija Zmajevića). Całe starcie trwało ponad dwie godziny i charakteryzowało się wielką zaciętością z obydwu stron. Szwedzi dysponowali znacznie silniejszą artylerią i lepszą pozycją bojową (stojące na flankach szyku galery zakotwiczone były przy znajdujących się tam wyspach). Pierwsza część bitwy przebiegła pod znakiem wymiany ognia artyleryjskiego, aby następnie przerodzić się w walkę abordażową. Żołnierze kontradmirała Ehrenschiölda nie zamierzali się jednak łatwo

[31] Szerzej zob. П.А. Кротов, *Российский флот…*, s. 393–406.

[32] Do chwili obecnej nie ustalono dokładnego miejsca, w którym doszło do tego starcia morskiego. W dawnej historiografii przyjmowano, że była to północna część fiordu Gloppet, pomiędzy wyspami Lakkiser i Gavelsholm, naprzeciwko północnego krańca góry Rilax, położonej na południowo-wschodnim brzegu półwyspu Bromarv, 6 km na północ od półwyspu Hangö Udd. Szerzej o próbach ustalenia dokładnego miejsca starcia zob. А.В. Лукошков, *Результаты российско-финских экспедиционных работ 2014 г. По локализации места Гангутского сражения*, [w:] *Меншиковские чтения – 2014. Научный альманах*, гл. науч. ред. П. Кротов, вып. 5 (12), Санкт-Петербург 2014, s. 225–235.

[33] *Книга Марсова, или воинских дел…*, s. 191; А.З. Мышлаевский, *Петр Великий. Война в Финляндии…*, s. 410–411, приложения, № 109, s. 110; С.А. Венгеров, op. cit., s. 264; П.А. Кротов, *Российский флот…*, s. 400. Zob. Tallinna Linnaarhiiv, f. 230, op. 1, sygn. BO 13 I, k. 213.

Ilustracja 9.1. Bitwa morska pod Hangö Udd 27 lipca 1714 r.

Po lewej stronie zaprezentowano eskadrę admirała Gustawa Wattranga, zakotwiczoną i odstrzelającą flotyllę galer, która w centrum omija przylądek Hanko. Po prawej ukazano stoczoną bitwę morską, gdzie pod literą Д zaznaczono atak statków dowodzonych przez Adama Weyde.

Źródło: Riksarkivet, Sztockholm, oddział: Krigsarkivet, 0425 (Sveriges Krig 1521–1864), 13, nr 89.

poddać i stawili zdecydowany opór nacierającym Rosjanom. Ci jednak posiadali przewagę liczebną, rzucając do walki kolejne oddziały. Zdołali również śmiałym manewrem wyjść na tyły szwedzkich jednostek. Ostatecznie bój stoczony przy półwyspie Hangö Udd zakończył się sukcesem wojsk carskich. Szwedzi zostali pobici, a ci, którym udało się ocaleć, dostali się do niewoli wraz ze swoim dowódcą[34]. W starciu odwagą i walorami dowódczymi wykazał się Adam Weyde, kierując atakiem galer idących w pierwszej linii szyku bojowego (zob. ilustracja 9.1)[35].

Na rycinie Aleksieja Zubowa, słynnego rosyjskiego rytownika żyjącego na przełomie XVII i XVIII w., wykonanej tuż po zakończeniu kampanii fińskiej (1715 r.), ukazany został sposób prowadzenia działań morskich z wykorzystaniem galer podczas omawianej bitwy (ilustracja 9.2)[36]. Autor dzieła skupił się na przedstawieniu jedynie bezpośredniego ataku galer rosyjskich na szwedzki okręt flagowy pram Elephant, dowodzony przez Nilsa Ehrenschiölda. Jednak nie należy przekazowi temu w pełni ufać (nawet podpis z datą starcia został błędnie podany). Niemniej sposobowi oddania prowadzonych wówczas walk nie można wiele zarzucić. Na rycinie podkreślono rolę żołnierzy zgromadzonych na galerach, którzy prowadzili ostrzał z karabinów, jak i walczyli przy pomocy broni białej (nie używano bagnetów). Nie mniejszą wagę posiadały same galery, taranujące mniejsze jednostki lub „przycinające" im wiosła. Kluczowym elementem było przeprowadzenie abordażu. W przypadku dużych okrętów, aby dostać się na pokład wroga, należało użyć nawet drabin.

Opisany powyżej sposób prowadzenia działań wojennych wymagał od oddziałów piechoty żelaznej dyscypliny i wysokiego morale. To ludzie, nie zaś artyleria decydowali o wyniku starcia. Tym samym należy podkreślić zasługi generała Weyde. Potwierdzają to również raporty strat osobowych zestawione przez Rosjan. Łącznie mieli oni stracić 468 marynarzy i żołnierzy. W oddziałach Adama Weyde rany odniosło 341 ludzi, a zabitych zostało 125[37]. A zatem niemal wszyscy poszko-

[34] А.З. Мышлаевский, *Северная война на Ингерманландском и Финляндском…*, № 177, s. 224–225; МИГО, вып. 2, № 279, s. 498–499. Zob. też П.А. Кротов, *Российский флот…*, s. 414–424.

[35] А.З. Мышлаевский, *Северная война на Ингерманландском и Финляндском…*, № 179, s. 244; *Журнал графа Апраксина…*, s. 90; П.А. Кротов, *Российский флот…*, s. 375–376.

[36] МИГО, вып. 3, Петроград 1915, s. 94; М.А. Алексеева, *Гравюра Петровского времени*, Ленинград 1990, s. 137–138.

[37] Ведомость об офицерах и солдатах дивизии ген. А. Вейде, погибших в сражении со шведским флотом у мыса Гангут 27 июля 1714 г., РГАДА, ф. 9, отд. II, оп. 3., кн. 22, л. 53–53об.

dowani podczas bitwy byli jego podkomendnymi. Poprowadzony przez niego atak okazał się kluczowym elementem całego krwawego starcia. Straty szwedzkie były znacznie większe – 700 zabitych i rannych oraz 232 wziętych do niewoli[38].

Zwycięska bitwa nie oznaczała końca trwającej kampanii. Siły rosyjskie nadal pozostały u wybrzeży Finlandii, a nawet podjęły akcję rozpoznawczą w kierunku wybrzeży Szwecji właściwej. W działaniach tych wziął udział również Adam Weyde, który od 4 do 11 sierpnia wraz z carem i pozostałymi dowódcami przebywał w Åbo (ówczesnej stolicy fińskiej) i jego okolicach. 11 sierpnia, po naradzie Piotra I z generałem Weyde i generałem-admirałem Apraksinem, podjęto decyzję o dokonaniu penetracji Wysp Alandzkich (miano dokonać tam m.in. rekwizycji bydła), położonych zaledwie kilkadziesiąt kilometrów od brzegów szwedzkich (flota galer podjęła kurs w stronę wysp 5 sierpnia). 12 sierpnia monarcha w towarzystwie generała przez cały dzień przemieszczał się po tamtejszych wyspach. Następnego dnia ponownie zwołano konsylium składające się z najwyższych dowódców, którzy mieli wypowiedzieć się odnośnie do dalszych działań. Jeszcze tego samego dnia, po obiedzie, car wraz ze świtą udał się do tamtejszego miasta Sund, aby zobaczyć królewski zamek Kastelholm. 14 sierpnia po raz kolejny odbyła się narada wojenna, podczas której jednomyślnie zdecydowano o zakończeniu kampanii wojennej roku 1714. Niemniej część floty galer pod dowództwem Fiodora Apraksina miała jeszcze pozostać na miejscu, aby u wybrzeży Finlandii niepokoić przeciwnika. Wśród dowódców, którym nie dane było jeszcze wrócić do domu, znalazł się

Szwedzki historyk wojskowości Julius Mankell znacznie podnosi straty rosyjskie, które według niego wynosiły 3 tys. poległych i 1,6 tys. rannych. Do oceny tych strat należy podchodzić bardzo ostrożnie – znaczyłoby to hekatombę ofiar, zatopienia dziesiątków galer, czego w źródłach brak; zob. J. Mankell, *Anteckningar rörande finska arméens och Finlands krigshistoria. Särskildt med afseende på krigen emellan Sverige och Ryssland 1788–1790 samt 1808–1809*, del 1, Stockholm 1870, s. 247–248. Autor ten bazował najprawdopodobniej na danych znajdujących się w wydanej znacznie wcześniej publikacji poświęconej szwedzko-rosyjskim wojnom morskim toczonym w XVIII – pierwszej połowie XIX w., autorstwa admirała szwedzkiego Johana Henrika Kreugera (Kreügera); zob. J.H. Kreuger, *Kort framställning af Svenska skärgårdsflottans bedrifter*, Stockholm 1845, s. 3.

38 *Книга Марсова, или воинских дел…*, s. 191–192; МИРФ, № 883, s. 536–537. Por. А.З. Мышлаевский, *Северная война на Ингерманландском и Финляндском…*, № 177, s. 223–224; № 179, s. 242–247; приложения, № 43, s. 408–410. Przedstawione dane dotyczące strat szwedzkich różnią się nieznacznie od łącznej liczby ludzi znajdujących się pod komendą kontradmirała Ehrenschiölda.

także Adam Weyde[39]. Tymczasem pozostałe okręty rosyjskie, prowadząc ze sobą zagarnięte okręty przeciwnika i wziętych do niewoli Szwedów, ruszyły w stronę wybrzeży Finlandii, by minąwszy półwysep Hangö Udd, skierować się w drogę powrotną do ojczyzny. Wśród powracających był Piotr I, który 28 sierpnia dotarł do Wysp Bieriozowych w pobliżu Wyborga, by następnie ruszyć dalej, w stronę portu w Kronszlocie. Tam miano przygotować się do uroczystego wpłynięcia do stolicy, co ostatecznie nastąpiło rankiem 9 września. Car i jego żołnierze, przy gromkiej palbie armatniej z „obydwu twierdz" (tj. Admiralicji i Twierdzy Pietropawłowskiej), triumfalnie wpłynęli na wody Newy i zademonstrowali mieszkańcom Sankt Petersburga zdobyte okręty oraz jeńców[40].

Tego samego dnia jako nagrody wręczył swoim oficerom i żołnierzom okolicznościowe medale i pieniądze. Natomiast swojego wiernego współpracownika Adama Weyde, który pozostał na dalekim froncie finlandzkim, odznaczył najwyższym i najstarszym rosyjskim odznaczeniem wojskowym – Orderem Świętego Andrzeja Pierwszego Apostoła. Był to niewątpliwy dowód uznania męstwa okazanego przez generała Weyde podczas bitwy morskiej oraz docenienia jego całej dotychczasowej służby[41]. Generał pozostawał w stałym kontakcie z władcą. W liście do Piotra I z 30 września, pisanym podczas postoju na uroczysku Siduta, znajdującym się 4 mile od Kristinenstad[42], dziękował za okazaną „wielką miłość"[43]. Uzyskał również bardziej wymierne korzyści. Nadano mu ziemie leżące na północny zachód od Ingrii (Ingermanlandii), przynależne wcześniej do prowincji wyborskiej. Na tym terenie były dwa dwory i 188 gospodarstw położonych w parafii Rautu (obecnie Sosnowo). Weyde nie został jednak ziemianinem w pełnym tego słowa znaczeniu. Warto nadmienić, że obszar ten obejmował tereny sporne,

---

[39] МИГО, вып. 2, № 234, s. 428–429.

[40] *Журнал 1714 года из «Гистории Государевой о войне с Швецией»*, [w:] МИГО, вып. 3, s. 40–52; *Походный журнал 1714 года*, Санкт-Петербург 1854, s. 47–138; И.И. Голиков, op. cit., т. 6, Москва 1838, s. 250–256.

[41] B. Bergmann, op. cit., s. 369; Н.Н. Бантыш-Каменский, *Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденского капитула*, изд. подгот. П.А. Дружинин, Москва 2006, s. 66; Г. Гельбиг, *Русские избранники и случайные люди*, ч. 1, Тюбинген 1809, „Русская Старина" 50 (1886), № 4–6, s. 80–82; ВЭ, т. 5, Петроград 1911, s. 274–275.

[42] Kristinenstad było miastem na wybrzeżu Zatoki Botnickiej przy drodze z Åbo do Vasy.

[43] МИГО, вып. 2, № 242, s. 441–442.

a pokój rosyjsko-szwedzki podpisano dopiero w 1721 r.[44] Niemniej majątek został powiększony jeszcze przed śmiercią jego właściciela. Spadkobiercy Adama Weyde nie utrzymali dóbr Rautu. Wiadomo bowiem, że w 1725 r. zostały one przejęte przez księcia Nikitę Repnina[45]. Weyde otrzymywał również inne nadania na terenie Inflant[46]. Szacowano, że łącznie dobra ziemskie przynosiły mu 12 tys. rubli rocznego dochodu[47].

Godny zauważenia jest fakt, iż także sam Adam Weyde chciał docenić bohaterstwo oficerów czterech galer biorących udział we wspomnianym manewrze wyjścia na tyły szyku okrętów szwedzkich. W grudniu 1714 r. na podstawie sporządzonego przez siebie zarządzenia zawierającego opisy bohaterstwa wystąpił do cara z prośbą o odznaczenie ich ustanowionymi przez władcę specjalnymi złotymi medalami upamiętniającymi to zwycięskie starcie (podoficerowie i szeregowi żołnierze mieli otrzymać medale srebrne). Informacja o odznaczeniu takimi właśnie medalami znalazła się w *Żurnale* poświęconym działaniom wojennym w 1714 r.[48], źródle zestawionym znacznie później niż generalskie zarządzenie. Dlatego z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że to właśnie Weyde był inicjatorem odznaczenia wszystkich – w zależności od posiadanej rangi wojskowej – uczest-

---

44 Car nadawał na ziemiach fińskich tzw. darowizny, co oznaczało obszar z mieszkańcami przekazywany w nagrodę swoim faworytom. Posiadacze tacy pobierali podatki od chłopów i zlecali im inne powinności. Po przejęciu tych ziem przez Rosjan nadal stosowano rozwiązania szwedzkie. Polegało to na tym, że większość obdarowanych mieszkała w Sankt Petersburgu i wyznaczała swojego przedstawiciela najczęściej spośród osób pochodzenia niemieckiego lub bałtyckiego. Przychód w 1/3 przekazywano państwu, a 2/3 zostawało w rękach obdarowanego. Nie mamy więc tu do czynienia z prawem własności, lecz z formą darowizny (z perspektywy polskiego czytelnika najbliższe prawdy będzie określenie „starostwo niegrodowe"); zob. J. Paaskoski, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826*, Helsinki 1997, s. 64, 73, 291; O. Tuokko, *Mitä olivat lahjoitusmaat?*, https://rautu.fi/Tallenne/Lahjoitusmaa/Rautulista.htm (dostęp: 18.10.2021).

45 Е.А. Балашов, *Русские усадьбы на Карельском перешейке*, [w:] *Санкт-Петербург и страны Северной Европы. Материалы четвертой ежегодной международной научной конференции*, ред. В.Н. Барышников, С.Ю. Трохачев, Санкт-Петербург 2003, s. 314–318; Ю. Пааскоски, *Жалованные земли на территории Старой Финляндии. 1710–1812*, [w:] *Русский сборник: исследования по истории России*, ред. О.Р. Айрапетов и др., т. 17: *Финляндия и Россия*, Москва 2015, s. 88–89.

46 1715 г. Дело по челобитью генерала Адама Вейде, о даче ему жалованной грамоты на мызы в ревельском уезде с принадлежащими деревнями, РГАДА, ф. 154 (Жалованные грамоты на вотчины), оп. 2, д. 94, л. 1–3.

47 P.H. Bruce, op. cit., s. 202.

48 *Журнал 1714 года из «Гистории Государевой о войне с Швецией»…*, s. 52.

Ilustracja 9.2. Rycina przedstawiająca bitwę przy półwyspie Hangö Udd 27 lipca 1714 r.

Źródło: А. Зубов, *Баталиа близ Ангута при урочище Рилакс-фиель. 1714. Июля 25* [sic!], [Санкт-Петербург 1715].

ników kampanii wojennej 1714 r. O odznaczeniach tych pisze Paweł Krotow, który domniemuje, że mieli otrzymać je również trzej najważniejsi dowodcy biorący udział w bitwie, tj. Piotr I, generał-admirał Apraksin i właśnie generał Weyde. Do wręczenia tych najbardziej okazałych, bo wagą niemal równych 70 i 100 czerwońcom[49], nie doszło, gdyż ostatecznie odesłano je do przetopienia[50].

Kampania fińska 1714 r. była bardzo intensywna. Jej trudy odczuli wszyscy żołnierze carscy, w tym Adam Weyde, który po zwycięskiej bitwie przy półwyspie

[49] Złota moneta bita za Piotra I w latach 1701–1716. Czerwońce używane były zarówno w wewnętrznym obrocie finansowym państwa, jak i w handlu zagranicznym. W owym czasie waga 1 czerwońca równała się 3,47 g, przy próbie złota 986.

[50] П.А. Кротов, *Российский флот…*, s. 424, 432–435.

Hangö Udd pociągnął wraz z wojskiem na zachodnie wybrzeże Finlandii. Działania wojenne zakończyły się dla niego dopiero 31 października, kiedy z położonego nad Zatoką Botnicką miasta Rauma wyruszył w stronę Tavastugi i Wyborgu, aby po blisko miesiącu (28 listopada) stanąć w Sankt Petersburgu na zasłużony odpoczynek[51].

[51] *Журнал графа Апраксина…*, s. 112.

10. W SERCU EUROPY

Zakończona sukcesami wojenna kampania 1714 r. nie była ostatnią w wojskowej biografii Adam Weyde. Pierwsza połowa 1715 r. to okres odpoczynku po trudach działań wojennych. Czas ten spędził w Sankt Petersburgu, spotykając się często (przy okazji odwiedzin domowych, wizyt w warsztacie tokarskim władcy) z Piotrem I oraz innymi przedstawicielami najwyższego dowództwa, kiedy to omawiano również kwestie związane z przyszłymi działaniami wojennymi[1]. Car, generalicja oraz członkowie Senatu widywali się także oficjalnie, jak choćby 5 maja w Biurze Admiralicji, gdzie odniesiono się do rezolucji generała-feldmarszałka Borysa Szeremietiewa dotyczącej zaopatrzenia armii. Adam Weyde i pozostali członkowie rady wojennej zgodzili się m.in. na przygotowanie mostu pontonowego, dokonania przeglądu i wymiany niesprawnej broni, a także określili liczbę i rodzaj amunicji przysługującej żołnierzom piechoty, kawalerii i artylerii[2].

W drugiej połowie roku generał wraz z Piotrem I udał się do Rewla, gdzie 10 lipca wziął udział w lustracji tamtejszej twierdzy, po czym z polecenia monarchy ruszył do Finlandii, aby tam uzupełnić stan swojej dywizji, która miała być wysłana na Pomorze Szwedzkie (inne odziały carskie już wyruszyły w tym kierunku)[3]. W sierpniu znów był w Rewlu, gdzie nadal przebywał car, by następnie wspólnie

---

[1] *Походный журнал 1715 года*, Санкт-Петербург 1855, s. 45–46, 48.

[2] *Переписка императора Петра I с графом П.Б. Шереметевым*, [w:] СИРИО, т. 25, Санкт-Петербург 1878, № 351, s. 416–417.

[3] *Походный журнал 1715 года…*, s. 60; *Журнал или поденная записка…*, ч. 2, отд. I, Санкт-Петербург 1772, s. 7.

z nim udać się na Wyspy Alandzkie[4]. W tym samym miesiącu do Parnawy dotarły przerzucone z Finlandii oddziały jego dywizji. 23 sierpnia monarcha polecił tamtejszemu komendantowi, brygadierowi Aleksemu Bołobanowowi (Bałobanowowi) zaprowiantować je przed podróżą w stronę Pomorza Szwedzkiego[5]. Dalsza droga żołnierzy Adama Weyde wiodła do Rygi, dlatego dwa dni wcześniej (21 sierpnia) Piotr I z kotwiczącego nieopodal Rewla okrętu Ingermanlandia wysłał list do gubernatora Rygi Piotra Golicyna, uprzedzając o ich nadejściu: „Kiedy przybędzie do Rygi pan generał Weyde i jaką liczbę [ludzi] będzie od was potrzebował żołnierzy na uzupełnienie swoich pięciu pułków piechoty (z garnizonu ryskiego), takąż liczbę odesłać do niego bez zwłoki"[6].

Dowódca nie towarzyszył jednak swej dywizji, lecz miał poczekać i wyruszyć na zachód wraz z Piotrem I. Dopiero 27 października przebywający w Sankt Petersburgu car powiadomił Piotra Golicyna o konieczności zorganizowania transportu w stronę Dorpatu[7]. Choroba Piotra I sprawiła, że wyjechał on wraz z generałami Adamem Weyde, Iwanem Buturlinem i pułkownikiem Jerzym Trubeckim z Krasnego Sioła w stronę Narwy dopiero 28 stycznia 1716 r.[8]

Pierwszym etapem podróży była Rzeczpospolita, a właściwie Gdańsk, gdzie car zamierzał z królem duńskim omówić możliwości przeprowadzenia wspólnego desantu w Skanii[9]. Piotrowi towarzyszyła liczna świta, w tym dowódcy Adam Weyde i Jakow Dołgoruki oraz ministrowie (były rezydent w Stambule i senator

---

[4] *Походный журнал 1715 года…*, s. 63, 65. W sierpniu 1715 r. generał podjął także starania związane ze znalezieniem cudzoziemskich urzędników, którzy mieli być zatrudnieni w kolegiach – nowych urzędach administracji państwowej, mających zostać utworzonymi w najbliższym czasie. Szerzej zob. rozdział 13.

[5] *Биохроника Петра Великого (1672–1725). 23.08.1715*, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/248757725 (dostęp: 5.01.2021).

[6] *Рескрипты и указы императора Петра I к лифляндским генерал-губернаторам*, [w:] *Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края*, т. 2, Рига 1879, № 53, s. 504. Szerzej zob. Stany dywizji A.A. Weyde w 1715 r., РГАДА, ф. 9, отд. II, оп. 3, кн. 23, л. 84–850б.

[7] *Биохроника Петра Великого (1672–1725). 27.10.1715*, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/248767944 (dostęp: 5.01.2021).

[8] *Походный журнал 1715 года…*, s. 79; *Походный журнал 1716 года*, Санкт-Петербург 1855, s. 15, 62.

[9] Por. A. Kobuch, *August II. und Peter I. in Danzig (3. April bis 7. Mai 1716). Eine Studie über die Beziehungen zwischen Polen und Russland im Großen Nordischen Krieg*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, t. 2, red. J. Dumanowski [et al.], Toruń 2003, s. 311–327. Szerzej w kwestii sojuszniczego desantu w Skanii zob. R.E. Lindgren, *A Projected Invasion of Sweden, 1716*, „Huntington Library Quarterly" 7 (1944), 3, s. 223–247.

Piotr Tołstoj, kanclerz Gawryło Gołowkin, wicekanclerz Piotr Szafirow). Podczas dwumiesięcznej „gościny" w mieście (od 18 lutego do 19 kwietnia) władca Rosji najpierw rozpoczął jej blokadę i dopiero po interwencji Augusta II oraz prośbach senatu miejskiego postanowił z niej zrezygnować. Gdańsk musiał jednak podpisać oficjalne porozumienie z Rosją. Ponadto monarcha czynił tam uzgodnienia dotyczące kwestii małżeństwa swojej bratanicy z księciem Karolem Leopoldem i jednoczesnego sojuszu z księstwem Meklemburgii-Schwerin[10]. W mieście nad Motławą spotkał się również z Augustem II, który 23 marca po północy na krótko zjawił się w kwaterze carskiej[11]. Tam także zakończono pracę nad kodyfikacją prawa wojskowego, zapoczątkowaną regulaminem napisanym przez Adama Weyde w 1698 r. (zob. rozdział 11).

Tymczasem wojska rosyjskie nie znajdowały się tylko w okolicach Gdańska, lecz rozpuszczone zostały po całej Koronie, która pogrążona była w chaosie politycznym i militarnym[12]. Nieukrywanym celem cara i jego generalicji było polepszenie stanu armii przed wkroczeniem do Rzeszy. Już 5 marca 1716 r. Piotr I wydał rozkaz Adamowi Weyde, aby całkowicie zaopatrzył swoje oddziały. Generał otrzymał

---

[10] Na mocy zawartego układu miasto miało zerwać wszelką korespondencję i handel ze Szwecją, przyjąć rosyjskiego przedstawiciela (komisarza z 12 żołnierzami, który miał to kontrolować), wystawić cztery okręty kaperskie mające działać przeciwko flocie szwedzkiej (pod banderą króla polskiego i Rzeczypospolitej) oraz w razie potrzeby wysłać dwa lub trzy statki do Kopenhagi, które dowiozą tam m.in. amunicję lub carskie oddziały. Nałożono również na władze municypalne karę w wysokości 150 tys. talarów za utrzymywanie kontaktów handlowych ze Szwecją; zob. ПСЗРИ, т. 5, № 3021; P. Krokosz, *Bałtycka polityka Rosji Piotra I…*, s. 308; A. Perłakowski, *„Ta konfederacyja nie stała się contra Maiestatem…": postawa Jakuba Zygmunta Rybińskiego, wojewody chełmińskiego, w czasie konfederacji tarnogrodzkiej (1715–1717)*, „Zapiski Historyczne" 85 (2020), 2, s. 58.

[11] *Шереметев Борис Петрович, генерал-фельдмаршал. Выписки из его военно-походного журнала за 1711–1716 гг.*, РНБ, ф. 568, Пекарский, № 450, л. 9–11.

[12] W Rzeczypospolitej 15 (26) XI 1715 r. zawiązała się konfederacja tarnogrodzka, skierowana przeciwko wojskom saskim, przy czym Piotr I stał się mediatorem w tym wewnątrzpaństwowym sporze. Doprowadziło to do podpisania traktatu warszawskiego 23 VIII (3 XI) 1716 r., a następnie zatwierdzenia jego podczas obrad sejmu Niemego w 1717 r.; zob. K. Kościelniak, *Działania nieregularne wojsk konfederacji tarnogrodzkiej 1715–1716*, „Prace Historyczne" (2016), 4, s. 743–752; M. Zwierzykowski, *Negocjacje pacyfikacyjne w okresie Sejmu Niemego (1716–1717). Porażka partykularyzmów i sukces racji stanu?*, [w:] *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Z. Anusik, Łódź 2007, s. 175–185; T. Ciesielski, *Konfederacja tarnogrodzka i obrady Sejmu Niemego – aspekt militarny*, [w:] *Sejm Niemy. Między mitem a reformą państwa*, red. M. Zwierzykowski, Warszawa 2019, s. 37–68.

od cara zgodę na podjęcie zdecydowanych działań w przypadku, kiedy na zajęcie przez niego kwater nie będą chciały pozwolić wojska polskie i saskie[13]. Obowiązki te tylko na krótko zmusiły go do opuszczenia Gdańska. W międzyczasie 18 marca rozkazy wyruszenia na czele oddziałów rosyjskich do Meklemburgii-Schwerin otrzymał książę Nikita Repnin. Miesiąc później car udał się do Królewca na spotkanie płynącej z Lipawy flotylli galer transportujących dwa pułki gwardii i pułk Astrachański. Jednostki te, wywołując wielki niepokój wśród mieszczan, dotarły pod Gdańsk 27 kwietnia i zakotwiczyły w pobliskiej miejscowości Ganskrug (tam na kwaterach zatrzymał się car). Niebawem, 30 kwietnia 1716 r. o godzinie 16.00, eskadra galer z Piotrem I na pokładzie wzięła kurs w stronę Pomorza Szwedzkiego. Równocześnie lądem pociągnęła w tym samym kierunku pozostała część wojsk pod dowództwem generała-feldmarszałka Borysa Szeremietiewa[14]. Wówczas na czele oddziałów swojej dywizji, wchodzącej w skład większego zgrupowania sił rosyjskich zwanych Korpusem Pomorskim, na zachód ruszył także Weyde. Tym czasem car, posiadający większą swobodę poruszania się, znacznie wyprzedził podążającą w tym kierunku swoją armię, goszcząc w tym czasie w kilku miastach niemieckich. Niemniej władca miał na względzie realizację uprzednich, zakrojonych na szeroką skalę, sojuszniczych planów przeciw Szwecji, dlatego 26 czerwca w sześciopunktowej rezolucji polecił generałowi zdążać do Rostocku, gdzie właśnie się zatrzymał[15]. Stan całości wojsk carskich na 1 lipca 1716 r., którym przyszło wziąć udział działaniach wojennych na terenie Rzeszy, szacowano na 38 816 żołnierzy[16].

Piotr I nie tylko zamierzał nadzorować dalsze działania wojenne, ale wykorzystał podróż, aby przeprowadzić dyplomatyczne rozmowy oraz odwiedzić interesujące go miejsca. Tym sposobem po raz kolejny, podobnie jak miało to miejsce

---

13 *Биохроника Петра Великого (1672–1725). 05.03.1716*, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/228315512 (dostęp: 5.01.2021). Przykłady dyslokacji innych oddziałów rosyjskich: A. Perłakowski, *„Ta konfederacyja"…*, s. 45–46.

14 *Журнал, или поденная записка…*, ч. 2, отд. I, s. 18–20.

15 Rezolucja w 6 punktach o marszu w stronę Rostocku wydana generałowi Weyde, 26 VI 1716, Rostock, РГАДА, ф. 9, отд. I, оп. 2, кн. 22, лл. 22–230б. W tym czasie Adam Weyde wraz ze swoją dywizją przebywał już na terenie Meklemburgii-Schwerin, gdzie czynił przygotowania kwater oraz zaprowiantowania żołnierzy. Szerzej te kwestie zostały opisane w dalszej części rozdziału.

16 *Письма и указы императора Петра I к разным лицам…*, № 165, s. 322.

w latach 1697–1698, Adam Weyde stał się towarzyszem podejmowanych przez cara podróży po Europie[17]. Te zaś wynikały głównie z konieczności koordynowania dalszych działań koalicji antyszwedzkiej[18].

Latem 1716 r. generał wspólnie z władcą dokonywał rozpoznania wybrzeży szwedzkich, co stanowiło przygotowania do wspomnianej sojuszniczej akcji desantowej w Skanii[19]. Wszystko wskazywało, iż planowana od 1714 r. wspólnie z Danią i Anglią akcja zostanie zrealizowana[20]. Na przełomie sierpnia i września 1716 r. wokół Kopenhagi stacjonowały rzadko spotykane w okresie wczesnonowożytnym siły. Za murami stolicy obozowało około 23 tys. żołnierzy armii duńskiej oraz około 30 tys. Rosjan. Carowi, który przybył tam 6 (17) lipca, towarzyszyła własna flota, licząca 50 galer i 14 okrętów morskich (dodatkowo Brytyjczycy dysponowali 14 okrętami, a Duńczycy 19). Do miejscowej ludności dotarły również wieści o pojawieniu się pułku kozackiego. W końcu, 29 sierpnia (9 września), z Rostocku (mapa 6, B-5/6) dotarł tam z kilkoma pułkami swojej dywizji Adama Weyde, natomiast armia księcia Repnina dołączyła sześć dni później[21].

Według planów króla duńskiego Fryderyka IV desant w Skanii miał nastąpić 10 (21) września 1716 r., jednak dwa dni przed planowanym atakiem Piotr I wycofał się z planów. Z uwagi na ogromne koszty przedsięwzięcia decyzja ta wywołała

---

[17] П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович…*, s. 26–27.

[18] Jak zauważył Władysław A. Serczyk, car „nie rezygnował z prób przekonania sojuszników o konieczności szybkiego zakończenia wojny ze Szwecją. Sądził, że najlepszym środkiem wiodącym do tego celu będzie wysadzenie desantu na wybrzeżach szwedzkich i spodziewał się, że właśnie w 1716 r. nastąpi oczekiwane od dawna rozstrzygnięcie"; zob. W.A. Serczyk, op. cit., s. 179.

[19] *Шереметев Борис Петрович, генерал-фельдмаршал. Выписки из его военно-походного журнала за 1711–1716 гг.*, РНБ, ф. 568, Пекарский, № 450, л. 27–66.

[20] Kiedy w 1713 r. wojska Karola XII zostały niemal całkowicie wyparte z Pomorza Szwedzkiego i Północnych Niemiec (nadal broniły się garnizony w Stralsundzie i Wismarze), Piotr I powrócił do planów sojuszniczego desantu w rejonie Sztokholmu. Akcja ta była możliwa jedynie z udziałem floty duńskiej. W tym celu do Kopenhagi został wysłany generał-adiutant Paweł Jagużynski, który miał nakłonić króla Fryderyka IV do przeprowadzenia wspólnego desantu w maju 1714 r. Pomimo zawartego w marcu 1714 r. porozumienia, przewidującego wystawienie 30 okrętów (18 duńskich i 12 rosyjskich) i 15 tys. żołnierzy carskich, desant na wybrzeża szwedzkie nie doszedł do skutku. W kwietniu 1716 r. kapitulował oblężony od 1715 r. przez duńsko-prusko-hanowerskie wojska Wismar (zob. mapa 6, B-3) i kwestia wspólnego desantu na wybrzeża Skanii odżyła na nowo; zob. Н.Н. Молчанов, *Дипломатия Петра Первого*, Москва 1984, s. 327.

[21] H. Bagger, *En begivenhed der ikke fandt sted. Den dansk-russiske landgang i Skåne 1716*, „Historisk Tidsskrift" 103 (2003), h. 1, s. 118–119.

zdziwienie w całej Europie. Doszukiwano się różnych przyczyn jej zmiany – od potajemnych pertraktacji ze Szwedami po narastającą nieufność strony duńskiej lub rosyjskie plany podbicia Danii. Akcentowano element psychologiczny – strach, który miał opanować cara, a przede wszystkim przesuwanie daty desantu (na okres po żniwach), co miało uniemożliwić atak. Jak jednak udowodnił Raymond E. Lindgren, a następnie potwierdził to Hans Bagger, rezygnacja z planowanego uderzenia na wybrzeża Szwecji właściwej podyktowana była przede wszystkim trzeźwą oceną bieżącej sytuacji operacyjnej oraz kondycją duńskiej armii, przedstawionej carowi przez Adama Weyde. Generał przedłożył Piotrowi I dokładny raport o stanie sił zbrojnych sojusznika (szerzej o tym w dalszej części opracowania), podkreślając jednocześnie całkowitą jego opieszałość w kwestii przygotowań desantowych[22].

30 sierpnia (10 września) 1716 r. Piotr I w towarzystwie generała Weyde, który właśnie tego dnia przybył spiesznie z Meklemburgii-Schwerin, i generała-feldmarszałka Szeremietiewa na pokładzie statku udał się na „wypad" rozpoznawczy. Władca i jego dowódcy osobiście przekonali się o sile artylerii znajdującej się w fortyfikacjach przeciwnika, wzniesionych w Borseby i Malmö. Podczas wymiany ognia uszkodzone zostały dwa carskie snowy: Princessa i Lizeta[23]. Po tym wydarzeniu Duńczycy zauważyli wahanie odnośnie do rozpoczęcia planowanej operacji u rosyjskiego sojusznika. Nie tyle jednak zaważył na tym ostrzał artyleryjski, co opinie Szeremietiewa i Adama Weyde, którzy odradzali Piotrowi I akcję desantową. Już po powrocie z rozpoznania, w kolejnych dniach, Piotr I konsultował się ze sztabem wojskowym. Podczas obrad generalicji wyrażano obawę, że Skania może być pułapką. Podejrzewano, że na terenach objętych planowanymi działaniami wojennymi mogą być silne oddziały szwedzkie (do 40 tys.), akcentowano kłopoty z zaopatrzeniem i niekorzystną dla armii porę zimową. Wszystkie te czynniki miały podstawy w doświadczeniach z wyprawy przeciwko Turcji w 1711 r. Oceny te na początku 1717 r. car miał zresztą za złe swoim dowódcom[24].

Największe wrażenie na Piotrze I wywarł jednak raport napisany przez Adama Weyde (stacjonującego już wówczas w Meklemburgii-Schwerin) o stanie armii

[22] R.E. Lindgren, op. cit., s. 230–231; H. Bagger, op. cit., s. 118–160. Por. МИРФ, ч. 4, Санкт-Петербург 1867, № 98–116, s. 109–122; С.А. Фейгина, *Аландский конгресс. Внешняя политика России в конце Северной войны*, Москва 1959, s. 80, 96–105.

[23] *Журнал, или поденная записка…*, ч. 2, отд. I, s. 40; *Походный журнал 1716 года…*, s. 11–12, 44, 90.

[24] H. Bagger, op. cit., s. 151–152; R.E. Lindgren, op. cit., s. 230–231.

duńskiej. Po doświadczeniach spod Narwy (1700) i Prutu (1711) generał bardzo ostrożnie podszedł do możliwości powodzenia desantu. Liczące około 50 tys. ludzi siły sojusznicze były według niego zbyt słabe na opanowanie Skanii. Na tym tle fatalnie jawił się stan sił duńskiego sojusznika. Jedyną wartość bojową posiadała ich marynarka wojenna, która miała charakter narodowy. Dużo gorzej oceniał kawalerię, składającą się głównie z Holsztyńczyków i mieszkańców Meklemburgii, pozostających pod wrażeniem doskonale zorganizowanej armii szwedzkiej. Jeszcze gorzej przedstawiała się kondycja piechoty, zorganizowanej w różnorodny sposób i składającej się w większości z najemników z Pomorza oraz szwedzkich jeńców wojennych wziętych pod Stralsund i na Rugii. Piechoty tworzonej przez rodowitych Duńczyków było bardzo mało, a przy tym najlepsze jej pułki, składające się z Norwegów, znajdowały się w Norwegii. Adam Weyde doszedł więc do wniosku, że nie można ufać armii duńskiej, w szczególności podczas wydania bitwy, kiedy jej kawaleria mogła wykazać się biernością na skrzydłach[25]. Jego konstatacje były niezwykle istotne w odniesieniu do bieżącej sytuacji strategicznej – całości prowadzonych wówczas działań wojennych przez państwa skupione w koalicji antyszwedzkiej oraz taktycznej – planowanych wspólnych operacji militarnych. Warto podkreślić, że carski współpracownik, charakteryzując siły zbrojne sojusznika, używał terminów definiujących armię narodową („lud narodowy" – określenie rodowitych poddanych króla duńskiego)[26], która jest oczywistym wyznacznikiem wyższości wobec armii składającej się z oddziałów najemnych. Raport bardzo dobrze koresponduje z przygotowanym przez niego regulaminem w 1698 r. oraz zasadami werbunku i szkoleń wojskowych zapoczątkowanych w latach 1699–1700 (zob. rozdziały 4 i 5). Według wysłannika duńskiego w Berlinie przygotowana przez Weyde opinia przesądziła o decyzji podjętej przez cara – jak się okazało, całkiem słusznej. Tym bardziej, że planowano wówczas jedną z największych operacji desantowych w dziejach wojskowości[27].

Z informacji zamieszczonych w carskim żurnalu polowym wynika, że generał Weyde we wrześniu i październiku 1716 r. przebywał w Kopenhadze, gdzie spotykał się z Piotrem I. Jest bardzo prawdopodobne, że towarzyszył także carowi, kiedy ten na krótko opuszczał duńską stolicę i udawał się do różnych pobliskich miej-

[25] H. Bagger, op. cit., s. 152.
[26] Ibidem.
[27] H. Bagger, op. cit., s. 151–152; R. Wittram, op. cit., Bd 2, s. 289.

scowości[28]. Następnie otrzymał polecenie, aby wspólnie z korpusem księcia Nikity Repnina wkroczyć do Meklemburgii-Schwerin (zob. mapa 6). Wynikało to z faktu, że władca tego księstwa, Karol Leopold, postanowił silniej związać się z Rosją. Obustronne kontakty międzynarodowe rozpoczęły się jeszcze w 1712 r., kiedy to car zwrócił się do księcia o pomoc w prowiantowaniu swoich wojsk operujących na Pomorzu Szwedzkim[29]. W zamian obiecał nie dopuścić do grabieży księstwa przez Szwedów. Władca rosyjski dążył nie tylko do militarnej obecność na terenie Rzeszy, ale pragnął również wzmocnić swoje interesy na płaszczyźnie politycznej. 22 stycznia 1716 r. w Sankt Petersburgu został zawarty traktat małżeński pomiędzy księciem Karolem Leopoldem i carską bratanicą Katarzyną Iwanowną (córką cara Iwana V). Piotr I złożył wówczas konkretne obietnice – pomoc w odzyskaniu przez Meklemburgię-Schwerin miast Wismar i Warnemünde (zob. mapa 6, B-3 i A-5) oraz oddanie pod komendę Karola Leopolda 10 pułków swojej armii[30].

Pobyt 12 tys. rosyjskich żołnierzy pod dowództwem Adama Weyde w Meklemburgii-Schwerin nie należał do najłatwiejszych[31]. Księstwo nie było przygotowane na przyjęcie tak dużej armii, a Rosjanie musieli zachowywać się jak oddziały so-

---

28 *Походный журнал 1716 года…*, s. 92–95.

29 Latem 1711 r. na Pomorze Szwedzkie wraz z saską armią Augusta II wkroczył rosyjski korpus posiłkowy brygadiera Piotra Jakowlewa, liczący 6 tys. dragonów. Siły te wspólnie z armią duńską przystąpiły do oblężenia Stralsundu. Piotr I zamierzał wysłać tam jeszcze kilka pułków piechoty pod dowództwem generała Rodiona Bauera. Z uwagi na to, że wymarsz tych ostatnich jednostek opóźniał się, a sojusznikom doskwierał brak piechoty, rosyjscy dragoni zostali spieszeni i skierowani do prac oblężniczych, a ich konie odesłane do Polski; zob. Д.П. Бутурлин, *Военная история походов…*, s. 495–499; А.Б. Широкорад, *Северные войны России*, Москва 2001, s. 291.

30 ПСЗРИ, т. 5, Санкт-Петербург 1830, № 2984; Н.Н. Молчанов, op. cit., s. 324–326. Małżeństwo to podyktowane było zarówno względami politycznymi, jak i gospodarczymi. W dniu jego zawarcia podpisano również traktat o wiecznym sojuszu i wzajemnej pomocy przeciwko nieprzyjaciołom oraz o rozwijaniu stosunków handlowych. Piotr I zamierzał stworzyć na terytorium Meklemburgii-Schwerin dogodne warunki handlowe dla rosyjskich kupców, którzy w prowadzeniu interesów z Europą Zachodnią nie musieliby już korzystać z kosztownego pośrednictwa państw morskich: Anglii i Holandii. Szerzej zob. P. Krokosz, *Bałtycka polityka Rosji Piotra I…*, s. 305–307; I. Félicité, *Entre Mars et Vénus: Pierre le Grand dans les villes et du duchés du nord de l'Allemagne (1716)*, „Quaestio Rossica" 6 (2018), 3, s. 643–657. Pobyt wojsk rosyjskich w Meklemburgii opisał dokładnie rosyjski historyk Sergiej Jefimow; zob. С.В. Ефимов, *«Совершенная безопасность от всех внутренних и внешних беспокойств». Русская армия в Мекленбурге в 1712–1719 годах*, [w:] *Война и оружие… Труды Восьмой Международной научно-практической конференции 17–19 мая 2017 года*, ред. С.В. Ефимов, ч. 2, Санкт-Петербург 2017, s. 178–220.

31 P.H. Bruce, op. cit., s. 168.

jusznicze, nie dopuszczając się do żadnych nadużyć wobec miejscowej ludności[32]. W związku z powyższym stosowne działania podjęli tam poszczególni carscy dowódcy, wśród których istotną rolę odgrywał generał Weyde. 29 czerwca (10 lipca) i 3 (14) lipca 1716 r. wódz w miejscowości Parchim, gdzie zatrzymali się jego ludzie, wystosował do tamtejszej szlachty pisma w sprawie kwaterunku i zaprowiantowania rosyjskich żołnierzy[33]. Podobnej treści dokumenty wydał Weyde 11 (22) lipca, 30 lipca (10 sierpnia) i 6 (17) sierpnia tego roku w odniesieniu do żołnierzy swoich dywizji kwaterujących w okolicach miejscowościach Poppendorff i Lübz[34].

W konsekwencji carskim pułkom szybko zaczęło brakować niemal wszystkiego: od żywności i furażu dla koni po mundury i artyleryjskie zaopatrzenie. Dużym problemem był brak kwater zimowych. Na problemy te uskarżał się w listach kwaterujący na przełomie 1716 i 1717 r. w Boizenburgu (zob. mapa 6, D-1) generał-feldmarszałek Borys Szeremietiew, sprawujący naczelne dowództwo nad wszystkimi znajdującymi się tam wojskami carskimi[35]. Była to najbardziej na zachód wysunięta rosyjska operacja wojskowa, a stosowne zaopatrzenie, przede wszystkim odzież, obuwie oraz galery (te ostatnie konieczne były do komunikacji i transportu), miały być wysłane drogą morską z Kopenhagi do Lubeki (zob. mapa 6, B-1). Tam zaopatrzenie miało zostać rozładowane, a galery przewiezione lądem do Rostocku (zob. mapa 6, B-5/6). Był jednak jeden podstawowy problem – nie było robotników mogących rozładować ów transport oraz brakowało koni do transportu galer.

Analiza przestrzenna rozmieszczenia wojsk rosyjskich w Meklemburgii (zob. mapa 6) wskazuje, że dywizja księcia Repnina (12737 porcji) rozlokowana była w części zachodniej i środkowej, a Adama Weyde (8332 porcji) – w części wschodniej Meklemburgii, natomiast oddziały dowodzone przez Piotra Golicyna (6540 porcji) rozdzielały oba zgrupowania. Generał Weyde ściśle przestrzegał, aby

---

[32] Car zabronił generałowi zabierania od mieszkańców czegokolwiek, co zostało zagwarantowane przez władze meklemburskie; zob. *И.И.* Голиков, op. cit., т. 6, Москва 1838, s. 203.

[33] J. Schaevius, *Höchst-gemüssigter Historische-Acten-mässiger Bericht, Von dem Was von Anfang der im Monath Augusto 1713 angetretenen Regierung des Durchlauchtigsten Fürsten und Herrn. Hm Carl Leopold… Mit Beilagen von No. 1 bis No. 885*, b.m.w. 1719, No. 209, s. 232; No. 210, s. 232–233.

[34] Ibidem, No. 212, s. 234; No. 213, s. 234–235; No. 221, s. 239; No. 230, s. 245–246.

[35] 9 (20) listopada 1716 r. car na skutek choroby Szeremietiewa na pewien czas powierzył dowództwo naczelne generałowi Weyde; zob. *Биохроника Петра Великого (1672–1725). 09/20.11.1716*, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/244223884 (dostęp: 3.01.2021).

garnizony rozmieszczone były jedynie w obrębie granic księstwa Meklemburgii-Schwerin. Żołnierze nie naruszali w szczególności ziemi stargardzkiej (Herrschaft Stargard) na wschodzie, która była główną częścią składową Meklemburgii-Strelitz, rządzonej przez Adolfa Fryderyka III. Do drugiej części składowej tego państwa – w księstwie Ratzeburga, na zachodzie – była wysunięta placówka, w której przebywały oddziały liczące 800 porcji, dowodzone przez Nikitę Repnina.

Lokalizację miejsc, w których stacjonowali żołnierze pod komendą generała Weyde, wyznaczają na mapie dwie współrzędne: litery (A–E), ukazujące numer kolejnych poziomych rzędów, oraz cyfry (1–9), wskazujące na rzędy pionowe. Na mapie naniesiono nazwy miejscowości, w których dyslokowana była dywizja generała Weyde, a poniżej, w nawiasach, podano, ile żołnierzy stacjonowało w poszczególnych lokacjach (dane w porcjach): Gnoyen B-7 (1327), Neuenkahlen (na mapie Nienkalen) C-7 (649), Stavenhagen C-7 (2182), Ivenack C-7 (122), Wredenhagen (na mapie Wredenhag) E-6 (906), Plau D-6 (418), Malachow (na mapie Malachau) D-6 (344), Goldberg D-5 (493), Wahren (na mapie Waren) D-7 (1021), Pentzelien (na mapie Pentzlin) D-8 (135), Malchin C-7 (336), Teterow C-6 (155), Teszien (na mapie Tesin) B-6 (133), Nienkahlen (na mapie Nienkalen) C-7 (225), Lübtz (na mapie Lübs) D-5 (201), Parchim D-4 (282), Güstrow C-5 (293)[36].

Dywizję dyslokowano w 17 miejscach, przy czym Weyde zdecydowanie bardziej od pozostałych dowodzących rozproszył zakwaterowanie oddziałów. Połowę sił skupił w czterech punktach, reszta wydzielona była w niewielkie 150–250-osobowe zgrupowania. Kwatera główna Adam Weyde znajdowała się w Güstrow (zob. mapa 6, C-5)[37]. Wybór ten nie był przypadkowy. Miasto położone było w centralnej części księstwa, dzięki czemu generał mógł sprawnie zarządzać całością swoich oddziałów stacjonujących w Meklemburgii. Tymczasem stan armii rosyjskiej był niepokojący. Generał wyraził to w raporcie z grudnia 1716 r., stwierdzając, że w takich warunkach kwaterowych żołnierze nie przetrwają trzech zimowych miesięcy[38]. Wyznaczono im bowiem zabudowę wiejską, znajdującą się wokół miast, stan wyposażenia nie zapewniał bezpiecznego przezimowania. Dlatego dowódca przejawiał szczególną troskę o dostarczenie mundurów dla swych pod-

[36] J. Schaevius, op. cit., No 379, s. 375.

[37] Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 6, Санкт-Петербург 1859, s. 59–60, приложения, № 66, s. 370; P.H. Bruce, op. cit., s. 169; C. Peterson, op. cit., s. 66–67.

[38] *Письма к государю императору Петру Великому…*, ч. 4, Москва 1779, № 365, s. 246.

komendnych oraz zapewnienie im kwater w miastach, które były znacznie lepsze niż zajmowane we włościach szlacheckich. O zmianie dyslokacji sojuszniczych oddziałów nie chciał jednak słyszeć władca Meklemburgii. Sytuacja mieszkaniowa żołnierzy pułków generała Weyde musiała być na tyle krytyczna, że ten w styczniu 1717 r. samowolnie – bez zgody Piotra I – postanowił wkroczyć do miast meklemburskich, wymuszając kwatery dla swoich żołnierzy[39].

Istotnym elementem logistyki rosyjskiej armii stacjonującej w Meklemburgii było posiadanie galer, które zapewniały komunikację oraz transport rzeczny i morski. Na przełomie roku 1716 i 1717 w Rostocku (mapa 6, B-5/6) znajdowały się tylko trzy takie jednostki pływające, w związku z czym przystąpiono do budowy innych[40]. W tym celu Piotr I wysłał do Rzeszy specjalistę w „sprawach morskich", którym był jego powinowaty Stiepan Łopuchin, przyrodni brat jego pierwszej żony Eudoksji Łopuchiny[41]. Za wyborem Łopuchina przemawiały jego wiedza i doświadczenie wynikające z ukończenia Szkoły Nawigacyjnej w Moskwie i blisko dziesięcioletniej służby we flocie angielskiej w latach 1708–1717. Wszelką pomoc krewnemu cara i towarzyszącym mu specjalistom zajmującym się budową okrętów, których odesłano do Boizenburga (mapa 6, D-1), miał okazać właśnie Adam Weyde[42].

Posiadanie licznej jak na warunki Meklemburgii armii sojuszniczej postanowił wykorzystać jej władca do zaprowadzenia rządów absolutnych[43]. Żołnierze rosyjscy otrzymali od księcia polecenia, polegające m.in. na dokonywaniu aresztowań tamtejszej szlachty (lipiec 1716 r.)[44]. Takie działania sprawiły, iż pod koniec 1716 r. szlachta meklemburska odmówiła dostarczania Korpusowi Pomorskiemu żywności i furażu oraz wzywała ludzi do opuszczenia miejsc „okupowanych" przez Rosjan. Z racji pochodzenia, znajomości języka niemieckiego i licznych kontak-

[39] Ibidem, № 372, s. 267–268. Na mapie 6, przedstawiającej dyslokację dywizji Weyde, doskonale widać, że wojska rosyjskie nie przekraczały granicy z sąsiadującym księstwem Meklemburgia-Strelitz.

[40] Ibidem, № 371, s. 266.

[41] Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей…*, ч. 3, Москва 1836, s. 220–221.

[42] Piotr I do A.A. Weyde, Haga, 19 III 1717, РНБ, ОР, ф. 650: Романовы. Императорский Дом, № 71, лл. 1–20б.

[43] J. Schaevius, op. cit., passim. Por. P. Milton, *Intervening against Tyrannical Rule in the Holy Roman Empire during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, „German History" 33 (2015), 1, s. 1–29.

[44] С.В. Ефимов, op. cit., s. 194.

tów z mieszkańcami Rzeszy, a także powiązań rodzinnych z duńską i niemiecką szlachtą (zob. ilustracja 2.3) Weyde wydawał się idealnym kandydatem mogącym załagodzić spór. Miał jednak bardzo małe pole manewru – związany był bowiem decyzjami cara i księcia. Na pytanie zadane przez generała szlacheckim opozycjonistom o powody ich postępowania ci odpowiedzieli wprost, iż „nie są niewolnikami Rosjan i być nimi nie chcą". W konsekwencji Weyde zastosował represje polegające na konfiskacie zboża i bydła oraz skierowaniu kawaleryjskich koni na wypas na polach i łąkach „buntowników" (w pierwszej kolejności inicjatorów sprzeciwu utrzymywania carskich oddziałów)[45].

Być może rozwiązanie to Weyde przejął z polityki wojsk rosyjskich stosowanych na ziemiach Rzeczypospolitej[46]. Coś, co sprawdzało się na ziemiach polsko-litewskich, okazało się zawodne na terytorium Rzeszy. Na przełomie 1716 i 1717 r. nastąpił znaczny wzrost nastrojów antyrosyjskich nie tylko w samym księstwie, ale też na pozostałych północnych terytoriach niemieckich. Głównym opozycjonistą był Andreas Gottlieb von Bernstorff, który zwrócił się o pomoc do Wielkiej Brytanii (od 1714 r. znajdującej się w unii personalnej z księstwem Hanoweru) oraz do cesarza przeciwko rządom księcia Karola Leopolda. W konsekwencji uzyskano zgodę na egzekucję państwową (niem. *Reichsexekution*), której wykonanie powierzono elektorowi Jerzemu Ludwikowi i jednocześnie królowi brytyjskiemu Jerzemu I Hanowerskiemu. Doprowadziło to do ucieczki Karola Leopolda w 1719 r. do Gdańska, a egzekucja trwała aż do 1727 r.[47] Decyzje carskiego generała wywołały naturalne ochłodzenie jego relacji z pietystami, którzy wysyłali od niego listy z prośbami, aby pamiętał o cnocie miłosierdzia[48].

Tymczasem tuż na początku 1717 r. doszło do realnej groźby konfliktu Rosjan z wojskami cesarskimi. Wspomina o tym szkocki oficer na rosyjskiej służbie Peter Henry Bruce, który był wówczas adiutantem Adama Weyde. Carscy dowódcy: generał-lejtnant Piotr Lacy, generał-major Wolmar Anton von Schlippenbach

[45] Ibidem, s. 201. Zob. też J. Schaevius, op. cit., No 407, s. 401–402.

[46] Przykładowo: W.F. Rakowski, op. cit., s. 38–39, 138.

[47] P. Wilson, *German Armies: War and German Politics, 1648–1806*, London 1998, s. 145–149; B. Simms, *"A False Principle in the Law of Nations": Burke, State Sovereignty, [German] Liberty, and Intervention in the Age of Westphalia*, [w:] *Humanitarian Intervention: A History*, ed. by B. Simms, D.J.B. Trim, Cambridge 2011, s. 94–96.

[48] A.H. Francke do A.A. Weyde, Halle, 27 II 1717, AFSt/HA 170: 7, Bl. 1–2v; A.A. Weyde do A.H. Francka, Güstrow, 21 III 1717, AFSt./HD 170: 8, Bl. 1–2.

Mapa 6. Rękopiśmienna mapa Meklemburgii (1721)

Naniesiono lokację oddziałów (na dzień 29 grudnia 1716 / 9 stycznia 1717) wchodzących w skład dywizji Adama Weyde (✓), Nikity Repnina (✕) i Piotra Golicyna (↘).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Schaevius, *Höchst-gemüßigter Historischer-Acten-mäßiger Bericht Von dem Was von Anfang der im Monath Augusto 1713. angetretenen Regierung des Durchlauchtigsten Fürsten und Herrn Hrn. Carl Leopold, Hertzogen zu Mecklenburg… Bis zu der/ im Monath Martio und April 1719…*, b.m.w. 1719, s. 375–376. *Ducatus Megalopolitane, eller Hertigdomet Meklenburg*, Riksarkivet, Krigsarkivet, Utländska kartor 1550–1931, Mecklenburg Schwerin generalkartor, nr 003 (domena publiczna)

i brygadier Piotr Lefort otrzymali informacje, iż pod Hamburgiem, w ogromnym obozie, zbiera się wojsko cesarskie, zamierzające wyrzucić Rosjan z Meklemburgii. Generałowie, nie zwlekając, wyprowadzili swoje oddziały z kwater i stanęli umocnionym obozem pod Gadebusch (mapa 6, C-2). Weyde natomiast wysłał adiutanta, aby ten rozpoznał, jak dużymi siłami dysponuje przeciwnik. Ostatecznie okazało się, że nie było żadnej armii ekspedycyjnej. Natomiast ruch wojsk rosyjskich wywołał panikę w Hanowerze. Poinformował o tym Petera Henry'ego Bruce'a rosyjski rezydent w Hamburgu. Z chwilą pojawienia się carskich oddziałów pod Gadebusch w Hanowerze rozeszła się pogłoska o rychłym wtargnięciu armii rosyjskiej w granice tego elektoratu, a to z kolei spowodowało ucieczkę jego mieszkańców m.in. do Hamburga i innych bezpieczniejszych miejsc. Ostatecznie sytuacja uległa wyjaśnieniu i Rosjanie powrócili na swoje kwatery[49].

Zaostrzająca się antyrosyjska postawa mieszkańców Rzeszy oraz postanowienia sejmu niemego (20 stycznia (1 lutego) 1717 r.), regulującego sytuację wewnętrzną w Rzeczypospolitej[50], doprowadziły do stopniowego przerzucania wojsk carskich na wschód. Już w lutym 1717 r. 12 rosyjskich batalionów opuściło Meklemburgię i skierowanych zostało do Rzeczypospolitej[51]. Wraz z nimi opuścili tereny Rzeszy główni dowódcy: Borys Szeremietiew, Nikita Repnin, Wolmar Anton von Schlippenbach[52] i Herman Jensen Bohn. W księstwie pozostało 20 batalionów pod dowództwem Adama Wedye[53]. Stan ten uległ zmniejszeniu, gdyż jeszcze w tym samym miesiącu generał otrzymał od cara polecenie, aby odesłać w stronę

---

49 P.H. Bruce, op. cit., s. 168–169. Por. J. Schaevius, op. cit., No 414, s. 406–407.

50 Zob. *Sejm Niemy. Między mitem a reformą państwa*, red. M. Zwierzykowski, Warszawa 2019.

51 J. Schaevius, op. cit., s. 159–160; C. Whitworth do A. Hume-Campbella, Berlin, 30 I (20 II) 1717, [w:] *Report on the manuscripts of the Right Honourable Lord Polwarth*, vol. 1, London 1911, s. 174.

52 Wolmar Anton von Schlippenbach należał do grona najwyższych dowódców armii Karola XII. W 1709 r. w randze generała-majora dostał się do niewoli rosyjskiej pod Połtawą. W 1712 r. wstąpił na carską służbę, obejmując dowództwo nad Riazańskim pułkiem piechoty. W 1714 r. został awansowany do stopnia generała-porucznika. Szerzej zob. В.К. Малиновский, *Бароны Шлиппенбах – офицеры императора Александра I*, [w:] *Сборник трудов потомков участников отечественной войны 1812 года*, отв. ред. В.К. Малиновский, вып. 3, Москва 2008, s. 56–57, 73–74.

53 J. Schaevius, op. cit., s. 160; P. Wick, *Versuche zur Errichtung des Absolutismus in Mecklenburg in der ersten Hälfte des 18 Jahrhunderts: Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Territorialabsolutismus*, Berlin 1964, s. 105. Por. Д. Редин, Д. Серов, *Второе путешествие Петра Первого в письмах барона П.П. Шафирова князю А.Д. Меншикову (1716–1717)*, „Quaestio Rossica" 2 (2017), приложения, № 13, s. 490.

polskich granic osiem batalionów[54]. Stosowny rozkaz, aby podążać za oddziałami generała-feldmarszałka Szeremietiewa, Weyde otrzymał od przebywającego wówczas w Amsterdamie cara 16 lutego 1717 r.[55] W przypadku szwedzkiego ataku, zgodnie z carskimi rozkazami z 13 i 29 kwietnia, siły te miały zostać wzmocnione przez znajdujące się wówczas na terenie Korony wojska generała-feldmarszałka Szeremietiewa[56].

Warto zauważyć, że Adam Weyde ciągle pozostawał w korespondencyjnym kontakcie z Piotrem I odbywającym podróż po Europie, aby w razie potrzeby zabezpieczyć kwestie związane z jego transportem bądź wykonać inne ważne polecenia[57]. Generał zajmował się bowiem w dalszym ciągu m.in. zakupem książek dla władcy. Jedną z takich dyspozycji otrzymał od przebywającego w Amsterdamie cara, który w liście z 11 (22) grudnia 1716 r. poprosił generała o przysłanie mu książek poświęconych geografii, mających trafić do przekładu na język rosyjski[58].

W tym czasie carski współpracownik brał również udział w poszukiwaniach „zaginionego" carewicza Aleksego. Władca ostatnią wiadomość o synu otrzymał 21 października (1 listopada) 1716 r. w drodze z Kopenhagi do Lubeki, gdzieś na terenie Księstwa Holsztyn. Zgodnie z zapewnieniem posłańca Aleksy winien wkrótce dołączyć do ojca. Tak się jednak nie stało i zaniepokojony monarcha po dwumiesięcznym oczekiwaniu 9 (20) grudnia, będąc już w Amsterdamie, polecił generałowi Weyde dokonać rozpoznania, gdzie może przebywać następca tronu[59]. Cała sprawa była niezwykle poważna i „ściśle tajna". Dowódca natychmiast po otrzymaniu rozkazu odprawił na poszukiwania w Rzeszy dwóch najbardziej zaufanych i znających język niemiecki oficerów: swojego generała-adiutanta majora Dewsona i majora Scharffa. Jako kupcy, poszukujący trzech koni wierzchowych, ruszyli oni osobno traktami na Wrocław i Berlin. Weyde nakazał, aby pytali o porucznika Balcka (Balkena – bo pod takim nazwiskiem występował oficjalnie

---

54 МИРФ, т. 4, Санкт-Петербург 1867, № 130, s. 135; C. Whitworth do A. Hume-Campbella, Berlin, 10 (21) III 1717, [w:] *Report on the manuscripts…*, s. 192.

55 Piotr I do A. Weyde, Amsterdam, 16 II 1717, РГАДА, ф. 9, отд. I, оп. 2, кн. 22, лл. 214–214об.

56 *Переписка императора Петра I с графом П.Б. Шереметевым…*, № 381, s. 450–451; № 382, s. 451.

57 *Письма и указы императора Петра I к разным лицам*, [w:] СИРИО, т. 11, Санкт-Петербург 1873, № 3, s. 54; P.H. Bruce, op. cit., s. 171.

58 *Биохроника Петра Великого (1672–1725). 14/25.12.1716*, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/244891496 (dostęp: 2.01.2021).

59 Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 6, s. 57–58.

carewicz), podróżując aż do Wiednia[60]. Intuicja generała okazała się słuszna, gdyż Aleksy rzeczywiście przybył do cesarskiej stolicy jeszcze 10 (21) listopada 1716 r., gdzie spotkał się z wicekanclerzem Fryderykiem Schönbornem, prosząc go o audiencję i wstawiennictwo u Karola VI. Cesarz nie zamierzał jednak mieszać się do wewnętrznych problemów rosyjskiej rodziny panującej, a samego zbiega ukryto na zamku w Ehrenbergu w Tyrolu[61].

Podjęte poszukiwania przyniosły pewne wskazówki. Generał podzielił się nimi z carem w liście wysłanym 22 grudnia 1716 r. (2 stycznia 1717 r.) We Wrocławiu jeden z wysłanników potwierdził obecność carewicza, który „był tam w mieście w jednym z domów i został zauważony przez kupców z armii rosyjskiej dziewięć tygodni temu, i miał przy sobie dwóch synów i jedną córkę, następnie pojechał bez zwłoki traktem wiedeńskim. Musiał to być on"[62]. W drugim liście, nadanym 25 grudnia 1716 r. (5 stycznia 1717 r.), Weyde opisuje, że wysłał również trzeciego oficera – tym razem na wschód, do Polski[63]. On to najprawdopodobniej przekazał informację generałowi, którą ten 13 (24) stycznia 1717 r. wysłał do cara, a brzmiała ona, że Aleksego „widziano" także w Gdańsku i Królewcu[64]. W rzeczywistości prawdziwy okazał się pierwszy trop. Potwierdził ją generał-adiutant Dewson, który dotarł do Wiednia, gdzie odwiedził traktiernię Czarny Orzeł. Pracujący tam kelner zapewnił go, iż widział znanego mu już wcześniej człowieka, będącego synem moskiewskiego cara[65]. Podsumowując, czynności podjęte przez generała umożliwiły odnalezienie carewicza, a w konsekwencji jego przyjazd do Rosji. Następca tronu nie wiedział jednak, że ojciec nie daruje mu ucieczki i podejmie zakrojone na szeroką skalę śledztwo, które będzie kosztowało życie wielu przyjaciół następcy trony, a zarazem przeciwników polityki Piotra I. Jak się wkrótce okazało, jedną z ofiar miał być także sam Aleksy.

---

60 Ibidem, s. 59.

61 Szerzej zob. I. Schwarcz, *Die Flucht des Thronfolgers Aleksej und der Wienner Hof*, [w:] *Die Flucht des Thronfolgers Aleksiej. Krise in der „Balance of Power" und den österreichisch-russischen Beziehungen am Anfang des 18 Jahrhunderts*, Hg. I. Schwarcz, Berlin–Wien 2019, s. 179–197.

62 Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 6, s. 59–60, приложения, № 66, s. 370. W rzeczywistości carewicz Aleksy podróżował w towarzystwie swojej kochanki Eufrozyny Fiodorowej, jej brata Iwana oraz trzech służących.

63 Ibidem, приложения, № 66, s. 370.

64 Ibidem, s. 59.

65 Ibidem, s. 62–63.

Car, przebywając w Paryżu w czerwcu 1717 r., wysłał do generała rozkaz opuszczenia Meklemburgi-Schwerin[66]. Stacjonujące tam obydwa carskie korpusy (Weyde i Repnina) wraz parkiem artyleryjskim i zapasami amunicji miały pociągnąć w stronę polskich granic[67]. Wszyscy żołnierze Adama Weyde mieli zostać załadowani w Rostocku na galery i przewiezieni drogą morską do Rygi[68]. Ostatecznie jednak ze względów strategicznych zdecydowano się na żmudny, ponadsiedmiomiesięczny marsz do ojczyzny. Opuszczono Meklemburgię i skierowano się przez Prusy-Brandenburgię (13 lipca) w kierunku Korony (dotarto tam 25 lipca). Trasa przebiegała przez Güstrow, Szczecin, Gorzów Wielkopolski, Debrzno, Tucholę, gdzie miał miejsce dłuższy postój. Oddziały wyruszyły do Rosji 2 października, poruszając się wzdłuż głównych miast: Warszawa – Wilno – Ryga – Narwa, a do Sankt Petersburga dotarły 19 lutego 1718 r. Jak podkreśla Peter H. Bruce, ciągnienie było powolne, dbano o żołnierzy, którzy odpoczywali na dobrych kwaterach przez cztery dni w tygodniu. Trasę liczącą około 2072 km przemierzono ze średnią dzienną prędkością 9,33 km (zob. mapa 7)[69]. W drogę powrotną wyruszył także sam generał, który odłączył się od swoich oddziałów i w połowie września stanął w Gdańsku, gdzie oczekiwał na przybycie cara. Tam też Piotr I nakazał mu przeprowadzenie dochodzenia w sprawie nadużyć generałów i oficerów wojsk rosyjskich, których dopuścili się, stacjonując na ziemiach polskich[70].

Na początku 1718 r., kiedy Adam Weyde dotarł do Rygi, został przez cara zaangażowany w podjęcie poselstwa polskiego, zmierzającego do Sankt Peters-

---

66 W. Mediger, *Mecklenburg, Russland und England-Hannover 1706–1721: Ein Beitrag zur Geschichte des Nordischen Krieges*, Bd. 1, [Braunschweig] 1967, s. 366.

67 J. Schaevius, op. cit., No 390, s. 159–160; МИРФ, т. 2, № 1631, s. 225–226; *Журнал, или поденная записка…*, ч. 2, отд. I, s. 53. Wyjście dywizji generała Weyde z Meklemburgii i jej przemarsz przez ziemie polskie miał zabezpieczać generał-feldmarszałek Szeremietiew; zob. *Переписка императора Петра I с графом П.Б. Шереметевым…*, № 383, s. 451; № 384, s. 451–454.

68 МИРФ, т. 2, № 1644, s. 232. Weyde miał zostawić na miejscu 500 żołnierzy, stanowiących gwardię księżnej meklemburskiej (bratanicy Piotra I).

69 Nasze wyliczenia w zasadzie pokrywają się z informacjami podanymi przez P.H. Bruce'a; zob. op. cit., s. 174. Odnotował on, że trasa liczyła 1959 wiorst (czyli 2115 km) lub 1306 mil angielskich (2101 km). Różnicę w tempie można porównać z marszrutą siedmiu pułków, które pokonały około 1 tys. km, zmierzając do Sankt Petersburga, z dzienną prędkością 22,4 km (zob. rozdział 10).

70 P.H. Bruce, op. cit., s. 172–174; *Биохроника Петра Великого (1672–1725). До 19.09.1717*, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/250741212 (dostęp: 3.01.2021); ibidem. *20.09/01.10.1717*, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/250741255 (dostęp: 3.01.2021).

burga. Celem misji, na której czele stał starosta kopanicki Franciszek Poniński, było przekonanie Piotra I do wyprowadzenia wojsk rosyjskich z Rzeczypospolitej. Carowi ze wszech miar zależało, aby polski dyplomata zawrócił. Czynnikiem sprawczym przerwania poselstwa miało być zapewnienie (zresztą kłamliwe) złożone przez generała, że dowódcy carscy otrzymali już stosowne rozkazy i wojska rosyjskie opuszczą granice Rzeczypospolitej najdalej w ciągu pięciu tygodni. Poniński przebywał w Rydze od 25 do 27 stycznia (od 5 do 7 lutego) 1718 r. Mimo bardzo uprzejmego przyjęcia nie dał wiary zapewnieniom generała odnośnie do spraw polskich i kontynuował podróż do rosyjskiej stolicy[71].

Warto dodać, że wojska rosyjskie nie wycofały się całkowicie z Meklemburgii. Na miejscu pozostały dwa pułki piechoty: Jarosławski (dywizja Repnina) i Wiacki (dywizja Weyde) oraz dwie roty grenadierskie oddane przez cara księciu Karolowi Leopoldowi jako osobista gwardia jego bratanicy. Kwestie związane z ich dalszym pobytem miał ustalić z księciem Adam Weyde[72].

5 marca 1719 r. stacjonujący w Meklemburgii żołnierze rosyjscy, których nominalnym przełożonym był generał Weyde, otrzymali rozkaz, aby przygotowywać się do wymarszu. Celem miała być Rosja, a konkretnie Sankt Petersburg[73]. Ich powrót związany był ze zmianą sytuacji międzynarodowej. Wzrost potęgi Rosji i obecność jej wojsk na terenie Rzeszy oraz możliwość ewentualnego zakończenia wojny ze Szwecją i zawarcie z nią sojuszu (rokowania w tej sprawie prowadzili rosyjscy i szwedzcy dyplomaci w latach 1718–1719 podczas dwustronnego kongresu odbywającego się na Wyspach Alandzkich) niepokoiły panujących poszczególnych krajów europejskich, przede wszystkim cesarza Karola VI Habsburga[74]. Nie mniej zaniepokojeni byli dotychczasowi sojusznicy Piotra I: władcy Danii, Hanoweru i Prusy. Szczególne obawy żywił elektor saski i król polski August II, dostrzegający coraz większą ingerencję Piotra I w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej[75].

---

[71] K. Jarochowski, *Z czasów saskich, spraw wewnętrznych, polityki i wojny*, Poznań 1886, s. 134–135.

[72] С.В. Ефимов, op. cit., s. 203, 213.

[73] *Письма и указы императора Петра I к разным лицам…*, № 245, s. 383; № 246, s. 383.

[74] J.A. Nordberg, op. cit., No. 219, s. 301–303.

[75] Do zaostrzenia relacji pomiędzy Rosją a jej sojusznikami doszło z chwilą zajęcia Wismaru przez wojska duńskie, hanowerskie oraz pruskie w 1716 r. Pomimo nalegań Piotra I jego odziały, choćby w sile trzech–czterech pułków, nie zostały dopuszczone do działań oblężniczych; zob. Piotr I do N. Repnina, Gdańsk, 18 III 1716, РГАДА, ф. 9, Кабинет Петра I и его продолжение, отд. II, оп. 3, кн. 28, л. 516–517. Zaistniała sytuacja była na tyle krytyczna, że niewiele brakowało, aby

25 grudnia 1718 r. (5 stycznia 1719 r.) Saksonia, Cesarstwo i Anglia podpisały w Wiedniu porozumienie mające zahamować dalszy wzrost rosyjskich wpływów na Starym Kontynencie. Jego sygnatariusze zamierzali usunąć wojska carskie z terenu Rzeszy i Rzeczypospolitej, przy jednoczesnym zachowaniu integralności terytorialnej tej drugiej, rządzonej przez jej dotychczasowego władcę[76].

Car jednakże nie był skłonny do rezygnacji ze dotychczasowych zdobyczy terytorialnych, osiągniętych w minionych latach kosztem Szwecji[77]. Sytuację dodatkowo skomplikowało wydarzenie, które rozegrało się w nocy z 30 listopada na 1 grudnia 1718 r. Wówczas, podczas oblężenia norweskiej twierdzy Frederiksten, zginął Karol XII[78]. Stojący w aproszach władca został postrzelony w głowę, w wyniku czego poniósł natychmiastową śmierć[79]. Jego następczyni, siostra króla Ulryka Eleonora, nie zamierzała kontynuować dalszych rozmów dotyczących zawarcia pokoju z Rosją. W tak zaistniałych okolicznościach car postanowił uderzyć bezpośrednio na Szwecję właściwą, aby tym sposobem zmusić królową do zakończenia wojny.

Kampania roku 1719 była ostatnim rosyjskim działaniem wojennym za życia Adama Weyde. Generał brał w nich udział jedynie pośrednio jako dowódca dywizji, nie towarzyszył jej bowiem podczas wojny. Zmęczenie nieustannymi podróżami i udziałami w kampaniach wojennych, wcześniej zaś długotrwałym i ciężkim więzieniem w Szwecji coraz bardziej dawały mu się we znaki. Jednocześnie otrzymał nową funkcję – został drugim prezydentem Kolegium Wojskowego (pierwszym car mianował Aleksandra Mienszykowa). Był to najwyższy organ administracji państwowej, odpowiedzialny za całokształt spraw związanych z funkcjonowaniem armii lądowej. Tymczasem 5 marca 1719 r. opublikowano rozkaz carski, polecający związkowi taktycznemu generała stacjonującemu w Moskwie być w gotowości odmarszu do Sankt Petersburga. Oddziały te miały być wykorzystane w planowanym na wiosnę uderzeniu przeciwko Szwecji[80]. Pięć dni później rozkaz został

doszło do wzajemnych walk; zob. N. Repnin do Piotra I, Wismar, 10 IV 1716, РГАДА, ф. 9, отд. II, оп. 3, кн. 28, л. 531–532; J.A. Nordberg, op. cit., No. 218, s. 299–300.

76 J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie…*, s. 288.

77 P. Krokosz, *Bałtycka polityka Rosji Piotra I…*, s. 279–313.

78 Zob. L. Weibull, *Carl XII:s död*, „Scandia. Tidskrift för historisk forskning" 2 (1929), s. 229–274; P. From, *Karl XII:s död. Gåtans lösning*, Lund 2005.

79 J.D. Hultman, op. cit., s. 89, 136.

80 *Письма и указы императора Петра I к разным лицам…*, № 245, s. 383.

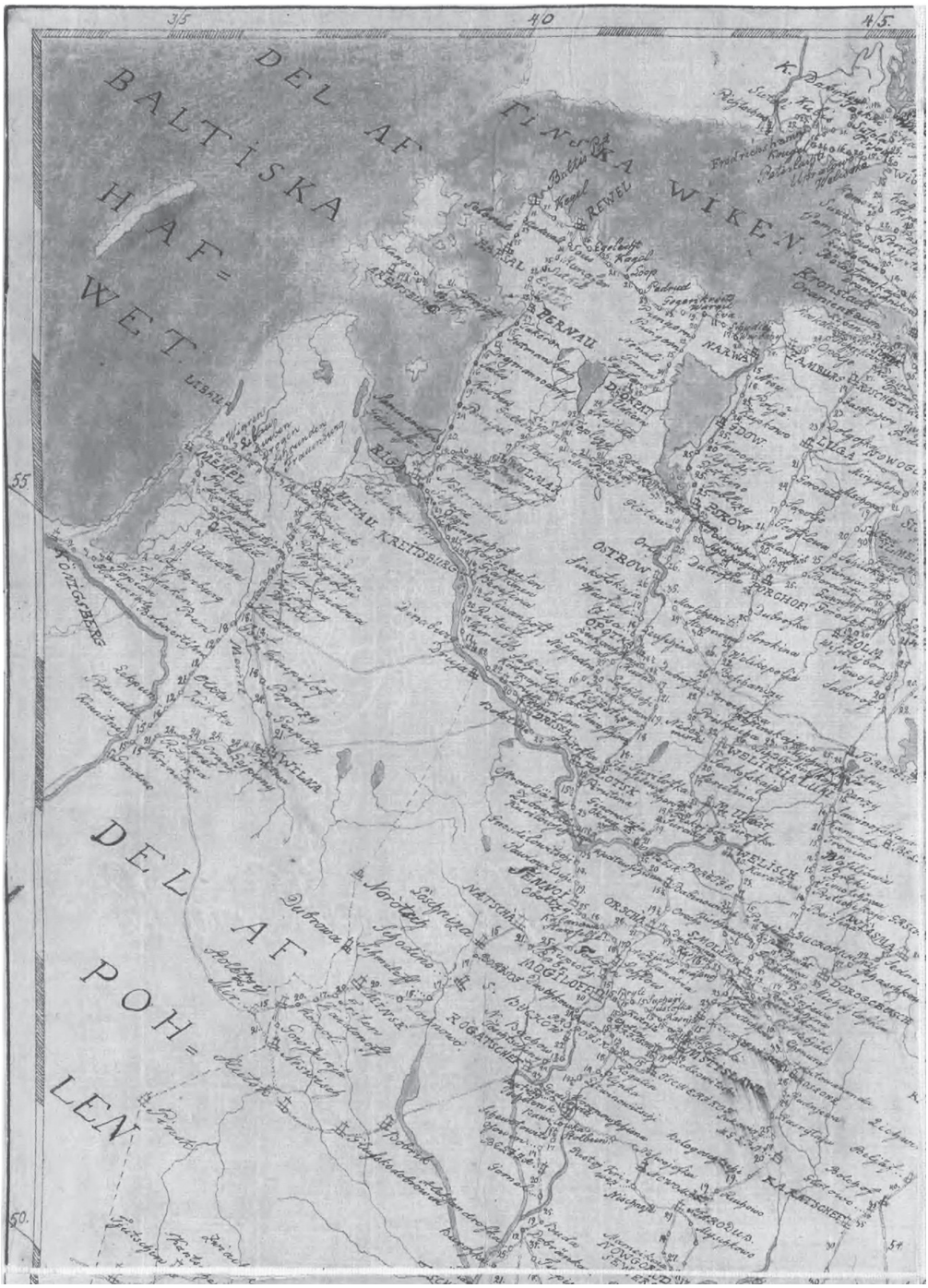

Mapa 7. Rękopiśmienna mapa siatki drożnej Rosji i państw sąsiednich, wykonana w Szwecji pod koniec XVIII w. (część północna Rosji)

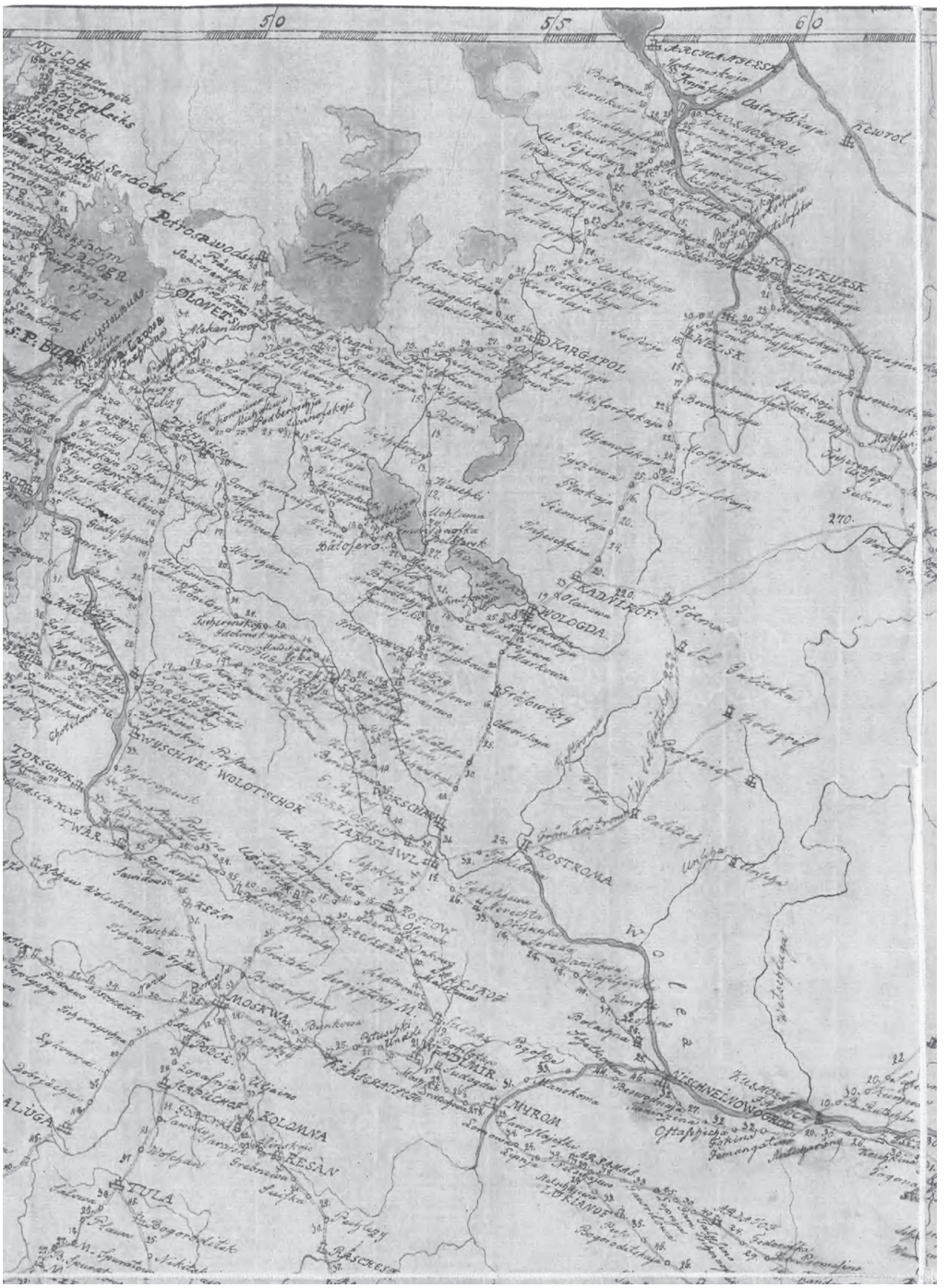

Źródło: Krigsarkivet, Utländska kartor 1632–1931, Ryssland, generalkartor, vägkartor, sygn. B/10.

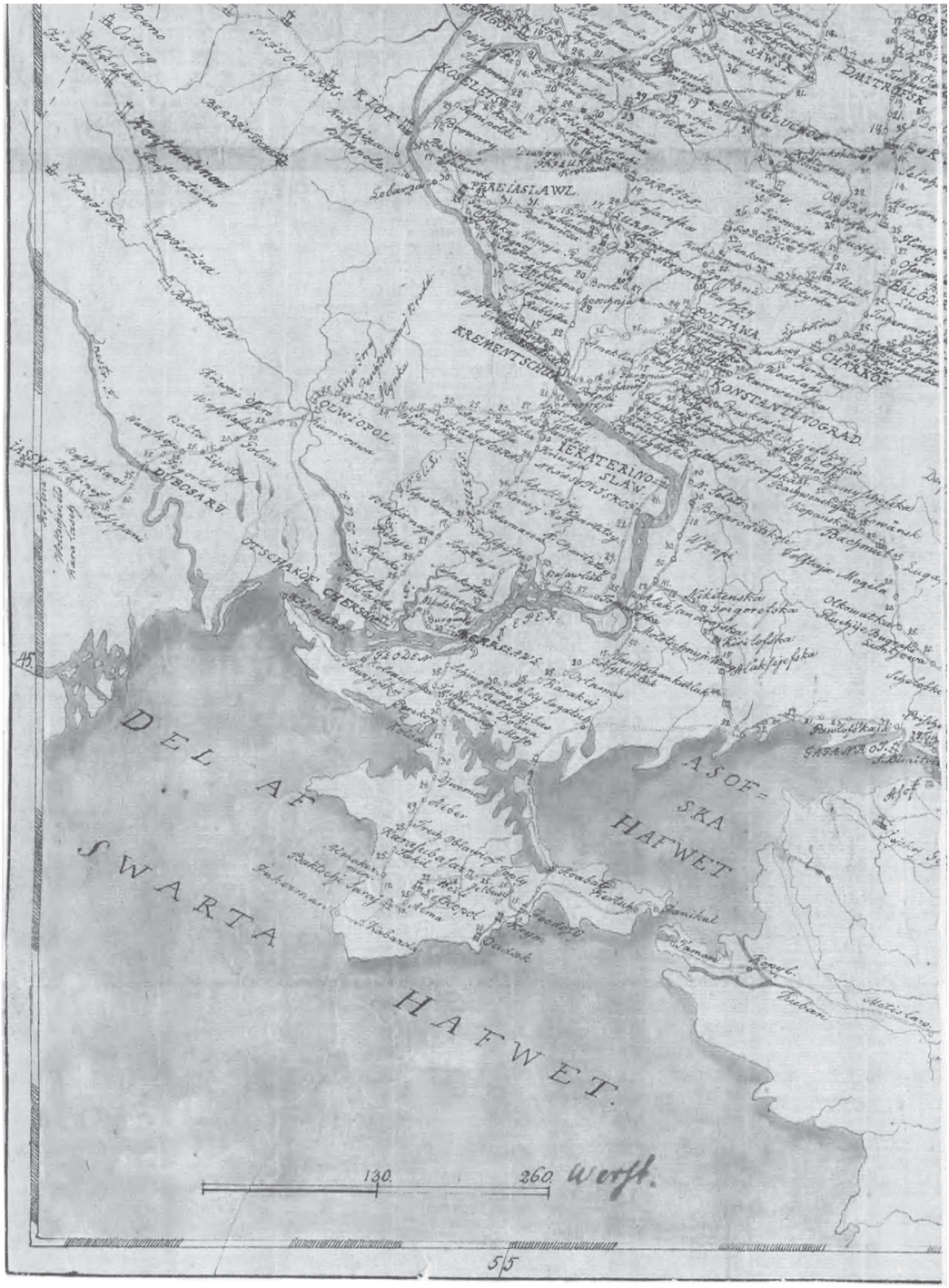

Ciąg dalszy mapy nr 7 (część południowa Rosji)

TARANSK
TAGLI
PENSA
RAMANOF
TAMBOF
WORONESCH
SARATOF
ZARIZUN
DON R.
ASTRACHAN
KASP
HA
MOSDOK

doprecyzowany – nad Newę w połowie kwietnia polecono przybyć jedynie trzem pułkom piechoty: Lefortowskiemu, Kijowskiemu i Newskiemu. Do podróży miał przygotować się też jeszcze jeden pułk, który zastąpiłby przebywający na północy pułk Archangielski[81].

Więcej światła na oficjalne rozkazy rzuca tajna korespondencja generała-admirała Fiodora Apraksina do księcia Michała Golicyna z tego samego dnia. Nadawca listu informował, iż nastąpi silne uderzenie na ziemie szwedzkie, kiedy tylko „ruszą lody". Atak miał być przeprowadzony z Finlandii, a w działaniach tych miały wziąć udział pułki gwardii oraz dywizja Adama Weyde. W związku z powyższym generał-admirał polecił Golicynowi przygotować prowiant na dwa miesiące w postaci sucharów dla całego korpusu (magazyny miały powstać w Åbo i Helsingforsie). Następnie zapasy miały być dostarczone na Wyspy Alandzkie, będące bazą wypadową w nadchodzącej kampanii[82].

Pozostający w 1719 r. w Sankt Petersburgu generał, jako drugi prezydent Kolegium Wojskowego, intensywnie pracował nad wszelakimi zagadnieniami z zakresu spraw wojskowych, m.in. legislacyjnymi[83], sądowniczymi[84] i państwowymi, oraz aktywnie uczestniczył w życiu towarzyskim wyższych sfer stolicy. W kwestiach wojskowych pierwsze decyzje przyszło mu podejmować już 1 stycznia 1719 r. Tego dnia Piotr I przybył do Kolegium Wojskowego, gdzie kazał także stawić się wszystkim jego członkom, aby decydować „o sprawach niecierpiących zwłoki, i przedstawił plan przyszłej kampanii"[85]. Car przygotowywał się do ofensywy przeciwko Szwecji, a jednocześnie zabezpieczał własne granice przed ewentualnym uderzeniem nieprzyjaciela, przydzielając swoim najwyższym dowódcom konkretne zadania. Generał-porucznik Roman Bruce (brat Jakuba Bruce'a) otrzymał polecenie zabezpieczenia teatru działań bojowych od strony Finlandii, generał-admirał Fiodor Apraksin kierował działaniami floty bałtyckiej, a generał

---

81 Ibidem, № 246, s. 383.

82 МИРФ, ч. 2, Санкт-Петербург 1865, № 1889, s. 347–348.

83 П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович…*, s. 30.

84 Kwestie te szerzej opisano w dalszej części pracy.

85 И.И. Голиков, op. cit. т. 7, Москва 1838, s. 398–399. Car pod pojęciem „przyszłej kampanii wojennej" miał na myśli przeprowadzenie ataku na Szwecję właściwą w ciągu najbliższych dwóch–trzech miesięcy, gdyż zamierzał dokonać tego jeszcze zimą, przeprawiając się po skutych lodem wodach Morza Bałtyckiego; zob. *Raporty rezydentów francuskich w Gdańsku w XVIII wieku*, t. 2: *(1700–1721)*, wyd. E. Cieślak, J. Rumiński, Gdańsk 1968, nr 2, s. 8.

Weyde objął dowództwo wojsk stacjonujących w Inflantach i zabezpieczał granicę z Rzecząpospolitą[86].

Wkrótce Adam Weyde zaczął podejmować decyzje związane z dyslokacją poszczególnych oddziałów na trenie Rosji oraz przyłączonych do niej ziem. 15 czerwca 1719 r. car polecił obydwu prezydentom Kolegium Wojskowego przygotować kwatery oraz zapewnić prowiant i furaż dla trzech pułków dragonów dywizji księcia Repnina wracających z Gdańska: Jarosławskiego, Nowogrodzkiego i Kazańskiego. Rozkaz został powtórzony 18 czerwca, a wykonany przed 10 sierpnia. Prezydenci zostali również zobowiązani do przeprowadzenia dyslokacji wewnątrz państwa innych jednostek armii (m.in. pułków garnizonowych)[87]. Ich obowiązki nie ograniczały się jedynie do prac czysto decyzyjnych. Od 19 do 24 października 1719 r. obydwaj jeździli do szpitali wojskowych, aby odwiedzić i sprawdzić stan zdrowia żołnierzy, którzy odnieśli rany na froncie[88].

11 sierpnia 1719 r. car przesłał do Senatu informację o pierwszym etapie działań prowadzonych na północ i południe od Sztokholmu. Informował o dokonanych tam przez żołnierzy rosyjskich zniszczeniach. Jednocześnie zauważał, iż nieporozumienia w szwedzkich kręgach rządzących oddalają możliwość zawarcia pokoju, wobec czego należało przygotować się do kolejnej kampanii wojennej. W celu wzmocnienia piechoty biorącej udział w operacji postanowiono zaciągnąć dodatkowo 2 tys. rekrutów, a jesienią wysłać do Rewla odpowiednią liczbę armat i moździerzy z amunicją oraz obsługą artyleryjską. Wszystkie te zadania scedowane zostały na Adama Weyde[89]. 11 dni później analogiczny list władca zaadresował bezpośrednio do generała, powierzając mu nadzór nad przeprowadzeniem poboru 4 tys. rekrutów z guberni syberyjskiej[90].

---

86 *Raporty rezydentów francuskich…*, nr 5, s. 14.

87 Н. Волынский (Н.П. Волынский), *История Лейб-гвардии Кирасирского Его Величества полка 1701–1901*, т. 1, кн. 2: *(1701–1733)*, Санкт-Петербург 1902, № 22, s. 23–25.

88 И.И. Голиков, op. cit., т. 8, Москва 1838, s. 337.

89 *Письма и указы императора Петра I к разным лицам…*, № 247, s. 391–392; *Биохроника Петра Великого (1672–1725 гг.). 11/22.08.1720*, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/233792478 (dostęp: 24.12.2020).

90 ПСЗРИ, т. 5, Санкт-Петербург, № 3490.

11. UPRAGNIONA KODYFIKACJA

Wielkim osiągnięciem Adama Weyde był udział w procesie kodyfikacji rosyjskiego prawa wojskowego, który zakończył się nie w 1716 r., jak się powszechnie przyjmuje, lecz w zasadzie trzy lata później. Można śmiało postawić tezę, że to właśnie on rozpoczął cały ten proces. W 1698 r. opracował i przedłożył Piotrowi I regulamin wojskowy (zob. rozdział 4), rok później zestawił zasady służby rekrutów, a także zaczął tłumaczyć artykuły wojskowe obowiązujące w innych państwach (zob. rozdział 5). Aby łatwiej zrozumieć proces owej kodyfikacji, można posłużyć się tabelą 5, w której przedstawiono, iż każda z trzech ksiąg kodeksu wojskowego obowiązującego w armii Piotrowej powstawała w odrębny sposób[1].

Tabela 5. Etapy powstawania kodyfikacji rosyjskiego prawa wojskowego

Źródło: opracowanie własne.

[1] Szerzej zob. P. Krokosz, K. Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia…*, s. 367–398.

Jak pokazuje tabela 5, *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku* dzieli się na trzy księgi[2]. Księga I (tzw. *Ustawa wojskowa*) została poprzedzona preambułą autorstwa Piotra I, odwołującą się do reform wojskowych zapoczątkowanych w połowie XVII w. Księga ta opisuje kwestie wojskowo-organizacyjne , przede wszystkim podział armii na jednostki taktyczne: dywizje, brygady. Księga II składa się z dwóch części. W pierwszej umieszczono *Artykuły wojskowe z krótkim komentarzem*, będące klasycznymi artykułami wojskowymi rozumianymi jako wojskowy kodeks karny. W drugiej zawarte jest *Krótkie przedstawienie procesów lub spraw sądowych*, które w szczegółowy sposób opisywały przebieg procesu sądowego i systematyzowały rodzaj kar oraz sposób ich wykonywania. Księga III natomiast dzieli się na trzy pomniejsze części: *O musztrze lub nauce*, *O przygotowaniu do marszu* oraz *O stopniach i o stanowiskach urzędników pułkowych*[3].

Część badaczy traktuje poszczególne księgi jako osobne akty prawne, których nic nie łączy oprócz ogólnej problematyki wojskowej. Stanowią one – według nich – zbiór trzech lub więcej (w zależności od interpretacji) niezależnych regulacji[4]. Inni zwracają uwagę, że wszystkie trzy części (księgi) – pomimo różnej struktury i zawartości – tworzą jeden kodeks wojskowy. Miał być to efekt długotrwałego procesu kodyfikacyjnego, który trwał przez kilkanaście lat (od 1699 r.)[5]. Uważamy, że 30 marca (10 kwietnia) 1716 r. na potrzeby rosyjskiej armii została wydana *Ustawa wojskowa*, która stała się jednocześnie księgą I *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*. Księga ta kończyła jednocześnie proces tworzenia przepisów prawa wojskowego, ale nie samej kodyfikacji.

---

[2] W literaturze przedmiotu znajdujemy zapis, że kodeks był podzielony na cztery księgi, co wynika z wyodrębnienia procedury wojskowej jako oddzielnej całości; zob. Т. Шворина, *Воинские артикулы Петра I*, ред. М.М. Исаев, Москва 1940, s. 5; L. Pauli, *Najważniejsze wojskowe kodyfikacje Europy Wschodniej XVII i XVIII wieku (dokończenie)*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy" 2 (1946), 4, s. 206.

[3] Л.Г. Бескровный, *Русская армия и флот…*, s. 130–132.

[4] Rosyjski badacz literatury i historii Piotr Piekarski uznaje księgę I (*Ustawę wojskową*) za zupełnie osobny akt prawny; zob. П. Пекарский, op. cit., s. 349, 362–363. Por. *Памятники русского права*, вып. 8: *Законодательные акты Петра I, первая четверть XVIII в.*, ред. К.А. Софроненко, Москва 1961, s. 280–281.

[5] М.П. Розенгейм, *Очерк истории военно-судных учреждений в России до кончины Петра Великого*, Санкт-Петербург 1878, s. 67, 166; П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого…*, s. 9–16; С.Н. Лютов, *Книга в русской армии (конец XVII – начало XVIII века)*, Новосибирск 2001, s. 13.

Potwierdzeniem tego założenia jest fakt, że organa decyzyjne postanowiły połączyć wszystkie te akty w jeden całościowy zbiór prawa dopiero trzy lata później, co nastąpiło 29 października (9 listopada) 1719 r.[6] Wówczas wszystkie trzy niezależne księgi zostały zebrane w jedną zwartą publikację wydaną w języku rosyjskim (zob. ilustracja 11.1). Postanowiono zachować osobną numerację stron każdej z ksiąg – decyzja ta była najprawdopodobniej podyktowana kwestią poręczniejszego korzystania z poszczególnych części kodeksu (nie jest wykluczone, że takie rozwiązanie było również łatwiejsze do zastosowania pod względem drukarskim)[7]. Po każdej księdze dodano rozbudowany spis treści, który umożliwiał łatwe posługiwanie się zgromadzonym materiałem[8]. Na podkreślenie zasługuje to, że był to druk mający rangę oficjalnego aktu prawodawczego, co też potwierdzał stosowny zapis (ros. *напечатася повелением Царского Величиства*, tzn. *zostało wydrukowane z rozkazu Jego Wysokości Cara*; ilustracja 11.1b)[9]. Wówczas też uporządkowano układ *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*, co nie wiązało się z kolejnością ich publikacji, tylko z zawartością merytoryczną (zob. tabela 5). W kolejnych latach kodeks jako całość doczekał się wielu wydań – zarówno w języku rosyjskim, jak też w wersji dwujęzycznej (z równoległym przekładem na język niemiecki)[10]. Cały zbiór został również zamieszczony (z zachowaniem

---

[6] *Книга Устав воинскии о должности генералов, фелт маршалов, и всего генералитеита, и протчих чинов, которые при войске надлежат быть, и о иных воинских делах, и поведениях, что каждому чинить должно. Купно при сем Артикул воинскии. И с процессом надлежащим к судящым. И эксерциициею о церемониях и должностях воинским людям надлежащих. Напечатася повелением Царского Величества в Санктпитербургскои типографии, лета Господня 1719, октября в 29 день*, Санкт-Петербург 1719. Korzystamy z egzemplarza przechowywanego w: Российская национальная библиотека, Отдел редких книг, инв. № 314 (шифр хранения П-388д).

[7] Zob. П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого…*, s. 8; С.Н. Лютов, op. cit., s. 13; *Памятники русского права…*, s. 279–280.

[8] Księga pierwsza liczyła 101 stron, następnie, na stronach 1–6, podano spis treści. Dalej umieszczono księgę drugą, czyli artykuły wojskowe (s. 1–54) i proces wojskowy (s. 55–78), z rejestrem artykułów (s. 1–6). Księga trzecia liczyła 36 stron i nienumerowany rejestr zagadnień na jednej stronie.

[9] Taką klauzulę zawierał także obowiązujący i wydany znacznie wcześniej, bo w 1706 r., *Krótki artykuł* (zwany także *Artykułem Mienszykowa*), regulujący kwestie prawne i organizacyjne w rosyjskim wojsku; zob. М.П. Розенгейм, op. cit., приложения, № 2, s. 294–313.

[10] П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого…*, s. 8. Do połowy lat 20. XIX w. kodeks miał zostać wydany ponad 10 razy; zob. С.Н. Лютов, op. cit., s. 14. Przykładowo zob. *Военный устав с Артикулом военным, при котором приложены толкования, также с кратким содержанием про-*

podziału na trzy części, czyli księgi) w pomnikowym XIX-wiecznym rosyjskim wydawnictwie źródłowym, przygotowanym pod kierownictwem wybitnego działacza państwowego XVIII–XIX w. Michaiła Speranskiego pod tytułem *Pełny zbiór praw Imperium Rosyjskiego* (I wydanie 1830 r.), zawierającym ponad 30 tys. aktów prawnych wydanych od 1649 do 1825 r.[11] Kodyfikację z 1719 r. poprzedzał druk opublikowany 4 lutego 1717 r., który łączył w całość księgę 2 i 3 (zob. tabela 5). Składała się ona jednak z trzech części, gdyż artykuły wojskowe i proces wojskowy były wyodrębnione[12].

Charakterystyczny jest sposób wejścia w życie poszczególnych ksiąg Piotrowego kodeksu. W odróżnieniu od innych, wcześniejszych i powstających równolegle dokumentów władca nadawał im bezpośrednią moc powszechnie obowiązującego prawa, aprobując konkretny akt normatywny, co potwierdzał stosowny zapis na wydrukowanych egzemplarzach[13]. A zatem, księga I została uchwalona 30 marca (10 kwietnia) 1716 r. w Gdańsku (zob. ilustracja 11.1c)[14]. Rozpowszechniono ją drukiem w Sankt Petersburgu kilka miesięcy później (ale jeszcze w tym samym roku). Planowano wydać tysiąc egzemplarzy (w tym 300 dwujęzycznych – rosyjsko-niemieckich), które miały trafić do rosyjskich oficerów oraz do cudzoziemców pozostających na służbie u Piotra I. Wersję rosyjsko-niemiecką opublikowano

---

цессов, экзерциціею церемоніями, и должностьми полковых чинов, вторым тиснением напечатан в Санктпетербурге. При Императорской Академии Наук 1748 года, Санкт-Петербург 1748.

[11] ПСЗРИ. т. 5, № 3006.

[12] Dzieło to miało nieco mylący tytuł: *Артикул воинскии. Купно с процесом надлежащии судящым*, Санкт-Петербург 1717. W niniejszej książce jest wykorzystywany egzemplarz przechowywany w: Российская национальная библиотека, Отдел редких книг, инв. № 202 (шифр хранения П-225а-2). Po stronie tytułowej zamieszczono siedmiostronicową (nienumerowaną) preambułę wydaną przez Piotra I. Artykuły wojskowe mieściły się na stronach 1–152, proces wojskowy na od nowa numerowanych stronach 1–73, podobnie księga trzecia zawierała się na stronach 1–109, do których dołączono trzy strony spisu treści.

[13] Księga I rozpoczynała się od słów: „Z Bożej Łaski My, Piotr Pierwszy, Car i Samowładca Wszechrosyjski…". Akt kończył się normą, w której car informował, że zachowuje prawo do wprowadzania zmian w dowolnym zakresie, i zobowiązywał żołnierzy oraz oficerów do posłuszeństwa. Podobnie zaczynała się księga II; zob. *Kodeks wojskowy…*, s. 91–93, 175, 225.

[14] W lutym 1716 r. car przybył do Gdańska, w kwietniu spotkał się tam z Augustem II. W tym czasie rosyjski władca miał w planach również formalne objęcie zwierzchnictwa nad Gdańskiem; zob. U. Kosińska, *Sejm 1719–1720 a sprawa ratyfikacji traktatu wiedeńskiego*, Warszawa 2003, s. 29; J. Trzoska, *Gdański handel i żegluga wobec zmian układu sił w Europie podczas wielkiej wojny północnej*, „Słupskie Studia Historyczne" 16 (2010), s. 52.

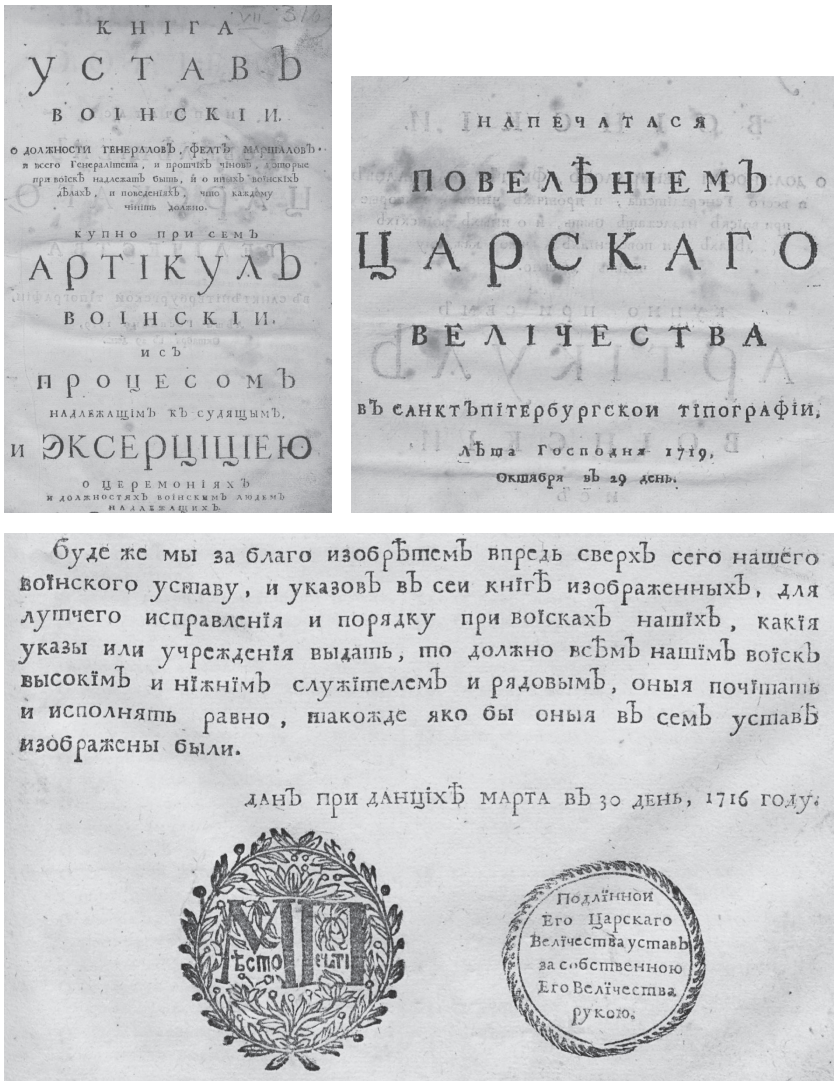

a) b) c)

Ilustracja 11.1. Wydana drukiem w 1719 r. kodyfikacja prawa wojskowego: a) strona tytułowa; b) sankcja carska opublikowanych aktów normatywnych; c) potwierdzenie wydanej w Gdańsku 30 III 1716 r. księgi I

Źródło: *Книга Устав воинскии. Купно при сем Артикул воинскии. И с процесом надлежащим к судящым и экзерциициею о церемониях и должностях воинским людям надлежащих*, Санкт-Петербург 1719. Российская национальная библиотека, Отдел редких книг, инв. № 314 (шифр хранения П-388д). Zob. https://kp.rusneb.ru/item/material/kniga-ustav-voinskii-2.

dopiero w grudniu 1717 r. – autorem przekładu był baron von Huyssen[15]. Do jej opracowania posłużyły wzorce niemieckie. Korzystano również z zapisów regulaminu Adama Weyde, o czym szerzej w dalszej części rozdziału.

Z kolei księga II zaczęła obowiązywać 26 kwietnia (7 maja) 1715 r., kiedy wydana została w całości drukiem[16]. Jednak poszczególne akty normatywne składające się na całą księgę opublikowano jeszcze wcześniej. Już 7 lipca (18 lipca) 1712 r. ukazało się *Krótkie przedstawienie procesów lub spraw sądowych* autorstwa szwedzkiego oberaudytora Ernsta Friedricha Krompeina, który w 1710 r. dostał się do rosyjskiej niewoli, po czym wstąpił na carską służbę[17]. Był on z pochodzenia Niemcem, urodził się w Eisenberg w Turyngii, a wykształcenie prawnicze zdobył na

[15] *Книга Устав воинскии о должности генералов, фелт маршалов, и всего генералитеита, и протчих чинов, которые при войске надлежат быть, и о иных воинских делах, и поведениях, что каждому чинить должно. Напечатася повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе лета Господня 1716. Иулуа в 19 день*, Санкт-Петербург 1716; *Книга Устав воинскии о должности генералов, фелт маршалов, и всего генералитеита, и протчих чинов, которые при войске надлежат быть, и о иных воинских делах, и поведениях, что каждому чинить должно. Напечатася повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе лета Господня 1717. Декабря в 15 день*, Санкт-Петербург 1717; zob. П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого…*, s. 7–8; С.Н. Лютов, op. cit., s. 13.

[16] *Артикул воинскии купно с процесом надлежащии судящим. Напечатася повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе Лета Господня 1715, Апреля 26 дня*, Санкт-Петербург 1715; zob. П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого…*, s. 52. Niektórzy z rosyjskich badaczy uznali, że księga II zaczęła obowiązywać dopiero w 1716 r.; zob. В. Савинков, *Краткий обзор исторического развития военно-уголовного законодательства*, Санкт-Петербург 1869, s. 9–11; А.Н. Филиппов, *О наказании по законодательству Петра Великого в связи с реформой*, Санкт-Петербург 1891, s. 381. W tym miejscu należy odnotować, że jeszcze w tym samym roku, w listopadzie, ukazało się rosyjsko-niemieckie wydanie księgi II, przy czym pozbawione było ono *Krótkiego przedstawienia procesów*; zob. *Артикул воинскии с кратким толкованием. Напечатася повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе Лета Господня 1715, Ноября 16 дня*, Санкт-Петербург 1715.

[17] *Краткое изображение процессов или судебных тяжеб, против римских, цесарских и саксонских прав, учрежденное от Эрнста Фридриха Кромпена обераудитора. В Санкт Питербурхе, Лета 1712 июля 7*, Санкт-Петербург 1712. W 1715 r. wydawnictwo to było na pewno w sprzedaży w Sankt Petersburgu; zob. П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого…*, s. 30, 53; Д.О. Серов, *Забытые редакции Артикула воинского и «Краткого изображения процессов или судебных тяжеб» (из истории кодификации военного законодательства России XVIII в.)*, „Lex russica" 2 (2013), s. 113–121; P. Hoffmann, *Peter der Grosse als Militärreformer und Feldherr*, Frankfurt am Main 2010, s. 165; *«Ведомости времени» Петра Великого: В память 200-летия 1-й русской газеты*, 1708–1719, вып. 2, Москва 1906, s. 61–64; В.А. Шагаев, *Эволюция ответственности за уклонение от военной службы в период реформ Петра I*, „Военно-юридический журнал" 10 (2010), s. 30–31.

uniwersytecie w Jenie. W chwili zdobycia przez Rosjan Wyborga Krompein był już bardzo doświadczonym prawnikiem – miał za sobą praktykę adwokacką w Rewlu oraz służbę audytorską w szwedzkiej armii. Znał języki niemiecki i szwedzki, można przypuszczać, że nigdy w odpowiednio dobrym stopniu nie opanował języka rosyjskiego. W konsekwencji na początku 1712 r. Krompein przygotował niemieckojęzyczną wersję aktu normatywnego, która została przetłumaczona na język rosyjski i zaakceptowana przez Piotra I[18].

Podstawowym źródłem, które służyło do opracowania *Krótkiego przedstawienia procesów lub spraw sądowych*, były rozwiązania wypracowane w Danii. Ten akt normatywny regulował procedurę wojskową, ustalał rodzaje sądów wojskowych i ich właściwość oraz zawierał informacje o rodzajach kar i ich egzekucji. I tak definicje zwykłych i ciężkich kar cielesnych, a także rodzajów kar śmierci zostały niemal dosłownie powtórzone z duńskiej procedury wojskowej Chrystiana V[19]. Procedura przyjęta w rosyjskim akcie prawnym była natomiast zbliżona do tej, jaką stosowano w armii saskiej. Ponadto wykorzystano tam sprawdzone podczas wojny ze Szwecją przepisy zawarte w rozdziałach X–XII *Krótkiego artykułu* z 1706 r.[20]

Dwa lata później Krompein przygotował wstępną wersję rosyjskich artykułów wojskowych na bazie znanych sobie regulacji szwedzkich króla Karola XI z 1683 r., które w niewielkim stopniu modyfikowały wcześniejsze artykuły króla Gustawa II Adolfa z 1621 r.[21] W pierwszej kolejności stworzono rozdziały, które w zasadzie odpowiadają układowi i nazewnictwu artykułów szwedzkich[22]. Wprowadzono zaledwie trzy rozdziały, które nie miały szwedzkiego odpowiednika: *O paszkwi-*

[18] М.П. Розенгейм, op. cit., s. 104; П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого…*, s. 10, 30, 38, 48–50, 52–53.

[19] П.О. Бобровский, *Происхождение артикула воинского и изображения процессов Петра Великого*, Санкт-Петербург 1881, приложения, № 1, s. 43–46.

[20] М.П. Розенгейм, op. cit., приложения, № 2, s. 294–313.

[21] П.О. Бобровский, *Происхождение артикула воинского…*, s. 7–20.

[22] E. Anners, *Den karolinska militärstraffrätten och Peter den stores krigsartiklar*, Stockholm 1961, s. 16–19 (tytuły rozdziałów oraz zestawienie). Podobne zestawienie przeprowadza także L. Pauli, przy czym odmienne wyniki jego badań są w znacznej mierze efektem porównania kodeksu Piotrowego z artykułami wojskowymi Gustawa II Adolfa (a nie Karola XI); zob. L. Pauli, op. cit., s. 207–208. W tym kontekście w żaden sposób nie można pominąć także wpływu duńskich artykułów wojskowych króla Christiana V z 1683 r., które zostały porównane przez Pawła Bobrowskiego z *Artykułami wojskowymi z krótkimi komentarzami*; zob. П.О. Бобровский, *Происхождение артикула воинского…*, приложения, № 2, s. 43–46.

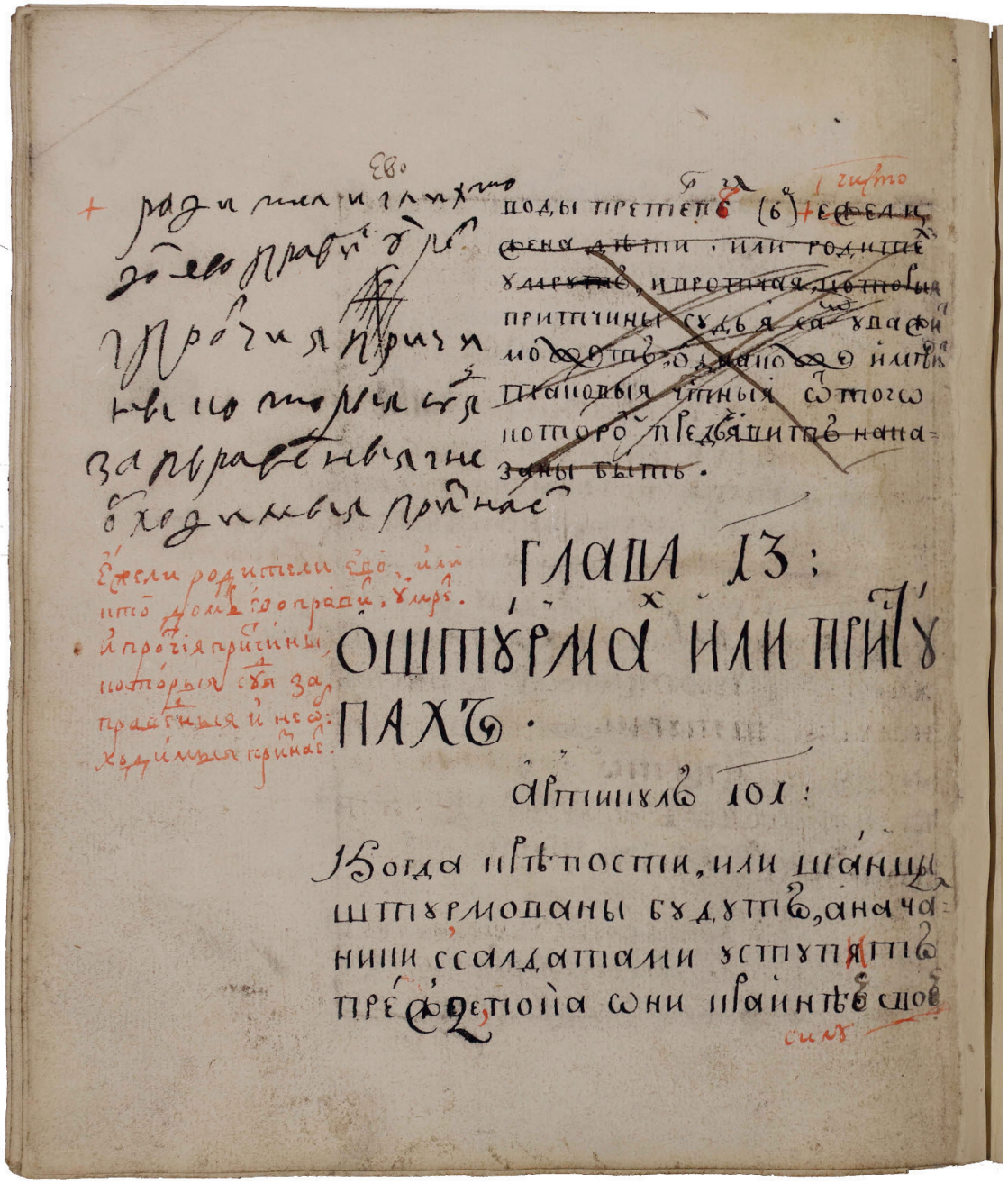

Ilustracja 11.2. Pierwotna wersja artykułów wojskowych z naniesionymi uwagami Piotra I

Źródło: *Воинский артикул*, [b.m.w. 1714], Российская государственная библиотека, Отдел рукописей, Ф.409 Пётр I (1672–1725), к. 1, ед. 1, к. 46v.

lach, łajaniu i słowach sprośnych – rozdział 18, *O fałszywej przysiędze i tym podobnych ekscesach* – rozdział 22, *O kacie i profosie* – rozdział 23.

W ostatecznym kształcie rękopiśmienne *Artykuły wojskowe* zostały przedstawione Piotrowi I, który z pomocą sekretarza Aleksego Makarowa naniósł tam stosowne poprawki (ilustracja 11.2)[23]. W rękopisie nie znalazły się zamieszczone w druku *Manifest* i *Przysięga*, zapożyczone i nieznacznie zmienione ze szwedzkiego kodeksu wojskowego Gustawa II Adolfa[24]. Zmiany zostały naniesione w 35 artykułach (13, 22, 29, 39, 42, 44, 54, 65, 66, 68, 79, 97, 100 (zob. ilustracja 11.2), 107, 120, 121, 122, 123, 129, 132, 133, 137, 143, 148, 149, 151, 157, 163, 166, 169, 171, 181, 194, 203, 205), co stanowi 16,7% wszystkich przepisów. Tym samym w znacznej części przepisów recypowanych ze Szwecji nabierały one nieco odmiennego charakteru. Kierunek zmian polegał na wprowadzeniu większych kar za naruszanie zasad dyscypliny wojskowej wobec przełożonych i ich złagodzenie w kwestiach dyscypliny zewnętrznej, czyli w stosunkach pomiędzy żołnierzami a ludnością cywilną.

Po naniesieniu drobnych korekt proces wojskowy został wydany drukiem w oficynie mającej status rządowy[25]. Na drugiej stronie druku zaznaczono oficjalny charakter dokumentu – *Повелением его Царского Величества всероссийскаго напечатася сия книга «Процесов или судебных тяжеб» в Санкт-Питербурхе* (*Z rozkazu Jego Wysokości Cara Wszechrosji została wydrukowana ta księga „Procesów lub spraw sądowych" w Sankt Petersburgu*). Natomiast same *Artykuły wojskowe z krótkim komentarzem* zostały ogłoszone w wersji drukowanej nieco później, gdyż 22 grudnia 1714 r. (2 stycznia 1715 r.), a następnie jeszcze dwukrotnie w 1715 r., o czym wspomniano, w dwóch wersjach: rosyjskiej pełnej oraz skróconej rosyjsko-

[23] *Воинский артикул*, [b.m.w. 1714], Российская государственная библиотека, Отдел рукописей, ф. 409 Пётр I (1672–1725), к. 1, ед. 1.

[24] П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого…*, s. 48–53. Forma *Manifestu* znana był już rosyjskim kodyfikatorom prawnym znacznie wcześniej, gdyż znalazła się w wydanym w 1705 r. *Regulaminie minionych lat*. W odniesieniu do *Przysięgi* szerzej zob. В.Н. Бенда, *«Присяга на верность…» как одно из средств формирования традиций русской армии и патриотизма в России XVIII века*, „Вестник Челябинского государственного университета" 12 (2009), История, вып. 31, s. 56–62.

[25] Д.О. Серов, *Из истории военного законодательства России XVIII века: «Краткое изображение процессов или судебных тяжеб» (разыскания о внешней истории текста)*, [w:] *Война и оружие…*, ч. 3: *Труды Третьей междунар. научно-практич. конф. (16–18 мая 2012 года)*, [науч. ред. С.В. Ефимов], Санкт-Петербург 2012, s. 180–186.

-niemieckiej (bez *Krótkiego przedstawienia procesów lub spraw sądowych*)[26]. Nie sposób także przejść obojętnie obok połączonego wydania z roku 1717, zawierającego zestawione w kolejności: pełną księgę II i księgę III Piotrowego kodeksu[27]. W odniesieniu do ostatniej kwestii rodzi się pytanie: dlaczego ustawodawca zdecydował się wydać drukiem tylko dwie księgi? Dlaczego nie została dołączona do nich także księga I? Być może za takim rozwiązaniem przemawiał fakt, aby w przypadku złamania dyscypliny przez żołnierzy móc łatwiej jednocześnie wskazać naruszenie konkretnego artykułu (księga II, część I – *Artykuły wojskowe*), mieć gotową wykładnię, jak przeprowadzać proces (księga II, część II – *Krótkie przedstawienie procesów lub spraw sądowych*) oraz wszystko odnieść do obowiązków spoczywających na żołnierzach (księga III). Za takim rozwiązaniem przemawia brak w tym wydaniu zapisów księgi I, omawiającej w głównej mierze kwestie organizacyjne armii.

Księga III doczekała się publikacji 26 kwietnia (7 maja) 1715 r.[28] Znalazły się tam przepisy prawne obowiązujące w rosyjskiej armii na początku wojny północnej (część pierwsza)[29] oraz w zasadzie dosłowne powtórzenie regulaminu wojskowego zestawionego przez generała Adama Weyde w 1698 r.[30] (część trzecia). Natomiast druga część księgi III *O przygotowaniu do marszu* została opracowana na podstawie regulaminu autorstwa saskiego feldmarszałka Jakuba Flemminga[31].

---

[26] *Инструкции и Артикулы военные, при том же и краткая примечания. Напечатаны повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе, Лета Господня, 1714. Декабря в 22 день*, Санкт-Петербург 1714; *Артикул воинскии… Лета Господня 1715, Апреля 26 дня…* (wersja rosyjska, pełna); *Артикул воинскии… Лета Господня 1715, Ноября 16 дня…* (wersja rosyjsko-niemiecka, skrócona).

[27] *Артикул воинскии купно с процесом надлежащии судящим. Напечатася повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе Лета Господня 1715, Февраля 4 дня*, Санкт-Петербург 1717.

[28] *Книга о эксерциции, церемониях и должностях воинским людем надлежащих. Напечатана повелением царского величества в Санктпитербурхе, лета Господня 1715 г. Апреля 26 дня*, Санкт-Петербург 1715; zob. Ю.Ю. Битовт, *Редкие русские книги и летучие издания XVIII века*, Москва 1905, s. 29.

[29] Znalazły się tam m.in. zapożyczone wzorce francuskie; zob. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. 6а, Санкт-Петербург 1892, s. 930; П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого…*, s. 10–11. W tej część widać także odniesienia do zapisów regulaminu Adama Weyde z 1698 r.

[30] А. Вейде, *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов)…*, 1–109 лл.

[31] Б.В. Колобов, М.И. Сизиков, *Армия и флот. Тексты нормативных актов. Предисловие*, [w:] *Законодательство Петра I*, отв. ред. А.А. Преображенский, Т.Е. Новицкая, Москва 1997, s. 143; А. Баиов, op. cit., s. 95–98.

Można zatem stwierdzić, że kodyfikacja rosyjskiego prawa wojskowego była procesem złożonym, wieloetapowym. Poszczególne akty normatywne regulujące problematykę wojskową wydawano od 1712 do 1716 r. Jednocześnie następowało łączenie poszczególnych aktów w jeden zbiór, jak miało to miejsce w przypadku *Artykułów wojskowych z krótkimi komentarzami* i *Krótkiego przedstawienia procesów lub spraw sądowych*, opublikowanych drukiem w 1715 r. W końcu w 1719 r. zebrano wszystkie księgi w całość, która ostatecznie kodyfikowała rosyjskie prawo wojskowe (ilustracja 11.1)[32].

W odniesieniu do powyższych ustaleń należy zadać niezwykle istotne pytanie – jakie miejsce w kodyfikacji rosyjskiego prawa wojskowego przypada Adamowi Weyde? Według nas jest on koordynatorem całego projektu kodyfikacyjnego i jego właściwym twórcą. Hipoteza ta opiera się na trzech założeniach, które szeregujemy według ich wagi: na relacji adiutanta Adama Weyde – Petera Bruce'a, analizie przepisów prawnych oraz korelacji czasowej.

Najważniejsza jest informacja, którą zawarł we wspomnieniach przywołany generals-adiutant. Dotyczy ona sytuacji mającej miejsce już po śmierci jego przełożonego (1720) i przed rychłym opuszczeniem Rosji przez niego samego (1721). Pisząc o niesprawiedliwości rosyjskich sądów i próbach reform przeprowadzonych przez Piotra I, Bruce odnotował: „Ten nowy przepis [dotyczący możliwości apelacji i wprowadzenia obrońców publicznych] był bardzo przyjemny dla wszystkich poddanych Jego Cesarskiej Mości, ale szczególnie dla niższych warstw społecznych, a ponieważ do tej pory nie mieli oni żadnych praw pisanych, cesarz [tj. car] kazał sporządzić kodeks prawa cywilnego w sposób jak najbardziej prosty, krótki i przejrzysty, zgodny z metodą, którą wcześniej przyjął marszałek[33] Weyde przy opracowywaniu prawa wojskowego; kodeks ten był zawarty w małym kieszonkowym tomie, wydrukowanym w języku rosyjskim i niemieckim, i każdy oficer otrzymał jeden egzemplarz do swojej dyspozycji"[34].

Wiarygodność tego przekazu jest bardzo wysoka. Po pierwsze, Peter Bruce nie miał potrzeby, aby w jakikolwiek sposób przypodobać się generałowi, gdyż ten

---

[32] *Памятники русского права…*, s. 279.

[33] Właściwie generał; w publikacjach zachodnioeuropejskich często błędnie określano Adama Weyde marszałkiem lub feldmarszałkiem

[34] P.H. Bruce, op. cit., s. 222–223. Informację tę wykorzystywano przede wszystkim w opracowaniach niemieckich z uwagi na przetłumaczenie tych pamiętników na ten język; zob. idem, *Nachrichten von seinen Reisen…*, s. 260–261.

w chwili jego rezygnacji z carskiej służby już nie żył. Po drugie, Szkot specjalnie nie pisze o kodyfikacji prawa wojskowego, tylko wspomina o tym mimochodem. Nie było jego celem zafałszowanie tej historii, gdyż nie ona była przedmiotem opowieści. W końcu jako żołnierz i bezpośredni podkomendny generała Weyde był dobrze zorientowany w funkcjonowaniu carskiej armii i wprowadzanych wówczas reformach prawa wojskowego. W końcu relacje te potwierdzają zachowane egzemplarze dwujęzycznych aktów normatywnych, które noszą ślady intensywnej eksploatacji (zob. ilustracja 11.3c)[35].

Co zatem można wywnioskować z przytoczonego fragmentu wspomnień adiutanta? Przede wszystkim to, iż pomysł dotyczący kodyfikacji prawa wojskowego należy przypisać właśnie Adamowi Weyde. To on, jak sądzimy, dążył do zestawienia poszczególnych ksiąg prawa wojskowego, jak również do rzeczywistego ich połączenia w 1719 r. w jeden kodeks. Ponadto Peter Bruce pisze o tym, że wydawano drukiem w podręcznym formacie „kieszonkowym" książeczki w języku niemieckim i rosyjskim. W ocenie adiutanta były one bardzo rozpowszechnione i właściwie każdy oficer miał taką przy sobie (ilustracja 11.3). W Europie nie było to nic dziwnego. Pół wieku wcześniej pamiętnikarz Jan Chryzostom Pasek, opisując polską dywizję Stefana Czarnieckiego, odnotował: „już by to nie oficyjer, gdyby ich [artykułów wojskowych] zawsze w kieszeni nie miał"[36].

Analiza wydań rosyjskich praw wojskowych rzeczywiście wskazuje, że poszczególne księgi kodeksu drukowane były w formie niewielkich, rosyjsko-niemieckich książeczek z myślą o cudzoziemskich oficerach, zaciąganych na służbę w rosyjskiej armii (oczywiście istniały też wydania tylko rosyjskojęzyczne; ilustracja 11.1). Tekst prezentowany był naprzemiennie w obydwu językach: najpierw drukowano stronę w języku rosyjskim, a następną z tą samą treścią w języku niemieckim. Kieszonkowy format publikacji pozwalał oficerom bez problemów zmieścić ją w kieszeniach, np. kaftanów. Potwierdzają to właśnie

[35] Niektóre z zachowanych egzemplarzy praw wojskowych zawierają informację, że zostały one zakupione. Taka sytuacja miała miejsce w książce wydanej 3 IV 1716 r., w której odnotowano, że 15 VII 1719 r. została ona zabrana z pułku Tołbugina od porucznika Michaiła Isakowa. Nabywcą książki był niejaki Aleksiej Unikowski; zob. Российская национальная библиотека, Отдел редких книг, инв. № 179 (шифр хранения П-196), po s. 122, karty niepaginowane na końcu spisu treści.

[36] J.Ch. Pasek, *Pamiętniki*, oprac. R. Pollak, Warszawa 1989, s. 45.

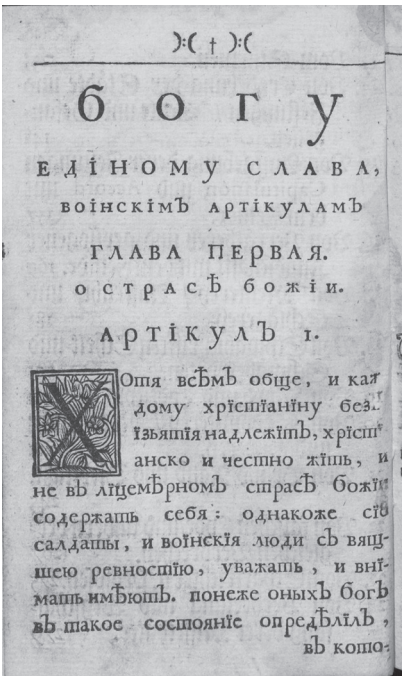

)(†)(

БОГУ

ЕДІНОМУ СЛАВА,

ВОІНСКІМЪ АРТІКУЛАМЪ

ГЛАВА ПЕРВАЯ.

О СТРАСѢ БОЖІИ.

АРТІКУЛЪ I.

Хотя всѣмъ обще, и кажд дому хрістіанину безъ ізъятія надлежитъ, хрістіанско и честно жить, и не въ лицемѣрномъ страсѣ божіи содержать себя: однакоже сіи салдаты, и воінскія люди съ вящшею ревностію, уважать, и внимать имѣютъ. понеже оныхъ богъ въ такое состояніе опредѣлилъ, въ кото-

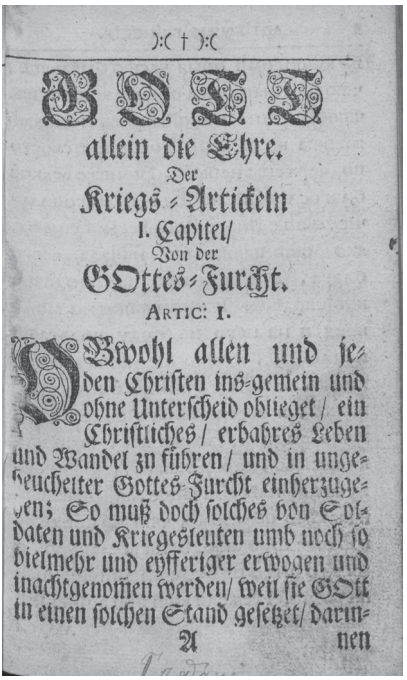

)(†)(

GOTT

allein die Ehre.

Der

Kriegs-Artickeln

I. Capitel/

Von der

GOttes-Furcht.

ARTIC: I.

OBwohl allen und jeden Christen ins-gemein und ohne Unterscheid obliget/ ein Christliches/ erbahres Leben und Wandel zu führen/ und in ungeheuchelter Gottes-Furcht einherzugehen; So muß doch solches von Soldaten und Kriegesleuten umb noch so vielmehr und eyfferiger erwogen und inachtgenomen werden/ weil sie GOtt in einen solchen Stand gesetzet/ darin-

A nen

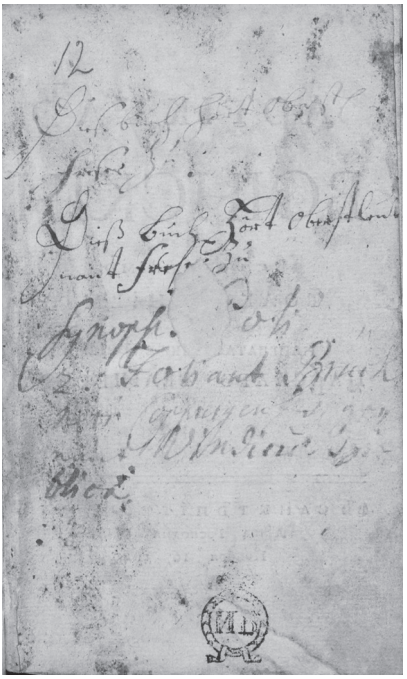

Ilustracja 11.3. Dwujęzyczne wydanie artykułów wojskowych z 1715 r.

Egzemplarz zawiera ślady ciągłego używania przez oficerów. Nie wszystkie wpisy są czytelne, właścicielem z pewnością był obersleutenant Frezer, następnie Johan Bruchener, a także podporucznik pułku Siemionowskiego Iwan Nikiforowicz Rudakow i sierżant tego pułku Andriej Andriejewicz, syn Wołkowa; został odnotowany również rok – 1734.

Źródło: Российская национальная библиотека, Отдел редких книг, инв. № 168 (шифр хранения П-170).

Tabela 6. Zestawienie przepisów zawartych w *Regulaminie wojskowym Adama Weyde z 1698 roku* w stosunku do przepisów księgi I i III *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*

Regulamin wojskowy	Kodeks wojskowy	Podobieństwo (P/Cz/O)
Czym mianowicie jest żołnierz?	Co znaczy żołnierz?	Cz
O rocie piechoty	O rocie piechoty	Cz
W rocie piechoty są następujące szarże	O rocie piechoty	Cz
Kapitan	O kapitanie	P
×	O kapitanie poruczniku	O
Porucznik	O poruczniku	Cz
×	O podporuczniku	O
Chorąży	O chorążym	P
Sierżant	O sierżancie	Cz
Podchorąży	O podchorążym	Cz
Kaptenarmus	O kaptenarmusie	P
Pisarz rotny	O pisarzu rotnym	Cz
Lekarz rotny	O lekarzu rotnym	Cz
Kapral	O kapralu	P
Gefrajter	O gefrajtrze	P
Leib-Schütz	O Leib-Schützu	P
Dobosz	O doboszu	P
O batalionie	×	O
O pułku piechoty	O pułku piechoty	Cz
W pułku są następujące osoby dowodzące	Sztabowi oficerowie są następujący	Cz
Później następują kolejne szarże pułkowe	Pułkowi oficerowie w sztabie	Cz
Pułkownik	O pułkowniku	Cz
Podpułkownik	O podpułkowniku	P
Major	O majorze	P
Kwatermistrz pułkowy	O kwatermistrzu pułkowym	Cz
Adiutant pułkowy	O adiutancie pułkowym	Cz
×	O audytorze pułkowym	O
Oboźny pułkowy	O oboźnym pułkowym	Cz
Major artylerii	×	O
×	O prowiantmajstrze pułkowym	O

×	O lekarzu pułkowym	O
Profos pułkowy	O profosie pułkowym	P
Brygada	O brygadzie	P (s. 99)
Brygadier	O brygadierze	Cz (s. 114)
Czym mianowicie jest armia	O armii	Cz (s. 100)
Generalissimus	O generalissimusie	Cz (s. 102–103)
Generał piechoty	O generale piechoty	Cz (s. 110)
Generał feldcechmajster	O generale feldcechamjsterze	Cz (s. 108)
Generał komisarz	O generale-krigskomisarzu	Cz (s. 111–112)
Generał kwatermistrz	O generale-kawtermistrzu	Cz (s. 115–116)
Generał adiutant	O generale-adiutancie	Cz (s. 119–120)
Generał audytor	O generale-audytorze	Cz (s. 118–119)
Generał inżynier	×	O

Legenda: O – przepis oryginalny, Cz – przepis częściowo zapożyczony z regulaminu, P – przepis powtórzony.

Źródło: opracowanie własne.

wspominane wydania – księgi II (*Artykułów wojskowych*) z 1715 r.[37] i księgi I (*Ustawy wojskowej*) z 1717 r.[38]

Drugą przesłanką potwierdzającą to założenie jest zestawienie *Kodeksu wojskowego z 1716 roku* z *Regulaminem wojskowym Adama Weyde z 1698 roku* (zob. tabela 6). Część pierwsza regulaminu prezentuje charakterystykę praw i obowiązków służących w pułku żołnierzy oraz oficerów. 18 lat później część ta stała się ostatnim, trzecim fragmentem księgi. Z 38 punktów ujętych w kodyfikacji aż 25 norm prawnych zostało recypowanych z regulaminu, a 10 innych trafiło do księgi I Kodeksu wojskowego[39]. Pełne podobieństwo (co nie oznacza, że dosłowne) odnotowaliśmy w 11 przypadkach. Regulacje częściowo pokrywające się stanowiły 24 przypadki,

[37] *Артикул воинскии… Ноября 16 дня…* Jak nadmieniono, w tym rosyjsko-niemieckim wydaniu nie zamieszczono *Krótkiego przedstawienia procesów lub spraw sądowych*, ograniczając się jedynie do druku samych artykułów.

[38] *Книга Устав воинскии о должности генералов, фелт маршалов, и всего генералитеита…*, Санкт-Петербург 1717.

[39] Jeżeli analogiczna norma znajduje się w księdze I kodeksu wojskowego z 1716 r., wówczas w nawiasie podawany jest numer strony z wydania; zob. *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku…*

przy czym zawarte w księdze III (15) były znacznie bardziej zbliżone od odnotowanych w księdze I kodeksu (9). W trzech sytuacjach nie powtórzono normy znajdującej się w kodeksie wojskowym.

Wyodrębniona przez nas część druga, trzecia i czwarta regulaminu (zob. rozdział 5) znalazły się w części pierwszej księgi III kodeksu. W Piotrowej regulacji prawnej niestety brakuje rycin wzorowanych na dołączonych do regulaminu ilustracjach żołnierzy. Nie zostały one tam również tak dokładnie opisane, jak to uczyniono w regulaminie z 1698 r. Komendy, poza drobnymi różnicami językowymi, są identyczne. Z kolei zapisy chwytów bronią z bagnetem w kodeksie zostały znacznie rozszerzone w porównaniu do propozycji generała Weyde i z nimi się nie pokrywają. Podobnie rzecz ma się z czynnościami opisanymi dla grenadierów. Również trzecia część regulaminu znajduje odzwierciedlenie w kodeksie. Są to manewry oddziałów: obroty wojskowe, podwajanie rzędów i szeregów, strzelanie plutonami, uszykowanie *battaillon de quarre*. Z części czwartej, dotyczącej prowadzenia ognia ciągłego, w regulacji z 1716 r. nie odnotowano już strzelania poprzez upadanie szeregów. Natomiast część druga księgi III kodeksu (*O przygotowaniu do marszu*) nie ma już odpowiednika w regulaminie Adama Weyde. Należy dodać, że część piąta jego regulaminu, dotycząca wart, została w twórczy sposób wykorzystana w rozdziałach 49 oraz 51 i 52 kodeksu. Reasumując, *Regulamin wojskowy Adama Weyde z 1698 roku* stanowi ponad połowę treści księgi III *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku*. Dzieło generała zostało również wykorzystane podczas redagowania kwestii dotyczących oficerów sztabowych oraz zasad pełnienia wart w księdze I. Można zatem ocenić, że regulamin wojskowy opracowany przez carskiego współpracownika jeszcze pod koniec XVII stulecia nie tylko stał się inspiracją rozwiązań stosowanych w kodyfikacji 1716 r., ale był wręcz ich podstawą

Trzecią przesłanką jest element czasowy. Jest rzeczą zastanawiającą, że koncepcja kodeksu wojskowego rozpoczęta w latach 1698–1700 została wstrzymana w okresie niewoli Adama Weyde. Dopiero po jego powrocie w 1711 r. cały proces rozpoczął się na nowo. Niestety, itinerarium oraz korespondencja generała są zbyt zdekompletowane, aby można było bezpośrednio powiązać jego osobę z publikacją każdej księgi kodeksu. W jednym przypadku mamy jednak niepodważalny dowód na jego udział w tym procesie. Otóż ostatni etap prac nad księgą I (*Ustawą wojskową*) został zakończony w Gdańsku 24 marca 1716 r. Wówczas car „wziął udział w li-

turgii, a [następnie] u feldmarszałka [Szeremietiewa] słuchano regulaminów"[40]. W konsylium oprócz władcy i przedstawicieli generalicji, w tym Adama Weyde, uczestniczył również pełnomocny poseł carski w Polsce książę Wasyl Dołgorukow. Sześć dni później ogłoszono akt, który zawierał preambułę. Odwołano się w niej do pierwszego rosyjskiego regulaminu wojskowego z 1647 r.[41] Wskazano, że dzięki przeprowadzonym reformom państwo było w stanie zawojować Rzeczpospolitą i walczyć ze Szwecją. Jednak późniejsze zaniedbania doprowadziły do upadku wojskowości, a jej oznaką były nieudane kampanie czehryńskie i krymskie oraz pierwsza wyprawa azowska i bitwa pod Narwą. Niemniej po pewnych przejściowych trudnościach armia rosyjska została odpowiednio zmodernizowana, co też podkreślono w preambule: „Ale po tym, kiedy wojsko zostało uporządkowane, to wielkie postępy z pomocą Najwyższego uczyniliśmy nad tak sławnym i nowoczesnym narodem. I tak każdy może ocenić, że rezultat był następstwem niczego innego, tylko dobrego porządku: albowiem ów całkowicie pozbawiony porządku barbarzyński zwyczaj jest śmiechu warty i żadnego dobra z tego oczekiwać nie można. Dlatego będący w tych sprawach biegli jedni i drudzy dla dobra zestawili i przygotowali tę księgę Kodeks Wojskowy, aby każdy żołnierz znał swoją powinność i obowiązki służby według swojej rangi i nieznajomością się nie wymawiał"[42].

Podsumowując, kodyfikacja prawa wojskowego była procesem zbyt złożonym i obszernym, aby mogła stać się dziełem jednego człowieka. Silnie zaangażowany był w nią sam Piotr I, który czytał i nanosił stosowne poprawki do ostatnich redakcji poszczególnych ksiąg kodeksu wojskowego (ilustracja 11.2). Bardzo dużą rolę odegrał również Ernst Friedrich Krompein, który przygotował projekty związane z publikacją księgi II Piotrowej regulacji (ilustracje 11.3a i 11.3b). Niewątpliwie jednak całością prac koordynował, a wcześniej je inicjował czy też współinicjował nie kto inny jak Adam Weyde. Do kodeksu został włączony nie tylko regulamin wojskowy z 1698 r., ale również regulacje wypracowane w 1711 r., które dotyczyły

[40] *Б.П. Шереметев, генерал-фельдмаршал. Выписки…*, л. 12.

[41] Wydrukowano wówczas tłumaczenie słynnej pracy teoretycznej Johanna Jakuba von Wallhausena *Sztuka wojenna piechoty* (niem. *Kreigskunst zu Fuss*), która nabrała cech oficjalnego regulaminu rosyjskiego (w „pułkach cudzoziemskiego autoramentu"). Dwa lata później uzupełniono to dzieło o ryciny sprowadzone z Holandii i zaczęto je rozpowszechniać pod tytułem *Szkolenie i sposoby sprawiania wojskowych szyków ludzi pieszych*; zob. O. Rusakovskiy, *The Russian Edition…*, s. 1–25.

[42] *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku…*, s. 92–93.

zasad marszu. Jego udział w tworzeniu aktów normatywnych jest szczególnie widoczny w księgach I i III. Wiele wskazuje, że carski współpracownik był również pomysłodawcą połączenia w 1719 r. wszystkich ksiąg kodeksu w jedno całościowe dzieło, aby nikt nie wskazywał, że są to odrębne od siebie publikacje[43]. Nieprzypadkowo Weyde został także najwyższym sędzią wojskowym w Rosji, o czym szerzej w rozdziale 12.

---

[43] Pewnym nadużyciem lub skrótem myślowym jest przypisywanie Adamowi Weyde opracowania całego kodeksu; zob. Е.А. Плешкевич, *Эволюция правовых представлений о документе в XVIII – первой половине XIX в.: по материалам законодательства*, [w:] *Документы. Архив. История. Современность. Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Екатеринбург, 16–18 ноября 2018 г.*, отв. ред. Л.Н. Мазур, Екатеринбург 2018, s. 178.

12. NA SZCZYCIE

Ostatnie lata życia upłynęły Adamowi Weyde na wzmożonym zaangażowaniu w sprawy dotyczące wojska oraz administracji państwowej. Piotr I postanowił bowiem wykorzystać talent organizacyjny i rozległą wiedzę swojego dowódcy, powierzając mu zadania związane z modernizacją państwa. W połowie drugiego dziesięciolecia XVIII w. car zdecydował się na likwidację *prikazów* – przestarzałych już urzędów centralnej administracji państwowej. Ich miejsce miały zająć nowe instytucje, zwane kolegiami, których działalność sprawdziła się już w krajach Europy Zachodniej. Należało zatem w Rosji zbudować nowoczesną administrację, stanowiącą opokę dla sprawnie funkcjonującego państwa we wszystkich jego dziedzinach. Nie o nazwę jednak chodziło, lecz o lepiej zorganizowane struktury oraz instytucje gwarantujące sprawne zarządzanie państwem. Potrzebni byli tam przede wszystkim odpowiednio wykształceni ludzie, mogący pracować w nowo utworzonych centralnych urzędach administracyjnych, a takowych w Rosji niemal nie było. Odpowiedzią na plany była autorska rezolucja przedstawiona Piotrowi I przez Adama Weyde w sierpniu 1715 r., zatytułowana *O zaproszeniu do Rosji ludzi uczonych i znających prawoznawstwo*. Dokument dotyczył pozyskania cudzoziemskich specjalistów, przede wszystkim prawników, na służbę carską. Zachętą dla potencjalnych kandydatów do przybycia nad Newę i podjęcia pracy w kolegiach miały być wyjątkowo dobre warunki finansowe: roczna pensja w wysokości 500 rubli, mieszkanie na koszt państwa, odpowiednio wysokie zaszeregowanie w rosyjskiej hierarchii urzędniczej oraz pomoc wykwalifikowanych tłumaczy[1].

[1] ПСЗРИ, т. 5, № 2928; C. Peterson, op. cit., s. 124. Podana w dokumencie roczna pensja zagranicznego urzędnika (specjalisty) zbliżona była do rocznego żołdu przewidzianego dla cudzo-

Car zaakceptował propozycje przedłożone przez generała i polecił dokonać mu rozeznania, który z europejskich systemów administracji centralnej byłby najlepszy do wprowadzenia w Rosji. Miał on także za zadanie zwerbować ludzi „uczonych i obeznanych w kwestiach prawnych w celu prowadzenia spraw w kolegiach". Weyde działania rozpoczął na ziemiach odebranych Szwecji podczas toczącej się wojny (Estonia i Inflanty), po czym kontynuował je na terenie Rzeczypospolitej i w państwach Rzeszy[2]. Poszukiwania nie ograniczały się do prawników – pozyskiwano również rzemieślników oraz przedstawicieli innych zawodów i specjalności, które mogłyby być przydatne w Rosji. Przykładowo w 1716 r. w Gdańsku zatrudniono doktora medycyny Georga Remusa, któremu w przyszłości przypadło w udziale badanie i opisanie słynnych mineralnych wód Marcjalskich, odkrytych w okolicach Ołońca[3]. Misja związana z zapewnieniem bezpiecznego przyjazdu doktora Remusa do Rosji w 1717 r. przypadła w udziale właśnie generałowi[4].

Nie ulega wątpliwości, że podczas działań związanych z reformami administracyjnymi Adam Weyde, typując kandydatów do służby, wykorzystał wiedzę czy też kontakty, które zdobył podczas wieloletniej niewoli[5]. W gronie tych osób szczególne miejsce odegrał holsztyński urzędnik służby cywilnej Heinrich von Fick[6] (wcześniej, od 1700 r., służył w szwedzkiej armii jako pisarz pułkowy, a także jako kwatermistrz pułkowy). Tenże, zanim oficjalnie najął się na służbę rosyjską w 1717 r., został oddelegowany z tajną misją do Sztokholmu. Od końca 1715 r.

---

ziemca w stopniu majora, który pełnił funkcję generała-adiutanta w ówczesnej armii rosyjskiej (ich żołd wynosił 516 rubli); zob. ibidem, т. 4, № 2319.

[2] С.А. Венгеров, op. cit., s. 264; C. Peterson, op. cit., s. 123.

[3] W 1719 r. występujące w okolicach Ołońca źródła uznane zostały za lecznicze, dlatego w miejscowości tej otwarto pijalnię wód mineralnych, zwanych Marcjalskimi, która *de facto* stała się pierwszym rosyjskim uzdrowiskiem; zob. G. Remus, *De Aquis Martialibus Oloniecensibus, Epistola ad…*, [apud:] J.P. Breynii, *Epistola de melonibus petrefactis montis carmel vulgo creditis…*, Lipsiae 1722, s. 25–34.

[4] *Первый исследователь Сибири Д.Г. Мессершмидт. Письма и документы. 1716–1721*, сост. Е.Ю. Басаргина и др., Санкт-Петербург 2019, s. 42–43, письма и документы, № 10, s. 187.

[5] E. von Puttkamer, *Einflüsse schwedischen Rechts auf die Reform Peters des Grossen*, „Zeirtschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht" 19 (1958), s. 377–378; R. Wittram, op. cit., Bd. 2, s. 115. Wiadomo, że działania szpiegowskie na dużą skalę prowadził przywołany wcześniej rosyjski rezydent w Szwecji książę Andrzej Chiłkow; zob. Г.В. Шебалдина, *«Северная война» резидента Хилкова…*, s. 55. Por. C. Peterson, op. cit., s. 70.

[6] Istnieją rozbieżności co do tego, kiedy von Fick został zwerbowany przez Rosjan. Prawdopodobnie to o nim pisze Weyde do cara w liście z 13 XI 1715 r., istnieją jednak przesłanki, że pierwsze kontakty zostały nawiązane w grudniu 1714 r.; zob. C. Peterson, op. cit., s. 66–67, 70–71.

przez ponad rok jako szpieg zbierał informacje potrzebne swoim mocodawcom. Interesowało go przede wszystkim funkcjonowanie organów szwedzkiej administracji państwowej. To właśnie wzorce monarchii Karola XII miały posłużyć za podstawę rosyjskiej reformy urzędów państwowych. Z uwagi na dość ścisły związek Szwecji z Księstwem Holsztyńskim carski agent nie miał większych kłopotów z dostępem do wielu dokumentów dotyczących prac królewskiej komisji administracyjnej. Przepisanie tysięcy stron tekstu było jednak heroicznym wyzwaniem, grożącym w razie wykrycia karą śmierci. Na opiekuna, koordynującego działalność Holsztyńczyka, został wyznaczony Adam Weyde[7]. Oczywistym jest, że w kontaktach ze swoim podopiecznym wykorzystywał własne doświadczenia wyniesione z niewoli w Szwecji (zob. rozdział 7).

W grudniu 1716 r. generał zawiadomił cara, że Heinrich von Fick wypełnił misję i wrócił ze Sztokholmu. Jego praca dla modernizacji Rosji była bezcenna – na podstawie wywiezionych przez niego materiałów utworzono kolegia i rozpoczęto reformę sądowniczą[8]. Heinrich von Fick był też autorem tzw. *Generalnego regulaminu*, czyli kodeksu państwowej cywilnej służby, który wszedł w życie w 1720 r.[9]

Wywiadowcza działalność Holsztyńczyka w wydatnej mierze przyczyniła się do wprowadzenia w Rosji systemu kolegialnego. Co więcej, dekretem carskim

---

[7] Я.И. Прокопенко, *Генрих Фик и процесс интернационализации российской политической элиты в первой половине XVIII в.*, [w:] *Правящие элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682–1750)*, отв. сост. Н.Н. Петрухинцев, Л. Эррен, Москва 2012, s. 160–161; C. Peterson, op. cit., s. 73. Współpraca Adama Weyde i Heinricha von Ficka przerodziła się w przyjaźń. W 1717 r. córka generała Maria została jedną z matek chrzestnych córki von Ficka Aurory (drugą matką chrzestną była metresa Augusta II i matka wybitnego wodza Maurycego Saskiego – Maria Aurora von Königsmark).

[8] Я.И. Прокопенко, *«Политический инженер» Генрих фон Фик и феномен реформ Петра I*, [w:] *Феномен реформ на западе и востоке Европы в начале Нового времени (XVI–XVIII вв.)*, отв. ред. М.М. Кром, Л.А. Пименова, Санкт-Петербург 2013, s. 323–337; А.Н. Андреев, *Протестанты в составе российского высшего чиновничества при Петре I*, „Новый исторический вестник" 49 (2016), 3, s. 13; РБС, т. 21: Фабер–Цявловский, Санкт-Петербург 1901, s. 73–75; А.А. Рогожин, *Тайные агенты русского правительства в Швеции в 1719–1721 годах*, [w:] *Война и оружие…*, ч. 4, Санкт-Петербург 2016, s. 405–416; Я.И. Ларина, *Генрих фон Фик (1678–1750): служба иноземца в России первой половины XVIII века*. Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук, Москва 2018, s. 41–42, https://www.dissercat.com/content/genrikh-fon-fik-1678-1750-sluzhba-inozemtsa-v-rossii-pervoi-poloviny-xviii-veka (dostęp: 20.09.2020).

[9] ПСЗРИ, т. 5, № 3129, 3196, 3207; т. 6, Санкт-Петербург 1830, № 3534; т. 7, Санкт-Петербург 1830, № 4482. Szerzej zob. C. Peterson, op. cit., passim.

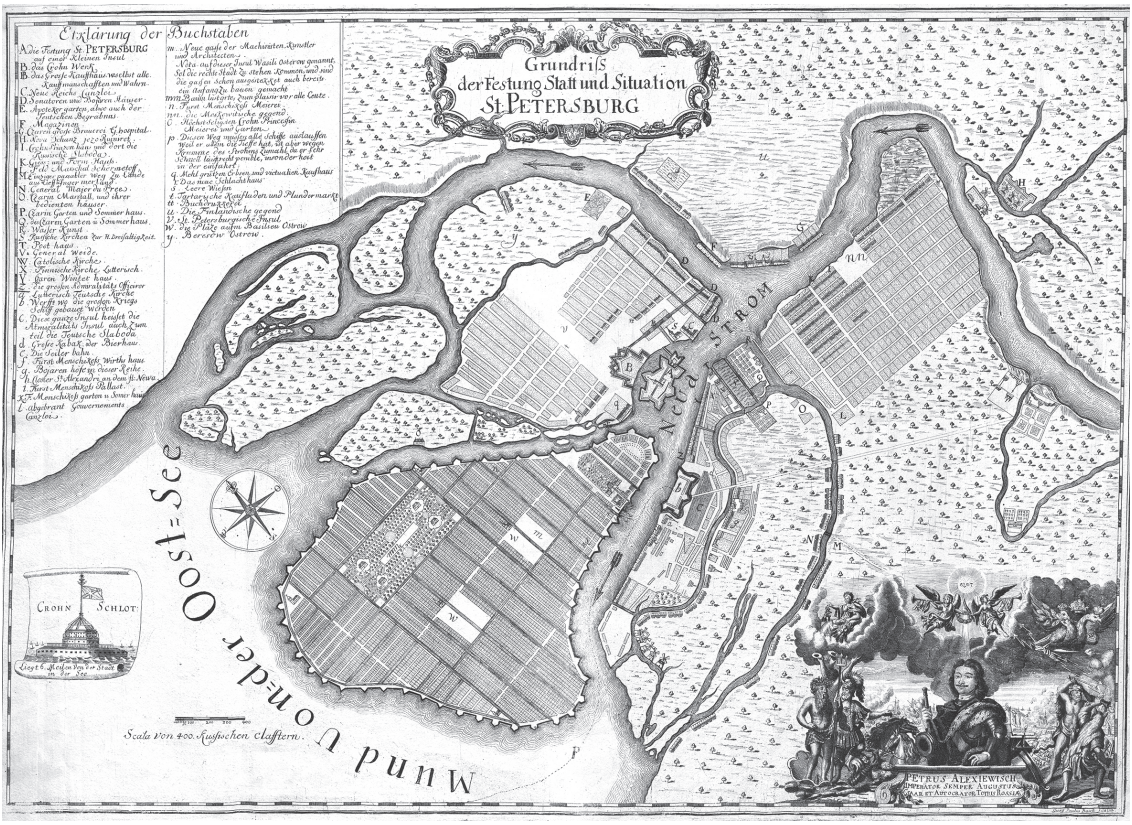

Ilustracja 12.1. Plan Sankt Petersburga

Dom Adama Weyde zaznaczony literą „V", pobliski kościół luterański pod literą „a".

Źródło: G.P. Busch, *Grundriss der Festung Statt und Situation St. Petersburg*, [Berlin 1730] (http://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00109463/image_1; na licencji CC BY-NC-SA 4.0).

wydanym w 1717 r. (bez daty miesięcznej i dziennej) Heinrich von Fick został włączony w prace nad tłumaczeniem i redakcją dokumentacji regulującej działalność nowych instytucji. Zgodnie z intencją Piotra I wszedł obok Jakuba Bruce'a i Adama Weyde do grupy mającej przygotować prezydentów kolegiów do powierzonej im funkcji[10]. Wola cara została powtórzona kolejnym dekretem z 21 stycznia

[10] Н.А. Воскресенский, op. cit., № 266, s. 221; C. Peterson, op. cit., s. 89–90. W carskim dekrecie decyzję tę uzasadniono tym, iż Jakub Bruce jest ciągle nieobecny, przy czym chodziło oczywiście o jego zaangażowanie w działania wojenne, a generał Weyde jest zbyt „mało wyedukowany", czyli nie posiada jeszcze stosownej wiedzy o funkcjonowaniu szwedzkich instytucji, mających być wzorem dla rosyjskich reform.

1718 r., którym polecał prezydentom kolegiów zasięgać wszelkich rad u von Ficka, posiadającego największą wiedzę w tym zakresie[11]. Piotr I doceniał wkład pracy cudzoziemca, ale każdorazowo zasięgał rad specjalistów, którym ufał. Jednym z nich był właśnie Adam Weyde, który m.in. odnosząc się do sugestii von Ficka, miał przedstawić własny projekt funkcjonowania nowych urzędów centralnych opartych na modelu szwedzkim[12]. W efekcie tych prac powołano do życia dziewięć kolegiów: Spraw Zagranicznych, Wojskowe i Admiralicji (zwane kolegiami głównymi) oraz Skarbu (Kamerkolegium), Sprawiedliwości, Rewizji, Handlu, Izby Państwowej, Kopalni i Manufaktur[13]. Przewidywano, że w każdym z nich powinno być przynajmniej dwóch asesorów z zagranicy, do tego należało pozyskać pisarzy. Oczywiście chodziło o osoby rozeznane w formułach kancelaryjnych, sposobie prowadzenia spraw. W tym celu von Fick (pod nadzorem Adama Weyde) w 1717 r. miał udać się na Śląsk i pozyskać pisarzy, ale takich, którzy przynajmniej mówią w języku polskim lub w innym języku słowiańskim[14].

Po założeniu Kolegium Wojskowego (*de iure* od 1717, faktycznie zaś prace urzędu rozpoczęły się w 1719 r.) pierwszym prezydentem został wszechwładny Aleksander Mienszykow. Jego zastępcą, czyli drugim prezydentem (zwanym też wiceprezydentem), był generał Adam Weyde[15]. To on po powrocie z Meklemburgii do Sankt Petersburga (ilustracja 12.1) w rzeczywistości zorganizował pracę urzędu i nim kierował, m.in. opracował regulaminy i wytyczne normujące skład oraz działalność Kolegium Wojskowego. Na podstawie rozwiązań szwedzkich zaproponował m.in. powołanie trzech asesorów w randze generał-majorów, z których każdy miałby odpowiadać za jeden typ broni (artylerię, piechotę i jazdę). Do tego w urzędzie ustanowiono aparat pomocniczy, zarządzany przez kanclerza (dyrektora) do spraw wojskowych, wspieranego przez sekretarzy (3), pisarzy (6), tłumacza języka niemieckiego (1), archiwistę i pracowników kancelarii. W skład

---

[11] Н.А. Воскресенский, op. cit., № 267, s. 221.

[12] Э.Н. Берендст, *Барон А.Х. ф. Люберас и его записка об устройстве коллегий в России. (Речь, произнесенная на годичном акте Археологического института 12 мая 1891 г. магистром СПб. университета Э. Берендтсом)*, Санкт-Петербург 1891, s. 4.

[13] Szerzej zob. М.В. Бабич, *Государственные учреждения XVIII века…*; C. Peterson, op. cit., s. 88–89.

[14] C. Peterson, op. cit., s. 125.

[15] ИПС, т. 5, s. 117; ВЭ, т. 6, Петроград 1912, s. 475; M. Klonowski, *Im Dienst des Hauses Hannover: Friedrich Christian Weber als Gesandter im Russischen Reich und in Schweden 1714–1739*, Husum 2005, s. 107.

organu miał być włączony pion sądowy z dwoma audytorami, prokuratorem oraz sekretarzem do spraw zagranicznych. Łącznie Adam Weyde planował zatrudnienie 23 osób. Struktury te uległy jednak błyskawicznej rozbudowie i w 1719 r. sam personel pomocnicy liczył 55 pracowników[16]. Cała struktura kolegium w 1720 r. składała się z 69 osób[17]. Warto nadmienić, że urzędnicy Kolegium Wojskowego często kierowani byli także do pracy w innych urzędach centralnych. Weyde doskonale rozumiał potrzebę stosownych przesunięć personalnych pomiędzy instytucjami, dlatego w 1719 r. wydał zgodę, aby cudzoziemcy Zygmunt Adam Wolf oraz niejaki Till przeszli z Kolegium Wojskowego do Kolegium Sprawiedliwości, zajmując tam odpowiednio stanowiska: radcy i asesora[18].

Generał nie zapominał również o przygotowaniu stosownych regulacji dotyczących sztabu generalnego, armii polowej i pułków garnizonowych[19]. Jednym z tych działań była osiemnastopunktowa rezolucja, podpisana wspólnie z innymi najwyższymi dowódcami wojskowymi: Aleksandrem Mienszykowem, Borysem Szeremietiewem, Romanem Bruce'em, Wolamrem Antonem von Schlippenbachem oraz Johannem Güntherem (Iwanem Ginterem), odnosząca się do sprawniejszego zarządzania garnizonami rozlokowanymi w poszczególnych guberniach[20].

Jego rosnąca pozycja w państwie została potwierdzona 15 grudnia 1717 r., kiedy mianowano go senatorem, dzięki czemu zasiadł w Senacie Rządzącym. Instytucja ta została utworzona jeszcze przed wyruszeniem przez Piotra I na wyprawę dunaj-

---

[16] Adam Weyde zarządził na ten rok redukcje pensji, aby zmniejszyć koszt obsługi kancelaryjnej kolegium z 9065 do 8524 rubli. Największą obniżkę przewidział dla korpusu średniego szczebla: kancelarzystom (z 250 do 143 rubli) i najwyżej stojącym w hierarchii sekretarzom (z 500 do 429 rubli, a dla sekretarza cudzoziemskiego z 600 do 500 rubli); zob. П.О. Бобровский, *Развитие способов и средств для образования…*, приложение, № 1, s. 8.

[17] C. Peterson, op. cit., s. 400–402.

[18] Л.М. Балакирева, *Военные на службе в Юстиц-коллегии (1718–1719)*, [w:] *Кровь. Порох. Лавры. Войны России в эпоху барокко (1700–1762). Сборник материалов Всероссийской научной конференции*, отв. ред. С.В. Ефимов, вып. 1, Санкт-Петербург 2002, s. 18. Szerzej o strukturze urzędniczej kolegium, gdzie istotny odsetek stanowili cudzoziemcy (przede wszystkim przybysze z różnych krajów Rzeszy) zob. Н.Н. Петрухинцев, *Немцы в политической элите России в первой половине XVIII века*, [w:] *«Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи*, отв. сост. А.В. Доронин, Москва 2008, s. 82.

[19] ПСЗРИ, т. 5, № 3383; т. 6, № 3511; С.А. Венгеров, op. cit., s. 265.

[20] Копия. *Пункты, по которым надлежит справнейшим образом поступать в губерниях во всех гарнизонах и что при том к которой команде пристойно и нужнейшею меру с ныняшнего 1719 году во осмотрении иметь*, БАН, Тек. пост. № 662, л. 26–31об.

ską. Zgodnie z założeniem Senat sprawował zwierzchni nadzór nad sądem, miał dbać o zwiększenie dochodów państwa, o handel i finanse, a także powinien był nadzorować działalność gubernatorów. Był to zatem wyższy organ zarządzający w bieżących sprawach administracji. W 1718 r. prerogatywy tej instytucji znacznie wzrosły, gdyż do grona senatorów dołączyli prezydenci kolegiów, czyli urzędów, nad którymi Senat miał mieć nadzór[21].

W 1718 r. Adam Weyde, podobnie jak pozostali przedstawiciele generalicji oraz najwyżsi urzędnicy państwowi, znalazł się w gronie 127 osób wchodzących w skład Najwyższego Sądu Państwowego. Wszyscy oni podpisali się pod dekretem, w którym uznano carewicza Aleksego Piotrowicza winnym zdrady stanu[22]. Jak już nadmieniono, dwa lata wcześniej syn cara, najprawdopodobniej nie mogąc pogodzić się z dotychczasową polityką ojca, wyjechał z Rosji i schronił się na terytorium Cesarstwa. Istniały podejrzenia, iż był zaangażowany w szeroko zakrojone międzynarodowe działania zmierzające do obalenia Piotra I. Sprowadzony podstępnie do kraju został osadzony w Twierdzy św. Piotra i Pawła (Pietropawłowskiej) w Sankt Petersburgu jako więzień polityczny. Tam poddano go torturom w celu wyjawienia roli osób uczestniczących w spisku przeciwko carowi. Represje sięgały szeroko – do więzień trafiały osoby wysoko urodzone i oficerowie, którzy powiązani byli z carewiczem. Sam Aleksy, pozbawiony praw do dziedziczenia korony rosyjskiej, zmarł w więzieniu w niewyjaśnionych okolicznościach w 1718 r.[23]

---

[21] Д.О. Серов, *Администрация Петра I*, Москва 2008, приложение № 3, s. 265. O pracy Adama Weyde w Senacie Rządzącym zob. С. Петровский, *О Сенате Петра Великого. Историко-юридическое исследование*, Москва 1875, s. 56, 337–338.

[22] Pierwszy pod wyrokiem podpisał się Aleksander Mienszykow, natomiast Adam Weyde uczynił to jako jedenasty z kolei, ustępując miejsca jedynie najważniejszym ministrom oraz dowódcom armii i floty; zob. Приговор Верховного суда по делу царевича Алексея Петровича, 24 VI 1718, РГАДА, ф. 6 (Уголовные дела по государственным преступлениям), оп. 1m, д. 33, ч. 33, лл. 174–174об.; *Acta Des Inquisitions-Processes, So zu St. Petersburg Wieder den Czaarowitz Herrn Alexium Petrowitz, Im Jahr 1718. angestellet…*, Hamburg 1718, s. 68–69; Н.Г. Устрялов, op. cit. т. 6, приложения, № 184, s. 533. Warto odnotować, że Adam Weyde był jednym z trzech cudzoziemców, oprócz generała-policmajstra Antoniego Devira i pułkownika Johanna Buholtza, którzy złożyli podpis pod wyrokiem; zob. R. Wittram, op. cit., Bd. 2, s. 400.

[23] *Записка преставлению и погребению царевича Алексея Петровича*, „Отечественные записки" 20 (1842), отд. 2, s. 38–39; Н.Г. Устрялов, op. cit., т. 6, passim; K. Jarochowski, *Car Piotr i carewicz Aleksy. Studium historyczne*, Kraków 1862 [Odbitka z „Czasu"].

Z racji na przyjaźń łączącą Piotra I z generałem ten drugi postrzegany był jako osoba bezpośrednio zaangażowana w proces i śmierć carewicza. Informacje takie można znaleźć m.in. w biogramie generała, sporządzonym przez Georga Adolfa Wilhelma von Helbiga, sekretarza poselstwa saskiego, który przebywał w Rosji w latach 1787–1796. W notatce skreślonej przez dyplomatę większość tekstu poświęcono udziałowi senatora Weyde w śledztwie połączonym z torturami Aleksego Piotrowicza. Saksończyk przytacza również krążącą w Rosji wersję, iż car wysłał swojego współpracownika do nadwornej apteki z poleceniem, aby sporządzono w niej truciznę dla Aleksego. Następnie Piotr I wspólnie z generałem mieli zanieść miksturę carewiczowi, a gdy ten odmówił jej wypicia, wzięli topór i wspólnie odrąbali mu głowę[24]. Ta zupełnie nieprawdopodobna wersja śmierci carewicza wskazuje jednak, że w ocenie rosyjskich elit Adam Weyde był bliskim przyjacielem i powiernikiem cara.

Był on także włączony do grupy osób decydujących o majątku pozostawionym przez tragicznie zmarłego carewicza Aleksego. O zasady podziału dopytywał się hrabia Piotr Tołstoj, carski dyplomata, który odegrał kluczową rolę w przekonaniu carewicza o powrocie do ojczyzny i poddaniu się woli ojca. Odpowiedzi udzielił mu 15 sierpnia 1718 r. generał Weyde, informując, że zgodnie z dekretem Piotra I część należących do carewicza dóbr ziemskich przechodzi na własność jego dzieci: Natalię i Piotra (przyszłego cara Piotra II), część pozostawało w domenie dworu carskiego, a inne wracały do poprzednich właścicieli (m.in. do klasztoru św. Aleksandra Newskiego w Sankt Petersburgu)[25].

Ostatnie lata spędzone w stolicy ugruntowały wśród współczesnych i u samego Piotra I przekonanie, że Adam Weyde jest osobą nieprzekupną, religijną, kompetentną, oczytaną i bezgranicznie oddaną carowi. W najbliższym otoczeniu cara niewątpliwie były osoby zdolniejsze i inteligentniejsze, o wyższej pozycji społecznej i majątkowej nie wspominając, ale często wiązało się to z uzyskiwaniem wygórowanych korzyści finansowych oraz wielkich ambicji. Utworzone wówczas nowe urzędy centralne i prowincjonalne stwarzały takim osobom dogodne możliwości, dzięki którym mogły one zaspokajać swoje apetyty finansowe

[24] Г. Гельбиг, op. cit., s. 80–82.

[25] С. Долгова, *После приговора / Nach dem Urteil*, [w:] *Die Flucht des Thronfolgers Aleksiej. Krise in der „Balance of Power" und den österreichisch-russischen Beziehungen am Anfang des 18 Jahrhunderts*, Hrgst. I. Schwarcz, Berlin–Wien 2019, s. 264–265.

kosztem skarbu państwa. Powyższa sytuacja zmusiła Piotra I do podjęcia w 1718 r. radykalnych działań naprawczych. W gronie osób dopuszczających się oszustw i nadużyć znalazł się m.in. jego faworyt Aleksander Mienszykow, gubernator syberyjski książę Matwiej Gagarin, a także książę Jakow Dołgoruki. Wśród nich był również komendant bachmucki książę Dymitr Kolcow-Mosalski, oskarżony o przywłaszczenie pieniędzy – nawet 60 tys. rubli – pochodzących ze sprzedaży soli produkowanej w tamtejszych warzelniach[26] (aferę tę starał się „przykryć" generał-admirał Fiodor Apraksin[27]).

Pierwszym ciosem w machinę korupcyjną był proces carewicza Aleksego. Oprócz wymiaru politycznego Piotr I postanowił wykorzystać go do przywrócenia, a właściwie zaprowadzenia właściwego etosu urzędniczego. Zauważył to francuski wysłannik Henry de Lavie, według którego dokonano wówczas egzekucji na niektórych osobach zamieszanych w defraudację środków ze skarbu państwa. 8 grudnia 1718 r., godzinę po wykonaniu wyroku na synu, car polecił zebrać się członkom Senatu Rządzącego. Oznajmił im, że właśnie ukarał „przestępców państwowych" i zamierza przystąpić do podjęcia podobnych kroków wobec „pijawek, które przez swoją chciwość wzbogaciły się kosztem majątku swojego praworządnego Gosudara i jego poddanych". W związku z powyższym Piotr I ustanowił sąd, wyznaczając jego przewodniczącym Adama Weyde, a kilku innych generałów mianując asesorami[28]. W rzeczywistości powołany został generalny sąd wojskowy, mający sądzić przestępców państwowych na podstawie *Artykułów wojskowych*

[26] Dochody z funkcjonujących od XVI w. warzelni soli (prywatnych i skarbowych), zlokalizowanych nad rzeką Bachmut (dopływem Siewierskiego Dońca), stanowiły bardzo istotne źródło finansów państwa rosyjskiego; zob. P. Krokosz, *Solnictwo w carskiej Rosji. Organizacja, technika wydobywcza, handel*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce" 29 (2014), s. 184–185, 206.

[27] С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. 8, т. 16, Москва 2001, s. 682; *Россия при Петре Великом, по рукописному известию Иоанна Готтгильфа Фоккеродта, перевод с немецкого А.Н. Шемякина*, [w:] *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, кн. 2, отд. IV, Москва 1874, s. 32–34; Н.А. Воскресенский, op. cit., № 59, s. 65; Ф.Х. Вебер, *Записки Вебера о Петре Великом и об его преобразованиях*, пер., предисл. и примеч. П.П. Барсов, „Русский архив" 6 (1872), стлб. 1142–1143. Książę Kolcow-Mosalski zmarł w 1718 r. w trakcie rozpoczętej przeciwko niemu sprawy. Jednakże kary za swoje czyny nie uniknął, gdyż car polecił jego ciało wykopać i powiesić na szubienicy, nie pozwalając go zdjąć przez dwa miesiące.

[28] Донесения французских посланников и поверенных в делах при русском дворе и отчеты о пребывании русских послов, посланников и дипломатических агентов во Франции, с 1681 по 1718 г., [w:] СИРИО, т. 34, Санкт-Петербург 1881, № 139, s. 395–397.

z 1714 r., które jako księga II stały się częścią kodeksu wojskowego obowiązującego w armii rosyjskiej od 1716 r.[29]

Sąd wojskowy był w tym czasie najważniejszym sądem działającym w państwie rosyjskim. Oprócz istotnej roli związanej z utrzymaniem dyscypliny w armii jego znaczenie było o wiele szersze, gdyż stanowił on jedyny organ realnie mogący przeciwstawić się wszechpotężnej arystokracji oraz samowoli najwyższych dowódców[30]. Sąd ten miał przede wszystkim wykorzenić patologię defraudacji finansowych, gdyż budżet armii rosyjskiej przekraczał 80% wszystkich wydatków państwowych[31]. Działania Adama Weyde pokazały, jak w praktyce należy stosować przepisy prawa wojskowego.

Ponownie swoją wolę w tej materii car wyraził w styczniu 1719 r. w odezwie skierowanej do szlachty. Podkreślił trud państwowych reform oraz wojny toczonej ze Szwecją i docenił wielki wkład w to wszystko całego społeczeństwa rosyjskiego. Władca zaznaczył jednocześnie, że znalazły się osoby szkodzące tym wysiłkom, dopuszczając się nadużyć podczas sprawowania funkcji państwowych. „Dlatego – konkludował Piotr I – zdecydowałem się ustanowić sąd na czele z przewodniczącym [tj. prezydentem] generałem piechoty Adamem Adamowiczem Weyde, który nigdy w niczym mi nie zawinił, a członkami [asesorami] zostaną generałowie-porucznicy [Iwan] Buturlin i [Wolmar Anton von] Schlippenbach, generałowie-majorzy [Michał] Golicyn i [Paweł] Jagużyński oraz brygadierzy [Michaił] Wołkow i [Andrzej] Uszakow. Sąd ten podejmie dokładne rozpoznanie czynów osób podejrzanych, których listę mu wręczę, i wyda wyrok na tych, którzy będą winni”[32].

---

[29] *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku…*, s. 175–313; P. Krokosz, K. Łopatecki, *Okoliczności uchwalenia…*, s. 367–398.

[30] D.O. Serov, *Петр I как вершитель правосудия*, „Cahiers du monde russe” 55 (2014), 1–2, s. 13–30.

[31] Kwestie związane z finansowaniem armii Piotra I zostały szerzej omówione przez rosyjskiego historyka Pawła Milukowa; zob. П. Милюков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, Санкт-Петербург 1905, passim.

[32] *Донесения французского консула в Петербурге Лави и полномочного министра при русском дворе Кампредона с 1719 по 1722 г.*, [w:] СИРИО, т. 40, Санкт-Петербург 1884, № 6, s. 15. Por. P.H. Bruce, op. cit., s. 192–193 (wydanie anglojęzyczne). Najbardziej jaskrawym przykładem nadużyć finansowych tego czasu była sprawa gubernatora syberyjskiego księcia Matwieja Gagarina, który za liczne nadużycia władzy i łapownictwo został osądzony i powieszony w 1721 r. Decyzją cara trup księcia pozostawał na szubienicy przez siedem kolejnych miesięcy. Szerzej zob. М.О. Акишин, *Полицейское государство и сибирское общество. Эпоха Петра Великого*, Новосибирск 1996, s. 191–198.

Najbardziej prestiżowa sprawa, którą rozpatrywał generalny sąd wojskowy, dotyczyła bezprawnego rozdysponowania 50 tys. rubli z kasy Kancelarii Wojskowej na prywatne potrzeby przez Jakowa Dołgorukiego. Kwestia ta była bardzo złożona, gdyż książę pełnił funkcję generała-pełnomocnika-krigskomisarza, odpowiadającego za zaopatrzenie armii w pieniądze i wszelkie niezbędne rzeczy oraz prowiant. Dokumentacja skarbowa była na tyle skomplikowana, że trudno był w sposób bezpośredni przypisać winę oskarżonemu. Ostatecznie sąd nie wydał żadnego wyroku na księcia Dołgorukiego, ponieważ Piotr I nieoczekiwanie wstrzymał bieg otwartego procesu[33].

Adam Weyde od końca 1718 r. przebywał w większości w stolicy, szybko umacniając swoją pozycję na dworze. W tym czasie brał udział w różnorodnych uroczystościach zarówno o charakterze państwowym, jak i prywatnym. Jeszcze 18 grudnia 1718 r. uczestniczył w „zabawach i rozmowach", zorganizowanych w carskim pałacu z okazji urodzin carówny Elżbiety Piotrowny (przyszłej carowej Elżbiety, panującej w latach 1741–1761)[34]. Natomiast 30 listopada w cerkwi pw. św. Izaaka odbyła się uroczysta liturgia z udziałem cara i jego żony Katarzyny (przyszłej carowej Katarzyny I, panującej w latach 1725–1727) oraz kawalerów Orderu Świętego Andrzeja Pierwszego Apostoła. Po uroczystości carska para udała się na przyjęcie do domu generała-feldcechmajstra Jakuba Bruce'a. Wśród uczestników byli najważniejsi dowódcy rosyjskich sił zbrojnych, urzędnicy i dyplomaci odznaczeni orderem: Aleksander Mienszykow, generał-admirał Fiodor Apraksin, Piotr Tołstoj oraz Adam Weyde[35]. Również przez większość 1719 r. generał Weyde brał udział w różnego rodzaju ucztach, zabawach (*assamblejach*) czy spotkaniach roboczych, urządzanych przez księcia Mienszykowa lub innych przedstawicieli wyższych sfer państwowych.

Warto zauważyć, że nawet podczas prywatnych spotkań lub uroczystości często zapadały istotne decyzje w kwestiach wojskowych czy politycznych. Przykładowo 2 stycznia 1719 r. Piotr I podczas uczty zorganizowanej przez Adama Weyde sporządził odpowiedź na list księcia Borysa Kurakina, wysłany 9 grudnia 1718 r. z Amsterdamu w sprawie najmu na carską służbę inżyniera-pułkownika

[33] D.O. Serov, op. cit., s. 19.

[34] *Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова. 1716–1720, 1726–1727 гг.*, публ. С.Р. Долговой, Т.А Лаптевой, [w:] *Российский архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVII–XX вв.*, гл. ред. А.Л. Налепин, т. 10, Москва 2000, s. 278.

[35] Ibidem, s. 343–344.

Hertla[36]. Z kolei 19 marca 1719 r., kiedy car, admirał Apraksin i generał Weyde odwiedzili chorego księcia Mienszykowa i zostali podjęci ucztą, wydano Senatowi Rządzącemu instrukcję dotyczącą terminowego potwierdzania otrzymanych rozporządzeń przez instytucje, do których zostały one wysłane[37].

Adam Weyde, otrzymując tytuł senatora i obejmując urząd drugiego prezydenta Kolegium Wojskowego, musiał zadbać o lokum dla siebie i swojej rodziny w nowej stolicy państwa[38]. Dokonany przez niego wybór parceli pod rezydencję nie był przypadkowy. Działka znajdowała się bowiem niemal w samym centrum rozwijającego się miasta i sąsiadowała z innymi terenami, gdzie znajdowały się sadyby osób należących do rządzącej elity bądź carskiej rodziny. Wznoszenie domu generała rozpoczęto w 1718 r., a być może nawet znacznie wcześniej (o tym poniżej), i była to prawdopodobnie pierwsza kamienna budowla znajdującą się przy ulicy Krasnej (oficjalnie wytyczona w 1715 r.), tuż nad brzegiem zgłębionego w 1711 r. Krasnego Kanału łączącego Mojkę z Newą (teren był wówczas jeszcze bardzo bagnisty i przed zabudową nosił nazwę *Usadbiszcza*).

To, iż lokalizacja domu generała znajdowała się w najlepszej części miasta, potwierdzają spostrzeżenia pisarza wielkiego litewskiego, księcia Michała Puzyny, który goszcząc z poselstwem polskim nad Newą w 1720 r., ten kwartał Petersburga opisał następująco: „Z tej strony Newy pałace po sobie postępując ciągną się wzdłuż rzeki aż do carskich pałaców, których jest trzy, dwa na lato i jeden na zimę [zob. ilustracja 12.1, litery P i Q]. Ogrody są piękne, (...) sprowadzono tu morzem z Wenecyi, Italii, Anglii i Holandyi wiele sztuk marmurowych, posągów, statui, altanę nawet całą z alabastru i marmuru zrobioną i sprowadzaną z Wenecyi do ogrodu, który nad samą rzeką między kanałami leży [zob. ilustracja 12.1, litery S i Q – naprzeciwko domu Weyde]. Dużo tam osobliwości, chłodników, galeryi, pomp i drzew dziwnie pięknych. Od strony rzeki ogród jest podmurowany: ganki prowadzą z ogrodu do niej, gdzie można wsiąść na bat albo galar czyli jacht, bujar [zob. ilustracja 12.1, litera R], aby jechać do morza lub pospacerować po kanałach i po rzece szerokiej i wielkiej”[39].

[36] Ibidem, s. 282; И.И. Голиков, op. cit., т. 7, s. 400.

[37] И.И. Голиков, op. cit., т. 7, s. 417; *Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова...*, s. 297.

[38] [Puzyna M.], *Petersburg w roku 1720 według opisu Polaka*, wyd. W. Kętrzyński, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 5 (1877), 6, s. 524.

[39] Ibidem, s. 524–525. Uczestnicy owego polskiego poselstwa, przebywającego w Sankt Petersburgu w 1720 r., oceniali, że wspaniałe pałace trzęsą się, gdy drogą przejeżdża wóz, a dachówki spadają przy silniejszym wietrze; zob. ibidem, s. 524.

Zgodnie z decyzją cara zlokalizowane przy ulicy Krasnej działki miały posiadać jednakowe wymiary – 3 × 25 sążni[40], przy czym front działki winien być skierowany w stronę przeciwną, czyli wychodzić na ówczesną ulicę Tylną (od lat 30. XVIII w. ulicę Aptekarską, a późniejszy Zaułek Aptekarski). Krasny Kanał oddzielał budynek od zachodu pasem wolnej przestrzeni, zwanej Wielką Łąką (od lat 20. XVIII w. do połowy XIX w.)[41]. Z kolei owa łąka oddzielona była od wschodu Kanałem Łabędzim, za którym rozciągał się należący do władcy Ogród Letni, gdzie wznosił się Pałac Letni Piotra I (Dom Letni Piotra I). Przed 1721 r. na działce zlokalizowanej z prawej strony domu Adama Weyde (patrząc od ulicy Krasnej) został wzniesiony dwukondygnacyjny dom zajmowany przez księcia holsztyńskiego Karola Fryderyka, męża córki Piotra I Anny Piotrowny. W 1725 r. zamieszkał tam kuzyn Piotra I Aleksander Naryszkin, a od 1732 r. stanowiło to własność córki Piotra I carówny Elżbiety Piotrowny. W latach 30. XVIII w. na działkach położonych na północ od domu (pałacu) carówny Elżbiety zaczęły powstawać nowe murowane budowle. Natomiast jeszcze pod koniec tego stulecia na miejscu domu Adama Weyde, pałacu carówny i na sąsiednich działkach stanął zespół budynków Domu Opiekuńczego, a w latach 1816–1821 wzniesiono tam monumentalny budynek koszar Grenadierskiego Pawłowskiego Pułku Lejbgwardii (obiekt istnieje do dziś)[42].

Rezydencja Adama Weyde nie odbiegała rozmiarami i wyposażeniem od stołecznych domów należących do pozostałych przedstawicieli rosyjskiej elity rządzącej (na tym tle wyróżniał się tylko wielki i wspaniale wyposażony pałac Aleksandra Mienszykowa). Niemniej był to sporych rozmiarów gmach, co też potwierdzają źródła kartograficzne Sankt Petersburga XVIII w. To, iż dom ten był uwzględniany na powstających wtedy mapach miasta, bez wątpienia związane było także

[40] 1 sążeń = 213,36 cm.

[41] Inne jej określenia to: Łąka przed Letnim Domem (1732–1738), zwana później Carską Łąką (od 1771–1772); obszar ten od 1805 r. oficjalnie nazywany był Polem Marsowym.

[42] С.П. Луппов, *История строительства Петербурга в первой четверти XVIII века*, Москва–Ленинград 1957, s. 33; *Акт по результатам государственной историко-культурной экспертизы проектной документации, обосновывающей проведение работ по сохранению объекта культурного наследия федерального значения «Казармы Павловского полка» по адресу: Санкт-Петербург, Марсово Поле, д. 1, лит. А…*, т. 1, Санкт-Петербург 2016, s. 43–57, 86–107, 332–337, https://kgiop.gov.spb.ru/media/uploads/userfiles/2016/06/15/4149.pdf (dostęp: 10.01.2021); *Казармы Павловского гренадерского полка*, https://www.citywalls.ru/house1894.html (dostęp: 12.12.2020).

z osobą carskiego współpracownika, pełniącego eksponowane funkcje państwowe. (ilustracja 12.1). Jego wnętrza urządzone były najprawdopodobniej zgodnie z kanonami obowiązującej wówczas mody, gdyż jeszcze przed swoją śmiercią generał wyprawiał w nim *assambleje*, wesela swoich podkomendnych, wydawał uczty oraz przyjmował gości i interesantów[43].

Nie ulega wątpliwości, że Sankt Petersburg pod koniec drugiego dziesięciolecia XVIII w. był już miastem dość nowoczesnym i nieustannie się rozwijającym, w którym osiedlało się wielu przedstawicieli rodzin arystokratycznych i szlacheckich (początkowo czynili to z dużymi oporami). Dynamicznie rosło jego znaczenie gospodarcze – powstawały nowe manufaktury, a port notował nieustannie zwiększający się ruch statków handlowych[44]. Tym samym malała rola Moskwy. Dotychczasowa stolica nadal pozostawała wielkim i kluczowym ośrodkiem miejskim, choć panująca tam atmosfera nie była najlepsza, co można wywnioskować z jednego listów Borysa Szeremietiewa do Aleksandra Mienszykowa z 1718 r.: „O dzisiejszej Moskwie niczego dobrego powiedzieć nie mogę, jest bowiem, jak siedlisko zbójców: cała pusta, tylko złodziei ciągle tu karzą (...), nie chciałbym w dzisiejszych czasach mieszkać w Moskwie, chyba że spotkałoby mnie zesłanie lub niewola"[45]. W Moskwie pozostał też dawny dom rodzinny Adama Weyde. Według katastru gruntowego i nieruchomościowego oraz spisu osobowego przeprowadzonego w połowie sierpnia 1718 r. był już niezamieszkany i pilnowali go jedynie żołnierze pułku Lefortowskiego[46]. Ostatnia informacja wskazuje, że petersburska rezydencja senatora gotowa była do zamieszkania przynajmniej już w połowie 1718 r., co z kolei świadczy, iż do jej budowy przystąpiono znacznie wcześniej, niż dotąd uważano, czyli przed 1718 r.

---

[43] И.И. Голиков, op. cit., т. 7, s. 405; *Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова...*, s. 287. 8 maja 1718 r. car i jego współpracownicy „po obiedzie byli na ślubie jednego oficera morskiego, który odbył się w domu generała Weyde"; zob. И.И. Голиков, op. cit., т. 7, s. 354.

[44] П.А. Кротов, *Петербургский порт при Петре I*, [w:] *Феномен Петербурга. Труды Второй Международной конференции, состоявшейся 27–30 ноября 2000 года во Всероссийском музее А.С. Пушкина*, ред. Ю.Н. Беспятых, Санкт-Петербург 2001, s. 423–433; М.С. Павшинская, *Конкуренция Архангельского и Петербургского портов в первой четверти XVIII века*, „Вестник Поморского университета", серия: *Гуманитарные и социальные науки*, 2 (2011), s. 116–119.

[45] P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne...*, s. 272–273.

[46] *Перепись Ново-Немецкой слободы дворам и в них жителям*, подгот. Г. Александров, „Русский архив" 11 (1905), s. 342.

13. RELIGIJNOŚĆ A KWESTIE MILITARNE

Przyglądając się działalności wojskowej i politycznej Adama Weyde, należy również zaakcentować jego religijność. Jak już wcześniej wspomniano (rozdział 1), generał przez całe życie pozostał luteraninem[1]. Co więcej, był osobą pobożną, a to nie zawsze cechowało zawodowych żołnierzy. Wiara wpływała nie tylko na jego postawę życiową, ale miała też bezpośredni wpływ na wiele zagadnień związanych z organizacją carskiego wojska. W tym konkretnym przypadku wszelkie kwestie natury religijnej regulowały zapisy Piotrowego kodeksu wojskowego z 1716 r.(o czym szerzej w dalszej części rozdziału).

Uzewnętrznieniem religijności Adama Weyde była jego przynależność do europejskiego grona pietystów. Mianem tym określano wiernych skupionych w luterańskim nurcie religijnym, zainicjowanym w trzeciej ćwierci XVII w. przez niemieckiego teologa i historyka Philippa Jacoba Spenera. Pietyści kładli nacisk na religijność wewnętrzną, modlitwę oraz lekturę Pisma Świętego. Wierzyli również w konieczność osobistego zaangażowania w reformę (przemianę) struktur społeczno-gospodarczych, co łączyło ich z nurtem oświeceniowym. Akcentowali też działalność misyjną oraz życie wspólnotowe[2].

---

[1] Wielu cudzoziemskich oficerów – zarówno „starych", jak i „nowych" przyjazdów – decydowało się przyjąć religię prawosławną, dzięki czemu mieli ułatwioną drogę awansu zawodowego. Szerzej zob. Т.А. Опарина, *Иноземцы в России XVI–XVII вв. Очерки исторической биографии и генеалогии*, Москва 2007, passim; С.В. Черников, op. cit.; s. 703.

[2] S. Pawłowski, *Pietyzm XVII wieku jako protestancka forma Nowej Ewangelizacji*, „Roczniki Teologiczne" 65 (2018), 7, s. 119–127; S. Würker, *Myśl i praktyka edukacyjna niemieckich pietystów – poglądy i działalność Augusta Hermanna Frankego*, „Biuletyn Historii Wychowania" 24 (2008), s. 47–48.

Początkowo pietyści bardzo energicznie działali w Saksonii, gdzie z inicjatywy Augusta Hermanna Franckego na Uniwersytecie Lipskim utworzono Kolegium Miłośników Biblii. Wkrótce Francke, a następnie sam Spener (1691) zostali zmuszeni do przeniesienia się do Brandenburgii, gdzie uzyskali poparcie elektora Fryderyka III. Tym sposobem Brandenburgia stała się głównym ośrodkiem ruchu pietystycznego. Również tam, przy pomocy dynastii Hohenzollernów, Augustowi Hermannowi Franckemu i jego współpracownikom udało się w miejscowości Halle otworzyć uniwersytet, który stał się centralnym ośrodkiem propagandy pietystycznej na niemal całą Europę[3].

Na przełomie XVII i XVIII w. pietyści z Halle zdołali nawiązać kontakty z luteranami w wielu krajach Starego Kontynentu, w tym także w dalekiej Rosji. W planach kręgu skupionego wokół Franckego znalazły się postulaty związane z tłumaczeniem Biblii oraz literatury pietystycznej na różne języki narodowe, a następnie ich publikacje drukiem. Zainteresowania pietystów z Halle obejmowały kraje oraz ziemie Europy Środkowej i Wschodniej: Czechy, Rzeczpospolitą oraz Rosję[4]. Nie zważając na znaczne odległości i ogólne trudności spotykające innowierców w państwie carów, propagowali tam swoją naukę, a także nieśli posługę duszpasterską w gminach luterańskich znajdujących się w poszczególnych miastach oraz rosyjskiej armii[5].

Jednym z poddanych Piotra I mających ścisłe kontakty z pietystami z Halle, które możemy datować na lata 90. XVII w., był Adam Weyde. Relacje owe nawiązał jeszcze w latach 1693–1694, kiedy wspomniany już Heinrich Wilhelm Ludolf przebywał w Moskwie. Odtąd Weyde stał się opiekunem ruchu pietystów w Rosji (szerzej rozdział 4)[6]. Kontakty te wzmocniły się podczas niewoli w Szwecji,

[3] J.A. Gierowski, *Pietyzm na ziemiach polskich (do połowy XVIII wieku)*, „Sobótka" 2 (1972), s. 239–240.

[4] С. Менгель, op. cit., s. 43–68.

[5] С.Г. Корзун, *Генрих Гюйссен и борьба протестантов и католиков за влияние на русскую православную церковь в эпоху раннего Просвещения*, [w:] *Славянский альманах 2011*, отв. ред. К.В. Никифоров, Москва 2012, s. 53–55. Przykładem są duchowni związani później z toruńskim ośrodkiem pietystów. Agitację religijną w Moskwie prowadził m.in. Michał Bogusław Ruttich (w Halle uczył języka arabskiego), od 1710 r. profesor w moskiewskiej szkole pastora Johanna Ernsta Glücka, który trafił tam nawet do więzienia w związku z oszczerstwem wniesionym przez ojca jednego z uczniów. Do Torunia powrócił także Jan Reinhold Boehm, od 1711 r. pastor w kościele pw. św. Trójcy w Moskwie i kapelan w wojskach carskich; zob. ibidem; s. 55; J.A. Gierowski, *Pietyzm…*, s. 256.

[6] H.W. Ludolf do J.S. Scharschmidt, Londyn, 7 II 1696, AFSt./HD 144: 1–3, Bl. 1–3.

kiedy dotychczasowi protegowani udzielali mu wsparcia w tym trudnym czasie, odwdzięczając się za udzielaną im wcześniej pomoc i życzliwość. Zaowocowało to głębokim, wzajemnym zaufaniem, a carski współpracownik stał się jednym z głównych pośredników w kontaktach pietystów z Halle ze społecznością luterańską w Rosji, a także przedstawicielami elit sprawujących tam władzę (w tym samego cara)[7]. Po odzyskania wolności dbał także o współwyznawców – luterańskich żołnierzy Karola XII, którzy dostali się do niewoli. Ułatwiał bowiem łączność duchowieństwa (przede wszystkim Christiana Eberharda) ze szwedzkimi jeńcami przebywającymi na Syberii[8]. W 1719 r. zagwarantował, że poddani króla szwedzkiego, pozostający dotychczas w niewoli, zostaną – oczywiście na określonych warunkach – przyjęci na służbę w państwie rosyjskim[9].

Spośród przedstawicieli ośrodka pietystów w Halle, utrzymujących bezpośredni kontakt z Adama Weyde lub otrzymujących od niego wsparcie, wybraliśmy najważniejszych, którym chcemy poświęcić uwagę:

– Heinrich Wilhelm Ludolf – wybitny niemiecki filolog, orientalista, misjonarz i dyplomata. Jego pobyt w Rosji w XVII w., o czym już nadmieniono, zaowocował nawiązaniem kontaktów z wieloma tamtejszymi wpływowymi osobami, wśród których byli m.in.: generał i admirał Fiodor Gołowin, dyplomata książę Borys Kurakin, lekarz, dyplomata i językoznawca (przetłumaczył na język rosyjski *Koran*) Piotr Posnikow oraz Adam Weyde. Wszystkie zdobyte przez siebie „rosyjskie" kontakty przekazał Franckemu, aby ten wykorzystał je z pożytkiem dla pietystycznego ośrodka w Halle. Pomiędzy Ludolfem a Adamem Weyde była bardzo bliska więź, nawiązana jeszcze w latach 90. XVII w.

[7] Szerzej zob. M. Fundaminski, *The Communications Network of Halle Pietist in Russia*, [w:] *Foregin Churches in St. Petersburg and Their Archives, 1703–1917*, ed. P.N. Holtrop, H. Slechte, Leiden 2007, s. 115–127. Z pietystami z Halle korespondował m.in. apologeta reform Piotra I, rektor Akademii Mohylańskiej w Kijowie, arcybiskup nowogrodzki Teofan Prokopowicz; zob. R. Collis, *The Petrine Instauration. Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great, 1689–1725*, Leiden–Boston 2012, s. 343–348.

[8] D. Čyževśkyj, *Der Kreis A.H. Franches in Halle und seine Slavistischen Studien. (Ein vergessenes Kapitel aus der Geschichte der slavischen Philologie)*, „Zeitschrift für Slavische Philologie" 16 (1939), No. 1–2, s. 23–24; S. Schuldes, *Netzwerke des Buchhandels. Buchexport aus der Buchhandlung des Waisenhauses (Halle/S.) in die protestantische Diaspora in Russland*, [w:] *Alles Buch. Studien der Erlanger Buchwissenschaft*, Hrsg. von U. Rautenberg, V. Titel, Bd. 5, Erlagen–Nürnberg 2003, s. 29–30.

[9] A.A. Weyde do A.H. Francke, Petersburg, 23 III 1719, AFSt/HA 173: 22, Bl. 1–2v.

Według słów tego pierwszego carski dowódca był jego „wyjątkowo dobrym i jednym z najbliższych przyjaciół”[10].

– Christopher Eberhard – teolog i geograf, znany dzięki eksperymentom matematyczno-geograficznym i wynalazkom (pracował m.in. nad przyrządami do pomiaru odległości). Po powrocie Adama Weyde ze szwedzkiej niewoli Eberhard został jego kapelanem domowym. W latach 1711–1716 uczestniczył w misjach wojskowych i dyplomatycznych generała; w 1711 r. jako kaznodzieja sztabu generalnego wziął udział w wyprawie przeciwko Turcji. W 1718 r. na zaproszenie Piotra I (bliżej poznał władcę dzięki swojemu patronowi w Amsterdamie w 1717 r.), zainteresowanego jego badaniami naukowymi, powrócił do Rosji (pełnił posługę przy moskiewskiej gminie luterańskiej) i został skierowany na Kamczatkę, aby zbudować tam okręt oraz podjąć badania wybrzeży Ameryki Północnej (Alaski). Śmierć cara w 1725 r. przekreśliła te plany i rok później Christopher Eberhard powrócił do Halle. Dzięki Adamowi Weyde pełnił funkcję łącznika między Augustem Hermannem Franckem a szwedzkimi jeńcami (pietystami) zesłanymi na Syberię[11].
– Justus Samuel Scharschmidt (Scharschmid) – pod koniec XVII w. asystent pastora luterańskiego w Moskwie, a następnie pastor w tamtejszym drugim (nowym) kościele luterańskim. Od początku posługi w Rosji nawiązał i utrzymywał ścisłe kontakty z Adamem Weyde[12]. W ciągu kolejnych lat pełnił posługę m.in. w Astrachaniu i Smoleńsku, a misję zakończył w 1717 r., kiedy powrócił do Halle[13]. Był „jednym z głównych filarów ruchu pietystów” w Rosji, pełniąc tam posługę na osobiste polecenie Spenera i Franckego[14]. Podczas pobytu w Rosji został powołany jako protestancki duchowny do służby w carskiej armii. W 1713 r. powrócił do Moskwy, a osobą, która reklamowała (wnosiła o zwol-

[10] J. Tetzner, op. cit., s. 29. Heinrich Wilhelm Ludolf znał także osobiście Piotra I; zob. С. Менгель, op. cit., s. 60.

[11] A.A. Weyde do A.H. Francke, Güstrow, 8 II 1717, AFSt/HA 170: 6, Bl. 1–2v; A.A. Weyde do A.H. Francke, Petersburg, 23 III 1719, AFSt/HA 173: 22, Bl. 1–2v; *Algemeine Deutsche Biographie*, Bd. 5, Leipzig 1877, s. 566–567; K.J. Whitmer, op. cit., s. 87–92; *Nordisk historia ur Ericsbergs bibliotek*, vol. 3: *Stormaktstid, sammanställd*, av M. Petersson, M. Stenval, Stockholm 2012, s. 122–126; S. Schuldes, op. cit., s. 29–30.

[12] H.W. Ludolf do J.S. Scharschmidt, Londyn, 7 II 1696, AFSt./HD 144: 1–3, Bl. 1–3v; H.W. Ludolf do G.H. Neubauera, Halle, 5 XII 1697, AFSt./HD 88: 133, Bl. 1–3v.

[13] *Scharschmidt, Justus Samuel*, http://192.124.243.55/cgi-bin/dhm.pl?x=u&t_show=x&wertreg=PER&wert=scharschmidt%2C+justus+samuel++-+BIOGRAFIE&reccheck=,27253 (dostęp: 20.07.2020).

[14] R. Collis, op. cit., s. 343.

nienie) go z etatu wojskowego, był Adam Weyde[15]. Według amerykańskiego historyka Roberta Collisa Scharschmidt w 1713 r. przebywał w Kijowie i pełnił tam funkcję kapelana domowego generała Weyde[16]. W rzeczywistości towarzyszył przełożonemu do stycznia 1713 r., a następnie udał się do Smoleńska[17].

– Johann Reichmuth – od 1701 r. w Moskwie jako kapelan domowy rodziny Weyde. W 1702 r. nauczyciel i rektor szkoły gminy niemieckiej (luterańskiej) św. Piotra i Pawła w Moskwie (przy tamtejszym kościele pod tym wezwaniem). W 1704 r. nauczyciel w nowej stołecznej gminie luterańskiej. Rok później zatrudniony jako nauczyciel łaciny w moskiewskiej szkole pastora Johanna Ernsta Glücka – pedagoga i tłumacza Biblii na język łotewski i rosyjski (wcześniej pastor był poddanym Karola XII i mieszkał w Marienburgu, zdobytym w 1702 r. przez Rosjan; jego służącą lub przybraną córką była Marta Skawrońska – przyszła żona Piotra I i carowa Katarzyna I). Szkołę pastora Glücka nazywano gimnazjum; uczono tam języków obcych oraz innych przedmiotów, m.in. retoryki, matematyki, geografii, historii[18]. W 1718 r. drugi, a w latach 1721–1739 pierwszy pastor gminy luterańskiej w Moskwie. Za życia generała Weyde pozyskiwał dla niego książki z Halle (były to zapewne publikacje religijne, choć nie można wykluczyć, że także z zakresu wojskowości)[19].
– August Hermann Francke – teolog, pedagog, wykładowca uniwersytecki w Halle, założyciel wielu instytucji filantropijnych i naukowych. Zaangażowany w rozwój Kościoła luterańskiego w Rosji; szczególną zabiegał o zapew-

[15] J.S. Scharschmidt do A.H. Francke, Nischna, 20 IV 1713, AFSt/HC 296: 88, Bl. 1–1v.; J.S. Scharschmidt do A.H. Francke, Moskwa, 4 IX 1713, AFSt/HC 296: 90, Bl. 1–1v.

[16] R. Collis, op. cit., s. 343.

[17] J.S. Scharschmidt do A.H. Francke, Smoleńsk, 29 I 1713, AFSt/HC 296: 87, Bl. 1–2v.

[18] Pietyści z Halle starali się wykorzystywać wszystkie możliwe kontakty z protestantami przebywającymi wówczas w Rosji. Do tego grona należał pastor Glück, a także wykładający w jego szkole baron Henryk von Huyssen, który w 1703 r. został nauczycielem carewicza Aleksego. Na niwie edukacyjnej działania Huyssena wspierał pietysta ze szkoły Glücka Johann Werner Paus, nauczając przewidywanego przez Piotra I następcę tronu geografii i historii. Wszyscy z wymienionych pozostawali w ścisłym kontakcie korespondencyjnym z Augustem Hermannem Franckem; zob. С.Г. Корзун, op. cit., s. 55–57; С. Менгель, op. cit., s. 45–46. Wspomniany baron von Huyssen zaangażowany był w prace związane z ustawodawstwem wojskowym dla armii rosyjskiej. Podobnie jak Adam Weyde wniósł wkład w opracowanie kodeksu wojskowego z 1716 r.; zob. *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku…*, s. 49–56, 71.

[19] S. Schuldes, op. cit., s. 29–30; *Reichmuth, Johann*, https://digital.francke-halle.de/fsbio/name/view/746992 (dostęp: 3.01.2021).

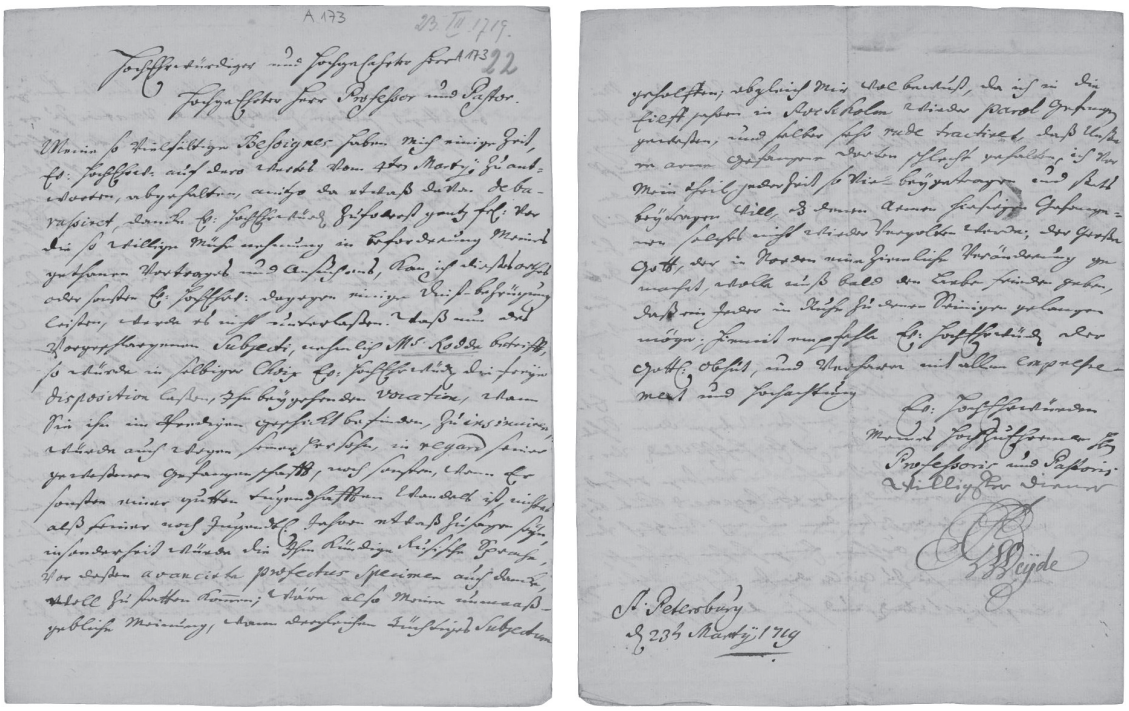

Ilustracja 13.1. Pierwsza i ostatnia strona korespondencji Adama Weyde do Augusta Hermanna Franckego, Petersburg, 23 III 1719

Źródło: AFSt/HA 173: 22, Bl. 1, 2v.

nienie posługi wiernym przez duchownych (m.in. przez Justusa Samuela Scharchmidta). W związku z tym naturalnym adresatem jego listów był Adam Weyde. Przykładowo w korespondencji do generała z 1719 r. wyrażał troskę o rosyjskich żołnierzy znajdujących się na służbie króla pruskiego (Francke dokonał m.in. uzupełnień w skierowanym do nich druku o treści religijnej). Prosił również Adama Weyde o obronę szwedzkich żołnierzy przebywających wówczas w niewoli w Moskwie i na Syberii (zob. ilustracja 13.1). Przynajmniej do 1717 r. nie poznali się osobiście – była to znajomość korespondencyjna[20].

– Kacper Maciej Rodde (Caspar Matthias Rodde) – duchowny, utalentowany tłumacz dzieł hallskich pietystów na język rosyjski. Urodzony w rodzinie ku-

[20] A.H. Francke do A.A. Weyde, Halle, 27 II 1717, AFSt/HA 170: 7, Bl. 1–2v; A.H. Francke do A.A. Weyde, Halle, 4 III 1719, AFSt/HA 173: 18, Bl. 1–3; H.W. Ludolf do A.H. France, Haag, 7 IX 1700, AFSt/HD 71, Bl. 49–50; H.W. Ludolf do A.H. Francke, Amsterdam, 19 IX 1700, AFSt/HD 71, Bl. 51–52; A.A. Weyde do A.H. Francke, Petersburg, 23 III 1719, AFSt/HA 173: 22, Bl. 1–2v; S. Würker, op. cit., s. 49–60.

pieckiej w Narwie. W 1704 r., po zdobyciu miasta przez Rosjan, jako jeniec został zesłany do Wołogdy, gdzie nauczył się języka rosyjskiego. W latach 1711–1715 nauczyciel domowy w rodzinie moskiewskiego przedsiębiorcy Piotra Müllera, naczelnika gminy luterańskiej w Moskwie, który odbył studia teologiczne w Halle. W domu Müllera gromadzili się pietyści – duchowni i ludzie z wyższych sfer, związani z kręgiem Augusta Hermana Franckego. Od wczesnej młodości przygotowywał się do posługi duchownego. W latach 1716–1719 studiował w Halle (nie ukończył studiów w pełnym wymiarze). Na prośbę Adama Weyde, wystosowaną do Halle w sprawie przysłania do Sankt Petersburga „domowego kaznodziei", Francke zaproponował właśnie Roddego. Mimo obaw senatora co do zbyt młodego wieku pietysty (miał wówczas 30 lat) kandydatura ta została zaakceptowana, przy czym warunkiem było udane wygłoszenie próbnego kazania. Po uzyskaniu święceń w Magdeburgu Rodde udał się do Petersburga, do domu Adama Weyde. Po śmierci patrona powrócił do Narwy[21]. W 1734 r. został biskupem ingermanlandzkim[22].

– Georg Heinrich Neubauer – teolog, wychowawca, związany z generałem od czasu Wielkiego Poselstwa"[23].

Krótki zarys działalności wybranych przedstawicieli ośrodka pietystów w Halle w doskonały sposób pokazuje, jak liczne miał kontakty i jakim szacunkiem cieszył się Adam Weyede wśród współwyznawców zarówno w Rosji, jak i poza jej granicami. To on sprowadzał i brał w opiekę protestanckich duchownych, którzy pełnili posługę duchową w Rosji. Nie bez powodu aż czterech z wymienionych pastorów luterańskich związanych było z nim osobiście, pełniąc posługę religijną w jego domu (także wówczas, kiedy uczestniczył w kampaniach wojennych):

---

[21] Kacper Maciej Rodde jako kapelan generała Weyde dużo podróżował po Rosji, a swoją wiedzą o tym kraju dzielił się z innymi pietystami; zob. A.A. Vierorth, *Memoir*, „The Moravian Church Miscellany" 2 (1851), 6, s. 149.

[22] A.H. Francke do A.A. Weyde, Halle, 4 III 1719, AFSt/HA 173: 18, Bl. 1–3v; A.A. Weyde do A.H. Francke, Petersburg, 23 III 1719, AFSt/HA 173: 22, Bl. 1–2v; D. Čyževśkyj, op. cit., s. 30; O. Teigeler, *Die Herrnhunter in Russland. Ziel, Umfang und Ertrag ihrer Aktivitäten*, Göttingen 2006, s. 279; С. Менгель, op. cit., s. 60–61.

[23] Zob. B. Klosterberg, *Provenienz und Autorschaft. Die Quellen von, zu und über Friedrich Breckling in Bibliothek und Archiv der Franckeschen Stiftungen*, [w:] *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren protestantismus, geschäftsführender*, Hrsg. U. Sträter, Bd. 33, Göttingen 2007, s. 54–70; K.J. Whitmer, op. cit., passim.

Kacper Maciej Rodde, Johann Reichmuth, Justus Samuel Scharschmidt i Christopher Eberhard. Adam Weyde zapewniał swoim kapelanom utrzymanie, co więcej – opłacał koszty ich podróży, a nawet święcenia kapłańskie[24]. Christopher Eberhard i Justus Samuel Scharschmidt byli również kapelanami wojskowymi, co skłania do refleksji nad rolą protestanckiego duchowieństwa w rosyjskiej armii.

Zapewnienie posługi duszpasterskiej żołnierzom było czymś standardowym we wszystkich armiach Starego Kontynentu – zarówno katolickich, protestanckich, jak i islamskiej Porcie Ottomańskiej. Religia stanowiła kluczowy element w utrzymaniu wysokiego morale w armii. Jak pisze Frank Tallet, większość armii nowożytnych składała się z ludzi różnych wyznań, co prowadziło do przymusowej wzajemnej tolerancji, która przekształcała się w religijną obojętność. Zjawisko to miało nasilić się w szczególności pod koniec XVII stulecia[25].

Nie wszędzie jednak tak było – w niektórych państwach starano się zachować jednolitość wyznaniową zgodnie z zasadą *cuius regio eius religio*. Dodatkowo w wojsku wprowadzono hierarchiczną strukturę służących tam kapelanów, która pozwalała skutecznie wypełniać powierzone zadania. W taki sposób porządek zaprowadził Gustaw II Adolf[26]. W artykułach wojskowych z 1621 r., potwierdzanych każdorazowo w kolejnych aktach (m.in. z 1632 i 1683 r.), nakazano publiczne odprawianie modlitwy rano i wieczorem. Miało się to odbywać osobno w każdym regimencie, a wiernych zwoływano przy użyciu trąb i bębnów. Natomiast w każdą niedzielę i święta organizowano msze z kazaniem, które odprawiano przed południem i w godzinach popołudniowych. Jeżeli okoliczności pozwalały, wyrażano wolę organizowania kolejnych dwóch nabożeństw w tygodniu. Podczas takich uroczystości życie obozowe zostawało wstrzymywane – sklepy i gospody zamykano, zakazywano zabaw i picia alkoholu, a każda nieuzasadniona nieobecność była karana[27].

---

[24] A.A. Weyde do A.H. Francke, Sankt Petersburg, 2 II 1719, AFSt./HD 173:17a, Bl. 1–2; A.A. Weyde do A.H. Francke, Petersburg, 23 III 1719, AFSt/HA 173: 22, Bl. 1–2v.

[25] F. Tallett, op. cit., s. 126–128.

[26] Naczelnym przełożonym nad kapelanami wojskowymi był minister króla lub naczelnego wodza armii. Pozostali duchowni, będący przy najwyższych dowódcach, zostawali komisarzami i asesorami. Uznano, że duchowni muszą być blisko związani z wiernymi, dlatego powinni zostać wyznaczeni przez biskupa z tej samej diecezji, z której pochodzili rekruci. Do ich obowiązków należało przestrzeganie pobożności wśród żołnierzy, sami zaś podlegali ostrym rygorom obyczajowym.

[27] *Krijgz Articlar, som fordom then Stormechtigste Furste och Herre…*, Stockholm 1621, art. 3–16, s. [5–8]; *Schwedisches Kriegs-Recht Oder Articuls-Brieff Deß Durchleuchtigsten/Großmächtigsten Fürstens und*

Zaprowadzone w Szwecji reguły oczywiście przynosiły dobre rezultaty, ale narzucenie religijnego przymusu rzadko udawało się w innych państwach[28]. Jeżeli kraj zamieszkiwała ludność religijnie zróżnicowania lub system zaciągu opierał się na wojskach najemnych bądź zaciężnych, reguł tych nie można było w pełni zaadaptować. Przykładem jest Rzeczpospolita, gdzie w pierwszej połowie XVII stulecia bez skutku starano się narzucić w polskiej i litewskiej armii duszpasterstwo katolickie[29]. Mimo braku jednolitej struktury wyznaniowej wśród żołnierzy i struktur duszpasterstwa wojskowego promowano pobożność, co realizowano poprzez trzy uzupełniające się elementy: wprowadzenie instytucji kapelanów wojskowych, promowanie ceremonii religijnych oraz propagowanie koncepcji Boga – Pana Historii[30].

Na tle europejskim Rosja ma własną specyfikę[31]. Do czasów Piotrowych kraj pod względem religijnym był jednolity, jednak nie odnosiło się to do struktur wojskowych[32]. Władcy Rosji już od czasów Iwana IV Groźnego upatrywali w cudzoziemcach nadzieję na przeprowadzenie skutecznych reform państwowych przede wszystkim o charakterze militarnym. Z biegiem lat przybysze niemal z całej Europy zaczęli osiedlać się w różnych miastach rosyjskich, lecz siłą rzeczy najwięcej ściągało ich do Moskwy. Cudzoziemcy cieszyli się wolnością wyznania, a prote-

---

Herrns, Nürnberg 1632, Titel 1–3, Art. 1–19, s. 5–10; N.G. Cooper, op. cit., s. 132, 134–135; K. Ögren, *Humanitarian law in the Articles of War decreed in 1621 by King Gustavus II Adolphus of Sweden*, „International Review of the Red Cross" 313 (1996), s. 438–439.

28 Przykładem udanych recepcji i podobnych do szwedzkich rozwiązań była Anglia; zob. M. Griffin, *Regulating Religion and Morality in the King's Armies 1639–1646*, Leiden–Boston 2004.

29 K. Łopatecki, *„Cuius regio eius religio" w wojskach Rzeczypospolitej. Kwestia wolności głoszenia wiary wśród żołnierzy w latach dwudziestych XVII wieku*, [w:] *Studia nad Reformacją*, red. E. Bagińska, P. Guzowski, M. Liedke, Białystok 2010, s. 37–50.

30 K. Łopatecki, *Nabożeństwa wojskowe w Rzeczypospolitej szlacheckiej: zarys organizacyjno-prawny*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole (2008), s. 521–539.

31 Szerzej zob. P. Krokosz, *Aspekt religijny w rosyjskich siłach zbrojnych za panowania Piotra I*, [w:] *Україна в Центрально Східній Європі*, відп. ред. В. Смолій, вип. 15, Київ 2015; s. 210–236.

32 Badania nad tą kwestią w pierwszej wojnie północnej (1558–1583) prowadzi historyk rosyjski Aleksandr Filuszkin. Rosja przegrała ją nie tylko militarnie, ale też propagandowo. Nieumiejętne obchodzenie się z grupami obcymi etnicznie i wyznaniowo doprowadziło do przypisania Carstwa Moskiewskiego do azjatyckiego kręgu kulturowego, wykluczenia ze wspólnoty europejskiej; zob. А.И. Филюшкин, *Изобретая первую войну России и Европы. Балтийские войны второй половины XVI века глазами современников и потомков*, Санкт Петербург 2013; s. 291–332.

stanci od 1575 r. mogli nawet budować zbory. W 1601 r. Borys Godunow wyznaczył pod Moskwą, u ujścia strumienia Kokuj do Jauzy, osadę dla cudzoziemców, zwaną Niemiecką Słobodą, gdyż terminem „Niemcy" określano wszystkich przybywających z krajów Europy Zachodniej (zarówno protestantów, jak i katolików), zezwalając tam na budowę protestanckiej świątyni (dawne przedmieścia ze zborem zostały spalone w 1578 r.). Działanie to podyktowane było wzajemną nieufnością „Niemców" i Rosjan[33]. W 1610 r. osada spłonęła. Restaurowano ją w 1652 r., kiedy to nakazano cudzoziemcom przyjąć prawosławie lub przeprowadzić się do Niemieckiej Słobody[34]. Wówczas sobór cerkiewny wybrał na patriarchę Nikona i wprowadził szereg obostrzeń wobec coraz liczniej ściągających do Rosji innowierców. Tym bardziej, że ich zachowania wobec spraw dotyczących wiary i religii były nieprzyzwoite i niedopuszczalne. Wytoczono m.in. proces pułkownikowi Aleksandrowi Leslie, oskarżając go o strzelanie (wraz z innymi oficerami) do ikon i krzyży na świątyniach. Z kolei jego żonie postawiono zarzut spalenia ikon. Cudzoziemcom zakazano wówczas ubierać się po rosyjsku, utrzymywać przyjacielskich kontaktów z Rosjanami czy też posiadać prawosławną służbę[35]. Osada ta szybko stała się zorganizowanym na wzór zachodnioniemiecki miastem, a w latach 70. XVII w. miała już cztery świątynie: trzy luterańskie i jedną reformowaną (w czasach Piotrowych pojawił się również katolicki kościół). Zamieszkiwało ją 304 dorosłych i około 700 dzieci, a ludność służebną stanowiła grupa około tysiąca osób. Warto zauważyć, że 70% wszystkich mieszkańców niemieckiej osady stanowili oficerowie, z reguły wysokiej rangi[36]. Słoboda nie była jedyna – wokół samej Moskwy w XVII stulecia było dziewięć podobnych, oprócz tego analogiczne istniały przy innych miastach[37].

---

[33] I. Korczagina, *Europejczycy w Moskwie w XVII w. „Obcy" czy „swoi"?*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny" 17 (2020), 3, s. 121–135.

[34] R. Menes, *Niemiecka słoboda w Moskwie w XVI–XVII wieku*, „Białostockie Teki Historyczne" 10 (2012), s. 79–99.

[35] С.А. Нефедов, *Первые шаги на пути модернизации России: реформы середины XVII века*, „Вопросы истории" 4 (2004), s. 33–52.

[36] *Переписные книги города Москвы 1665–76 гг.*, Москва 1886, стлб. 231–238; С.К. Богоявленский, *Московская немецкая слобода*, „Известия АН СССР", серия: *Философия и история*, 4 (1947), 3, s. 220–232.

[37] I. Korczagina, op. cit., s. 127; А.Н. Гуслистова, *Немецкая слобода: дворы иностранных купцов в Вологде в XVII – начале XVIII в.*, [w:] *Чтения к 80-летию со дня рождения д.и.н., профессора Ю.К. Некрасова (1935–2006)*, ред. В.А. Саблин, А.В. Савина, Вологда 2016, s. 86–89.

Mieszkający w Niemieckiej Słobodzie Adam Weyde w wyjątkowy sposób był zaangażowany w życie stołecznej wspólnoty wyznaniowej skupionej przy świątyni pw. św. Michała w Moskwie, której był patronem[38]. Jak zauważył rosyjski historyk Aleksandr Andriejew, owa gorliwość religijna przekładała się również na zachowanie jego podkomendnych, gdyż kwaterująca w starej stolicy w 1719 r. jego dywizja „faktycznie stanowiła luterańską społeczność (...), o którą troszczył się jak o własną rodzinę"[39]. W kolejnych latach, kiedy żołnierze dywizji Weyde zostali przeniesieni do Sankt Petersburga, stali się „jądrem" niemieckiej gminy luterańskiej Litiejnego Dworu[40]. Pierwotnie był to założony w 1711 r. wielki zakład produkujący armaty, a także wszelkiego rodzaju oporządzenie na potrzeby armii i floty rosyjskiej. Z biegiem lat wokół kompleksu powstała dzielnica mieszkalno-przemysłowa (mieszkał tam m.in. generał-feldcechmajster Jakub Bruce, a także osoby należące do carskiej rodziny)[41]. Na mapie 12.1 odnotowano dwa zbory protestanckie. Pierwszy, pod literą „X" (w pobliżu domu Weyde), był przeznaczony dla społeczności fińskiej, drugi, ulokowany w centrum miasta, zaznaczony literą „a", skupiał ludność niemieckojęzyczną.

Pokazuje to, że w szczególności wśród oficerów zawsze istniała spora grupa chrześcijan obrządku zachodniego. Jak zauważył rosyjski historyk Moisiej Rabinowicz, bardzo trudno ustalić, czy „cudzoziemscy oficerowie" to rzeczywiście przybysze z Zachodu, czy też osiedleni – niekiedy od wielu pokoleń – „Niemcy"[42]. W tym drugim przypadku zdarzało się, że oficerowie przyjmowali prawosławie, aby móc rozwijać karierę lub polepszyć swoją sytuację prawną (mogli wówczas nabywać ziemię). Zmiana wyznania często wiązała się również z planami matrymonialnymi[43]. W konsekwencji obce, niemieckobrzmiące nazwiska wcale nie

---

38 A. Andreev, *Number of Protestants in the Russian Administrative Apparatus under Peter the Great*, "Littera Scripta" 9 (2016), 1, s. 12.

39 Ibidem, s. 12–13; А.Н. Андреев, *Протестанты в составе российского...*, s. 8–23.

40 Zob. ilustracja 12.1. Jest to kompleks położony na wschód od domu Adama Weyde, za Pałacem Letnim Piotra I.

41 А.Э. Алакшин, *Протестантские общины в Петербурге в XVIII в.*, Челябинск 2006, s. 102.

42 М.Д. Рабинович, *Социальное происхождение и имущественное положение офицеров регулярной русской армии в конце Северной войны*, [w:] *Россия в период реформ Петра I*, отв. ред. Н.И. Павленко, Москва 1973, s. 134.

43 R. Menes, op. cit., s. 91. Aleksander Leslie po przyjęciu prawosławia we wrześniu 1652 r. został nie tylko zwolniony z więzienia, ale otrzymał też prezenty o wartości 23 tys. rubli. Innym ochrzczonym oficerom nadano majątki ziemskie i 100–200 rubli oraz włączono ich do stanu szlacheckiego; zob. С.А. Нефедов, op. cit.; s. 44.

oznaczały, że wywodzili się oni z kręgu protestantów, ewangelików lub katolików, choć jest to czynnik uprawdopodobniający takie założenie.

W tym kontekście warto wspomnieć o swoistej narodowo-kulturowej łączności niemieckich protestantów i katolików mieszkających w Rosji. Luteranie bardzo często byli chrzestnymi rodzicami dzieci pochodzących z rodzin katolickich. W 1719 r. wspólnie z innymi protestantami – brygadierem Piotrem Lefortem i Eleonorą von Schlippenbach, córką generała-porucznika Wolmara Antona von Schlichenbacha – Adam Weyde został chrzestnym Johanna Hermana Vuista, syna wojskowego sekretarza księcia Aleksandra Mienszykowa – katolika Franca Johanna (Joanna) Vuista[44].

Zróżnicowanie religijne w armii jeszcze bardziej nasiliło się w okresie panowania Piotra I. Problematyką tą zajął się rosyjski historyk Siergiej Czernikow w artykule poświęconym zmianom w składzie dowództwa armii i floty rosyjskiej w pierwszej ćwierci XVIII w. Z przeprowadzonych przez niego badań wynika, że na początku XVIII stulecia obcokrajowcy objęli niemal wszystkie najwyższe stanowiska w armii i flocie. W kolejnych latach odsetek ten zmienił się na korzyść Rosjan (we flocie do 1725 r. nadal dominowali cudzoziemcy). Historyk wyliczył, iż w latach 1700–1725 grono najwyższej kadry dowódczej stanowiło 203 osoby, spośród których 128 (63%) było cudzoziemcami[45]. W związku z tym należy przyjąć, że zdecydowana większość cudzoziemców była innego wyznania niż prawosławnego. Otwarta zatem pozostaje kwestia zróżnicowania duszpasterstwa wojskowego, co w szczególności dotyczy kapelanów protestanckich.

Życie polityczne w Rosji w bezpośredni sposób związane było z Cerkwią i nie sposób wyraźnie oddzielić spraw świeckich od duchownych[46]. Prawosławni kapelani byli istotnymi pośrednikami pomiędzy władzami państwowymi i oficerami a prostymi żołnierzami. To oni często przekazywali w przystępnej formie wolę i decyzje panującego (w Rosji odbywało się to poprzez mowy lub kazania)[47].

---

[44] А.Н. Андреев, *Немцы-католики в Петербурге времен Петра Великого: социальные и биографические аспекты*, [w:] *Антропология Петербурга: сборник статей к 85-летию со дня рождения Н.В. Юхневой*, отв. ред. Н.Е. Мазалова, ч. 1, Санкт-Петербург 2017, s. 145, 152.

[45] С.В. Черников, op. cit., s. 704–725.

[46] В. Котков, Ю. Коткова, *Военное духовенство России*, Санкт-Петербург 2005, s. 16. Szerzej zob. H. Kowalska, *Kultura staroruska XI–XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998; eadem [H. Kowalska-Stus], *Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII*, Kraków 2007.

[47] И.К. Смолич, *История Русской Церкви 1700–1917*, кн. 18, ч. 2, Москва 1996, s. 18.

Ich obecność w wojsku była niezbędna, gdyż wyprawy wojenne miały charakter religijny. Władcy powierzali wówczas swoje wojsko opiece Boga, Matki Bożej, świętym Archaniołom (szczególnie Świętemu Michałowi Archaniołowi), wybranym świętym, a także swoim zmarłym przodkom[48]. Żołnierzom ruszającym w pole zawsze towarzyszyły świętości: ikony, krzyże oraz chorągwie[49]. Opiekowali się tymi świętymi przedmiotami prawosławni duchowni. Z reguły było to duchowieństwo nadworne, uzupełniane w razie potrzeby miejscowymi księżmi[50].

W rosyjskiej armii bardzo długo formalnie nie zorganizowano struktur duchowieństwa. To, obok niskiej rangi i płacy, miało stanowić – według Franka Talleta – o przyczynie upadku pobożności wśród żołnierzy[51]. Na początku wojny północnej lat 1700–1721 nadal stosowano doraźne decyzje cara lub dowódców. Przykładowo Piotr I skierował duchownych do nowo tworzonych pułków armii lądowej i powstającej równocześnie floty wojennej w latach 1699–1700 (wystawieniem okrętów wojennych został obciążony m.in. moskiewski patriarcha i pozostali hierarchowie Cerkwi prawosławnej)[52]. Natomiast kontradmirał Korneliusz Cruys w 1704 r. prosił o przysłanie 10 prawosławnych księży, którzy posługiwać mieli na 7 galerach i 100 brygantynach[53]. Interesujące, że pojawili się również protestanccy kapelani, którzy wypełniali posługi dla cudzoziemców, najczęściej

---

48 P. Krokosz, *Na Kremlu i w Twierdzy – w cieniu carskich nekropolii* [w:] *Dialog z Tradycją*, t. 7: *Dawna i współczesna kultura funeralna*, red. I. Steczko, R. Dźwigoł, Kraków 2018, s. 199–230.

49 А.Б. Григорьев, *Вера и Верность. Очерки из истории отношений Русской Православной Церкви и Российской армии*, Москва 2005, s. 33–35; Т.В. Кузнецова, *Интересный экспонат: икона-реликвия «Явление Богоматери преподобному Сергию Радонежскому»*, http://www.musobl.divo.ru/const_int_expon.html (dostęp: 22.07.2015).

50 Przykładowo podczas wyprawy Iwana IV Groźnego na Kazań w 1552 r. w obozie obecny był jego spowiednik protopop Andriej z Soboru Błagowieszczeńskiego na moskiewskim Kremlu. Za panowania Aleksego czy też Fiodora III wysyłano duchownych czy to z woli cara, czy też w porozumieniu z *Prikazem* Patriarszym. Natomiast podczas wypraw azowskich z lat 1695–1696 posługę religijną w oddziałach rosyjskiej armii pełnili duchowni niższego szczebla (lokalni), którzy przyłączali się do taboru; zob. В. Котков, Ю. Коткова, op. cit., s. 15–16; А.Б. Григорьев, op. cit., s. 221.

51 F. Tallet, op. cit., s. 126–128. Według autora istotnym czynnikiem była regularność praktyk religijnych, a te w wojskach były trudne do wyegzekwowania.

52 П. и Б., т. 1, s. 111–113, 116–117; И.Г. Корб, op. cit.; s. 254–256.

53 В.П. Иванов, *Становление института военного духовенства в русской армии в XVIII–XIX веках*, „Вестник Тверского государственного университета" 4 (2013), серия: *Педагогика и психология*, s. 296; В. Котков, Ю. Коткова, op. cit., s. 16–17; ПСЗРИ, т. 4, № 2070.

oficerów[54]. W tym względzie kluczowa rola przypadła Adamowi Weyde, który w ciągu wieloletniej służby wojskowej korzystał z posługi trzech luterańskich kapelanów wojskowych. Niewątpliwie był to element wzmacniający tworzenie struktury protestanckich duchownych w rosyjskiej armii, gdyż obecność pastorów znajdujących się przy generale w naturalny sposób związana była z codziennym życiem żołnierzy tego wyznania, służącym w jego oddziałach. W oczywisty sposób była to również swoista „promocja" protestanckiej religijności wśród podkomendnych.

W pierwszym dziesięcioleciu XVIII w. obecność duchownych w pułkach liniowych i garnizonowych oraz eskadrach okrętów nie była uregulowana aktami normatywnymi[55]. Kapelani nie figurują również w sporządzonych w lutym 1711 r. spisach wynagrodzeń żołnierzy piechoty i kawalerii. Jednakże już w rozporządzeniu Senatu z 15 grudnia 1712 r. jest mowa o porcjach przyznanych pułkowym prawosławnym duchownym, co świadczy, że takowi w nich musieli się znajdować. Nadal jednak brak było informacji o duchownych protestanckich (pastorach)[56]. Pierwszy urząd kapelana protestanckiego pojawił się w roku 1712 w korpusie artyleryjskim. Pastor miał otrzymywać roczny żołd w wysokości 120 rubli i był wyszczególniony przy sztabie pułkowym. Interesujące, że brak jest analogicznych informacji o prawosławnych duchownych, co świadczy o przewadze osób pochodzenia protestanckiego, pełniących służbę w artylerii[57]. Tak więc kapelani innych wyznań mogli znajdować się w szeregach rosyjskiej armii i brać udział w wyprawach wojennych, jeżeli tylko poszczególni dowódcy zaprosili ich do swoich oddziałów, co m.in. czynił Adam Weyde.

Sprawy religijne w armii lądowej uregulował dopiero wprowadzony w 1716 r. kodeks wojskowy[58] (w którego redakcji miał znaczny udział Adam Weyde – zob. rozdział 11; ilustracje 11.2b–11.3a), zaś we flocie wojennej obowiązujący od 1720 r.

---

[54] Aby zachęcić doświadczonych żołnierzy do służby w Rosji, już na przełomie XVII i XVIII w. zagwarantowano im swobodę wyznania; zob. ПСЗРИ, т. 4, № 1910.

[55] К.Г. Капков, *Памятная книга Российского военного и морского духовенства XIX – начала XX веков. Справочные материалы*, Москва 2008, s. 29.

[56] ПСЗРИ, т. 4, № 2319; т. 43, ч. 1, Санкт-Петербург 1830, № к 2612, s. 12.

[57] Ibidem, т. 4, № 2480; т. 43, № к 2480, s. 7. Duchownych pułkowych w ramach artylerii odnotowywał również *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku…*, s. 95.

[58] *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku…*, passim.

kodeks morski[59]. W obydwu aktach prawnych szczegółowo ujęto kwestię modlitw i nabożeństw wojskowych, zagwarantowano szeroką ochronę kapelanom, wprowadzając wobec nich zasady dyscypliny. Stworzono wówczas hierarchię kapelanów. Przy głównodowodzącym miał być starszy duchowny polowy, a przy pułkach niżej stojący w hierarchii kapelanii, którzy mieli być posłuszni wobec decyzji przełożonego. Wyszczególniono również przestępstwa przeciwko wierze i duchownym oraz kary za nie[60]. Liczba kapelanów uzależniona była od liczebności pułków, we flocie natomiast ustalano to odgórnie[61]. W sposób bezpośredni nawiązano przy tym do rozwiązań szwedzkich[62].

Należy tu podkreślić bardzo istotny fakt, który dotychczas był pomijany przez historyków zajmujących się kwestiami religijnymi rosyjskiej armii. W księdze I Piotrowego kodeksu wojskowego podkreślono bowiem zasadę tolerancji religijnej w armii. W odniesieniu do modlitw oraz nabożeństw odmawianych i odprawianych w armii dodano passus: „A ponieważ w armii znajdują się ludzie innych wyznań, ci również muszą analogicznie czynić według swoich praw religijnych i w tym czasie modlić się, pod takąż karą"[63]. Czynności te obowiązywały żołnierzy przynajmniej od lutego/marca 1715 r., gdyż wówczas (28 lutego) ukazała się drukiem niewielka pod względem objętości, 21-stronicowa publikacja, wydana w Sankt Petersburgu, zawierająca modlitwy dla żołnierzy. Na pierwszej stronie, tuż pod tytułem, znalazło się polecenie dotyczące uczestnictwa w modłach, które

[59] *Книга Устав морской о всем, что касается доброму управлению в бытности флота*, Санкт-Петербург 1720, passim. Historycy rosyjscy przyjmują, że pierwszy akt prawny dotyczący floty wojennej został opracowany już w 1668 r. przez kapitana Davida Botlera dowodzącego carskim okrętem Orzeł, który miał operować na wodach Morza Kaspijskiego. Nie był to jednak klasyczny kodeks morski z uwagi na niewielką objętość i zawartość merytoryczną – liczył tylko 34 paragrafy i pozbawiony był części dotyczącej sposobu sądzenia marynarzy oraz przewidzianych dla nich kar; zob. Ф.Ф. Веселаго, *Очерк русской морской истории*, ч. 1, Санкт-Петербург 1875, s. 63, 537–538.

[60] *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku…*, s. 101, 122, 171, 178–179, 229–231. Obecność prawosławnego duchowieństwa w każdym z pułków została potwierdzona wraz z określeniem nowych stanów armii carskiej w 1720 r.; zob. ПСЗРИ, т. 43, ч. 1, № к 3006, s. 13, 18.

[61] W 1717 r. wydano polecenie, aby na okrętach wojennych znajdowało się 39 duchownych. Skierowani tam księża mieli być wzięci z Sankt Petersburga, Moskwy, Nowogrodu Wielkiego, Pskowa, Tweru i Wołogdy; zob. В. Котков, Ю. Коткова, op. cit., s. 17.

[62] Porównania dokonał szwedzki historyk Erik Anners; zob. E. Anners, op. cit., s. 16–19 (tytuły rozdziałów oraz zestawienie), s. 20–80 (porównanie przepisów prawnych).

[63] *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku…*, s. 166.

później weszło do zapisów I księgi kodeksu wojskowego. Na kolejnych stronach dookreślono, kiedy i ile razy należy się modlić i jak się zachowywać podczas konkretnej modlitwy (zdjąć kapelusze, pochylić lub położyć broń, przyklęknąć). W publikacji znalazły się teksty wybranych modlitw, psalmów, fragmentów Ewangelii. Zgodnie ze wskazaniem modlitwy winien czytać duchowny, jednak gdyby takowego w oddziałach wojskowych nie było, to czynić mógłby to ktoś inny, nazywany „lektorem" (ros. *чтец*). Zwykle funkcja ta z racji umiejętności czytania przypadała któremuś z oficerów[64].

Wprowadzona wówczas deklaracja odnosząca się do obowiązku odmawiania modlitwy była istotna z kilku powodów. Poza wspomnianymi kwestiami tolerancji religijnej stwarzała wśród żołnierzy poczucie wspólnoty, łącząc zarówno wyznawców tej samej religii, jak i wiernych różnych konfesji, gdyż wszyscy żołnierze w tym samym czasie, bez względu na wyznanie, mieli przystępować do modlitwy. Dawała ona również możliwość tworzenia alternatywnych struktur kapelanów wojskowych, choć państwo nie musiało ich opłacać. W armii Piotra I służyło bardzo wielu protestanckich oficerów oraz generałów, jednak osobiste relacje z carem oraz postawa życiowa Adama Weyde wskazują, że to właśnie on, a nie kto inny, wprowadził kwestię praktyk religijnych do kodeksu wojskowego i ją w nim uregulował.

---

[64] *Указ всем в войске российском обретающимся. Вышним и нижним служителем православно-кафолическия веры. Коим образом, и в которые время по вся дни должни приносить Господу Богу моления*, Санкт-Петербург 1715.

14. BILANS ŻYCIA

W lutym 1719 r. zmarł dowódca kawalerii carskiej generał-feldmarszałek Borys Szeremietiew, którego 10 kwietnia z wielkimi honorami pochowano na terenie klasztoru św. Aleksandra Newskiego w Sankt Petersburgu (zob. ilustracja 14.1, dolny prawy róg oraz litera L). Należy podkreślić, że było to miejsce specjalnie wybrane i przeznaczone przez Piotra I na panteon wodzów rosyjskiej armii[1]. Obowiązki marszałka państwowej wojskowej ceremonii pogrzebowej pełnił Adam Weyde[2]. Generał zapewne nie przypuszczał, że niespełna rok później przyjdzie mu spocząć w tym samym miejscu. Zanim to jednak nastąpiło, 15 grudnia tego samego roku carski współpracownik w towarzystwie cara oraz pozostałych dowódców carskiej armii raz jeszcze udał się do klasztoru św. Aleksandra Newskiego.

---

[1] Decyzja o założeniu w Sankt Petersburgu nowego klasztoru pw. św. Aleksandra Newskiego (od 1797 r. ze statusem ławry) została podjęta przez Piotra I w 1710 r. Trzy lata później, 25 marca 1713 r., u ujścia Czarnej Rzeczki do Newy dokonano poświęcenia drewnianej cerkwi pw. Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy, co uznawane jest za oficjalną datę założenia klasztoru. Ulokowano ją w miejscu bitwy, którą w 1240 r. książę nowogrodzki Aleksander Newski miał stoczyć ze Szwedami. W oczywisty sposób nawiązywało to do bieżącej sytuacji wojskowo-politycznej. Aleksander Newski w 1547 r. w Moskwie został kanonizowany i wszedł do rosyjskiego panteonu świętych. Z biegiem lat zyskał miano niebiańskiego opiekuna carów – przede wszystkim tych, którzy brali udział w działaniach wojennych. Szczególnym kultem Aleksander Newski zaczął cieszyć się od czasu panowania Piotra I, kiedy w 1724 r. jego szczątki w uroczysty sposób (ceremonia miała charakter religijno-państwowy, z wyraźnym podkreśleniem aspektów militarnych) zostały przeniesione z Włodzimierza nad Klaźmą do klasztoru noszącego jego wezwanie w Sankt Petersburgu; zob. P. Krokosz, *Aspekt religijny…*, s. 215, 225–228, 231–233.

[2] И.И. Голиков, op. cit., т. 7, s. 253; И. Воскресенская, *Российская империя. Полная энциклопедия «Табели о рангах»*, Москва 2009, s. 110.

Tym razem odprowadził tam swoją zmarłą córkę Marię, niedoszłą żonę generała Hermana Jensena Bohna (ilustracja 14.2).

Śmierć tej młodej kobiety stanowiła wypadkową rodzicielskich błędów, rodzinnych aspiracji, wzrostu zamożności i prestiżu rodu. Cały kontekst zdarzenia został przybliżony dzięki wspomnieniom adiutanta Adama Weyde, a zarazem krewnego generała-feldcechmajstra Jakuba Bruce'a – Petera Henry'ego Bruce'a[3].

Aby je wyjaśnić, należy pokrótce przypomnieć i uporządkować informacje dotyczące rodziny Weyde zawarte w poprzednich rozdziałach. Do roku 1700, kiedy Adam Weyde dostał się do niewoli pod Narwą, jego życie nie odbiegało od schematu klasycznej kariery zawodowego żołnierza. Podstawę utrzymania stanowił żołd i nagrody pieniężne, które otrzymywał. Był całkowicie zależny od państwa, a w zasadzie łaski cara, co jeszcze jaskrawiej było widoczne podczas ponaddziesięcioletniego pobytu w szwedzkiej niewoli (do stycznia 1711 r.). Na początku pomocy udzielała mu żona, ale i ona również szybko wpadła w kłopoty finansowe (w utrzymaniu domu pomagał jej książę Mienszykow). Wspomagali go także inni, znacznie zamożniejsi generałowie i pułkownicy przebywający w niewoli, w szczególności Piotr Lefort.

Powrót przyszłego senatora do Sankt Petersburga na początku 1711 r. całkowicie zmienił jego pozycję majątkową. Po kampanii w 1710 r. armia rosyjska zdobyła Estonię i Inflanty. Piotr I postanowił wówczas podarować Adamowi Weyde na nowo zdobytych terenach Inflant rozległe dobra ziemskie, z których roczny dochód miał wynieść 12 tys. rubli[4]. Po zwycięskiej kampanii fińskiej w latach 1714–1715 otrzymał on kolejne nieruchomości, leżące na północny zachód od Ingrii (Ingermanlandii), przynależne wcześniej do szwedzkiej prowincji Wyborg, oraz w okolicach Rewla (zob. rozdział 9). Warto zwrócić uwagę, że dobra te położne były na niemieckim obszarze kulturowym, gdzie mieszkali luteranie, tym samym przekazanie ziem generałowi było rozwiązaniem przemyślanym i sugerowało, że być może zostanie namiestnikiem lub gubernatorem nadbałtyckich prowincji. Z uwagi na toczącą się nadal wojnę korzyści z nich płynące nie były jeszcze znacz-

[3] P.H. Bruce, op. cit., s. 202–207, 278–279.

[4] В.А. Нащокин, op. cit., приложения, № 6, s. 194; Н.Н. Петрухинцев, *Проблемы интернационализации российской политической элиты в начале XVIII века*, [w:] *Проблемы истории России*, отв. ред. В.Л. Янин, вып. 9: *Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени*, Екатеринбург 2011, s. 226.

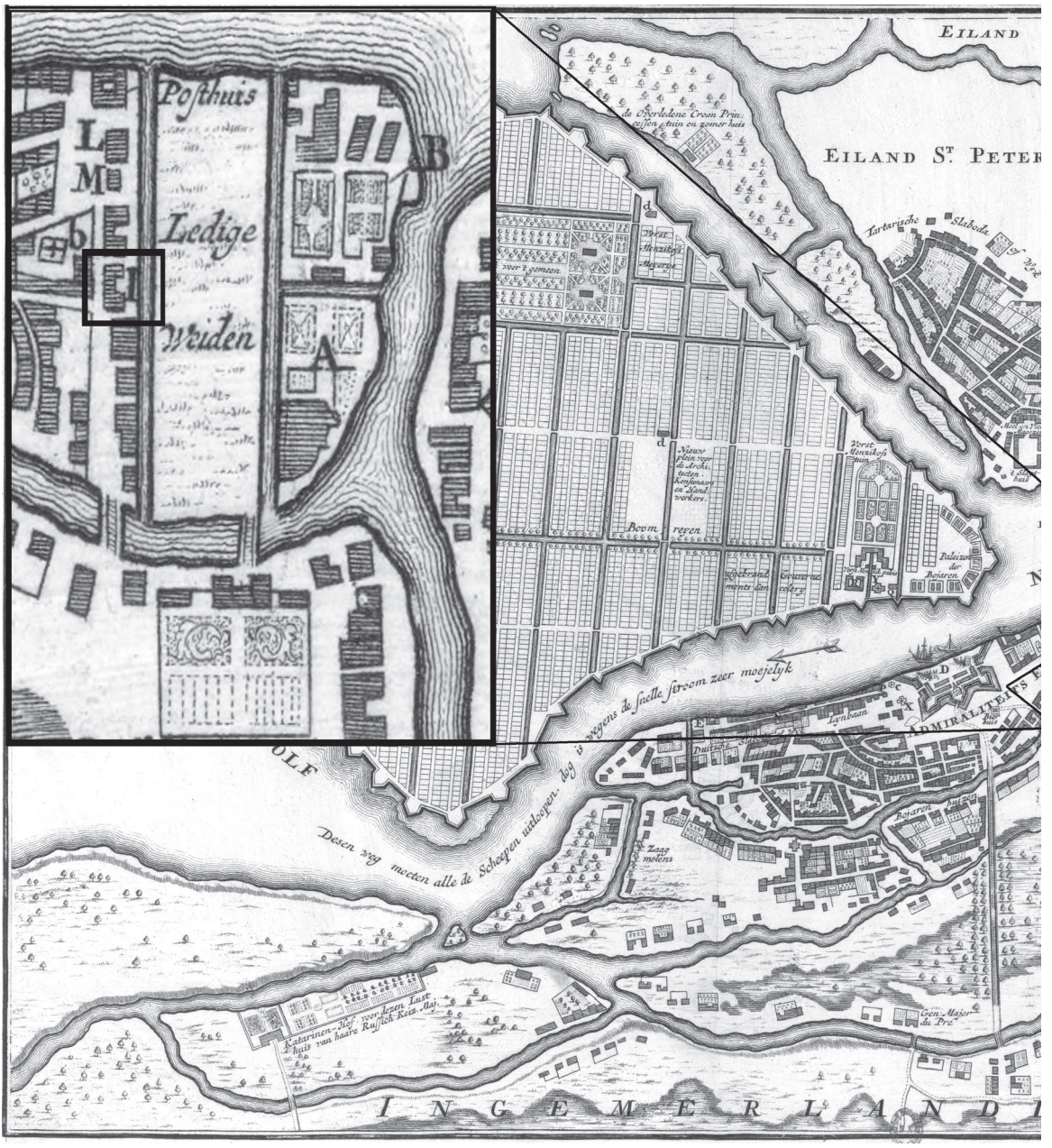

Ilustracja 14.1. Pałac Adama Weyde (litera I) w Petersburgu wraz z trasą konduktu żałobnego odnotowana na mapie

Źródło: J. Keyser, *Nova ac verissima urbis St. Petersburg ab imperatore Russico Petro Alexii f. conditae...*, Amsterdam [1720], https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53029421q (domena publiczna, dostęp: 22.01.2020).

ne, przy czym w kręgach rządzących przewidywano, iż w przyszłości zostaną one przyłączone do Rosji. W konsekwencji dwie córki generała w rosyjskich elitach stały się bardzo atrakcyjnymi kandydatkami na żony.

Pierwsze małżeństwo było dokładnie zaaranżowane przez Adama Weyde. Jego najstarsza córka wyszła za mąż za przyjaciela ojca, wspomnianego już Piotra Leforta, dopiero w wieku 29 lat[5]. Tak późny wiek zamążpójścia jest raczej oczywisty i wiąże się z faktem, że ojciec przez 10 lat przebywał w niewoli, a po powrocie niemal od razu został zaangażowany w kampanię wojenną przeciwko Turcji.

Pierwszy zięć przynależał do rodziny Lefort (Le Fort), wywodzącej się z Piemontu. Byli to hugenoci, którzy wyjechali do Genewy, gdzie zajmowali się kupiectwem. Patrycjusz genewski Ami Lefort (brat wspominanego już generała i admirała Franciszka Leforta, przyjaciela Piotra I) został w 1698 r. nobilitowany przez cesarza Leopolda I na kawalera (rycerza)[6]. Piotr był jego synem, który dodatkowo odziedziczył ogromy rosyjski majątek wuja Franciszka. O wyborze zięcia, mającego w chwili ślubu 37 lat, zadecydowały jego pochodzenie, krąg kulturowy, religia, wykonywany zawód oraz osobiste kontakty. Niestety, małżeństwo to trwało krótko – od 23 stycznia 1713 r. do 30 listopada 1715 r. – kiedy to Elżbieta Justyna zmarła niedługo po urodzeniu córki Justyny Elżbiety Katarzyny.

Nadzieję na przetrwanie rodu Adam Weyde pokładał w małżeństwie drugiej córki. Tym razem nie zamierzał długo czekać. O rękę Marii Weyde starał się hanowerski wysłannik w Rosji Fryderyk Christian Weber (zm. 1739), który spotkał się odmową jej ojca (sama Maria była w Weberze zakochana z wzajemnością)[7]. Adam

[5] Wyniki kwantytatywnych badań wieku zamążpójścia kobiet z rodzin magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego wskazują, że w pierwszej połowie XVIII w. średnia ich wieku wynosiła 18,7 roku (mężczyzn – 26,4 roku). M. Liedke, op. cit., s. 101, 107.

[6] P. Bayle, *Supplément au Dictionaire historique et critique*, Geneve 1722, s. 272; J.A. Galiffe, op. cit., s. 66–67; M. de Romianmotier, *Histoire militaire de la suisse: et celle des suisses*, t. 7, Lausanne 1788, s. 500–503.

[7] G. von Brevern, *Zur Geschichte der Familie von Brevern*, Bd. 2, Berlin 1880, s. 16–17; P.H. Bruce, op. cit., s. 202–203. Fryderyk Christian Weber jako wysłannik elektora hanowerskiego pojawił się w Sankt Petersburgu w roku 1714. Trzy lata później (1717 r.) powrócił na krótko do Hanoweru po nowe instrukcje i jeszcze w tym samym roku znów stanął w mieście nad Newą. Ostatecznie opuścił Rosję w październiku 1719 r., a informacje o jego powrocie już po śmierci Piotra I nie zostały dotąd potwierdzone. Nie udało się ustalić, kiedy zrodziły się jego plany ożenku z Marią Weyde – prawdopodobnie było to w 1718 r. Wiadomo, że w lutym 1719 r. Weber wziął ślub w Sankt Petersburgu z inną wybranką – Marią Luizą Dusterwald. Po powrocie do Hanoweru, w latach

Weyde prawdopodobnie pragnął związać córkę z oficerem rosyjskiej armii, dzięki czemu rodzinne tradycje wojskowe mogłyby doczekać się kontynuacji, choćby pod zmienionym nazwiskiem. Na niekorzyść Webera przemawiało również to, iż nie był on poddanym cara, co zapewne też nie podobało się ojcu jego ukochanej.

Kolejnym kandydatem do małżeństwa z generalską córką był faworyt i bliski współpracownik Piotra I – generał-adiutant i major pułku Preobrażeńskiego Piotr Rumiancew. Adam Weyde również tej kandydaturze był przeciwny. W tym przypadku na przeszkodzie stał nie zawód, ale wyznanie i pochodzenie. Generał obawiał się, że za Rumiancewem wstawi się sam Piotr I, a wówczas nie będzie w stanie odmówić prośbie monarchy, dlatego podjął pochopną decyzję – postanowił przyśpieszyć decyzję o ślubie. Wszystko wskazuje, że na rosyjskim „rynku matrymonialnym" nie było wielu kandydatów spełniających jego kryteria. Z tym właśnie należy wiązać fakt, że postanowił wydać swoją jedyną żyjącą córkę za znacznie starszego od niej, przywoływanego już w niniejszej pracy generała-porucznika duńskiego pochodzenia Hermana Jensena Bohna. Wybór ten pokrywał się z odpowiednimi przymiotami, które powinien posiadać jego zięć: wyznaniem, zawodem, pozycją społeczną. Jeżeli weźmiemy pod uwagę jego dalsze losy, był to idealny kandydat, który kontynuowałby dziedzictwo teścia[8]. Oceniając działania matrymonialne Adama Weyde, wdaje się, że ich celem było stworzenie potężnego domu, składającego się z trzech rodzin: Weyde, Lefortów i Bohnów.

Decyzje podjęte przez ojca są dobrze opisane w nauce. Mamy tu do czynienia z tzw. homogamią małżeńską, czyli wyborem małżonków wynikającym z podobieństwa ich statusu i cech społecznych. Działania Adama Weyde noszą jednak

---

1721,1739 i 1740, wydał trzytomowe dzieło *Das Veränderte Russland*; zob. F.Ch. Weber, *Das Veränderte Russland, in welchem die ietzige Verfassung Des Geist- und Weltlichen Regiments…*, Frankfurt 1721; W. Geier, *Russische Kulturgeschichte in diplomatischen Reiseberichten aus vier Jahrhunderten: Sigmund von Herberstein, Adam Olearius, Friedrich Christian Weber, August von Haxthausen*, Wiesbaden 2004, s. 106.

[8] Herman Jensen Bohn (1672–1726) służył w wojsku od 1697 r. – najpierw w armii duńskiej, a od 1708 r. w oddziałach rosyjskich. Od 1713 r. był dowódcą Kazańskiego Pułku Piechoty. W 1722 r. został generałem-porucznikiem, w tym też roku ożenił się w Katharinią von Brevern (z domu Reutern) – wdową po Hermannie von Brevernie, wiceprzewodniczącym Izby Prawnej w Sankt Petersburgu. W 1726 r. został generalnym gubernatorem Inflant, a rok później wiceprezydentem Kolegium Wojskowego. Zmarł w 1742 r. jako ziemianin mieszkający w Inflantach; zob. DBL, Bd. 2, s. 468–469; ВЭЛ, Санкт-Петербург 1853, т. 2, s. 408–409; ЭВМН, т. 1, Санкт-Петербург 1883, s. 479.

znamiona czegoś więcej, a mianowicie endogamii. To drugie oznacza, że wybór partnera (w tym wypadku męża dla córek) następował wewnątrz członków danej grupy społecznej – cudzoziemskiej, luterańskiej wspólnoty oficerskiej, służącej w rosyjskiej armii[9]. Drugim zachowaniem, które nie może być przypadkowe, jest ekskluzywizm wyznaniowy, szczególnie widoczny w grupach imigrantów. Jako tło można tu przywołać bliskie geograficznie, etnicznie (Słowianie) i kulturowo Wielkie Księstwo Litewskie. W tym zróżnicowanym religijnie i wyznaniowo państwie wśród magnaterii opisywane zjawisko w zasadzie nie istniało[10]. Problematyka strategii małżeńskich cudzoziemców mieszkających w Rosji, w szczególności przedstawicieli kadry oficerskiej, niewątpliwie czeka na dalsze, pogłębione badania.

Jak zauważył Peter Henry Bruce, ojcowska decyzja była zupełnie niezrozumiała dla młodej dziewczyny, która nie kochała narzuconego kandydata, w dodatku dużo od niej starszego (miał 47 lat), mogącego właściwie być jej ojcem. Adam Weyde na zięciów rzeczywiście wybierał swoich kolegów, zaledwie o kilka lat od siebie młodszych (Lefort – urodził się w 1676 r., Bohn – w 1672). Co więcej, ten ostatni – jak wynika z zachowanych przekazów i portretów (ilustracja 14.2) – nie był zaliczany do osób o wyjątkowej urodzie. Ostatecznie do ślubu nie doszło, gdyż Maria Weyde popadła w rozpacz, która zamieniła się w „długotrwałą niedyspozycję". Ojciec był jednak nieustępliwy. Współcześni ogólnikowo stwierdzają, że zmarła ona w dzień planowanego ślubu. Bardzo prawdopodobne, że popełniła samobójstwo, a samo wydarzenie ukryto ze względów religijnych i obyczajowych[11]. Warto zauważyć, że o ile ze starszą córką łączyły go silne więzi rodzinne, o tyle z Marią w zasadzie takowych nie było. Ojciec pojawił się w jej życiu, dopiero kiedy miała 12 lat (1711 r.), przy czym w zasadzie dalej był nieobecny, uczestnicząc w kolejnych etapach wojny ze Szwecją.

18 grudnia 1719 r., po nabożeństwie i ceremonii pogrzebowej Marii, w domu generała odbyła się stypa z udziałem samego cara i jego przyjaciół[12]. Mowę po-

[9] Ujęcie teoretyczne: M.H.D. van Leeuwen, I. Maas, *Endogamy and Social Class in History: An Overview*, „International Review of Social History" 50 (2005), S13, s. 1–23; M. Kalmijn, *Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, Ttrends*, „Annual Review of Sociology" 24 (1998), 1, s. 395–421.

[10] M. Liedke, op. cit., s. 221–225.

[11] P.H. Bruce, op. cit., s. 203–204; В.А. Нащокин, op. cit., приложения, № 6, s. 194.

[12] *Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова…*, s. 346. Wszystko wskazuje na to, że podczas pogrzebu miał miejsce incydent związany ze skandalicznym zachowaniem Piotra I – car miał

Ilustracja 14.2. Portret generała-porucznika Hermanna Jensena Bohna

Źródło: obraz autorstwa Georga Christopha Grotha, przechowywany w: Kumu Art Museum (Eesti Kunstimuuseum – Estonia, Tallin), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Generall%C3%B8jtnant_Hermann_Jensen_Bohn_(Georg_Christoph_Groth).JPG?uselang=ru (domena publiczna, dostęp: 4.05.2020).

grzebową wygłosił związany z ośrodkiem pietystów w Halle niemiecki duchowny Heinrich Gottlieb Nazzius, od 1711 r. pierwszy pastor luterańskiej gminy wyznaniowej w Sankt Petersburgu (zob. ilustracja 14.1, litera a). Słowa upamiętniające Marię Weyde, wypowiedziane (zapewne odczytane) przez Nazziusa, zostały spisane i wydane drukiem (38 stron) w Rewlu jeszcze w 1719 r. przez miejskiego drukarza Johanna Köhlera[13].

Ta osobista tragedia załamała senatora, który zdał sobie sprawę, że postąpił niewłaściwie. Jego stan zdrowia pod względem psychicznym i fizycznym uległ gwałtownemu pogorszeniu[14]. Bezpośrednio po pogrzebie, pod koniec 1719 r., udał się do Ołońca, aby w tamtejszych wodach nabrać sił. Odnotował to przedstawiciel francuskiego króla Henry de La Vie (Lavie). W sporządzonym przez niego doniesieniu z 4 (15) stycznia 1720 r. znalazła się następująca informacja: „Nadal rozchodzą się słuchy o mającym nastąpić wyjeździe cara do wód ołonieckich, mówią, że znajduje się tam już bardzo chory gen. Weyde, i jakby nie mając wątpliwości o jego bliskiej śmierci, [wszyscy] uważają ks. Repnina jako [swoistego] sukcesora po nim do stopnia feldmarszałka"[15].

Kuracja w Ołońcu polegała na picu wody mineralnej, ale zamiast poprawy przynosiła pogorszenie stanu zdrowia. Dopiero obecność Piotra I, jego zainteresowanie osobistymi problemami współpracownika, a także opłacenie lekarzy, którzy mieli nie opuszczać chorego, zmieniły sytuację. Trudno wyrokować o stanie jego zdrowia z enigmatycznych zapisków, jednakże zaistniały problem dotyczył raczej natury psychicznej niż fizycznej. Nie można wykluczyć, że autentyczna troska władcy i złożona wówczas deklaracja, że Adam Weyde jest najlepszym

---

śpiewać i odczytać list (mowę). Szczegółów jednak nie znamy. Jak zauważył niemiecki historyk Reinhard Wittram, kontekst tego wydarzenia związany był z ustanowieniem przez władcę tzw. pijanego soboru – instytucji skupiającej najbliższych jego przyjaciół, którzy podczas suto zakrapianych alkoholem spotkań wyszydzali obrzędy Kościoła katolickiego. Nie było to jednak regułą, gdyż jak się okazało, Piotr I podobnie zachował się także podczas pogrzebu córki generała Weyde, która była wyznania luterańskiego; zob. R. Wittram, op. cit., Bd. 2, s. 170, 546.

13 H.G. Nazzius, op. cit.

14 Dyplomata francuski Henry de La Vie 21 grudnia 1719 r. (1 stycznia 1720 r.) odnotował, że wiele osób z otoczenia cara (w tym generał Weyde) cierpiało na chorobę będącą połączeniem „hipochondrii z melancholią"; zob. *Донесения французского консула в Петербурге Лави…*, № 27, s. 73.

15 Ibidem, № 29, s. 78. Na spodziewany awans książę Nikita Repnin musiał poczekać jeszcze kilka lat. Dopiero 20 stycznia 1724 r. został wyznaczony prezydentem Kolegium Wojskowego, a 7 maja otrzymał stopień generała-feldmarszałka.

i najwierniejszym generałem w całym imperium, przełożyły się na poprawę jego samopoczucia[16].

Car ponownie odwiedził przyjaciela 22 kwietnia 1720 r. – tym razem na jachcie należącym do wojennej floty bałtyckiej[17]. Było to jedno z ostatnich prywatnych spotkań władcy z Adamem Weyde, gdyż tenże zmarł z 25 na 26 czerwca 1720 r.[18] Po śmierci został ubrany w biały haftowany mundur z dopiętą peleryną i w buty. Na głowie znalazła się peruka, a na szyi zawieszono order Świętego Andrzeja Pierwszego Apostoła. Zgodnie z tradycją ciało zmarłego spoczęło w jednym z pomieszczeń dotychczasowej rezydencji generała na przygotowanym ku temu *castrum doloris* w trumnie pod baldachimem i zostało wystawione na widok publiczny (zob. ilustracja 14.1). W tym czasie, w dzień i nocy, bliscy i dalsi znajomi przychodzili tam, aby pomodlić się, pożegnać zmarłego senatora lub po prostu z ciekawości. W domu nie został nikt z rodziny Weyde (szwagier Piotr Lefort mieszkał w innymi miejscu), dlatego opiekę nocną porą pozostawiono dotychczasowemu adiutantowi Peterowi Bruce'owi. Ten którejś nocy postanowił wystraszyć czuwające przy ciele osoby – przeniósł zwłoki w inne miejsce, a sam położył się w trumnie. Zaczął poruszać się pod przykryciem, a goście uznali to za złe moce i w przerażeniu uciekli z rezydencji. Nikt nie wrócił do domostwa, a o nocnym wydarzeniu zaczęto rozpowiadać niestworzone rzeczy. Piotr I, słysząc plotki, wezwał do siebie adiutanta, który opisał całe zajście, za co został przez cara bardzo ostro potraktowany[19].

Uroczysty pogrzeb carskiego wodza odbył się 30 czerwca. Kiedy kondukt pogrzebowy z ciałem generała ruszył z jego domu i skierował się Newskim Prospektem w stronę klasztoru św. Aleksandra Newskiego, z twierdzy św. Piotra i Pawła rozległo się 25 salw artyleryjskich[20]. Ciało przewożono na wozie zaprzężonym w sześć koni, żałobnikom towarzyszyły dwa bataliony piechoty. W ostatnią podróż Adama Weyde odprowadziła jedyna pozostała z jego najbliższej rodziny –

[16] P.H. Bruce, op. cit., s. 202.

[17] *Походный журнал 1720 года*, Санкт-Петербург 1855, s. 16.

[18] Ibidem, s. 49; С.А. Венгеров, op. cit., s. 265; ИПС, s. 117. Warto zauważyć, że śmierć Adama Weyde była kolejną wielką stratą w sztabie dowódczym armii carskiej, gdyż właśnie 25 czerwca 1720 r. miał miejsce uroczysty pogrzeb księcia Jakowa Dołgorukiego; zob. *Походный журнал 1720 года…*, s. 25.

[19] P.H. Bruce, op. cit., s. 207.

[20] В.А. Нащокин, op. cit., приложения, № 6, s. 194.

wnuczka Justyna Elżbieta Katarzyna Lefort. Za nią szły bratowa (Alena, wdowa po zmarłym w 1710 r. bracie) oraz macocha Elżbiety Justyny – Sophie Amélie z domu von Barner Lefortowa. Dalej kroczyła wielka grupa kobiet. Dopiero za nimi podążał car wraz z najwyższymi urzędnikami, oficerowie oraz społeczność protestancka z duchownymi, mieszczanami i kupcami. Pogrzeb Adama Weyde, pomimo że był on wyznania luterańskiego, odbył się na terenie prawosławnego klasztoru. Opisujący ceremonię ostatniego pożegnania swojego dowódcy Peter Henry Bruce odnotował, że jej koszt wyniósł aż 10 tys. rubli[21]. Trasa konduktu żałobnego została odnotowana na mapie 14.1.

Piotr I wygłosił mowę pożegnalną, podobnie jak to miało miejsce podczas pochówków najważniejszych i najbardziej zasłużonych dowódców jego armii: Patryka Gordona, Franciszka Leforta oraz Borysa Szeremietiewa. W chwili złożenia ciała generała do grobu rozległa się także trzykrotna salwa z armat i broni ręcznej. Władca przykazał też, aby nad grobem został zatknięty sztandar z jego wizerunkiem (taki pośmiertny zaszczyt spotkał tylko Borysa Szeremietiewa)[22]. Grób Adama Weyde nie zachował się do chwili obecnej, podobnie jak mogiły pochowanych tam innych wodzów rosyjskiej armii, członków rodziny carskiej, dyplomatów oraz duchownych[23].

Śmierć generała była wielką i niepowetowaną stratą zarówno dla armii, jak i dla rosyjskiej administracji państwowej. Odszedł człowiek, który całe życie poświęcił na rzecz reformy carskich sił zbrojnych, pomagając jednocześnie w udoskonalaniu zarządzania państwem. Nie można również zapominać, że zakończył żywot gorliwy luteranin i opiekun rosyjskich pietystów związanych z Halle (gwoli przypomnienia Adam Weyde i Jakub Bruce byli patronami zboru luterańskiego św. Michała w Moskwie)[24]. Jak nadmienił Peter Henry Bruce, car i całe wojsko pogrążyło się w wielkiej żałobie, gdyż zabrakło niezwykle szanowanego i kochanego przez zwykłych żołnierzy wodza, który pomimo zewnętrznej „surowości"

[21] Ibidem, s. 195; P.H. Bruce, op. cit., s. 207–209.

[22] *Походный журнал 1720 года…*, s. 25, 49; Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей…*, ч. 1, s. 256; П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович…*, s. 31; СВМ, т. 3, s. 44; ВЭ, т. 5, s. 274–275; *Вейде Адам Адамович 1667–1720*, http://lavraspb.ru/ru/nekropol/view/item/id/1815/catid/3 (dostęp: 28.08.2018); K. Jarochowski, *Rozprawy historyczno-krytyczne*, Poznań 1889, s. 122.

[23] *Мемориальная доска сподвижнику Петра I А. Вейде*, http://www.lavraspb.ru/ru/news/540-news (dostęp: 28.08.2018).

[24] A. Andreev, op. cit., s. 12.

nigdy nikogo publicznie nie poniżał, a stosowne pouczenia czynił na osobności (w podległych mu oddziałach bardzo rzadko odbywały się sądy wojenne i równie rzadko zasądzano żołnierzom surowe kary za przewinienia)[25].

Generał zmarł w przeddzień organizowanych corocznie uroczystych państwowych obchodów zwycięstwa odniesionego przez armię rosyjską nad Szwedami pod Połtawą. Wydarzenie to zbiegło się z pobytem w Sankt Petersburgu polskiego posła, wojewody mazowieckiego Stanisława Chomętowskiego. Jak odnotował polski historyk Kazimierz Jarochowski, wspomnienia połtawskiego starcia odbyły się 27 czerwca 1720 r. w cieniu śmierci carskiego dowódcy: „(...) umarł dalej w tychże samych dniach nieledwie wysoko w łaskach carskich zapisany generał Adam Weyde. Świetna, wyprawiona na cześć zmarłego żałobna uroczystość, była znów zatrudnieniem dla całej stolicy, dla carskiego dygnitarstwa, dla dyplomacji zagranicznej. Poseł polski, jakkolwiek zaproszony, nie uczestniczył w żałobnej uroczystości, powstrzymany, jak powiadają chorobą"[26].

Podsumowując życiorys Adam Weyde, można stwierdzić, że całe życie związał z wojną północną 1700–1721, a odszedł „w przeddzień" jej zakończenia[27]. Pomimo że 10 lat owych zmagań upłynęło mu w nieprzyjacielskiej niewoli, to poprzez zaangażowanie w sprawy wojskowe i państwowe stał się jednym z tych, których bez wątpienia należy zaliczyć do grona zwycięskich wodzów i carskich współpracowników, jakim przyszło położyć fundament pod Imperium Rosyjskie, gdyż taką oficjalną nazwę przyjęła Rosja z chwilą zakończenia wojny ze Szwecją w roku 1721[28].

Plan kontynuowania tradycji rodzinnych, podjęty w ostatnich latach przez Adama Weyde, legł w gruzach. W 1710 r. zmarł jego brat Franc (również żołnierz), pięć lat później starsza córka, a po kolejnych czterech latach – młodsza. Żona Justyna z domu Gregorii również zmarła w 1720 r. Jedyną dziedziczką pozostawała

---

[25] В.А. Нащокин, op. cit., приложения, № 6, s. 194–195.

[26] K. Jarochowski, *Car Piotr I i August II w trzechleciu po sejmie niemym z r. 1717. (Dokończenie)*, „Przegląd Polski" 85 (1887), 1, s. 141–142.

[27] Traktat pokojowy w Nystad podpisano 30 sierpnia 1721 r. M. Hellmann, *Die Friedensschlüsse von Nystad (1721) und Teschen (1779) als Etappen des Vordringens Rußlands nach Europa*, „Historisches Jahrbuch" 97 (1978), s. 270–288.

[28] P. Krokosz, *Koniec wojny – początek imperium. Rosyjsko-szwedzki traktat pokojowy 1721 roku*, [w:] *Najjaśniejsza Rzeczypospolita. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Stroynowskiemu*, red. M. Durbas, Częstochowa 2019, s. 509–526; idem, *Armia Piotra I gwarantem mocarstwowej pozycji Rosji w Europie*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej", 55 (2020), s. 9–49.

wnuczka i córka generała Piotra Leforta. Miała ona jednak pięć lat, a o majątek po generale rozpoczęła się walka. Układ aktantów wokół cara uległ zaburzeniu i ogromne wpływy zaczął zdobywać Aleksander Rumiancew, który stał się nowym faworytem Piotra I, zajmując miejsce wszechwładnego dotychczas Mienszykowa[29]. Był on osobistym wrogiem Piotra Leforta, obwiniając go po części za nieudany efekt starań o rękę Marii Weyde. Relacje Leforta z carem były nieporównywalne słabsze od stosunków istniejących pomiędzy Piotrem I a Rumiancewem. Nowy faworyt w zupełnie inny sposób wykorzystał zażyłość z monarchą niż Adam Weyde, który osobiste korzyści stawiał na drugim planie, przekładając dobro armii, cara i państwa. Doraźnym celem Rumiancewa było zniszczenie dziedzictwa generała. Aby to osiągnąć, przekonał on Piotra I do kilku powiązanych działań, które skutecznie przyczyniły się do częściowego wymazania z pamięci historycznej rodziny Weyde.

Zaraz po śmierci generała, ale przed jego pogrzebem, Rumiancew przybył do domu Weyde (zob. ilustracja 14.1, litera l), gdzie przebywał ojciec wnuczki Piotr Lefort oraz dotychczasowy adiutant Peter Henry Bruce. W jego obecności sporządzono tam wówczas spis wszystkich mebli i kosztowności. Całość zapieczętowano, wydzielając zięciowi zmarłego pieniądze na pogrzeb. Zabezpieczony majątek miał wynosić 60 tys. dukatów (około 120 tys. rubli)[30]. Było to tylko preludium do dalszych działań. Wkrótce car za sprawą nowego faworyta pozbawił wnuczkę Adama Weyde praw do nadanych mu nieruchomości, skonfiskowane i włączone do carskich dóbr pałacowych zostały również wszelkie ruchomości[31]. Stało się tak, ponieważ nie było krewnych pierwszego stopnia (wstępnych lub zstępnych), dodatkowo nadane dobra leżały na spornych ze Szwecją ziemiach i ich odebranie ułatwiało negocjacje pokojowe. Oprócz tego Aleksander Rumiancew namówił kuzyna Piotra I – Aleksandra Naryszkina – aby ten kupił rezydencję po Adamie Weyde. W tym celu sąd oszacował wartość nieruchomości ze wszystkimi zapieczętowanymi wcześniej meblami i wyposażeniem. Podobno wyliczona kwota nigdy nie została zapłacona (lub wpłynęła bezpośrednio do Rumiancewa), a dziedziczce przekazano zaledwie

[29] Idem, *Od sprzedawcy pierożków do generalissimusa. Zawrotna kariera Aleksandra Mienszykowa*, „Perspektywy Kultury" 1 (2019), s. 139–166 (bibliografia).

[30] P.H. Bruce, op. cit., s. 205.

[31] *Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском сенатском архиве, за XVIII век*, сост. П. Баранов, т. 2: *1725–1740 гг.*, Санкт-Петербург 1875, стлб. 3988.

12 tys. rubli oraz kilka klejnotów pozostawionych przez dziadka. Również wymienieni w testamencie spadkobiercy nie otrzymali części legatów. Przykładowo Peter Henry Bruce otrzymał co prawda zapisane w testamencie 200 dukatów i płaszcze, ale już mebli i wierzchowca wartego około 300 dukatów nie dostał[32].

Nie ulega wątpliwości, że w powyższej kwestii zostały naruszone wszelkie zasady. Po pierwsze, natury etycznej – Piotr I niemal natychmiast zapomniał o dokonaniach wiernego współpracownika, pozbawiając jego jedyną dziedziczkę, a także osoby z nim związane pozostawionego przez niego majątku. Po drugie, naruszone zostało także prawo własności, gdyż car nie musiał wydawać żadnych dyspozycji w sprawie nieruchomości i ruchomości pozostawionych po generale Weyde. Decydując się natomiast na taki krok, postąpił ze wszech miar niesprawiedliwie. Sposób przejęcia oraz rozdysponowania majątku jednej z najbardziej znamienitych i szanowanych osób w państwie naruszały prawo własności innego ważnego dowódcy – Piotra Leforta i jego córki. Peter Henry Bruce nie mógł pojąć, jak mogło się to stać w sposób jawnie naruszający sprawiedliwość. Przypadek ten odbił się szerokim echem wśród cudzoziemskich oficerów i żołnierzy, którzy zdali sobie sprawę, że nikt nie mógł czuć się pewny, jakie będą losy jego majątku. Trudno ocenić, jak bardzo naruszyło to zaufanie cudzoziemskich oficerów do państwa. W tym kontekście można zauważyć przynajmniej dwie strategie. Jedną zastosował adiutant Bruce, który przy pierwszej nadarzającej się okoliczności opuścił rosyjską armię (1721). Drugą przyjął Piotr Lefort, który pomimo osiągnięcia eksponowanej pozycji w Rosji po zakończeniu służby w 1733 r. przeniósł się (na emeryturę) do Meklemburgii, pamiętając niewątpliwie o wydarzeniach z 1720 r.[33] O dalszych losach wnuczki generała wiemy m.in. dzięki decyzji Senatu Rządzącego z 13 (24) kwietnia 1731 r., na mocy której odzyskała ona estońskie włości nadane jej dziadowi przez Piotra I[34]. Było to możliwe oczywiście dopiero po śmierci cara-reformatora oraz dzięki silnym i rosnącym wpływom jej ojca.

Znamienne, że pamięć o Adamie Weyde oraz jego dokonaniach z chwilą jego śmierci została wymazana. Znaczny wpływ na taki stan rzeczy miała działalność Aleksandra Rumiancewa oraz swoista bierność współpracowników i przyjaciół generała. Warto zauważyć, że nie zachował się żaden obraz przedstawiający gene-

[32] P.H. Bruce, op. cit., s. 205–206.

[33] Н.Н. Петрухинцев, op. cit., s. 326–327; P.H. Bruce, op. cit., s. 206 i n.

[34] Ю. Пааскоски, op. cit., s. 89.

rała, z wyjątkiem miniatury powstałej w okresie niewoli szwedzkiej. Nie powstał też jakikolwiek drukowany utwór żałobny związany z jego pogrzebem czy też życiem. Peter Henry Bruce podkreślał, że wnuczce zostało przekazanych jedynie kilka pamiątek po dziadku[35]. W konsekwencji historycy piszący na początku XIX stulecia o panowaniu Piotra I zupełnie tę postać pomijali[36]. I być może pamięć o powierniku cara przepadłaby, gdyby nie dwie publikacje, które przywróciły ją potomnym: wydany drukiem w 1841 r. regulamin wojskowy z 1698 r.[37] oraz monografia generała autorstwa Pawła Bobrowskiego[38].

Gdyby spojrzeć na dziedzictwo Adama Weyde w klasyczny sposób, to okazałoby się, że jest ono nikłe. Jego śmierć i klęska strategii małżeńskich sprawiły, że jedynie Piotr Lefort w pewnym stopniu był kontynuatorem jego spuścizny. Dodatkowo konfiskata doprowadziła do zniszczenia materialnych pamiątek po nim, przy czym on sam za życia nie był wielkim mecenasem, który by w świadomy sposób kształtował pamięć o sobie dla następnych pokoleń.

We wstępie zaprezentowaliśmy koncepcję *actor-network theory*, którą wykorzystaliśmy przy pisaniu tej książki. Zakłada ona upodmiotowienie instytucji, a nawet przedmiotów, które wpływają na struktury państwowe. Adam Weyde był aktorem bezpośrednio związanym z carem – według schematu przedstawionego na wykresie 1 – i jeśli przyjąć ten punkt widzenia, to należy stwierdzić, że brał udział w powstaniu aktantów, które w następnych dziesięcioleciach w istotny sposób oddziaływały na struktury państwowe.

Najważniejszym dokonaniem był udział w kodyfikacji prawa wojskowego, której owocem był *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku* (kwestie te szerzej opisano w rozdziale 11). Ten zbiór reguł zastąpił jego inne dzieło, jakim był regulamin wojskowy z 1698 r. (rozdział 4). Nie ma żadnej wątpliwości, iż obydwa te akty normatywne w ogromny sposób oddziaływały na rozwój armii i państwa rosyjskiego. Adam Weyde, mianowany w 1718 r. najwyższym sędzią wojskowym, stawał się swego rodzaju gwarantem opracowywanych przez siebie regulacji prawnych obowiązujących w wojsku. Jego wysiłki wpłynęły na poprawę dyscypliny wśród najwyższych dowódców i urzędników (rozdział 12).

---

35 P.H. Bruce, op. cit., s. 206.

36 Д.Н. Бантыш-Каменский, *Деяния знаменитых полководцев…*, ч. 1–2.

37 А.А. Вейде, *Воинский устав, составленный и посвященный Петру Великому…*

38 П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович…*

Kolejnym wielkim osiągnięciem generała było położenie w latach 1698–1700 podwalin pod system rekrucki rosyjskiej armii, który starał się ulepszać po powrocie z niewoli. Była to bardzo pozytywna pod względem militarnym oraz brzemienna w skutkach społecznych, gospodarczych i obyczajowych reforma, stale oddziałująca jako bezosobowy twór na struktury państwowe (rozdziały 5 i 12). W 1700 r. pod Narwą okazał trzeźwość umysłu, niezwykle sprawnie dowodząc powierzoną mu dywizją, ratując ją przed rozbiciem, tak iż do końca starcia zachowała wyjściową wartość bojową. Jego działalność wojskowa w drugim dziesięcioleciu XVIII w. w wymierny sposób wpłynęła na los żołnierzy służących w licznych pułkach carskiej armii. Wielu oficerów w różnym czasie było jego podkomendnymi, a o ich awansie decydował właśnie Adam Weyde (rozdziały 6 i 15). To on skutecznie lobbował i wymiernie przyczynił się do zastąpienia *prikazów* kolegiami. Jako wiceprezydent Kolegium Wojskowego był jego prawdziwym twórcą i kierownikiem, gdyż stojący na czele tej instytucji Mienszykow był jedynie figurantem z nadania cara (rozdział 12). Nie mniej istotny był wkład wniesiony przez carskiego współpracownika w przygotowanie i sprawne przeprowadzenie Wielkiego Poselstwa. Nie można również pominąć wysiłku włożonego przez niego w wymianę jeńców oraz dbałość o protestanckie duszpasterstwo wojskowe (rozdziały 3 i 7).

Adam Weyde chętnie poznawał nowych ludzi i był otwarty na wszelkie nowości z zakresu różnych nauk. Podróżował po Europie, obserwując funkcjonowanie państw i armii Anglii (Wielkiej Brytanii), Zjednoczonych Prowincji, Danii, Szwecji, Meklemburgii, Prus-Brandenburgii, Saksonii, Austrii, Węgier, Chanatu Krymskiego, Porty Ottomańskiej, Korony oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kto wie, czy nie był najbardziej kosmopolitycznym przedstawicielem elit rosyjskich tamtych czasów. Z pewnością pełnił rolę „pasa transmisyjnego" przenoszącego dobre obce wzorce i swoistego „demiurga", adaptując je do warunków rosyjskich. Widoczne jest to podczas Wielkiego Poselstwa, niewoli szwedzkiej, a szczególnie zauważalne podczas pobytu za granicą w latach 1715–1717. Unikalny charakter ma sporządzona przez Adama Weyde instrukcja o stanie armii duńskiej, która powstrzymała cara przed przeprowadzeniem desantu na Skanię w 1716 r. (rozdziały 3, 7 i 10). Generał świadomie kreował postawy tolerancji religijnej w rosyjskiej armii, aktywnie wspomagał luterańskich duchownych i kapelanów oraz był patronem zborów w Moskwie i Sankt Petersburgu (rozdział 13). Koordynował

też skupowanie książek z różnych dziedzin nauki (nie tylko wojskowych i prawniczych) za zagranicą, rekomendował najwartościowsze z nich do tłumaczenia i druku (rozdziały 3, 9). To on na polecenie cara opracował założenia fortyfikacyjne według „maniery Rimplera", które stały się podstawą rozbudowy ukraińskich linii umocnień w kolejnych dziesięcioleciach (rozdział 11).

Dokonując całościowej oceny działalności Adama Weyde, można odnieść się również do modelu zaproponowanego przez rosyjskiego historyka Olega Stolarowa, który wyróżnił sześć kategorii osób zaliczanych do elity sprawującej władzę w Rosji w pierwszej połowie XVIII w. – w zależności od piastowanych urzędów w administracji państwowej i sprawowanych funkcji. Carski dowódca przynależał do trzech wytypowanych przez niego kategorii: do pierwszej, w której uwzględnieni zostali kierownicy *prikazów* i prezydenci kolegiów, czyli ludzie zarządzający najważniejszymi instytucjami centralnej administracji państwowej (łącznie 30 osób)[39]; do trzeciej, która obejmowała senatorów; i do piątej, w której znalazły się osoby wypełniające najważniejsze zadania państwowe o charakterze wojskowym i dyplomatycznym (został wskazany jako autor *Regulaminu wojskowego 1698 roku*)[40].

Oceniając życie i działalność wojskową człowieka wielu talentów, jakim bez wątpienia był generał, należy spojrzeć na nie w kilku aspektach. Pod względem osobistym, prywatnym i rodzinnym poniósł klęskę. Jeżeli jednak wziąć pod uwagę działalność publiczną, to można go uznać za kanoniczną postać „bohatera drugiego planu". Wykreował lub zainspirował cara do ustanowienia tak wielu różnych instytucji, regulacji i koncepcji, że jego działania trudno przecenić, i można się tylko zastanawiać, gdzie byłaby armia rosyjska w 1720 r., gdyby Adam Weyde nie spędził ponad 10 lat w szwedzkiej niewoli (1700–1711).

Życie i działalność Adama Weyde w doskonały sposób ukazują realne możliwości pokierowania swoim losem i karierą w rzeczywistości przełomu XVII i XVIII w., wypełnionej konfliktami wojennymi. W tym celu wykorzystujemy teorię pól zaproponowaną przez Pierre'a Bourdieu i adaptujemy ją do kontekstu

[39] W tym przypadku Oleg Stolarow określił Adama Weyde wprost prezydentem (1718–1720) i wiceprezydentem (1717–1718) Kolegium Wojskowego.

[40] О.Д. Столяров, *Иностранцы в правящей элите России в первой половине XVIII века: проблема критериев отбора*, „Вестник Самарского государственного университета" 18 (2012), 8/2, s. 73–76.

historycznego[41]. Każde pole (aktywności) w rzeczywistości społecznej charakteryzuje się dążeniem do uzyskania nagród (kapitałów). Mają one różny charakter, przy czym do najistotniejszych zaliczamy kapitał: ekonomiczny (majątki ziemskie, pieniądze, które dzielą społeczeństwo na posiadających i nieposiadających), kulturowy (wykształcenie, znajomość języków, umiejętności, ale również posiadanie dóbr kultury w ujęciu materialnym), społeczny (ogół kontaktów, relacji więzi, przynależność do grup społecznych, wyznaniowych, stanowych, rodzinnych, przyjacielskich) oraz symboliczny (który umożliwia zastosowanie władzy i przemocy symbolicznej[42]). W takim ujęciu pole wojskowe funkcjonuje według odrębnych reguł niż pole urzędnicze czy literackie. Sukces odniesiony na jednym polu – co oczywiste – nie przekłada się bezpośrednio na inne aktywności. Kompetencje kulturowe istotne na polu poetyckim nie stanowią wielkiej wartości na polu wojskowym i na odwrót. Do pozyskaniu kapitałów potrzebne są jednak inne kapitały, już nabyte, uzyskane w drodze akumulacji lub reprodukcji bądź poprzez rekonwersję z innych dóbr[43].

Spoglądając pod takim kątem na życie Adama Weyde, dostrzeżemy kilka cech charakterystycznych. Przede wszystkim był on aktywnym twórcą swojego losu.

---

41 Należy podkreślić, że Pierre Bourdieu nie tworzył swojej teorii na potrzeby badań historycznych – interesowała go przede wszystkim analiza świata (współczesnych mu społeczeństw), głównie Francji. Tworzona koncepcja ewoluowała i ulegała rozszerzeniu, w żadnej jednak pracy nie znajdujemy konkretnego podsumowania jego teorii pól. Poglądy myśliciela traktujemy jako element inspirujący do analizy kariery Adama Weyde; zob. P. Bourdieu, *Reguły sztuki: geneza i struktura pola literackiego*, tłum. A. Zawadzki, Kraków 2007; idem, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzenia*, tłum. P. Biłos, Warszawa 2005. Autor w książce tej dostrzega kontekst historyczny i wynikające stąd obocznośći – zob. przykładowo rozdział „Trzy stadia pola" w książce *Reguły sztuki*.

42 Z pewnym uproszczeniem można zjawisko to porównać do sytuacji opisywanych przez Leona Petrażyckiego w odniesieniu do faktycznego działania norm prawnych. Według uczonego prawo należy analizować w kontekście przeżyć emocjonalnych, które składają się na przeżycie obowiązku i przeżycie uprawnienia. To z nich bierze się siła lub słabość norm prawnych; zob. L. Petrażycki, *O pobudkach postępowania i o istocie moralności i prawa*, Warszawa [1924], passim, w szczególności rozdział 8, w którym autor ukazuje różnicę w psychice niewolników i obywateli rzymskich, co według niego wynikało z oddziaływania prawa w sferze intelektualnej. To zaś jest już wspólny mianownik w analizie Bourdieu i Petrażyckiego.

43 Syntetyczne wyjaśnienie teorii pól i kapitałów: A. Matuchniak-Krasuska, *Koncepcja habitusu u Pierre'a Bourdieu*, „Hybris" 31 (2015), s. 77–111; T. Zarycki, *Kapitał kulturowy – założenia i perspektywy zastosowań teorii Pierre'a Bourdieu*, „Psychologia Społeczna" 4 (2009), 1–2, s. 12–25.

Po kompromitacji z podkładaniem miny pod twierdzą Azow w 1695 r. zrozumiał, że sama wiedza książkowa to zbyt mało. Sam zaproponował zwiększenie sobie obowiązków podczas uczestnictwa w Wielkim Poselstwie, tj. wyjazd na Węgry do cesarskiej armii prowadzącej tam wojnę z Portą Ottomańską. Po powrocie z własnej inicjatywy napisał regulamin wojskowy, który ofiarował Piotrowi I, czym zainspirował cara do dalszych działań w kwestii reformy armii. Podczas pobytu w Szwecji starał się pozyskać jak największą ilość informacji o funkcjonowaniu tego znakomicie zorganizowanego państwa, a następnie wiedzę tę wykorzystywał w procesie modernizacji państwa rosyjskiego (rozdziały 7 i 12). Jego pierwotnym kapitałem była znajomość języków: rosyjskiego, niemieckiego, flamandzkiego, którą stale doskonalił. Kluczowym było zdobycie kapitału społecznego, rozumianego w kontekście przyjaźni z Piotrem I. Przybierała ona różny charakter w czasie: najpierw związana była z etapem młodzieńczych marzeń i wspólnych zabaw. Później została wystawiona na próbę w trakcie wieloletniej rozłąki związanej z niewolą w Szwecji. W latach 1711–1714 Weyde odzyskał poprzednią pozycję i stał się najbliższym współpracownikiem oraz powiernikiem cara, co było szczególnie widoczne później (1716–1720). Wówczas też, nie tylko jako generał i dowódca dywizji, ale przede wszystkim jako wiceprezydent Kolegium Wojskowego i senator, skupił w swoich rękach znaczny kapitał symboliczny. Bardzo długo nie posiadał kapitału ekonomicznego, ograniczony był jedynie żołdem i carską łaską. Dopiero po 1714 r. można zaliczyć go w poczet ludzi majętnych, ale to – jak już wspomniano – stało się przyczyną jego osobistej tragedii rodzinnej. Podsumowując, kołem zamachowym kariery generała była jego bliska zażyłość z carem oraz znakomita znajomość języków. Mimo że oficjalnie nie posiadał wysokiego wykształcenia, to jednak całe życie się uczył: czytał, obserwował, testował w praktyce, dzięki czemu zdobywał kolejne szczeble w karierze. Dodatkowo jako osoba religijna, nieprzekupna i skromna, a przy tym niewywodząca się z rosyjskich elit w oczach cara znakomicie nadawał się na powiernika.

Przypadek Adama Weyde może stanowić rys pewnego obrazu strategii małżeńskich wśród imigranckich rodzin zawodowych żołnierzy, przejawiających dążenie do utrzymania dotychczasowych odrębności etnicznych, religijnych i społecznych. Część oficerów starała się – pomimo potencjalnych korzyści – nie rezygnować z dawnego wyznania, języka, sposobu bycia (zwyczajów i obyczajów), religii, które ich wyróżniały wśród rdzennych mieszkańców. W przypadku Rosji

ułatwiał to fakt, że istniały tzw. niemieckie słobody – odrębne dzielnice w obrębie miast, zamieszkane przez cudzoziemców. Ich małżeństwa miały być zawierane tak, aby owa odrębność mogła się utrzymać. Mamy zatem do czynienia z endogamią małżeńską. U Adama Weyde dostrzegalny jest jednak patriotyzm i przywiązanie do cara, co znalazło odbicie w tym, iż nie wyobrażał on sobie wydania córki za mąż za urzędnika obcego władcy. Niestety, wydarzenia po śmierci Adama Weyde wskazują, że nawet najbardziej zasłużone osoby zostały szybko zastąpione innymi – jak ich określamy – aktorami. Zmiana układu sił aktorów i centralnie wobec nich usytuowanego Piotra I (jako głównego aktanta) skutkowała niepewnością dalszych losów u rodzin, których sukces opierał się na karierze jednej osoby. Rosja mogła dać emigrantom z Europy Zachodniej i Środkowej bardzo dużo, nieporównywalnie więcej niż mogliby uzyskać w innych krajach Starego Kontynentu, ale i ryzyko utraty niemal wszystkiego było tam wysokie.

15. WODZOWIE – UJĘCIE KWANTYTATYWNE

O wielkości wodza zwykle świadczą jego zwycięskie kampanie wojenne, bitwy zdobyte twierdze, a dopełniają je osiągnięcia na polu teorii wojskowości w postaci opracowanych traktatów, regulaminów. Znacznie trudniej ocenić rolę budowniczego armii, a zatem organizatora sił zbrojnych. Takową zbiorczą ocenę w odniesieniu do wyżej wskazanych kryteriów należy wystawić Adamowi Weyde, który niemal przez całe życie z poświęceniem służył w armii carskiej. Podsumowanie powinno być oparte na dwóch analizach: jakościowej i ilościowej.

Ocena wynikająca z przeprowadzonych przez nas badań, ujętych w rozdziałach 2–13, nie jest jednoznaczna w odniesieniu do tego, co przedstawiliśmy w podsumowującym rozdziale 14, biorąc pod uwagę karierę wojskową wodza, która rozwijała się bardzo dobrze mimo kilku potknięć i wieloletniej niewoli. Aktant osiągnął wysokie stanowiska i funkcje wojskowe, realnie przyczynił się do zreformowania armii i państwa. W życiu osobistym i rodzinnym spotkały go tylko niepowodzenia. Uwzględniając jednak założenia koncepcji *actor-network theory*, ogólny wynik osiągnięty przez generała przede wszystkim dzięki powstałym z jego inicjatywy dokumentom, instytucjom czy regulacjom należy uznać za imponujący.

Adam Weyde na placu boju nie wyróżnił się w sposób szczególny. Jego uczestnictwo w wyprawie azowskiej 1695 r. zakończyło się kompromitacją i śmiercią wielu żołnierzy, a udział w bitwie pod Narwą jest dyskusyjny. Nie ulega wątpliwości, że przed rozpoczynającą się kampanią wojenną generał zadbał o wyszkolenie przydzielonej mu dywizji i zaprowadził w niej dyscyplinę. W trakcie starcia i tuż po nim dowodzony przez niego związek taktyczny zachował strukturę i pierwotną wartość bojową, stając się dzięki temu swoistym fundamentem, pozwalającym

w kolejnych latach na odbudowanie carskiej armii. Cień na działania wodza rzuca jednak brak refleksji z doświadczeń wyniesionych podczas bitwy pod Zentą (1697). Decyzje, które przyszło mu samodzielnie podejmować, cechowały się ostrożnością, co uniemożliwiło przejęcie inicjatywy i ewentualną zmianę losów bitwy. Również kampanie dunajska oraz meklemburska nie ujawniły jego potencjalnego geniuszu operacyjnego i taktycznego, choć pod względem organizacyjnym carski powiernik spełniał swoje obowiązki bardzo dobrze. Wyróżnił się, zapobiegając inwazji na Skanię w 1716 r., co trudno ocenić, nie znając możliwych jej efektów. Jedynie bitwa morska pod Hangö Udd, która miała miejsce w 1714 r., pokazała odwagę i przymioty dowódcze Adama Weyde. Nie da się ukryć, że był wyśmienitym teoretykiem i nieco gorszym praktykiem. Jego atutem była działalność na drugim planie: opracowywanie regulaminów, organizowanie struktur instytucji, zapewnianie właściwego wyszkolenia i zaprowiantowania żołnierzy, a przede wszystkim tworzenie i wdrażanie koncepcji modernizacyjnych odnoszących się do szeroko ujętych kwestii wojskowych.

Aby zrównoważyć oba te elementy, wskazane jest przeprowadzenie analizy kwantytatywnej, która pozwoli odpowiedzieć na pytanie: w jaki sposób przy pomocy liczb ukazać oddziaływanie Adama Weyde i podejmowanych przez niego decyzji na wojsko? Według nas najlepszym rozwiązaniem jest odniesienie się do „ankiet oficerskich"[1].

Te niezwykle istotne dokumenty, dotyczące przebiegu służby oficerów pułków liniowych piechoty i kawalerii, wydał w 2015 r. Kirił Tatarnikow[2]. Edycja źródłowa daje badaczom możliwość całościowego wykorzystania „danych osobowych" oficerów armii Piotra I, dlatego uważamy, że opracowany materiał źródłowy pozwoli na przeprowadzenie tego badania[3]. Naszą intencją jest wykorzystanie liczby wzmianek dotyczących Adama Weyde, jakie znalazły się w „ankietach oficerskich". Noszą one różnorodny charakter – często zawierają informacje o dowódcy, pod

[1] Terminem *skazka* (ros. *сказка*) określano oficjalny dokument zawierający konkretne informacje na temat wskazanych kwestii; zob. *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 24, Москва 2004, s. 169.

[2] *Офицерские сказки первой четверти XVIII века…*, т. 1.

[3] Inspiracją do podjęcia próby przeprowadzenia analizy kwantytatywnej dotyczącej oceny działalności wojskowej Adama Weyde był dla nas artykuł rosyjskiego historyka Siergieja Czernikowa, poświęcony ewolucji najwyższego dowództwa sił zbrojnych (armii lądowej i floty wojennej) Piotra I; zob. С.В. Черников, op. cit., s. 699–735.

którym służyli, ale też akcentują osobę odpowiedzialną za ich awans, wspólne przeżycia frontowe itp. Dzięki temu możemy ocenić osobisty stosunek oficerów do poszczególnych przełożonych (generałów), a przede wszystkim ich rolę w kształtowaniu kadry osobowej poszczególnych pułków.

W celu zgromadzenia tych danych został zastosowany mechanizm, który wskazywał, czy oficer podawał (czy też nie) informacje o Adamie Weyde. W „ankietach oficerskich" i „wypisach przebiegu służby" nierzadko jedna osoba pojawiała się wielokrotnie, co w naszych badaniach ujmujemy jako jeden związek zachodzący pomiędzy danym oficerem lub podoficerem a generałem Weyde. Taka analiza pozwoli na wskazanie bezpośredniej styczności na linii oficer–dowódca, a przede wszystkim ocenę, w jakim procencie wszelkie działania i osobowość aktanta przyczyniły się do zmiany żołnierskich losów w poszczególnych jednostkach. Innymi słowy, oceniamy, jaki wpływy na modernizowaną armię rosyjską wywarła osoba Adama Weyde[4].

Przed wszystkim należy wyjaśnić, czym były te ankiety i według jakiej procedury je przeprowadzano. Żołnierze udzielali w nich odpowiedzi na konkretne, stypizowane pytania – tak, by na ich podstawie można było sporządzić „wypisy przebiegu służby". Taką procedurę przeprowadzono również w Rosji w latach 1720–1721, kiedy to oficer zobowiązany był do udzielenia odpowiedzi na następujące pytania:

– z jakiego stopnia awansował i w jakich okolicznościach (należało wymieniać kolejno uzyskane szarże aż do aktualnego stopnia wojskowego)?
– w jakich latach i w jakiej formacji służył?
– gdzie pełnił służbę, w jakich bataliach i kampaniach brał udział?

[4] Warto podkreślić ostatnie ustalenia Pawła Krotowa, dotyczące możliwości awansu w armii Piotra I. Na przykładach biograficznych szlachcica Nauma Sieniawina, kontradmirała floty wojennej oraz przedstawiciela tzw. *chołopów* bojowych (warstwy pośredniej między chłopami a szlachtą) Potapa Gołokowa, porucznika pułku piechoty, rosyjski historyk opisał funkcjonujący wówczas tzw. rzymski (antyczny) model awansu. Polegał on na umożliwieniu przedstawicielom nawet niższych warstw społecznych uzyskanie awansu. Tym samym dowódcy, w tym Weyde, mieli szeroką możliwość doboru najbardziej wartościowych kandydatów do awansu; zob. П.А. Кротов, *«Социальный лифт» на военной службе в годы Северной войны («случаи» вице-адмирала Н.А. Сенявина и поручика П.Г. Головкова)*, „Санкт-Петербург и страны Северной Европы" 1–2 (2020), s. 9–19; idem, *Вице-адмирал Н.А. Сенявин (практика реализации «римской модели» службы в Петровскую эпоху)*, „Новый часовой. Военно-исторический журнал" 22 (2021), s. 29–46.

– w wyniku jakich okoliczności nastąpił awans, kto o tym decydował i według czyich dyspozycji?
– ile ma w posiadaniu *pomiestji* (dóbr beneficjalnych) i *wotczyn* (dóbr alodialnych)?

Każdy musiał się pod takim dokumentem podpisać, a cudzoziemcy oprócz tego odpowiadali na dwa dodatkowe pytania:

– jakiej są narodowości i jak dawno przyjechali do Rosji?
– według jakich „kapitulacji" i jaką płacę otrzymują?

Zdarzało się, iż od niektórych oficerów żądano przedstawienia dodatkowych dokumentów potwierdzających podane informacje. Wszyscy składający „ankiety oficerskie" i osoby sporządzające na ich podstawie „wypisy przebiegu służby" byli uprzedzani o odpowiedzialności karnej za podanie w dokumentacji nieprawdziwych informacji[5].

Pierwsze obszerniejsze badania wykorzystujące ten typ źródeł przeprowadził rosyjski historyk Moisiej Rabinowicz w latach 70. XX w. Ustalił on, że zbieranie „ankiet oficerskich" i zestawianie „wypisów przebiegu służby" w pułkach liniowych armii rozpoczęto w styczniu 1720 r. W niepełnej formie zakończył się on ponad rok później. Łącznie zebrano dokumenty z 30 pułków piechoty i 21 pułków kawalerii, niezarejestrowanych było odpowiednio 4 i 5 jednostek[6]. Dane te, jak zauważył Rabinowicz, odbiegają od przyjętego na 1720 r. stanu operującej w polu armii rosyjskiej, zgodnie z którym były 33 pułki kawalerii (dragonii) i 40 pułków piechoty. W każdym z oddziałów jazdy miało znajdować się 46 oficerów, a w piechocie – 48, co łącznie dawało 3438 (1518 – kawaleria i 1920 – piechota)[7].

Znacznie precyzyjniejsze dane przedstawił Kiriłł Tatarnikow. Według niego „ankiety oficerskie" trafiające do Kolegium Wojskowego, Głównego Komisariatu i polowej kancelarii księcia Aleksandra Mienszykowa potrzebne były władzom do zorientowania się w kondycji i potrzebach armii w danej chwili. Na ich podstawie można było oszacować przede wszystkim stan osobowy poszczególnych oddziałów, liczbę posiadanych koni, zaopatrzenie w amunicję, mundury oraz broń[8]. Jak nadmienia Tatarnikow, forma „ankiet oficerskich" znacznie się od siebie różni – jedne są lakoniczne, a inne rozbudowane, uwzględniające poszczególne lata służ-

[5] М.Д. Рабинович, *Социальное происхождение…*, s. 134.
[6] Ibidem, s. 134–135.
[7] ПСЗРИ, т. 43, к № 3511; М.Д. Рабинович, *Социальное происхождение…*, s. 135.
[8] К.В. Татарников, *Предисловие*, [w:] *Офицерские сказки первой четверти XVIII века…*, s. 3.

by. Niemniej w znacznej części sprawozdań znalazły się informacje ogólnikowe, gdyż składane były one nawet po dwudziestu kilku latach od danego wydarzenia[9].

Tatarnikow opublikował „ankiety oficerskie" z lat 1720–1721, które wypełniane były w 39 pułkach piechoty (brak danych pułku Sankt-Petersburskiego) i 32 pułkach kawalerii (brak informacji o pułku Rostowskim)[10]. Cały korpus oficerski piechoty złożył 1242 ankiety, a kawalerii – 1453[11]. Łącznie dało to 2695 spraw, co stanowi 78% wszystkich etatów oficerskich (1518 kawaleria i 1920 piechota), a po odliczeniu dwóch nieuwzględnionych pułków – 80,6%[12]. Brak ankiet co piątego oficera można wiązać z urlopami, chorobami, przeniesieniami w ramach różnych pułków itp. Przede wszystkim jednak wynikało to z rzeczywistych braków oraz zniszczeń części dokumentów. Sam wydawca ocenia kompletność zbioru na 85%.

Dotychczas „ankiety oficerskie" i „wypisy przebiegu służby" wykorzystywano w sposób tradycyjny, dokonując na ich podstawie analizy dotyczącej życia konkretnych osób czy rozgrywających się w danym czasie wydarzeń. Były one standardowo wykorzystywane w pracach naukowych, powstających na przełomie XIX i XX w. i dotyczących historii poszczególnych jednostek carskiej armii[13]. Nie można wykluczyć, że korzystano z nich znacznie wcześniej, czego potwierdze-

[9] Często zdarzały się pomyłki odnośnie do dat i przebiegu poszczególnych wydarzeń (w tym bitwy pod Leśną i Połtawą), a także do bezpośrednio z tym związanych osób z najwyższego dowództwa, m.in. Adama Weyde, którego nazywano „krigs-prezydentem" [!], w czasach gdy nie było jeszcze Kolegium Wojskowego; zob. ibidem, s. 6.

[10] Ibidem, tabele. Moisiej Rabinowicz natomiast ocenił, że zachowała się dokumentacja 2245 oficerów służących w 60 pułkach piechoty i kawalerii; zob. М.Д. Рабинович, *Социальное происхождение…*, s. 134–135.

[11] К.В. Татарников, op. cit., s. 6, tabele.

[12] Warto nadmienić, że liczba „ankiet oficerskich" powstających w danym pułku mogła być wyższa niż stan kadry oficerskiej. Mogło to być spowodowane m.in. częstymi ruchami kadrowymi wynikającymi ze strat osobowych (zabici, ranni), odejść do innych jednostek lub zwolnień z armii.

[13] Wykaz podany przez Kiriłła Tatarnikowa został uzupełniony przez autorów niniejszego opracowania o znacznie wcześniejsze (a także późniejsze) publikacje na temat „ankiet oficerskich"; zob. Н. Гениев, *История Псковского пехотного Генерала-Фельдмаршала Князя Кутузова-Смоленского полка. 1700–1881*, Москва 1883; В. Борисов, А.И. Сыцянко, *Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Михаила Николаевича полка. 1642–1700–1886*, Санкт-Петербург 1888; П.О. Бобровский, *История 13-го лейб-гренадерского…*; Д.П. Багратион, *Историческая памятка 38-го Драгунского Владимирского Его Императорского Высочества Князя Михаила Николаевича полка*, Санкт-Петербург 1901; М.Н. Еленев, *Историческая хроника 63-го пехотного Углицкого полка за 200 лет его существования 1708–1709*, Варшава [1908?]; А.И. Григорович, *История 37-го драгунского Военного Ордена генерал-фельдмаршала графа Миниха полка*, т. 1:

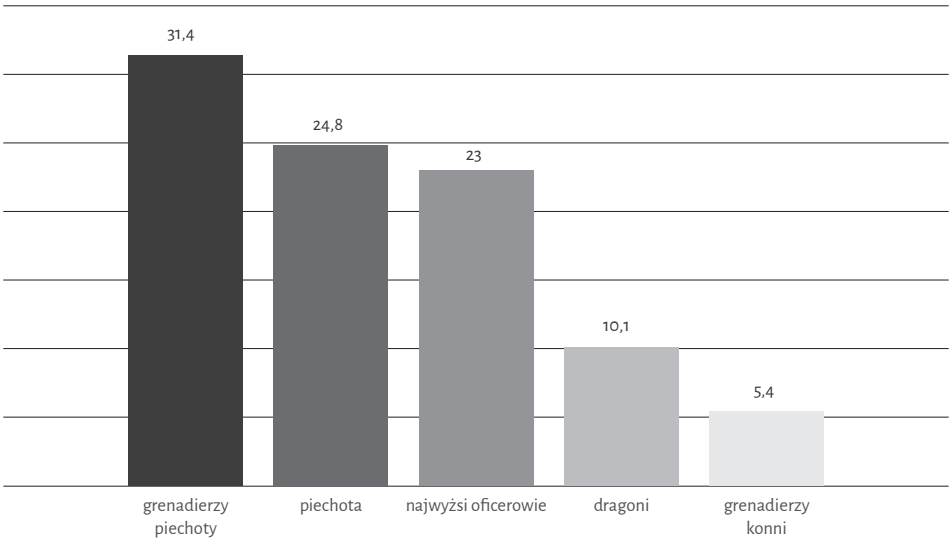

Wykres 9. Procent żołnierzy odwołujących się przy opisie swojej kariery do Adama Weyde

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Офицерские сказки первой четверти XVIII века. Полевая армия. Сборник документов в 2-х томах*, составление, вступительная статья, оформление К.В. Татарникова, т. 1, Москва 2015.

niem jest choćby publikacja Iwana Annienkowa poświęcona historii Lejbgwardii Konnego Pułku[14]. Materiały te posłużyły również wspomnianemu Moisiejowi Rabinowiczowi, który wykorzystał je do sporządzenia charakterystyki społecznego i materialnego statusu oficerów armii Piotra I pod koniec wojny ze Szwecją[15], a także w zestawieniu carskich pułków z lat 1698–1725[16].

Uzyskane przez nas zbiorcze wyniki są zaskakujące (zob. wykres 9). Okazuje się, że oddziaływanie Adama Weyde na rosyjską armię było dużo większe, niż wynika to z przebiegu jego służby (a należy pamiętać o wieloletniej niewoli w Szwe-

1709–1809, Санкт-Петербург 1907; Н. Зезюлинский, *К родословию 34-х пехотных полков Петра I*, Петроград 1915.

14 И.В. Анненков, *История Лейб-гвардии Конного полка 1731–1848*, ч. 1–4, Санкт-Петербург 1849.

15 М.Д. Рабинович, *Социальное происхождение…*, s. 133–171.

16 Idem, *Полки петровской армии…*, 1977.

cji). Największy wpływ na swoich podwładnych generał miał w pułkach grenadierów pieszych – we wskazanej grupie wymieniało go aż 31,4% wszystkich oficerów. Łącznie uczyniło to 49 na 156 osób, przy czym tak wysoki wskaźnik wynikał z deklaracji złożonych w dowodzonym przez niego Pierwszym Pułku Grenadierów Weyde[17]. Pułk ten był jednym z elitarnych oddziałów rosyjskich, choć dwuznaczną ocenę wystawił oddziałowi francuski wysłannik Henry de Lavie. Odnotował on, że 23 sierpnia (8 września) 1719 r. w Sankt Petersburgu „odbył się przegląd wspaniałego grenadierskiego pułku generała Weyde. Jeden z francuskich oficerów, biorący ze mną w tym udział i dobrze znający zarówno silne, jak i słabe strony tego narodu, powiedział mi, że rosyjscy żołnierze byliby niezwyciężeni, jeśli ich oficerowie dorównywaliby im pod względem wartości"[18].

W naszej opinii najbardziej znaczący wpływ generała Weyde na kadrę oficerską daje się zaobserwować w pułkach piechoty. Pisał o nim niemal co czwarty żołnierz (322 na 1297). Można stwierdzić, że odegrał on kluczową rolę w formowaniu stanu osobowego i całokształtu kondycji pułków piechoty liniowej[19]. Bardzo widoczny jest jego wpływ wśród oficerów najwyższych rangą – wymienia go aż 23% (7 na 30). Jednocześnie należy podkreślić, że na te wyniki trzeba patrzeć ostrożnie z uwagi na częściowe zdekompletowanie zespołu „ankiet oficerskich" i „wypisów przebiegu służby". Zdecydowanie mniejszy wpływ miał aktant na korpus oficerski w kawalerii – istotną rolę odegrał w karierze zawodowej u co 10 dragona i u co 20 grenadiera. Łącznie 445 oficerów uwzględniło w przebiegu swojej służby osobę generała często więcej niż 1 raz, co przy 2195 zachowanych formularzach oznacza współczynnik równy 20,3%. Tak więc co piąty oficer zawdzięczał przynajmniej część swojej kariery osobie carskiego współpracownika.

Oddziaływanie Adama Weyde na kadrę oficerską było oczywiście nierównomierne. Można wskazać pułki, gdzie było ono znikome, oraz takie, których funk-

[17] Zaledwie trzech podporuczników nie wymieniło generała Weyde, wszyscy pozostali (35 z 38 osób) nanieśli o nim wzmiankę, i to bynajmniej niedotyczącą jedynie ich bieżącej służby wojskowej.

[18] *Донесения французского консула в Петербурге Лави…*, № 22, s. 56.

[19] Z zestawienia usunięto dane o charakterze urzędowej formułki skierowanej do generała Weyde. W taki sposób pisali oficerowie pułku piechoty Samuela von Rentzla (Rentzella), zwanego także Saksońskim. Te elementy, nienależące do właściwej ankiety, zostały pominięte, co pozwoliło na uwiarygodnienie uzyskanych danych. Szerzej o pułku Rentzla zob. В. Великанов, *Русский вспомогательный корпус на польско-саксонской службе. 1704–1706. Организация и численность*, „Военно-исторический журнал Старый Цейхгауз" 2 (2012), s. 92–99.

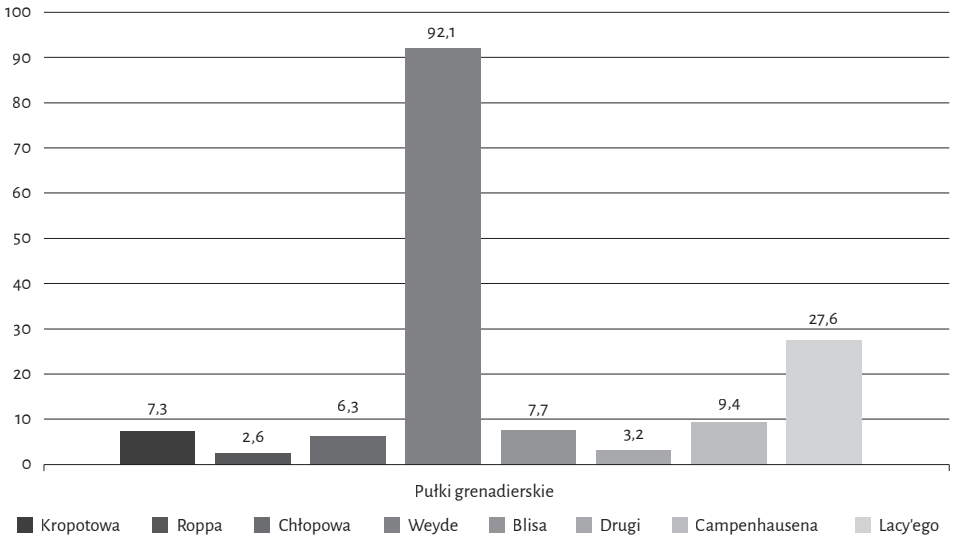

Wykres 10. Procent oficerów z pułków grenadierskich, odwołujących się w swoich życiorysach do osoby Adama Weyde

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Офицерские сказки первой четверти XVIII века…*

cjonowanie znajdowało się pod jego przemożnym wpływem (zob. wykres 14). Największe zróżnicowanie widać w pułkach grenadierskich – z jego jednostki w dokumentacji wskazywali go niemal wszyscy (wykres 10), z kolei przez oficerów pułku Roppa i tzw. drugiego pułku grenadierskiego jego nazwisko jest wymieniane wyjątkowo. Pokazuje to mediana tej grupy, która wynosi 7,5%, przy średniej arytmetycznej liczącej 19,5% (mediana stanowi zaledwie 38,5% wartości drugiego wskaźnika). Wzmianki dotyczą przede wszystkim drogi awansowej, w mniejszym stopniu „braterstwa broni". Przykładowo – z pułku Blisa w bitwie morskiej pod Hanko (rozdział 9) uczestniczyło 301 żołnierzy i oficerów, a tylko 7,7% tych ostatnich przywołało Adama Weyde z nazwiska.

Na kolejnym wykresie (nr 11) są zaprezentowane dane dotyczące 23 pułków dragońskich, przy czym sześć kolejnych z uwagi na współczynnik 0 w zestawieniu zostało pominiętych (były to pułki: Ingermanlandzki, Łucki, Niżnonowogrodzki, Permski, Rostowski i Troicki). Tu również zróżnicowanie wpływów Adama Weyde w poszczególnych jednostkach było stosunkowo wysokie. Wskazuje na to mediana

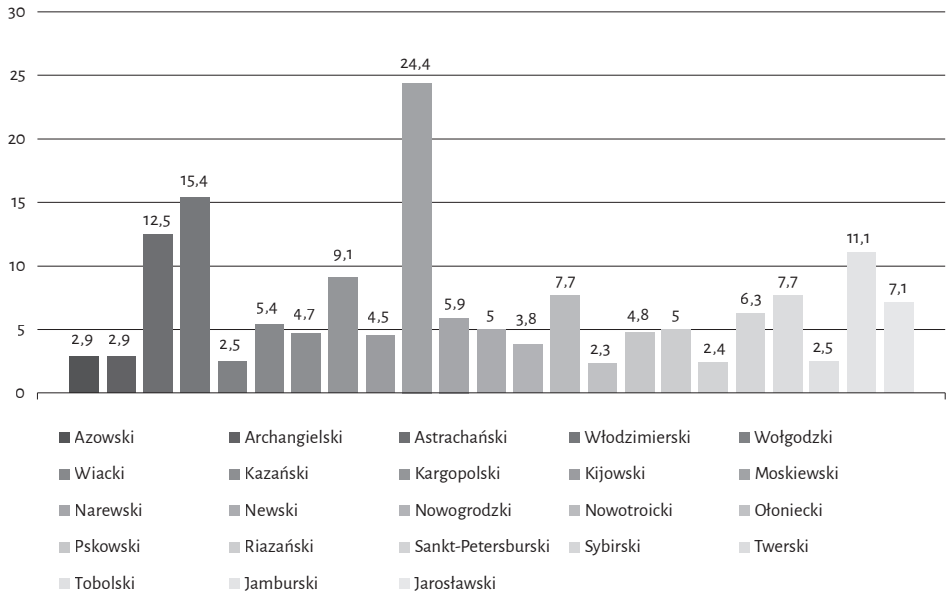

Wykres 11. Procent oficerów z pułków dragońskich, odwołujących się w swoich życiorysach do osoby Adama Weyde

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Офицерские сказки первой четверти XVIII века…*

równa 4,65%, przy średniej arytmetycznej 10,1% (mediana stanowi 46% drugiego wskaźnika). Zdecydowanie wyróżnia się pułk Moskiewski, w którym co czwarty oficer odnotowuje istotny wpływ generała na przebieg swojej kariery. Jest to prawdą, gdyż pułk ten od podstaw był formowany właśnie przez generała Weyde w 1700 r. Jeszcze tego samego roku komendę nad nim objął pułkownik Jefim Gulic (szerzej zob. rozdział 5). W 1706 r. jednostkę przemianowano na dragoński pułk Moskiewski[20]. Wysokim, powyżejdziesięcioprocentowym współczynnikiem odznaczają się pułki Włodzimierski, Astrachański i Jamburski. W zaledwie sześciu pułkach aktant nie został odnotowany, w pozostałych wspomniało o nim kilku lub kilkunastu oficerów (co świadczy o wymianie lub rotacji kadr). Biorąc pod uwagę to, że generał z dragonią miał do czynienia niewiele, należy przyznać, że są to wy-

[20] М.Д. Рабинович, *Полки петровской армии…*, s. 85.

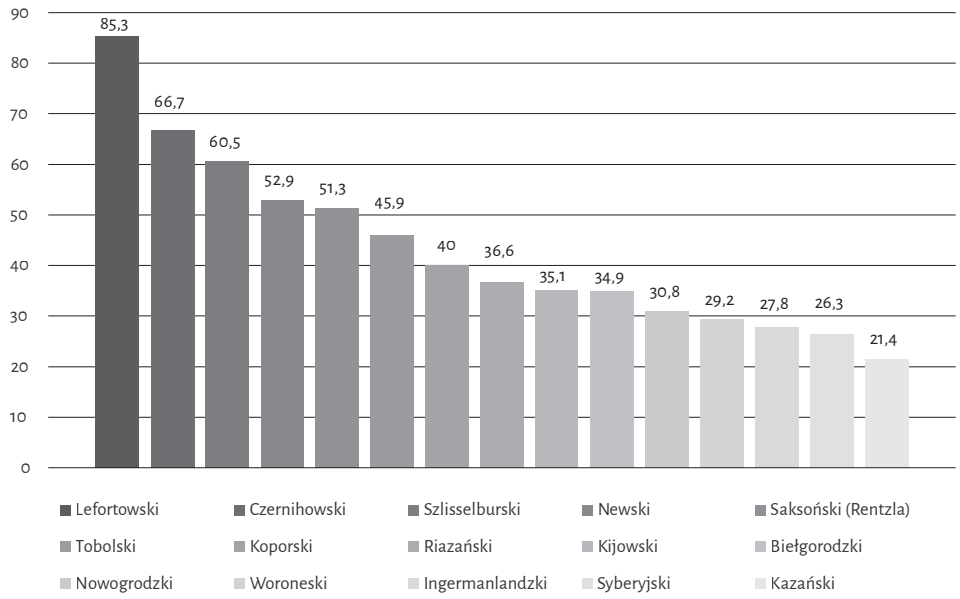

Wykres 12. Pułki piechoty o najwyższym wskaźniku odwoływania się w życiorysach oficerów do osoby Adama Weyde

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Офицерские сказки первой четверти XVIII века…*

sokie współczynniki. Wskazują one, że część żołnierzy rozpoczynających karierę w oddziałach pieszych zmieniała pułki nawet pomiędzy różnymi formacjami.

Największą liczebnie grupę oficerów związanych z Adamem Weyde można odnaleźć w oddziałach piechoty, co jest raczej oczywiste (zob. wykresy 12 i 13). Aż w pięciu pułkach jego oddziaływanie było na tyle duże, że właściwie należy mówić o ich osobistym ukształtowaniu przez generała (współczynnik – ponad 50%). Rekordowy wpływ wodza na podkomendnych był w pułku Lefortowskim, gdzie wynosił aż 85,3%. Dane te nie powinny budzić wątpliwości, gdyż był on formalnym dowódcą tej jednostki w latach 1699–1700 (objął dowództwo bezpośrednio po śmierci Franciszka Leforta i pełnił je do czasu dostania się do niewoli pod Narwą)[21]. Wysoki wskaźnik wpływu generała można zaobserwować również

[21] Ibidem, s. 24.

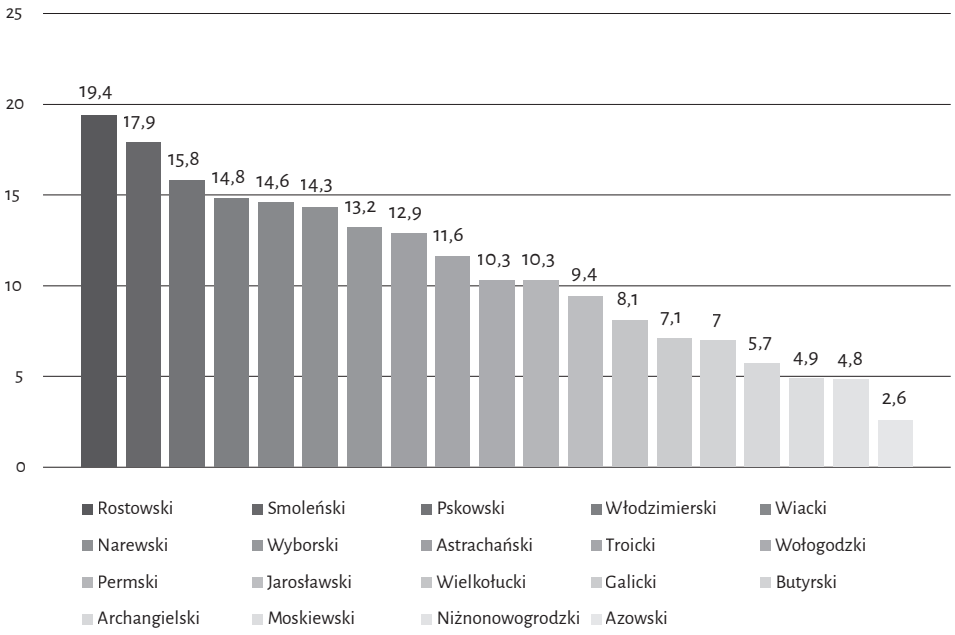

Wykres 13. Pułki piechoty o najniższym wskaźniku odwoływania się w życiorysach oficerów do osoby Adama Weyde

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Офицерские сказки первой четверти XVIII века…*

w pułku Czernihowskim (66,7%), oddziale utworzonym przez niego 25 czerwca 1700 r., w bitwie pod Narwą dowodzonym przez pułkownika Williama von Schweydena (zob. wykres 5)[22]. W kolejnych 10 pułkach współczynnik wahał się od 20 do 49%. Szczegółowe dane przedstawiono na wykresie 12.

Z pozostałych 19 pułków aż w 11 współczynnik oddziaływania generała Weyde na oficerów wynosi ponad 10%. Oznacza to, że zauważalny wpływ wodza można zaobserwować niemal w każdej jednostce (być może poza pułkiem Azowskim – 2,6%, Niżnonowogrodzkim – 4,8% i Moskiewskim – 4,9%). Skala zróżnicowania pomiędzy poszczególnymi jednostkami pułków piechoty była najmniejsza z wydzielonych grup (dragonów i grenadierów – zob. wykres 9). Wskazuje na to me-

[22] *Гренадерские и Пехотные Полки*, ред. В.К. Шенк, Санкт-Петербург 1909, s. 71.

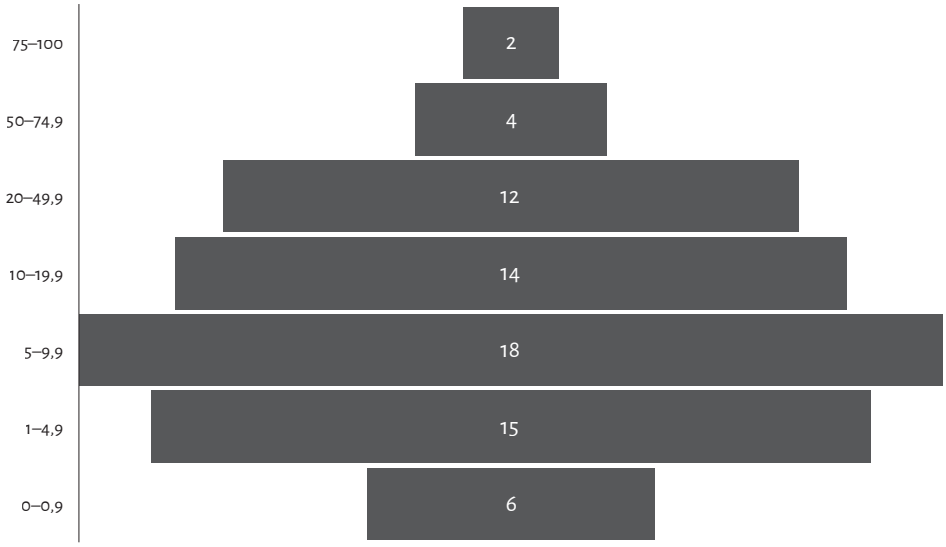

Wykres 14. Wpływ Adama Weyde na ukształtowanie korpusu oficerskiego w pułkach rosyjskiej armii

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Офицерские сказки первой четверти XVIII века…*

diana wynosząca 16,85%, przy średniej arytmetycznej 24,8% (mediana stanowi 67,9% wartości drugiego wskaźnika).

Próbując określić przełożenie tego modelu na stosunki wewnętrzne panujące w poszczególnych pułkach, można wytypować siedem typów oddziaływania aktanta na swoich oficerów, wyrażonych wskaźnikiem procentowym:

- od 75 do 100% – jednostka całkowicie ukształtowana przez generała,
- od 50 do 74,9% – jednostka znajdująca się pod przemożnym wpływem generała,
- od 20 do 49,9% – jednostka o bardzo dużym stopniu oddziaływania generała,
- od 10 do 19,9% – jednostka o istotnym stopniu oddziaływania generała,
- od 5 do 9,9% – jednostka o zauważalnym wpływie generała,
- od 0,1 do 4,9 – jednostka o niewielkim wpływie generała,
- współczynnik 0 – brak jakiegokolwiek wpływu generała.

Takie zróżnicowanie badanych oficerów z 71 analizowanych pułków piechoty i kawalerii pozwala na uzyskanie wartości, które są zaprezentowane na wykresie 14.

Przedstawione na wykresach 9–14 dane nie prezentują kontekstu porównawczego. Aby ukazać fundamentalne znaczenie Adama Weyde w kształtowaniu się korpusu oficerskiego, zostaną zestawione wzmianki oficerskie na temat najważniejszych przedstawicieli generalicji. W przeciwieństwie do wyżej przedstawionych badań nie będzie tu uwzględniona liczba oficerów, lecz liczba wzmianek odnotowanych w źródle. Oczywiście liczba ta nie będzie odpowiadać liczbie osób podkreślających rolę poszczególnych generałów. Ponadto wynik może być zaburzony przez wskazanie nazwy pułku od nazwiska przełożonego (w szczególności dotyczy to Samuela von Rentzla (Rentzella) i jego jednostki, zwanej też, jak wspomniano, pułkiem Saksońskim). Chodzi tu jednak o ukazanie estymy i oddziaływania na oficerów poszczególnych generałów ujętych w „ankietach oficerskich" (otrzymane wyniki zawsze staraliśmy się weryfikować). Szczególny problem dotyczył sytuacji, w której w źródle były wymieniane dwie lub więcej osoby o tym samym nazwisku lub kiedy to samo nazwisko było różnie zapisywane, co dotyczyło nie tylko oficerów cudzoziemskich. Niejasności te były łatwiejsze do zweryfikowania w przypadku osób cieszących się w środowisku żołnierskim mniejszą estymą. Trudniej było ustalić liczbę oficerów, jeśli cieszyli się oni popularnością, a dodatkowo jeśli kilka osób nosiło to samo nazwisko, np. Szeremietiew, Golicyn. Najwięcej kłopotu nastręczała nieprecyzyjność zapisów – brak imienia lub ranga mogąca pasować do dwóch lub więcej osób.

Na wykresie 15 został odnotowany każdy z dowódców, do którego odnosiło się więcej niż 150 wzmianek. Po 18 generałach z największą liczbą wzmianek kolejne nazwiska są podane jako wybrane przykłady. Pominięte zostały osoby, co do których baza źródłowa utrudniała przyjęcie jednoznacznego wskaźnika, oraz oficerowie nieposiadający najwyższych stopni wojskowych[23].

Poniższe zestawienie można byłoby rozszerzyć o większą liczbę nazwisk, jednak pokazałoby to tę samą zależność – ogromną dysproporcję pomiędzy liczbą wzmianek o generałach. Jedynie kilka nazwisk było powszechnie wymienia-

[23] W określaniu nazwisk dowódców korzystaliśmy ze spisu oficerów zamieszczonego w pracy S. Czernikowa; zob. С.В. Черников, op. cit., s. 728–735.

nych przez oficerów armii polowej. Do grona najważniejszych wodzów, a także osób mających bezpośrednie przełożenie na modernizację armii Piotra I należeli: generał-feldmarszałek Borys Szeremietiew[24], generał-admirał Fiodor Apraksin[25], książęta: generał Nikita Repnin[26], generał-feldmarszałek Aleksander Mienszykow[27], generał Michał Golicyn[28] (w przypadku tego ostatniego rzeczywista liczba wzmianek w dokumentacji oficerskiej jest znacznie większa i prawdopodobnie liczy aż 900). Należy podkreślić, że wszyscy wymienieni dowódcy byli Rosjanami. Na tym tle bardzo interesująco jawi się siódma pozycja Adama Weyde, tuż za słynnym generałem carskiej kawalerii Rodionem Christianem Bauerem. Uwzględniając jednak to, że w latach 1700–1710 Weyde znajdował się w niewoli (wtedy miały miejsce najważniejsze wydarzenia wojny ze Szwecją), z pewnością można go zaliczyć w poczet najważniejszych dowódców i reformatorów armii. Po doszacowaniu tej nieobecności znalazłby się on z pewnością w pierwszej piątce, na pozycjach porównywalnych do Repnina i Mienszykowa.

Oprócz „wielkiej siódemki" do grupy najbardziej wpływowych generałów należy zaliczyć kilku kolejnych wysokich rangą dowódców, m.in. generała-feldcechmajstra Jakuba Bruce'a i jego starszego brata generała-porucznika Romana Bruce'a[29], generałów Ludwiga von Hallarta, Mikołaja von Werdena[30], Samuela

---

[24] Zob. А.И. Заозерский, *Фельдмаршал Б.П. Шереметев*, Москва 1989.

[25] Zob. В.Н. Берх, *Жизнеописание генерал-адмирала Федора Матвеевича Апраксина*, Санкт-Петербург 1825; П.И. Белавенец, *Генерал-адмирал граф Феодор Матвеевич Апраксин. Краткий биографический очерк*, Ревел 1899.

[26] W odniesieniu do biogramu księcia Repnina zostało wykorzystane kolejne wydanie publikacji D. Bantysza-Kamienskiego, gdyż we wcześniejszym, które w niniejszej pracy jest podstawą badań, takiego szkicu nie zamieszczono; zob. Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей…*, ч. 3, Санкт-Петербург 1847, s. 13–23.

[27] Zob. P. Krokosz, *Od sprzedawcy pierożków…*, s. 139–166.

[28] Zob. Д.Н. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей…*, ч. 2, Москва 1836, s. 82–91.

[29] Roman Bruce (właściwie Robert Bruce) – oficer pułku Preobrażeńskiego i uczestnik wojny ze Szwecją, dowodził obroną rozbudowującego się Sankt Petersburga. Jako pierwszy komendant (oberkomendant) Twierdzy św. Piotra i Pawła (Twierdzy Pietropawłowskiej) w Sankt Petersburgu kierował w pierwszej ćwierci XVIII w. przebudową jej umocnień z drewniano-ziemnych na kamienne. Jako luteranin za zasługi wojskowe uzyskał wyjątkową zgodę od Piotra I na pochówek na pierwszym prawosławnym cmentarzu Sankt Petersburga, zlokalizowanym tuż przy soborze św. Piotra i Pawła, wewnątrz wspomnianej twierdzy; zob. ЭВНМ, т. 1, Санкт-Петербург 1883; s. 523; P. Krokosz, *Twierdza Pietropawłowska w Sankt Petersburgu…*, s. 107–131.

[30] Zob. ЭВНМ, т. 1, s. 113.

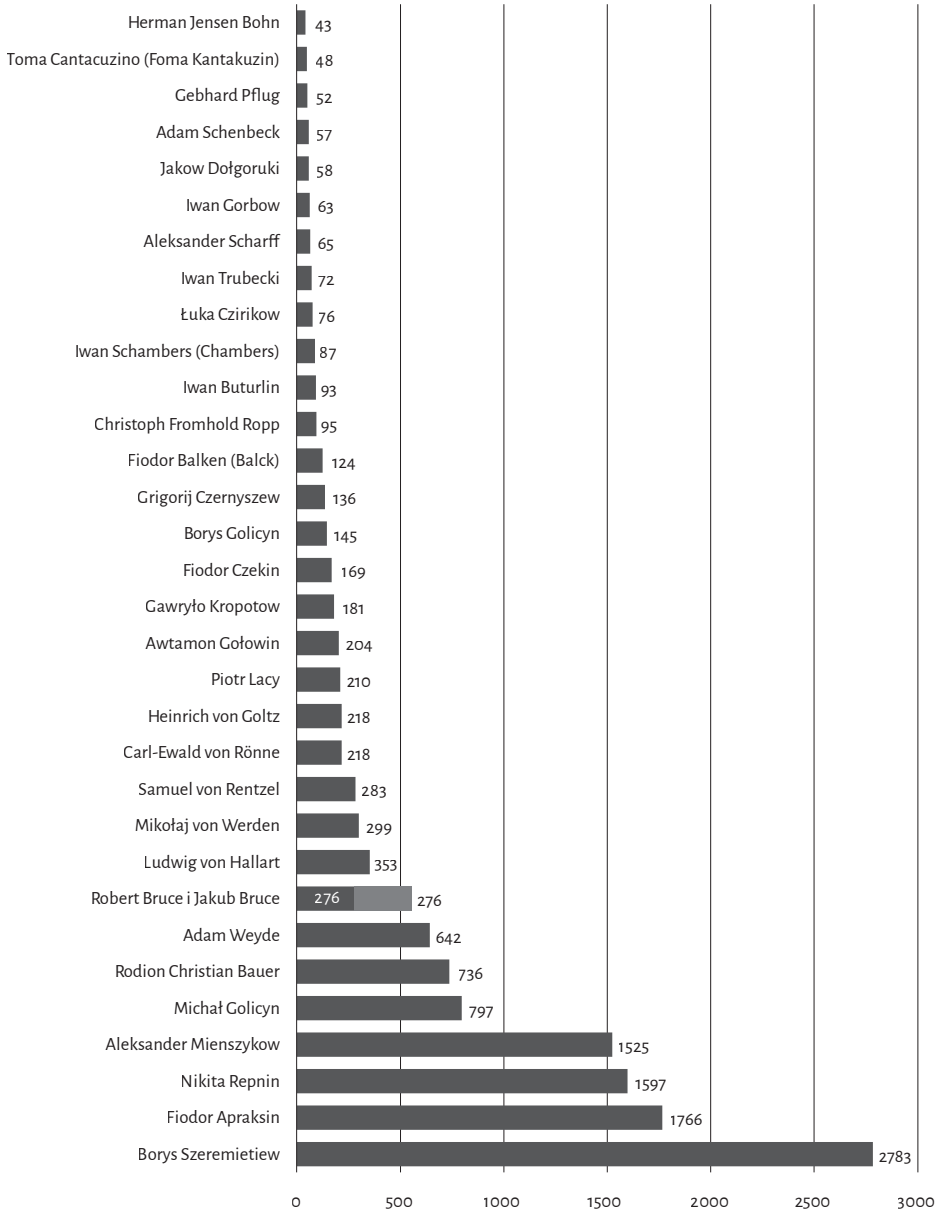

Wykres 15. Liczba wzmianek najczęściej pojawiających się o generale (przy uwzględnieniu nazw oddziałów) w oficerskich wykazach

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Офицерские сказки первой четверти XVIII века…*

von Rentzla, Carla-Ewalda von Rönne[31], Heinricha von Goltza[32], Piotra Lacego[33], generała piechoty Awtamona Gołowina (wspomnianego już towarzysza niewoli Adama Weyde, który powrócił do ojczyzny dopiero w 1718 r.). Była to grupa składająca się z obcokrajowców (oprócz Gołowina), którzy przez wiele lat uczestniczyli w reformowaniu armii i jednocześnie dowodzili powierzonymi im pułkami. Pozostali generałowie – nawet wysoko postawieni w hierarchii – uzyskali bardzo niskie współczynniki, co oznacza, że ich oddziaływanie na podległych im oficerów było bardzo ograniczone (niekiedy do jednego pułku). A zatem grono tylko 15 dowódców, z których 7 było wyraźnymi liderami, wywierało znaczny wpływ na oficerów piechoty i kawalerii carskiej armii. Na ich tle pozostali nie odgrywali aż tak istotnej roli[34].

---

31 Zob. РБС, т. 16, Санкт-Петербург 1913, s. 57–59.

32 Zob. ВЭ, т. 8, Санкт-Петербург 1912, s. 392.

33 Zob. T. Ciesielski, *Irlandczyk na służbie carskiej Piotr Lacy – feldmarszałek u generał-gubernator Inflant*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 227–265.

34 Szczegółowe ustalenia, jak kształtował się wpływ pozostałych dowódców na podległą im kadrę oficerską, będzie można przedstawić dopiero po przeprowadzeniu analogicznych badań jak w przypadku generała Weyde. W związku z tym autorzy niniejszej publikacji poczuwają się do obowiązku przeprowadzenia i zaprezentowania efektów podjętych badań kwantytatywnych na ten temat.

SPIS WYKRESÓW, ILUSTRACJI, MAP I TABEL

I. Wykresy

Wykres 1. Rola aktora (bohatera drugiego planu) w procesie modernizacyjnym państwa 12

Wykres 2. Ujęcie chronologii w poszczególnych rozdziałach książki 18

Wykres 3. Bezpośrednie odwołania w regulaminie Adama Weyde do rozwiązań wojskowych w innych państwach 85

Wykres 4. Szacunkowa liczba rekrutów i ochotników uzyskana do 1724 r. 111

Wykres 5. Dywizja (generalstwo) Adama Weyde, wysłana pod Narwę pod koniec sierpnia 1700 r. 123

Wykres 6. Schematyczne przedstawienie na osi czasu warunków, w jakich generał Adam Weyde przebywał w niewoli szwedzkiej w latach 1700–1711 175

Wykres 7. Rodzaje strat poniesionych przez armię rosyjską podczas walk z Turkami 8–11 lipca 1711 r. 190

Wykres 8. Dywizja generała Adama Weyde stacjonująca w Kijowie (pułk Grenadierski, Lefortowy, Szlisselburski, Rentzla/Saksoński, Tobolski, Koporski). Stan na 2 sierpnia 1713 r. 210

Wykres 9. Procent żołnierzy odwołujących się przy opisie swojej kariery do Adama Weyde 325

Wykres 10. Procent oficerów z pułków grenadierskich, odwołujących się w swoich życiorysach do osoby Adama Weyde 327

Wykres 11. Procent oficerów z pułków dragońskich, odwołujących się w swoich życiorysach do osoby Adama Weyde 328

Wykres 12. Pułki piechoty o najwyższym wskaźniku odwoływania się w życiorysach oficerów do osoby Adama Weyde 329

Wykres 13. Pułki piechoty o najniższym wskaźniku odwoływania się w życiorysach oficerów do osoby Adama Weyde 330

Wykres 14. Wpływ Adama Weyde na ukształtowanie korpusu oficerskiego w pułkach rosyjskiej armii 331
Wykres 15. Liczba wzmianek najczęściej pojawiających się o generale (przy uwzględnieniu nazw oddziałów) w oficerskich wykazach 334

II. Ilustracje

Ilustracja 1.1. Początek dokumentu nobilitacyjnego Zachariasza Weyde 33
Ilustracja 1.2. Podpis i pieczęć Adama Weyde 35
Ilustracja 1.3. Podpis Adama Weyde z 1710 r. (Sztokholm, 12 lipca 1710 r.) 37
Ilustracja 1.4. Drzewo genealogiczne rodziny von der Weyde 45
Ilustracja 2.1. Stan fortyfikacji twierdzy Azow w latach 1695–1696 51
Ilustracja 2.2. Oblężenie Azowa przez wojska moskiewskie w 1696 r. 56
Ilustracja 2.3. Oblężenie Azowa 59
Ilustracja 3.1. Atak i opanowanie obozu tureckiego przez wojska cesarskie pod Zentą 1 (11) września 1697 r. 72
Ilustracja 4.1. Wyjęcie przybijaka w świetle różnych regulaminów wojskowych końca XVII w. 91
Ilustracja 4.2. Regulamin wojskowy sporządzony przez Adama Weyde (fragment) . . 96
Ilustracja 4.3. Schematy występujące u J.S. Grubera, dotyczące podwajania rzędów w lewo i prawo, które Adam Weyde zaadaptował w regulaminie 101
Ilustracja 6.1. Obóz Adama Weyde (litera E w prawym dolnym rogu) oraz prowadzone prace oblężnicze na południowym odcinku 130
Ilustracja 6.2. Fortyfikacje polowe i rozkład pułków rosyjskich wokół Narwy 134
Ilustracja 6.3. Skrzydło dowodzone przez Adama Weyde 135
Ilustracja 6.4. Profil umocnień polowy wojsk rosyjskich 137
Ilustracja 6.5. Atak grenadierów i przełamanie obrony rosyjskiej na odcinku bronionym przez generała Adama Weyde (jego namiot zaznaczono literą G) 138
Ilustracja 6.6. Uderzenie południowej kolumny wojsk szwedzkich dowodzonych przez generała Ottona Wellinga podczas bitwy pod Narwą 139
Ilustracja 6.7. Panorama starcia pod Narwą (pod literą G zaznaczono pozycję zajmowaną przez Adama Weyde) 145
Ilustracja 7.1. Lista więźniów prowadzonych podczas triumfu organizowanego w maju 1701 r. w Sztokholmie 150
Ilustracja 7.2. E. Brenner, domniemany portret Adama Weyde (1700–1706) 157
Ilustracja 7.3. Pismo rosyjskich generałów (w tym Adama Weyde) przebywających w szwedzkiej niewoli z prośbą o polepszenie losów jeńców przetrzymywanych w Rosji, [Sztokholm], 29 stycznia 1702 r. 162
Ilustracja 7.4. List Adama Weyde do córki Elżbiety Justyny napisany w niewoli szwedzkiej, [Sztokholm], 17 X 1704 167

Ilustracja 8.1. Ustawienie wojsk rosyjskich obleganych w obozie pod Stănileşti nad rzeką Prut (9/20 lipca 1711 r.) 186
Ilustracja 8.2. Plan idealnej twierdzy według Menno Coehoorna 203
Ilustracja 8.3. Plan fortyfikacji pięciobocznej przygotowanej przez Adama Weyde w 1712 r. (w lewym górnym rogu odnotowana z odwrocia informacja o autorze dzieła) 204
Ilustracja 9.1. Bitwa morska pod Hangö Udd 27 lipca 1714 r. 218
Ilustracja 9.2. Rycina przedstawiająca bitwę przy półwyspie Hangö Udd 27 lipca 1714 r. 224
Ilustracja 11.1. Wydana drukiem w 1719 r. kodyfikacja prawa wojskowego: a) strona tytułowa; b) sankcja carska opublikowanych aktów normatywnych; c) potwierdzenie wydanej w Gdańsku 30 III 1716 r. księgi I 256
Ilustracja 11.2. Pierwotna wersja artykułów wojskowych z naniesionymi uwagami Piotra I 259
Ilustracja 11.3. Dwujęzyczne wydanie artykułów wojskowych z 1715 r. 264
Ilustracja 12.1. Plan Sankt Petersburga 273
Ilustracja 13.1. Pierwsza i ostatnia strona korespondencji Adama Weyde do Augusta Hermanna Franckego, Petersburg, 23 III 1719 289
Ilustracja 14.1. Pałac Adama Weyde (litera I) w Petersburgu wraz z trasą konduktu żałobnego odnotowana na mapie 302
Ilustracja 14.2. Portret generała-porucznika Hermanna Jensena Bohna 307

III. Mapy

Mapa 1. Ujście Donu (1711 r.) 52
Mapa 2. Główne etapy podróży Piotra I po Europie w latach 1697–1698 64
Mapa 3. Działania operacyjne (marszruta i rozłożenie obozów wojskowych) od 12 lipca do 31 września 1697 r. 70
Mapa 4. Etapy podróży Adama Weyde podczas Wielkiego Poselstwa 77
Mapa 5. Mapa Morza Azowskiego, której analogiczny odpis otrzymał Adam Weyde od Piotra I 118
Mapa 6. Rękopiśmienna mapa Meklemburgii (1721). *Ducatus Megalopolitane, eller Hertigdomet Meklenburg*, Riksarkivet, Krigsarkivet, Utländska kartor 1550–1931, Mecklenburg Schwerin generalkartor, nr 003 (domena publiczna) 238
Mapa 7. Rękopiśmienna mapa siatki drożnej Rosji i państw sąsiednich, wykonana w Szwecji w latach 30. lub 40. XVIII w. 246

IV. Tabele

Tabela 1. Podróż Adama Weyde podczas Wielkiego Poselstwa (1697–1698) 78
Tabela 2. Stosowane przez Adama Weyde sankcje podczas etapu szkolenia w wojsku rosyjskim pod koniec XVII w. 114

Tabela 3. Zestawienie informacji o Adamie Weyde w szwedzkich utworach panegirycznych sławiących zwycięstwo pod Narwą z 1700 r. 152
Tabela 4. Liczba żołnierzy (bez sztabu oficerskiego) wchodząca w skład armii rosyjskiej, uczestniczącej w wyprawie dunajskiej w połowie lipca 1711 r. 181
Tabela 5. Etapy powstawania kodyfikacji rosyjskiego prawa wojskowego 252
Tabela 6. Zestawienie przepisów zawartych w *Regulaminie wojskowym Adama Weyde z 1698 roku* w stosunku do przepisów księgi I i III *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku* 265

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Metryka Koronna: 364; Sigillaty 5.
Archiwum Państwowe w Białymstoku
Sąd Główny w Białymstoku, sygn. 12.
Archiwum Narodowe w Krakowie
Archiwum Podhoreckie II, sygn. 38–39.
Biblioteka PAN i PAU w Krakowie
sygn. 974.
Bibliothèque nationale de France
GED-3031.
Krigsarkivet
Historiska planscher, Omslag 1677–1700, sygn. 1700: 30 (1700).
Kungsboken 1655–1735, 4–1.
Utländska kartor 1632–1931, Ryssland, floder och kanaler, nr 32.
Utländska kartor 1632–1931, Ryssland, generalkartor, vägkartor, nr B/10.
Utländska stads- och fästningsplaner 1550–1989, Ryssland. Azov, nr 5.
Kungliga Biblioteket
Kart- och Bildsektionen, Dahlbergh, 12: 47; 12: 49.
Riksarkivet, Sztockholm
Defensionskommissionen 1700, Inkomna handlingar, Skrivelser från myndigheter och enskilda, sygn. 165.

Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t, Skrivelser från landshövdingar, 22, sygn. 17.

Manuskriptsamlingen, nr 96.

Militaria, Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t: M 1521, M 1525.

Krigsarkivet (oddział), 0425 (Sveriges Krig 1521–1864), 13, nr 89.

Royal Collection Trust

inventory number 724094.

Studienzentrum August Hermann Francke, Archiv und Bibliotheke, Halle (Saale)

Archiv der Franckeschen Stiftungen:

AFSt./HA 170; 173.

AFSt./HC 296; 796.

AFSt./HD 23, 71; 88; 144; 173.

Vojenský historický ústav Praha

sygn. IIR F 1444.

Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург

Отдел рукописей:

F. IX. 36.

ОР, ОСРК, № 20 (№ 591).

ОР, Эрм. собр. № 363.

ф. 444: № 1, 3.

ф. 568: № 450.

ф. 650: № 71.

Отдел редких книг:

инв. № 168 (шифр хранения П-170).

инв. № 179 (шифр хранения П-196).

Российский государственный архив древних актов, Москва

ф. 6, оп. 1т, д. 33, ч. 3.

ф. 9, отд. I, оп. 2, кн. 22.

ф. 9, отд. II, кн. 28.

ф. 154, оп. 2, д. 94.

Библиотека Российской академии наук, Санкт-Петербург

Библиотека Петра I:

П. I Б № 5 (Петр. гал. № 3).

П. I Б № 6 (Петр. гал. № 12).

П. I Б № 8 (Петр. гал. № 10).

П. I Б № 20.

ОР БАН: F 266, т. 1, 2, 4.

Собр. Петр. гал. № 112 [№ 97].

Тек. пост. № 662.

II. Źródła drukowane

Acta Des Inquisitions-Processes, So zu St. Petersburg Wieder den Czaarowitz Herrn Alexium Petrowitz, Im Jahr 1718. angestellet…, Hamburg 1718.

Adlerfeld G., *The Military History of Charles XII. King of Sweden*, London 1740.

Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w., oprac. B. Trelińska, Lublin 2001.

Andreas Stobaeus, Two Panegyrics in Verse, edited, with introduction, translation and commentary by M. Berggren, Uppsala 1994.

Attaque, et prise du Retranchement Turque faite par les Trouppes Imperiales sous la conduite, et commendement de son altesse Serenissime Monsegneur le Prince Eugen de Sauoye le 11. sept. 1697, b.m.d.w.

Augusiewicz S., *Nieznane materiały do bitwy ochmatowskiej 1665 roku w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbestitz Berlin-Dahlem*, „Echa Przeszłości" 7 (2006), s. 167–173.

Bayle P., *Supplément au Dictionaire historique et critique*, Geneve 1722.

Bref upplysande svenska historien. Ur frih. Carl Magnus Posses korrespondens, „Historisk tidskrift" årgång 2, Stockholm 1882, s. 81–94.

Britain and Russia in the Age of Peter the Great: Historical Documents, transl., ed. S. Dixon et al., London 1998.

Bruce P.H., *Memoirs. Containing an Account of his Travels in German, Russia, Tatary, Turkey, the West Indies, etc. As also Several Very Interesting Private Anecdotes of the Czar, Peter I. of Russia*, London 1782.

Bruce P.H., *Nachrichten von seinen Reisen in Deutschland, Rußland, die Tartarey, Türkey, Westindien*, Leipzig, 1784.

Büschings A.F., *Wöchentliche Nachrichten von neuen Landcharten, geographischen, statistischen und historischen Büchern und Schriften*, Berlin 1778.

Carl Pipers och Carl Gustaf Rehnschiölds mottagna brev 1709–1713, utgivare L.O. Berg, Stockholm 1997.

Coehoorn M., *Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont…*, Leeuwarden 1685.

Courieuser Abris von der Battaillie so zwischen Sr. Gross-Czarischen Mayt. und denen Türken bey dem Flus Prut den 11./12. Julii A. 1711 vorgefallen, b.m.w. [1711].

[*Dyáriusz Seimu Electionis pod Wàrszáwą*], Z Wárszáwy 4. Junij 1697.

Diary of an Austrian Secretary of Legation at the Court of Czar Peter the Great. Translatedy from the Original Latin and Edited by the Count Mac Donnell, vol. 1–2, London 1863.

Diderot D., *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, vol. 2, Paris 1751.

Die Heutige Historie oder der Gegenwärtige Staat von allen Nationen…, ins Deutsche übersetzt T. Salmon, T. von Goch, E.C. Reichard, Altona–Leipzig 1752.

Fält Charta, eller topographisk delineation, öfwer, Narfwen och Iwangorod…, Royal Collection Trust, inventory number 724094, https://militarymaps.rct.uk/other-18th-19th-century-conflicts/ivangorod-and-narva-1700-falt-charta-eller (dostęp: 10.12.2020).

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen, herausgegeben von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k.k. Kriegs-Archives, Serie I, Bd. 2: *Feldzüge gegen die Türken 1697–1698 und der Karlowitzer Fride*, bearb. von M. E. von Angeli, Wien 1876.

Fer N. de, *Plan de Narva assiégé par 80000 Moscovites, qui furent attaqués et deffaits dans leurs lignes par Charles Xll Roy de Suede comandant son Armée en personne a l'age de dix huit ans, le 30 Novembre 1705* [1700!], Paris 1701.

Fleming H.F., *Der vollkommene Teutsche Soldat, welcher die gantze Kriegs-Wissenschafft, insonderheit was bey der Infanterie vorkommt*, Leipzig 1726.

Freyhold E.P., *Das Leben der geistlichen Pilgrim auf Erden bey dem Absterben des weyland wohlgebohrnen Herrn Lieutenents Adam Alexander von Weyde als derselbe am 22. Januar 1734…*, St. Petersburg [1734].

Giffart P., *L'art Militaire Françoise, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniement des Armes, tant des Officiers que des Soldats, réprésenté par des Figures en taille-douce déssinées d'aprés Nature…*, Paris 1696.

Giffart P., *L'art Militaire Françoise, pour l'infanterie. Contenant l'exercice et le maniement des Armes, tant des Officiers que des Soldats, réprésenté par des Figures en taille-douce déssinées d'aprés Nature…*, Augsburg 1697.

Gordon A., *The History of Peter the Great, Emperor of Russia. To which is Prefixed, a Short General History of the Country, from the Rise of that Monarchy: And an Account of the Author's Life*, vol. 1, Aberdeen–London–Edinburgh–Glasgow 1755.

Gordon P., *Tagebuch des Generals Patrick Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen von Jahre 1655 bis 1661 und seine Aufenthaltes in Russland von Jahre 1661 bis 1699, zum ersten Male vollständig veröffentlicht durch M.A. Obolenski, M.C. Posselt*, Bd. 1, St. Petersburg 1849.

Gordon P., *Tagebuch des Generals Patrick Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen von Jahre 1655 bis 1661 und seine Aufenthaltes in Russland von Jahre 1661 bis* 1699, zum ersten Male vollständig veröffentlicht durch M.C. Posselt, Bd. 2, St. Petersburg 1851.

Gordon P., *Tagebuch des Generals Patrick Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen von Jahre 1655 bis 1661 und seine Aufenthaltes in Russland von Jahre 1661 bis* 1699, zum ersten Male vollständig veröffentlicht M.C. Posselt, Bd. 3, St. Petersburg 1853.

Gruber J.S., *Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drei besondern Theilen gehandelt wird*, Th. 1–3, Augsburg [1697].

Gruber J.S., *Neue und gründliche mathematische Friedens- und Kriegs-Schule…*, Nürnberg 1697.

Gruber J.S., *Neue und gründliche mathematische Friedens- und Kriegs-Sschule…*, Nürnberg 1702.

Gruber J.S., *Neuer und gründlicher Unterricht von der heutigen Fortification und Artillerie…*, Nürnberg 1700.

Handlingar rörande Skandinaviens historia, tryckte hos J. Hörberg, vol. 19, Stockholm 1834.

Hallart L.N., *Generallöjtnant Ludwig Niclas Hallarts journal rörande Narvas belägring, slaget vid Narva och fångtransporter till Sverige (1700–1701)*, RA, Manuskriptsamlingen, nr 96.

Hultman J.D., *O panowaniu Karola XII króla Szwecji*, tłum. i oprac. W. Krawczuk, Kraków 2015.

Janusza Radziwiłła hetmana polnego W. Ks. Litewskiego artykuły wojskowe, [w:] *Polskie ustawy i artykuły wojskowe do końca XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1938.

Juel J., *En rejse til Rusland under Tsar Peter: Dagbogoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt i Rusland 1709–1711*, København 1893.

Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku, oprac., tłum. i przygot. do druku P. Krokosz, K. Łopatecki, Kraków–Oświęcim 2016.

[Korb J.], *Diary of an Austrian secretary of legation at the court of Czar Peter the Great*, translated from the original Latin and edited by the Count Mac Donnell, vol. 2, London 1863.

Kostka J., *Observationes Militares Theoretico-Practicae, über den kayserlichen Articuls-Brief Leopoldi Primi…*, Wien 1738.

Krijgz Articlar, som fordom then Stormechtigste Furste och Herre…, Stockholm 1621.

Kürtzer Bericht von dem Entsatz der Stadt und Vestung Narva, b.d.m.w.

Kurtzer doch wahrhaffter Bericht, von dem herrlichen und unvergleichlichen Sieg…, b.d.m.w.

Lipowski B., *Piechotne ćwiczenie albo woiennosc piesza…*, Kraków 1660.

Lünig J.Ch., *Corpus Iuris Militaris Des Heil. Röm. Reichs sowol Der Röm. Kayserl. Majestät, als auch Desselben Reich und dessen Creisse insgemein, ingleichen Aller Churfürstern…*, Leipzig 1723.

Memoires pour servir a l'histoire du XVIII siecle contenant. Les negociations, traitez, resolutions, et autres documens authentiques concernant les affaires d'etat. Liez par une Narration Historique des principaux

Evenemens dont ils out ete précédez ou fuivis et particulierement de qui s'est passe a la Haye qiu a toupours ete comme le centre de tantes ces Négociations, par Mr De Lamberty, t. 1, Amsterdam 1735.

Mortier P., *Les Forces de l'Europe, Asie, Afrique et Amerique, ou descriptions des Principales Villes, avec Leurs Fortifications*, Amsterdam [1702].

Mortier P., *Plan de Narva, Assiegé par 80000 Moscovites, qui furent attaqués et d'effaits dans leurs lignes par Charles XII, Roy de Suede… le 30 Novembre 1700*, Amsterdam [1702–1703].

Mottraye A. de la, *A. De La Motraye's Travels Through Europe, Asia, and into Part of Africa…*, vol. 2, London 1723.

[*Narva, som belägrats av ryska trupper sedan början av sept 1700, undsattes av Karl XII, som den 20 nov anföll och besegrade ryska belägringshären under hertigen av Croys befäl*], Krigsarkivet, Historiska planscher, Omslag 1677–1700, sygn. 1700:30 (1700).

Nazzius H.G., *Die wundervolle und verborgene Wege Gottes mit den Nenschen wolte beym Absterben der weyland hoch wohlgebohrnen Fräulein Fräul. Maria von Weyde, Sr. Hochwolgeb. Excellence des Herrn Generals Adam von Weyde…*, Reval [1719].

Nordberg J.A., *Histoire de Charles XII. roi de Suéde*, t. 1–4, La Haye 1742–1748.

Oelsnitz A.L., *O bagażach wojska w polu będącego*, oprac. K. Łopatecki, Oświęcim 2014.

Pasek J.Ch., *Pamiętniki*, oprac. R. Pollak, Warszawa 1989.

Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 261–273.

[Puzyna M.], *Petersburg w roku 1720 według opisu Polaka*, wyd. W. Kętrzyński, „Przewodnik Naukowy i Literacki" 5 (1877), 6, s. 520–532.

Rakowski W.F., *Pamiętniki Wielkiej Wojny Północnej*, oprac. M. Nagielski, M. Wagner, Warszawa 2002.

Raporty rezydentów francuskich w Gdańsku w XVIII wieku, t. 2: *(1700–1721)*, wyd. E. Cieślak, J. Rumiński, Gdańsk 1968.

Remus G., *De Aquis Martialibus Oloniecensibus, Epistola ad…*, [apud:] J.P. Breynii, *Epistola de melonibus petrefactis montis carmel vulgo creditis…*, Lipsiae 1722, s. 25–34.

Sannfärdig berättelse om the ryska-fångars ankomst til Stockholm…, Stockholm [1701]

Sannfärdig berättelse om the ryska-fångars ankomst til Stockholm, theras vphämtade [!] och huru the äro fördehlte, och hållas vthi sin arrest. Jämpte en richtig förtekning uppå the wid Narva erhållna trophèer, stycken, fahnor och standarer, Stockholm [1701].

Schaevius J., *Höchst-gemüßigter Historischer- Acten-mäßiger Bericht Von dem Was von Anfang der im Monath Augusto 1713. angetretenen Regierung des Durchlauchtigsten Fürsten und Herrn Hrn. Carl Leopold, Hertzogen zu Mecklenburg… Bis zu der/ im Monath Martio und April 1719…*, b.m.w. 1719.

Schwedisches Kriegs-Recht Oder Articuls-Brieff Deß Durchleuchtigsten/Großmächtigsten Fürstens und Herrns, Nürnberg 1632.

[Sweden Armén Generalstaben], *Karl XII på slagfältet: karolinsk slagledning sedd mot bakgrunden av taktikens utveckling från äldsta tider*, vol. 2, Stockholm 1918.

The Voice of a Waning Empire. Selected Latin Poetry of Magnus Rönnow from the Great Northern War, edited, with introduction, translation and commentary by E. Dahlberg, Uppsala 2014.

Velde J. van, *Thresor litteraire, contenant plusieurs diverses escritures, les plus usitees es escoles francoises des Provinces unies du Pays-Bas*, Haarlem 1621.

Vierorth A.A., *Memoir*, „The Moravian Church Miscellany" 2 (1851), 6, s. 145–155.

Wallhausen J.J. von, *Kriegskunst zu Fuß*, Oppenheim 1615.

Wallhausen J.J. von, *Kriegskunst zu Fuss*, Leuwarden 1630.

Weber F.Ch., *Das Veränderte Russland, in welchem die ietzige Verfassung Des Geist- und Weltlichen Regiments…*, Frankfurt 1721.

Wedmüller J.J., *Des Commandanten-Spiegels, oder gründlicher Unterrichtung, wie ein Commandant seinen Platz fortificiren, verbessern und in gutem Stand erhalten solle. Aus dem Französischen in das Teutsche übersetztdemübersetzt.vermehret und hervorgegeben durch Johann Jacob Werdmüller*, Frankfurt am Main 1685.

Wimmer J., *Błażeja Lipowskiego pierwszy polski regulamin piechoty*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości" 20 (1976), s. 345–357.

Wolf Z., *Entsatz der Stadt Narva und der Moscoviter grosse Niederlageden 20.21 des Novembermonats 1700*, b.m.d.w.

Zawisza K., *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721)*, wyd. i opatrz. przyp. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862.

Акт по результатам государственной историко-культурной экспертизы проектной документации, обосновывающей проведение работ по сохронению объекта культурного наследия федерального значения «Казармы Павловского полка» по адрессу: Санкт-Петербург, Марсово Поле, д. 1, лит. А…, т. 1, Санкт-Петербург 2016.

Артикул воинскии с кратким толкованием. Напечатася повелением Царскаго Величества. В Санктпитербурхе Лета Господня 1715, Ноября 16 дня, Санкт-Петербург 1715.

Артикул воинскии купно с процесом надлежащии судящим. Напечатася повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе Лета Господня 1715, Апреля 26 дня, Санкт-Петербург 1715.

Артикул воинскии купно с процесом надлежащии судящим. Напечатася повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе Лета Господня 1715, Февраля 4 дня, Санкт-Петербург 1717.

Бобровский П.О., *Происхождение Артикула Воинского и Изображения процессов Петра Великого*, Санкт-Петербург 1881, приложения.

Бобровский П.О., *Развитие способов и средств для образования юристов военного и морского ведомств в России. Период преобразований Петра Великого. (Учреждение колениальных военных судов и возникновение должности аудитора в России)*, Санкт-Петербург 1881, приложения.

Бобровский П.О., *История Лейб-гвардии Преображенского полка. Приложения к I-му тому*, Санкт-Петербург 1900.

Бранденбург Н.Е., *Материалы для истории артиллерийского управления в России. Приказ артиллерии (1700–1720)*, Санкт-Петербург 1876, приложения.

Бутурлин Д.П., *Планы и карты к военной истории походов россиян в XVIII столетии*, ч. 1, т. 4, Санкт-Петербург 1821.

Вальхаузен И.Я., *1647 год. Учение и хитрость ратного строения пехотных людей*, ред. А.З. Мышлаевский, И.В. Парийский, Санкт-Петербург 1904.

Вебер Ф.Х., *Записки Вебера о Петре Великом и об его преобразованиях*, пер., предисл. и примеч. П.П. Барсов, „Русский архив" 6 (1872), стлб. 1057–1168.

«Ведомости» времени Петра Великого: В память 200-летия 1-й русской газеты, 1708–1719, вып. 2, Москва 1906.

Вейде А.А., *(О военном обучении и обязанностях воинских чинов). Воинский устав, сочиненный генералом Адамом Вейде и посвященный Петру I (1698 г.)*, Библиотека Российской Академии Наук, ф. Библиотека Петра I, *Письма и бумаги императора Петра Великого*, № 5 (Петр. гал. № 3).

Вейде А.А., *Воинский устав, составленный и посвященный Петру Великому генералом Вейде, в 1698 году*, Санкт-Петербург 1841.

Вердмюллер И.Я., *Комендантское зерцало*, БАН, ф. Библиотека Петра I, № 8 (Петр. гал. № 10).

Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах, упоряд. С. Павленко, т. 2, Київ 2009.

Военный устав с артикулом военным, при котором приложены толкования, также с кратким содержанием просессов, экзерициею церемониями, и должностьми полковых чинов, вторым тиснением напечатан в Санктпетербурге. При Императорской Академии Наук 1748 года, Санкт-Петербург 1748.

Военные уставы Петра Великого, ред. Н.Л. Рубинштейн, вступ. ст. и коммент. П.П. Епифанова, Москва 1946.

Волынской Н.П. (Волынский Н.П.), *История Лейб-гвардии Кирасирского Его Величества полка 1701–1901*, т. 1, кн. 2: *(1701–1733)*, Санкт-Петербург 1902.

Волынской Н.П. (Волынский Н.П.), *Постепенное развитие русской регулярной конницы в эпоху Великого Петра с самым подробным описания участия ея в Великой Северной войне*, вып. 1: *1698–1706 гг.*, кн. 4: Приложения (XLIII–XCI), Санкт-Петербург 1912.

Воскресенский Н.А., *Законодательные аткы Петра I. Редакции и проекты законов, заметки, доклады, доношения, челобитья и иностранные источники*, т. 1, Москва–Ленинград 1945.

Галлард Л.Н., *Подробное описание осады города Нарвы и сражения под сим городом в 1700 году (Отрывок из Истории Петра Великого, сочиненной генералом Аллартом. Рукопись)*, „Северный архив" 1 (1822), s. 1–25; 2 (1822), s. 117–143.

Голиков И.И., *Деяния Петра Великого, мудраго преобразителя России, собранныя из достоверных источников и расположенныя по годам*, т. I–XV, Москва 1837–1843.

Гордон П., *Дневник. 1690–1695*, пер., ст., примеч., Д.Г. Федосов, отв. ред. М.Р. Рыженков, Москва 2014.

Доклады и приговоры, состоявшиеся в Правительствующем Сенате в царствование Петра Великого, изданные императорской Академей наук, ред. Н.В. Калачев (Калачов), т. 1–2, Санкт-Петербург 1880–1882.

Документы относящиеся к деятельности фельдмаршала, графа Бориса Петровича Шереметева, с 1704 по 1722 год, извлеченные из Архива Артиллерийского Музея, Императорской Публичной Библиотеки, Московского общаго Архива Главного Штаба, Сенатского Архива, Румянцовского Музея, Архива Морского Министерства и архива Сергея Шереметева, [w:] *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 25, Санкт-Петербург 1878.

Донесения и другие бумаги черезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарьлза Витворта, и секретаря его Вейсборда с 1708 г. по 1711 г., [w:] *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 50, Санкт-Петербург 1886.

Донесения французских посланников и поверенных в делах при русском дворе и отчеты о пребывании русских послов, посланников и дипломатических агентов во Франции, с 1681 по 1718 г., [w:] *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 34, Санкт-Петербург 1881.

Донесения французского коснула в Петербурге Лави и полномочного министра при русском дворе Кампредона с 1719 по 1722 г., [w:] *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 40, Санкт-Петербург 1884.

Елагин С.И., *История русского флота. Период Азовский. Приложения*, ч. 2, Санкт-Петербург 1864.

Желябужский И., *Дневные записки*, [w:] *Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX вв.)*, сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997, s. 259–358.

Журнал 1714 года из «Гистории Государевой о войне с Швецией», [w:] *Материалы для истории Гангутской операции*, сост. А.И. Лебедев, Г.А. Князев, вып. 3: *Журналы 1714 года*, Петроград 1915, s. 1–61.

Журнал графа Апраксина, [w:] *Материалы для истории Гангутской операции*, сост. А.И. Лебедев, Г.А. Князев, вып. 3: Журналы 1714 года, Петроград 1915, s. 79–119.

Журнал адмирала Ваттранга, [w:] *Материалы для истории Гангутской операции*, сост. А.И. Лебедев, Г.А. Князев, вып. 3: Журналы 1714 года, Петроград 1915, s. 129–231.

Журнал или поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштатского мира. Напечатан с обретающихся в Кабинетном архиве списков, правленных собственною рукою Его Императорскаго Величества, предисл. М. Щербатов, ч. 1, Санкт-Петербург 1770.

Журнал или поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштатского мира. Напечатан с обретающихся в Кабинетной архиве списков, правленных собственною рукою Его Императорскаго Величества, предисловие М. Щербатов, ч. 2, отд. I, Санкт-Петербург 1772.

Записка преставлению и погребению царевича Алексея Петровича, „Отечественные записки" 20 (1842), отд. 2, s. 38–39.

Зубов А., *Баталиа близ Ангута при урочище Рилакс-фиель. 1714. Июля 25* [sic!], [Санкт-Петербург 1715].

Инструкции и Артикулы военные, при том же и краткая примечания. Напечатаны повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе, Лета Господня, 1714. Декабря в 22 день, Санкт-Петербург 1714.

Книга Марсова, или воинских дел…, Санкт-Петербург 1766.

Книга о эксерциции, церемониах и должностях воинским людем надлежащих. Напечатана повелением царского величества в Санктпитербурхе, лета Госнодня 1715 г. Апреля 26 дня, Санкт-Петербург 1715.

Книга Устав воинскии о должности генералов, фелт маршалов, и всего генералитеита, и протчих чинов, которые при войске надлежат быть, и о иных воинских делах, и поведениях, что каждому чинить должно. Напечатася повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе лета Господня 1716. Иулуа в 19 день, Санкт-Петербург 1716.

Книга Устав воинскии о должности генералов, фелт маршалов, и всего генералитеита, и протчих чинов, которые при войске надлежат быть, и о иных воинских делах, и поведениях, что каждому чинить должно. Напечатася повелением Царского Величества. В Санктпитербурхе лета Господня 1717. Декабря в 15 день, Санкт-Петербург 1717.

Книга Устав воинскии о должности генералов, фелт маршалов, и всего генералитеита, и протчих чинов, которые при войске надлежат быть, и о иных воинских делах, и поведениях, что каждому чинить должно. Купно при сем Артикул воинскии. И с процессом надлежащим к судящым. И эксерциициею о церемониях и должностях воинским людям надлежащих. Напечатася повелением Царского Величества в Санктпитербургскои типографии, лета Господня 1719, октября в 29 день, Санкт-Петербург 1719.

Книга Устав морской о всем, что касается доброму управлению в бытности флота, Санкт--Петербург 1720.

Корб И.Г., *Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гвариента, посла императора Леопольда I к царю и великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г., веденный секретарем посольства Иоганном Георгом Корбом*, [w:] *Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX)*, сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997, s. 21–258.

Краткое изображение процессов или судебных тяжеб, против римских, цесарских и саксонских прав, учрежденное от Эрнста Фридриха Кромпена обераудитора. В Санкт Питербурхе, Лета 1712 июля 7, Санкт-Петербург 1712.

Крейс К.И., *Экстракт из журнала, держанного от господина вице-адмирала Крейса на пути из Москвы на Воронеж, с Воронежа в Азов, на Таганрог и в Керч, а оттуда назад к Азову. 1699 года*, пер. П. Ларионов, „Записки гидрографического департамента Морского министерства" 8 (1850), s. 367–394.

[Кугорн М.], *Новое крепостное строение на мокром или низком горизонте... Повелением царскаго величества в Москве Лета Господня 1709го в Ноябре месяце*, Москва 1709.

Лавры Полтавы. Юст.Юль. Оттон Плейер. История России и Дома Романовых в мемуарах современников XVII–XVIII вв., сост., послесл., указ. имен, глосс. В. Наумов, Москва 2001.

[Лудольф Г.В.], *Генрих Вильгельм Лудольф, Русская грамматика, в которой изложены не только главные основы русского языка, но также и некоторое руководство по славянской грамматике. Присоединены образцы обычной разговорной речи с переводом на латинский и немецкий для тех, кто не знает латыни, а также краткий словарь природоведения. Оксфорд. Издание Шелдонова Театра. 1696 г.*, переизд., пер., вступ. ст. и примеч. Б.А. Ларин, Ленинград 1937.

Материалы для истории Гангутской операции, ред. Г.А. Князев, вып. 1, ч. 2: *Грамоты, указы и письма Петра Великого 1714 г.*, Петроград 1914.

Материалы для истории Гангутской операции, сост. А.И. Лебедев, Г.А. Князев, вып. 3: *Журналы 1714 года*, Петроград 1915.

Материалы для истории Гангутской операции, сост. А.И. Лебедев, М.О. Ермолина, Г.А. Князев, вып. 2, Петроград 1915.

Материалы для истории Гангутской операции, [сост. А.И. Лебедев, Г.А. Князев], вып. 4: *Донесения и письма*, Петроград 1918.

Материалы для истории русского флота, подгот. С.И. Елагин, ч. 1–4, Санкт-Петербург 1865–1867.

Мышлаевский А.З., *Северная война на Ингерманландском и Финляндском театрах в 1708–1714 гг. (Документы Государственного Архива)*, [w:] *Сборник военно-исторических материалов*, предисл. А.З. Мышлаевский, т. 5, Санкт-Петербург 1893, приложения.

Мышлаевский А.З., *Петр Великий. Военные законы и инструкции. (Изданные до 1715 года)*, Санкт-Петербург 1894.

Мышлаевский А.З., *Война с Турцею 1711 года. (Прутская операция)*, [w:] *Сборник военно-исторических материалов*, ред., предисл. А.З. Мышлаевский, т. 12, Санкт-Петербург 1898.

Нащокин В.А., *Записки Василия Александровича Нащокина*, Санкт-Петербург 1842, приложения.

Общий архив Министерства Императорского двора, т. 1: *1723–1730. Описание дел и бумаг*, Санкт-Петербург 1888.

Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском сенатском архиве, за XVIII век, сост. П. Баранов, т. 2: 1725–1740 гг., Санкт-Петербург 1875.

Офицерские сказки первой четверти XVIII века. Полевая армия. Сборник документов в 2-х томах, сост., вступ. ст., оформл. К.В. Татарникова, т. 1, Москва 2015.

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. 8: *Сношения Царей и Великих Князей Иоанна и Петра Алексеевичей с римским императором Леопольдом в 1695–1697 годах*, Санкт-Петербург 1867.

Памятники русского права, вып. 8: *Законодательные акты Петра I, первая четверть XVIII в.*, ред. К.А. Софроненко, Москва 1961.

Первый исследователь Сибири Д.Г. Мессершмидт. Письма и документы. 1716–1721, сост. Е.Ю. Басаргина и др., Санкт-Петербург 2019, письма и документы.

Переписка императора Петра I с графом П.Б. Шереметевым, [w:] *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 25, Санкт-Петербург 1878.

Переписная книга Новой Немецкой слободы 1665 года, [w:] *Переписные книги города Москвы 1665–1676 гг.*, Москва 1886.

Переписные книги города Москвы 1665–1676 гг., Москва 1886.

Перепись Ново-Немецкой слободы дворам и в них жителям, подгот. Г. Александров, „Русский архив" 11 (1905), s. 341–350.

Письма и бумаги императора Петра Великого, ред. А.Ф. Бычков, т. 1–2, Санкт-Петербург 1887–1889.

Письма и бумаги императора Петра Великого, ред. Б.Б. Кафенгауз, т. 9, вып. 1, Москва–Ленинград 1950.

Письма и бумаги императора Петра Великого, ред. Б.Б. Кафенгауз, т. 10, вып. 2, Москва 1956.

Письма и бумаги императора Петра Великого, Б.Б. Кафенгауз, А.И. Андреев, Л.А. Никифоров, т. 11, вып. 1–2, Москва 1962–1964.

Письма и бумаги императора Петра Великого, ред. Л.Г. Бескровный, Б.Б. Кафенгауз, Л.А. Никифоров, т. 12, вып. 1–2, Москва 1975–1977.

Письма и указы Императора Петра I к разным лицам. Письма и указы особ царского семейства и письма сотрудников Петра I, [w:] *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 11, Санкт-Петербург 1873.

Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника, малтийского с. апостола Андрея, Белого орла и прусского ордена кавалера графа Бориса Петровича Шереметева, одобрение А. Барсов, ч. 3–4, Москва 1779.

Письма маеора, Марка Богдановича фон-Кирхена к канцлеру Гаврилу Ивановичу Головкину (1706 г.), сообщ. И. Забелиным, [w:] *Временник императорского Московского общества истории и древностей российских*, кн. 1, Москва 1849, смесь, s. 17–34.

Письмо князя Хилкова из шведского плена, 1705 года, [w:] П.И. Щукин, *Краткое описание Щукинского музея в Москве*, Москва 1895, s. 59–61.

Письмо русских пленных генералов из Стокгольма, 24 января 1702 г., „Русский вестник" 1 (1841), s. 284.

Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова. 1716–1720, 1726–1727 гг., публ. С.Р. Долговой, Т.А Лаптевой, [w:] *Российский архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVII–XX вв.*, гл. ред. А.Л. Налепин, т. 10, Москва 2000.

Полное собрание законов Российской Империи, т. 3–7, 43, ч. 1, Санкт-Петербург 1830.

Полтавская битва 27 июня 1709 года. Документы и материалы, отв. ред. Е.Е. Рычаловский, Москва 2011.

Походная канцелярия вице-канцлеря Петра Павловича Шафирова: новые источники по истории России эпохи Петра Великого, изд. подгот. Т.А. Базарова, Ю.Б. Фомина, сост., вступ. ст., коммент. Т.А. Базарова, ч. 1: *1706–1713 годы*, Санкт-Петербург 2011.

Походная канцелярия вице-канцлеря Петра Павловича Шафирова: новые источники по истории России эпохи Петра Великого, изд. подгот. Т.А. Базарова, Ю.Б. Фомина, сост., вступ. ст., коммент. Т.А. Базарова, ч. 2: *1714 год*, Санкт-Петербург 2011.

Походный журнал 1714 года, Санкт-Петербург 1854.

Походный журнал 1715 года, Санкт-Петербург 1855.

Походный журнал 1716 года, Санкт-Петербург 1855.

Походный журнал 1720 года, Санкт-Петербург 1855.

Путешествие стольника П.А. Толстого по Европе 1697–1699, изд. подгот. Л.А. Ольшевская, С.Н. Травников, Москва 1992.

Редин Д., Серов Д., *Второе путешествие Петра Первого в письмах барона П.П. Шафирова князю А.Д. Меншикову (1716–1717)*, „Quaestio Rossica" 2 (2017), приложения, s. 481–500.

Рескрипты и указы императора Петра I к лифляндским генерал-губернаторам, [w:] *Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края*, т. 2, Рига 1879, s. 501–515.

[Римплер Г.], *Римплерова манира о строении крепостей*, Москва 1708.

Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX), сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997.

Розенгейм М.П., *Очерк истории военно-судных учреждений в России до кончины Петра Великого*, Санкт-Петербург 1878, приложения.

Россия при Петре Великом, по рукописному известию Иоанна Готтгильфа Фоккеродта, перевод с немецкого А.Н. Шемякина, [w:] *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, кн. 2, отд. IV, Москва 1874, s. 1–115.

Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов, т. 1: *(1700–1709 гг.)*, ред. Л.Г. Бескровный, Г.А. Куманев, Москва 2009.

Серов Д.О., *Администрация Петра I*, Москва 2008, приложения.

Собрание писем императора Петра I-го к разным лицам с ответами на оныя, предисл. П.И. Голенищев-Кутузов, преувед. В. Берх, ч. 2, Санкт-Петербург 1829.

Статейный список П.П. Шафирова и М.Б. Шереметева 1711 г., [w:] Т.А. Базарова, *Русские дипломаты при османском дворе. Статейные списки П.П. Шафирова и М.Б. Шереметева 1711 и 1712 гг. (Исследование и тексты)*, Санкт-Петербург 2016, s. 157–281.

Указ всем в войске российском обретающимся. Вышним и нижним служителем православнокафолическия веры. Коим образом, и в которые времяпо вся дни должни приносить Господу Богу моления, Санкт-Петербург 1715.

Устрялов Н.Г., *История царствования Петра Великого*, т. 3–6, Санкт-Петербург 1858–1863, приложения.

Шеин С.А., *Поход боярина и большого полка воеводы Алексея Семеновича Шеина к Азову…*, сост. В. Рубан, Санкт-Петербург 1773.

Шереметев Б.П., *Фельдмаршал граф Б.П. Шереметев, Военно-походный журнал 1711 и 1712 гг.*, ред. А.З. Мышлаевский, Санкт-Петербург 1898.

Эпистолярное наследие русского резидента в Швеции А.Я. Хилкова (1676–1717). К истории Северной войны. Сборник документов, сост. С.Р. Долгова, Г.Р. Якушкин, Москва–Санкт-Петербург 2015.

Юль Ю., *Записки датского посланника в России при Петре Великом, [w:] Лавры Полтавы. Юст. Юль. Оттон Плейер. История России и Дома Романовых в мемуарах современников XVII–XVIII вв.*, сост., послесл., указ. имен, глос. В. Наумов, Москва 2001, s. 9–364.

III. Opracowania

Abramović V., *Један војнички дневник из времена аустријске опсаде Београда (1688)*, „Vojnoistorijski glsanik" 2 (2013), s. 237–252.

Abriszewski K., *Teoria Aktora-Sieci Bruno Latoura*, „Teksty drugie" 1–2 (2007), s. 113–126.

Abriszewski K., *Teoria Aktora-Sieci i filozofia kultury*, Toruń 2010.

Ágoston G., *Military transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, 12 (2011), 2, s. 281–319.

Algemeine Deutsche Biographie, Bd. 5, Leipzig 1877.

Almquist H., *Ryska fångar i Sverige o svenska i Ryssland 1700–1709. Ryssarna i Sverige*, „Karolinska förbundets årsbok" KFÅ, Stockholm 1942, s. 38–191.

Andreev A., *Number of Protestants in the Russian Administrative Apparatus under Peter the Great*, „Littera Scripta" 9 (2016), 1, s. 1–21.

Anners E., *Den karolinska militärstraffrätten och Peter den stores krigsartiklar*, Stockholm 1961.

Anusik Z., *Karol XII*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006.

Augusiewicz S., *Nieznane materiały do bitwy ochmatowskiej 1665 roku w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbestitz Berlin-Dahlem*, „Echa Przeszłości" 7 (2006), s. 167–173.

Bagger H., *En begivenhed der ikke fandt sted. Den dansk-russiske landgang i Skåne 1716*, „Historisk Tidsskrift" 103 (2003), h. 1, s. 118–160.

Bahlcke J., *Die Schlacht bei Zenta und die Eroberung Sarajevos 1697*, „Ostdeutsche Gedenktage. Persönlichkeiten und historische Ereignisse" 33 (1997), s. 287–293.

Barth V., *Inkognito: Geschichte eines Zeremoniells*, München 2013.

Bauer K.J., *Ludwig Wilhelm Markgraf von Baden „Der Türkenlouis". Ein Lebensbild*, Heidelberg 1904.

Bergmann B., *Peter der Grosse als Mensch und Regent*, t. 3, Riga 1826.

Bołdyrew A., *Przemiany uzbrojenia wojska polskiego na przełomie średniowiecza i nowożytności (1454–1572) jako przejaw (r)ewolucji militarnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" 80 (2019), s. 113–138.

Bottin F., Longo M., *The history of philosophy from Eclecticism to Pietism*, [w:] *Models of the History of Philosophy*, ed. by G. Santinello, G. Piaia, Dordrecht 2010, s. 301–385.

Bourdieu P., *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzenia*, tłum. P. Biłos, Warszawa 2005.

Bourdieu P., *Reguły sztuki: geneza i struktura pola literackiego*, tłum. A. Zawadzki, Kraków 2007.

Brevern G. von, *Zur Geschichte der Familie von Brevern*, Bd. 2, Berlin 1880.

Bruno L., *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford–New York 2005.

Burdowicz-Nowicki J., *Aktywność Rosji po rozdwojonej elekcji – czerwiec–sierpień 1697 r.*, „Kwartalnik Historyczny" 115 (2008), 1, s. 5–33.

Bushkovitch P., *The Politics of Command in the Army of Peter the Great*, [w:] *Reforming the Tsar's Army: Military Innovation in Imperial Russia from Peter the Great to the Revolution*, ed. by B.W. Menning, D.S. van der Oye, Cambridge–Washington 2004, s. 253–272.

Chojnicka K., *Samodzierżawie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem" 39 (2017), 1, s. 141–161.

Ciesielski T., *Rodzina wojskowa w połowie XVIII wieku*, [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kuklo, Warszawa 2008, s. 231–246.

Ciesielski T., *Irlandczyk na służbie carskiej Piotr Lacy – feldmarszałek u generał-gubernator Inflant*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 227–265.

Ciesielski T., *Samuel Brodowski – kodyfikator prawa wojskowego w czasach panowania Augusta III*, [w:] *Historia testis temporum, lux veritatis vita memoriae, nuntia vetustatis. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Włodzimierzowi Kaczorowskiemu*, red. E. Kozerska, M. Maciejewski, S. Stec, Opole 2015, s. 399–420.

Ciesielski T., *Konfederacja tarnogrodzka i obrady Sejmu Niemego – aspekt militarny*, [w:] *Sejm Niemy. Między mitem a reformą państwa*, red. M. Zwierzykowski, Warszawa 2019, s. 37–68.

Ciesielski T., *Nie każdy nosił w plecaku buławę... hetmańską. Kilka uwag o karierze wojskowej i politycznej Aleksandra Hilarego Połubińskiego w związku z pracą Andrzeja Adama Majewskiego*, „Kwartalnik Historyczny" 127 (2020), 4, s. 935–953.

Collis R., *The Petrine Instauration. Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great, 1689–1725*, Leiden–Boston 2012.

Cooper N.G., *Gustavus Adolphus Military Justice*, „Military Law Review" 92 (1981), s. 129–137.

Čyževśkyj D., *Der Kreis A.H. Franches in Halle und seine Slavistischen Studien. (Ein vergessenes Kapitel aus der Geschichte der slavischen Philologie)*, „Zeitschrift für Slavische Philologie" 16 (1939), 1–2, s. 16–37.

Dansk Biografisk Lexikon, utgivted af C.F. Bricka, Bd. 2–18, Kjøbenhavn 1888–1904.

Davies B., *Empire and military revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish wars in the eighteenth century*, London–New York 2011.

Delbrück H., *Nowożytna sztuka wojenna*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2016.

Drumowicz S., *Aktualność klasycznych zasad walki Clausewitza we współczesnej sztuce wojennej*, „Obronność. Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia" 1 (2012), s. 48–63.

Dumschat S., *Ausländische Mediziner im Moskauer Russland, Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa*, Bd. 67, Stuttgart 2006.

Dybaś B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 2018.

Félicité I., *Entre Mars et Vénus: Pierre le Grand dans les villes et du duchés du nord de l'Allemagne (1716)*, „Quaestio Rossica" 6 (2018), 3, s. 643–657.

From P., *Karl XII:s död. Gåtans lösning*, Lund 2005.

Frost R.I., *The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*, Harlow 2000.

Fundaminski M., *The Communications Network of Halle Pietist in Russia*, [w:] *Foregin Churches in St. Petersburg and Their Archives, 1703–1917*, ed. by P.N. Holtrop, H. Slechte, Leiden 2007, s. 115–127.

Galiffe J.A., *Notices généalogiques sur les familles Genevoises depuis les premiers temps jusqu'à nos jours*, Geneve 1829.

Geier W., *Russische Kulturgeschichte in diplomatischen Reiseberichten aus vier Jahrhunderten: Sigmund von Herberstein, Adam Olearius, Friedrich Christian Weber, August von Haxthausen*, Wiesbaden 2004.

Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, herausgegeben von den Verbänden des livländischen, estländischen und kurlandischen Stammadels, Bd. 3, bearb. O.M. von Stackelberg, Görlitz [1930].

Gentles I., *The English Revolution and the Wars in the Three Kingdoms, 1638–1652*, Harlow 2007.

Gierowski J.A., *Pietyzm na ziemiach polskich (do połowy XVIII wieku)*, „Sobótka" 2 (1972), s. 237–261.

Gierowski J.A., *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1848–1763)*: *Wieka historia Polski*, t. 5, Kraków 2001.

Gierowski J.A., *August II Mocny w świetle brunszwickiego „Post Zeitung"*, [w:] J.A. Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. A.K. Link-Lenczowski, Kraków 2008, s. 361–372.

Gierowski J.A., *Władca w dwóch państwach. Unia personalna z perspektywy monarchów*, [w:] Gierowski J.A., *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. A.K. Link-Lenczowski, Kraków 2008, s. 319–341.

Griffin M., *Regulating Religion and Morality in the King's Armies 1639–1646*, Leiden–Boston 2004.

Grigor'ev B.N., Bespalov A.V., *Kampen mot övermakten: Baltikums fall 1700–1710*, Stockholm 2012.

Grotius H., *Trzy księgi o prawie wojny i pokoju*, tłum. i wyd. R. Bierzanek, Warszawa 1957.

Halecki O., *The Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, New York 1952.

Hansen H.J., *Geschichte der Stadt Narva*, Dorpat 1858.

Harbou H.W., *Hans Elias von der Weyde*, [w:] *Dansk Biografisk Lexikon*, Bd. 18, udgivet C.F. Bricka, København 1904, s. 474–475.

Harbou H.W., *Oberstløjtnant Hans Elias von der Weydes Selvbiografi*, [w:] *Personalhistorisk Tidsskrift. Udgivet af Samfundet for Dansk-Norsk Genealogi og Personalhistorie*, Bd. 1, ved. H.W. Harbou, Kjøbenhavn 1892, s. 71–131.

Hatton R.M., *Charles XII in Turkey. "Narrative of the King of Sweden's movements 1709–1714 (?)"*, „Tarih Araştırmaları" 1 (1957), s. 83–142.

Hellmann M., *Die Friedensschlüsse von Nystad (1721) und Teschen (1779) als Etappen des Vordringens Rußlands nach Europa*, „Historisches Jahrbuch" 97 (1978), s. 270–288.

Henriksson H., *När stora nordiska kriget kom till Bornholm*, „Bornholmske Samlinger" 8 (2014), s. 193–219.

Henriksson H., *Ukrainian Cossacks and other prisoners of war in Sewden during the Great Northern War (1700–1721)*, [w:] *Україна в Центрально-Східній Європі*, відп. ред. В. Смолій, вип. 16, Київ 2016, s. 247–259.

Hoffmann P., *Peter der Grosse als Militärreformer und Feldherr*, Frankfurt am Main 2010.

Janco A.P., *Training in the Amusements of Mars: Peter the Great, War Games and the Science of War, 1673–1699*, „Russian History" 30 (2003), 1, s. 35–112.

Jany C., *Historia armii pruskiej do 1740 roku*, tłum. B. Lipka, t. 1, Oświęcim 2020.

Jarochowski K., *Car Piotr i carewicz Aleksy. Studium historyczne*, Kraków 1862 [odbitka z „Czasu"].

Jarochowski K., *Z czasów saskich, spraw wewnętrznych, polityki i wojny*, Poznań 1886.

Jarochowski K., *Car Piotr I i August II, w trzechleciu po sejmie niemym z r. 1717. (Dokończenie)*, „Przegląd Polski" 85 (1887), 1, s. 106–149.

Jarochowski K., *Rozprawy historyczno-krytyczne*, Poznań 1889.

Jefimow S.W., *Генерал-фельдцйхмейстер Яаков Брюс: потомок шотландских королей во главе российской артиллерии (материалы к биографии)*, [w:] *W służbie obcych monarchów i państw.*

Mechanizmy karier obcokrajowców w armiach oraz administracji państwowej, red. T. Ciesielski, Warszawa 2015, s. 95–130.

Kalmijn M., *Intermarriage and homogamy: Causes, patterns, trends*, „Annual Review of Sociology" 24 (1998), 1, s. 395–421.

Kelch Ch., *Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707*. Nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben. Mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister versehen von J. Lossius, Bd. 2, Dorpat 1875.

Klonowski M., *Im Dienst des Hauses Hannover: Friedrich Christian Weber als Gesandter im Russischen Reich und in Schweden 1714–1739*, Husum 2005.

Klosterberg B., *Provenienz und Autorschaft. Die Quellen von, zu und über Friedrich Breckling in Bibliothek und Archiv der Franckeschen Stiftungen*, [w:] *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren protestantismus, geschäftsführender*, Hrsg. U. Sträter, Bd. 33, Göttingen 2007, s. 54–70.

Kobuch A., *August II. und Peter I. in Danzig (3. April bis 7. Mai 1716). Eine Studie über die Beziehungen zwischen Polen und Russland im Großen Nordischen Krieg*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, t. 2, red. Jarosław Dumanowski et al., Toruń 2003, s. 311–327.

Köhlin H., *Some Remarks on Maps of the Crimea and the Sea of Azov*, „Imago Mundi" 15 (1960), s. 84–88.

[Konopczyński W.], *Karl XII och Polen*. (Särtyck up „Karolinska Förbundets Årsbok" 1924), Stockholm 1925.

Korczagina I., *Europejczycy w Moskwie w XVII w. „Obcy" czy „swoi"?* „Wschodni Rocznik Humanistyczny" 17 (2020), 3, s. 121–135.

Korth L., *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden – der Türkenlouis. Ein Zeit und Lebensbild*, Baden-Baden 1905.

Korzo M.A., *Jeszcze raz w sprawie nieznanego tłumaczenia Jana Kalwina w Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce" 56 (2012), s. 191–201.

Kosińska U., *Sejm 1719–1720 a sprawa ratyfikacji traktatu wiedeńskiego*, Warszawa 2003.

Kościelniak K., *Działania nieregularne wojsk konfederacji tarnogrodzkiej 1715–1716*, „Prace Historyczne" (2016), 4, s. 743–752.

Kowalska H., *Kultura staroruska XI–XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998.

Kowalska-Stus H. [Kowalska H.], *Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII*, Kraków 2007.

Kreuger J.H., *Kort framställning af Svenska skärgårdsflottans bedrifter*, Stockholm 1845.

Krokosz P., *„Ludzie reformy"*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego": Prace Historyczne, 129 (2002), s. 111–122.

Krokosz P., *Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania Piotra I*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 397–444.

Krokosz P., *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I*, [w:] *REGIONES EUXINUM SPECTANTES. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, red. Ł. Gędłek, T. Krzyżowski, M. Michalski, Kraków 2012, s. 289–305.

Krokosz P., *Rola rodziny Stroganowów w rozwoju przemysłu solnego w Rosji w XVI–XVIII wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce" 28 (2012), s. 189–242.

Krokosz P., *Solnictwo w carskiej Rosji. Organizacja, technika wydobywcza, handel*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce" 29 (2014), s. 165–214.

Krokosz P., *„Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku". Imperialna polityka Rosji wobec Chanatu Krymskiego w XVI–XVIII w.*, [w:] *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії*, відп. ред. В. Смолій, Київ 2014, s. 302–322.

Krokosz P., *Aspekt religijny w rosyjskich siłach zbrojnych za panowania Piotra I*, [w:] *Україна в Центрально Східній Європі*, відп. ред. В. Смолій, вип. 15, Київ 2015, s. 210–236.

Krokosz P., *Na Kremlu i w Twierdzy – w cieniu carskich nekropolii* [w:] *Dialog z Tradycją*, t. 7: *Dawna i współczesna kultura funeralna*, red. I. Steczko, R. Dźwigoł, Kraków 2018, s. 199–230.

Krokosz P., *Koniec wojny – początek imperium. Rosyjsko-szwedzki traktat pokojowy 1721 roku*, [w:] *Najjaśniejsza Rzeczypospolita. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Stroynowskiemu*, red. M. Durbas, Częstochowa 2019, s. 509–526.

Krokosz P., *Od sprzedawcy pierożków do generalissimusa. Zawrotna kariera Aleksandra Mienszykowa*, „Perspektywy Kultury" 1 (2019), s. 139–166.

Krokosz P., *Armia Piotra I gwarantem mocarstwowej pozycji Rosji w Europie*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej", 55 (2020), 1, s. 9–49.

Krokosz P., Łopatecki K., *Okoliczności uchwalenia rosyjskich „Artykułów wojskowych z krótkimi komentarzami"*, [w:] *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński et al., Katowice 2020, s. 367–398.

Krokosz P., Łopatecki K., *Wstęp*, [w:] *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, oprac., tłum. i przygot. do druku P. Krokosz, K. Łopatecki, Kraków–Oświęcim 2016, s. 13–87.

Kwiatkowski K., *Informowanie o wyprawie wojennej w końcu XVII w. – przypadek Jahanna Reynera i kampanii krymskiej 1689 r.*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym" 59 (2021), 3, s. 81–113.

Kuylenstierna O., *Det svenska artilleriet under Karl XII*, „Karolinska förbundets årsbok" 1917, Lund 1918, s. 1–25.

Laidre M., *Bitwa pod Narwą 1700. Początek upadku szwedzkiego mocarstwa*, tłum. W. Łygaś, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015.

Lang S., *Stadsgården och Ryssgården*, „Årsberättelser / Museienämnden" 43 (1964), 2, s. 89–132.

Latour B., *The Politics of Explanation: an Alternative*, [w:] *Knowledge and reflexivity: New frontiers in the sociology of knowledge*, ed. by S.E. Woolgar, London 1988, s. 155–176.

Latour B., *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford–New York 2005.

Latourt B., *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora sieci*, tłum. A. Derra, K. Abriszewski, Kraków 2010.

Leeuwen M.H.D. van, Maas I., *Endogamy and Social Class in History: An Overview*, „International Review of Social History" 50 (2005), S13, s. 1–23.

Lenart M., *Dwa polskie teksty „ku przyzbrojeniu wojownikowi chrześcijańskiemu" z pierwszej połowy XVII wieku*, „Napis" 12 (2006), s. 287–303.

Lenihan P., *Fluxes, Fevers and Fighting Men. War and Disease in Ancien Régime Europe 1648–1789*, Warwick 2019.

Lewitter L.R., *Jean-Nicole Moreau de Brasey's Letter on the Moldavian Campaign of Peter I (1711): the Text that Puškin Did not Translate: British Library MS 37358ff. 479–485v.*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" 4 (1992), s. 517–529.

Liedke M., *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 2016.

Lindgren R.E., *A Projected Invasion of Sweden, 1716*, „Huntington Library Quarterly" 7 (1944), 3, s. 223–247.

Łopatecki K., *Instytucja wytrębowania hasła w wojskach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Białostockie Teki Historyczne" 3 (2005), s. 75–100.

Łopatecki K., *Cykl dobowy wojska w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 116–129.

Łopatecki K., *Nabożeństwa wojskowe w Rzeczypospolitej szlacheckiej: zarys organizacyjno-prawny*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole (2008), s. 521–539.

Łopatecki K., *„Cuius regio eius religio" w wojskach Rzeczypospolitej. Kwestia wolności głoszenia wiary wśród żołnierzy w latach dwudziestych XVII wieku*, [w:] *Studia nad Reformacją*, red. E. Bagińska, P. Guzowski, M. Liedke, Białystok 2010, s. 37–50.

Łopatecki K., *„Disciplina militaris" w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.

Łopatecki K., *Nowożytna zabawa w Gospodarstwo a współczesne gry fabularne*, „Pogranicze. Studia Społeczne" 26 (2015), s. 115–130.

Łopatecki K., *„Szwedzkie napoje", czyli rzecz o wysadzeniu zamku w Sandomierzu w świetle grafiki Gesta ad Sandomiriam Erika Dahlbergha*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017.

Łotman J., *Klio na rozdrożu*, [w:] J. Łotman, *Kultura, historia, literatura*, red. B. Żyłko, Gdańsk, 2017, s. 171–181.

Maier I., Jansson O., Bruzelius L., *Försökte ryske residenten furst Andrej Chilkov fly ur svensk fångenskap under det Stora nordiska kriget?*, „Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures" 61 (2020), s. 7–37.

Mankell J., *Anteckningar rörande finska arméens och Finlands krigshistoria. Särskildt med afseende på krigen emellan Sverige och Ryssland 1788–1790 samt 1808–1809*, del 1, Stockholm 1870, s. 247–248.

Marklund A., *Stenbock. Ära och ensamhet i Karl XII:s tid*, Lund 2008.

Matuchniak-Krasuska A., *Koncepcja habitusu u Pierre'a Bourdieu*, „Hybris" 31 (2015), s. 77–111.

Mediger W., *Mecklenburg, Russland und England-Hannover 1706–1721: Ein Beitrag zur Geschichte des Nordischen Krieges*, vol. 1, [Braunschweig] 1967.

Medvedkova O., *La bibliothèque d'architecture de Pierre le Grand. Entre Curiosité et Passion*, „Cahiers du monde russe" 47 (2006), 3, s. 467–502.

Menes R., *Niemiecka słoboda w Moskwie w XVI–XVII wieku*, „Białostockie Teki Historyczne" 10 (2012), s. 79–99.

Meulen R. van der, *Peter de Groote en het Hollandsch*, „Onze Eeuw" 13 (1913), s. 117–138.

Milton P., *Intervening against Tyrannical Rule in the Holy Roman Empire during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, „German History" 33 (2015), 1, s. 1–29.

Morris S.R., *The Laws of War Rules by Warriors for Warriors*, „The Army Lawyer" [12] (1997), s. 4–13.

Mühlpfordt G., *Europa in der frühen Neuzeit: Aufbruch zur Moderne*, Köln–Weimar–Wien 1997.

Nagielski M., *Społeczny i narodowy skład gwardii królewskiej za dwóch ostatnich Wazów (1632–1668)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości" 30 (1988), s. 61–102.

Nagielski M., *Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy, 1648–1668*, Warszawa 1989.

Nagielski M., *Żołnierz koronny w XVII wieku. Wybawca i bohater czy ciemiężyciel – w świetle zachowanych rejestrów szkód w księgach grodzkich i ziemskich Rzeczypospolitej*, „Społeczeństwo Staropolskie" 4 (2015), s. 135–154.

Nilsson S.A., *De svensk-turkiska förbindelserna före Poltava*, „Scandia. Tidskrift för historisk forskning" 22 (1953–1954), h. 2, s. 113–163.

Nordisk familjebok: Konversationslexikon och realencyklopedi, red. Th. Westrin, bd. 26, Stockholm 1917.

Nordisk historia ur Ericsbergs bibliotek, vol. 3: *Stormaktstid, sammanställd*, av M. Petersson, M. Stenval, Stockholm 2012.

Notices généalogiques sur les familles genevoises, depuis les premiers temps, jusqu'à nos jours, par J.A. Galiffe, C.G., Geneve 1829.

Nouzille J., *La campagne décisive du prince Eugène en Hongrie (1697)*, „Dix-septième siècle" 4 (2005), s. 627–639.

Nowak A.W., *Ontologia a aksjologia – co możemy zyskać, a co stracić, używając teorii aktora sieci? Diagnoza wstępna*, „Prace Kulturoznawcze" 18 (2015), s. 68–69.

Ögren K., *Humanitarian law in the Articles of War decreed in 1621 by King Gustavus II Adolphus of Sweden*, „International Review of the Red Cross" 313 (1996), s. 438–442.

Olzacka E., *Wojna a kultura. Nowożytna rewolucja militarna w Europie Zachodniej i Rosji*, Kraków 2016.

Oppenheimer W., *Eugeniusz książę Sabaudzki*, przekł. A. Marcinek, Warszawa 1997.

Organiściak W., *Z badań nad karami na ciele w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów prawa*, cz. 3, red. A. Lityński, Katowice 2002, s. 25–41.

Organiściak W., *Z badań nad karami na czci w prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów prawa*, cz. 2, red. A. Lityński, Katowice 1999, s. 62–83.

Oster U.A., *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden. Der Türkenlouis. Feldherr im Schatten von Prinz Eugen*, Bergisch Glatbach 2001.

Otten F., *Zu Russ. Конвертъ*, „Zeitschrift Für Slavische Philologie" 56 (1997), 1, s. 118–157.

Paaskoski J., *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826*, Helsinki 1997.

Pabich Ł., *Zenta 11 IX 1697*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012.

Pauli L., *Najważniejsze wojskowe kodyfikacje Europy Wschodniej XVII i XVIII wieku (dokończenie)*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy" 2 (1946), 4, s. 198–209.

Pawłowski S., *Pietyzm XVII wieku jako protestancka forma Nowej Ewangelizacji*, „Roczniki Teologiczne" 65 (2018), 7, s. 119–127.

Perłakowski A., *„Ta konfederacyja nie stała się contra Maiestatem…": postawa Jakuba Zygmunta Rybińskiego, wojewody chełmińskiego, w czasie konfederacji tarnogrodzkiej (1715–1717)*, „Zapiski Historyczne" 85 (2020), 2, s. 33–65.

Peterson C., *Peter the Great's Administrative and Judicial reforms: Swedish Antecedents and the Process of Reception*, Lund 1979.

Petrażycki L., *O pobudkach postępowania i o istocie moralności i prawa*, Warszawa [1924].

Posselt M.C., *Der General und Admiral Franz Lefort. Sein Leben und seine Zeit*, Bd. 2, Frankfurt am Main 1866.

Puttkamer E. von, *Einflüsse schwedischen Rechts auf die Reform Peters des Grossen*, „Zeirtschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht" 19 (1958), s. 369–384.

Quennerstedt A., *Vid Prut*, „Karolinska förbundets årsbok" Lund 1710 (1711), s. 166–204.

Querengässer A., *Das kursächsische Militär im Großen Nordischen Krieg 1700–1717*, Paderborn 2019.

Razin E., *Historia sztuki wojennej*, t. 3: *Sztuka wojenna manufakturowego okresu wojen*, tłum. I. Bukowski, Warszawa 1964.

Report on the Manuscripts of the Right Honourable Lord Polwarth, vol. 1, London 1911.

Romianmotier M. de, *Histoire militaire de la suisse: et celle des suisses*, vol. 7, Lausanne 1788.

Ronin V., *Van Dankuwel naar U-kunt-er-van-op-aan. Een Russische ontdekkingstocht naar het Nederlands*, [w:] *De taal van Peter de Grote: Russisch-Nederlandse contacten en contrasten*, ed. E. Waegemans, Leuven 2006, s. 17–27.

Rönnow M., *In Victoriam Narvensem…*, [w:] *The Voice of a Waning Empire. Selected Latin Poetry of Magnus Rönnow from the Great Northern War*, edited, with introduction, translation and commentary by E. Dahlberg, Uppsala 2014.

Rudnicka-Fira E., *Imiennictwo krakowian od XVI do XVIII wieku na tle historii i kultury*, Kraków 2013.

Rusakovskiy O., *The Russian Edition of Johann Jacobi von Wallhausen's "Kriegskunst zu Fuß" (1649): the History of A Failure?* „Militärgeschichtliche Zeitschrift" 1 (2020), s. 1–25.

Rusakovskiy O.V., *Der „Ustav voinskij" von Adam Weide (1699): ein Deutsch-Lutherisches militarrecht im petrinischen Russland?*, [w:] *Aus Sibirien – 2017. Научно-информационный сборник*, Тюмень 2017, s. 164–165.

Ryan W.F., *Peter the Great's English Yacht: Admiral Lord Carmarthen and the Russian Tobacco Monopoly*, „The Mariner's Mirror" 1 (1983), s. 65–87.

Sarauw Ch. von, *Die Feldzüge Karl's XII. Ein Quellenmässiger Beitrag zur Krieggeschichte und Kabinetspolitik Europa's im XVIII. Jahrhundert*, Leipzig 1881.

Schuldes S., *Netzwerke des Buchhandels. Buchexport aus der Buchhandlung des Waisenhauses (Halle/S.) in die protestantische Diaspora in Russland*, [w:] *Alles Buch. Studien der Erlanger Buchwissenschaft*, Hrsg. von U. Rautenberg, V. Titel, Bd. 5, Erlagen–Nürnberg 2003.

Schuyler E., *Peter the Great. Emperor of Russia. A Study of Historical Biography*, vol. 1, New York 1884.

Schwarcz I., *Die Flucht des Thronfolgers Aleksej und der Wienner Hof*, [w:] *Die Flucht des Thronfolgers Aleksiej. Krise in der „Balance of Power" und den österreichisch-russischen Beziehungen am Anfang des 18 Jahrhunderts*, Hrsg. I.Schwarcz, Berlin–Wien 2019, s. 179–197.

Sejm niemy. Między Mitem a reformą państwa, red. M. Zwierzykowski, Warszawa 2019.

Sepp H., *Narva piiramine ja lahing a. 1700*, Tallin 1930.

Serczyk W.A., *Piotr I Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

Serov D.O., *Петр I как вершитель правосудия*, „Cahiers du monde russe" 55 (2014), 1–2, s. 13–30.

Simms B."A *False Principle in the Law of Nations": Burke, State Sovereignty,[German] Liberty, and Intervention in the Age of Westphalia*, [w:] *Humanitarian Intervention: A History*, ed. by B. Simms, D.J.B. Trim, Cambridge 2011, s. 89–111.

Sjögren O., *Karl XII och hans män*, Stockholm 1889.

Smith N.S., Dunning C., *Moving beyond Absolutism: Was Early Modern Russia a "Fiscal-military" State?*, „Russian History" 33 (2006), 1, s. 19–44.

Staszewski J., *August II Mocny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.

Studien der Erlanger Buchwissenschaft, Hrsg. von U. Rautenberg, V. Titel, Bd. 5, Erlagen–Nürnberg 2003.

Svedelius W.E., *Minne af kongl. rådet och öfverste marskalken grefve Karl Piper*, „Svenska akademiens handlingar ifrån år 1796" 34 (1869), s. 25–164.

Svenska slagfält, av L. Ericson et al., Värnamo 2004.

Szymański J., *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993.

Tallet F., *War in Context. War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1715*, London–New York 2003.

Teigeler O., *Die Herrnhunter in Russland. Ziel, Umfang und Ertrag ihrer Aktivitäten*, Göttingen 2006.

Tetzner J., *H.W. Ludolf und Russland*, Berlin 1955.

The Voice of a Waning Empire. Selected Latin Poetry of Magnus Rönnow from the Great Northern War, edited, with introduction, translation and commentary by E. Dahlberg, Uppsala 2014.

Trąbski M., *Oblężenie i kapitulacja Twierdzy Kokenhauzen (2–7 X 1700)*, „Zapiski Historyczne" 83 (2018), 3, s. 59–82.

Trzoska J., *Gdański handel i żegluga wobec zmian układu sił w Europie podczas wielkiej wojny północnej*, „Słupskie Studia Historyczne" 16 (2010), s. 51–67.

Two Panegyrics in Verse, edited, with introduction, translation and commentary by M. Berggren, Uppsala 1994.

Ullgren P., *Det stora nordiska kriget 1700–1721: en berättelse om stormakten Sveriges fall*, Stockholm 2008.

Wagner M., *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2015.

Weibull L., *Carl XII:s död*, „Scandia. Tidskrift för historisk forskning" 2 (1929), s. 229–274.

Weyde H.E von der, [*Adam von der Weyde*], [w:] *Personalhistorisk Tidsskrift. Udgivet af Samfundet for Dansk-Norsk Genealogi og Personalhistorie*, Bd. 6, ved G.L. Wad, Kjøbenhavn 1885, s. 192–194.

Whitmer K.J., *The Halle Orphanage as Scientific Community. Observation, Eclecticism, and Pietism in the Early Enlightenment*, Chicago–London 2015.

Wick P., *Versuche zur Errichtung des Absolutismus in Mecklenburg in der ersten Hälfte des 18 Jahrhunderts: Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Territorialabsolutismus*, Berlin 1964.

Wilczyński W., *Geografia i metageografia ziem dawnej Sarmacji*, „Przegląd Geopolityczny" 9 (2014), s. 9–30.

Wilson P., *German Armies: War and German politics, 1648–1806*, London 1998.

Winter E., *Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert*, Berlin 1953.

Wittram R., *Peter I. Czar und Kaiser. Zur Geschichte Peters des Grossen in sejner Zeit*, Bd. 1–2, Göttingen 1964.

Würker S., *Myśl i praktyka edukacyjna niemieckich pietystów-poglądy i działalność Augusta Hermanna Frankego*, „Biuletyn Historii Wychowania" 24 (2008), s. 47–60.

Zarycki T., *Kapitał kulturowy – założenia i perspektywy zastosowań teorii Pierre'a Bourdieu*, „Psychologia Społeczna" 4 (2009), 1–2, s. 12–25.

Zientara B., *Dawna Rosja: despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995.

Zwierzykowski M., *Negocjacje pacyfikacyjne w okresie Sejmu Niemego (1716–1717). Porażka partykularyzmów i sukces racji stanu?*, [w:] *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Z. Anusik, Łódź 2007, s. 175–185.

Żyłko B., *Kultura i znaki. Semiotyka stosowana w szkole tartusko-moskiewskiej*, Gdańsk 2011.

«А паче всего слезно просим милости, незабвенны мы были о свободе своей...». Русские пленные в Швеции в годы Северной войны. 1700–1721 гг., публ. подг. С.Р. Долгова, „Исторический архив" 3 (2009), s. 4–13.

Аваков П.А., *Азовский поход Булавинцев 1708 г.*, [w:] *Меншиковские чтения – 2015. Научный альманах*, гл. науч. ред. П. Кротов, вып. 6, Санкт-Петербург 2015, s. 184–194.

Аваков П.А., Гусач И.Р., Дедюлькин А.В., *На границе империй: османские и российские укрепления Северо-Восточного Приазовья по данным археологии*, [w:] *От Смуты к Империи. Новые открытия в области археологии и истории России XVI–XVIII вв. Материалы научной конференции (Москва, 20–22 ноября 2013 г.)*, отв. ред. Л.А. Беляев, А.В. Юрасов, Москва–Вологда 2016, s. 379–397.

Автократов В.Н., *Военный приказ. (К истории комплектования и формирования войск в России в начале XVIII в.)*, [w:] *Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сборник статей*, ред. Л.Г. Бескровный и др., Москва 1959, s. 228–245.

Акишин М.О., *Полицейское государство и сибирское общество. Эпоха Петра Великого*, Новосибирск 1996.

Акишин М.О., *Пленные Северной войны: правовое положение*, [w:] *Полтава. К 300-летию Полтавского сражения. Сборник статей*, редкол. О.Г. Агеева и др., Москва 2009, s. 166–194.

Акишин М.О., *У истоков юридической профессии в России военные аудиторы Петра Великого*, „Ленинградский юридический журнал" 2 (2009), s. 117–131.

Алакшин А.Э., *Протестантские общины в Петербурге в XVIII в.*, Челябинск 2006.

Алексеева М.А., *Гравюра Петровского времени*, Ленинград 1990.

Алферова Г.В., Харламов В.А., *Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк*, Киев 1982.

Андреев А.Н., *Протестанты в составе российского высшего чиновничества при Петре I*, „Новый исторический вестник" 49 (2016), 3, s. 8–23.

Андреев А.Н., *Немцы-католики в Петербурге времен Петра Великого: социальные и биографические аспекты*, [w:] *Антропология Петербурга: сборник статей к 85-летию со дня рождения Н.В. Юхневой*, отв. ред. Н.Е. Мазалова, ч. 1, Санкт-Петербург 2017, s. 138–156.

Анисимов Е.В., *«Барабанил вместе с генералом Бутурлиным»: И.И. Бутурлин и Петр Великий*, „Петербургский исторический журнал" 4 (2019), s. 134–145.

Анненков И.В., *История Лейб-гвардии Конного полка 1731–1848*, ч. 1–4, Санкт-Петербург 1849.

Артамонов В.А., *От царства к империи. Изменение державной мощи России при Петре Великом*, [w:] *Петр Великий – реформатор России*, редкол. Р.М. Байбурова и др., Москва 2001, s. 34–39.

Артамонов В.А., *Победа генерала А.Д. Меншикова под Калишем в 1706 г.*, [w:] *Северная война, Санкт-Петербург и Европа в первой четверти XVIII в. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, декабрь 2006*, отв. ред. В.Е. Возгрин, Санкт-Петербург 2007, s. 262–275.

Артамонов В.А., *Дунайский поход Петра I. Русская армия в 1711 г. не была побеждена*, Москва 2015.

Артамонов В.А., *Русско-турецкая война 1710–1713*, Москва 2019.

Бабич И.В., *Опыт неформального анализа формуляра: по офицерским сказкам 1720–1721 годов*, [w:] *Война и оружие. Новое исследования и материалы. Труды Седьмой Международной научно-практической конференции 18–20 мая 2016 года*, ред. С.В. Ефимов, ч. 1, Санкт-Петербург 2016, s. 88–90.

Бабич М.В., *Государственные учреждения XVIII века: комиссии Петровского времени*, Москва 2003.

Бабушкина Г.К., *Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг.*, „Исторические записки" 33 (1950), s. 158–172.

Багратион Д.П., *Историческая памятка 38-го Драгунского Владимирского Его Императорского Высочества Князя Михаила Николаевича полка*, Санкт-Петербург 1901.

Базарова Т.А., *Создание «Парадиза»: Санкт-Петербург и Ингерманландия в эпоху Петра Великого. Очерки*, Санкт-Петербург 2014.

Базарова Т.А., *«Долгая дорога домой»: Возвращение русских военнопленных в 1710 г.*, [w:] *Санкт-Петербург и страны Северной Европы. Материалы восемнадцатой ежегодной конференции (12–13 апреля 2016 г.)*, ред. В.Н. Барышников, П.А. Кротов, № 18 (1–2), Санкт-Петербург 2017, s. 66–72.

Баиов А., *Курс истории русского военного искусства*, вып. 2: *Эпоха Петра Великого*, Санкт-Петербург 1909.

Балакирева Л.М., *Военные на службе в Юстиц-коллегии (1718–1719)*, [w:] *Кровь. Порох. Лавры. Войны России в эпоху барокко (1700–1762). Сборник материалов Всероссийской научной конференции*, отв. ред. С.В. Ефимов, вып. 1, Санкт-Петербург 2002, s. 17–20.

Балашов Е.А., *Русские усадьбы на Карельском перешейке*, [w:] *Санкт-Петербург и страны Северной Европы. Материалы четвертой ежегодной международной научной конференции*, ред. В.Н. Барышников, С.Ю. Трохачев, Санкт-Петербург 2003, s. 314–318.

Бантыш-Каменский Д.Н., *Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование Государя Императора Петра Великого*, ч. 1–2, Москва 1812–1813.

Бантыш-Каменский Д.Н., *Словарь достопамятных людей русской земли*, ч. 1–3, Москва 1836.

Бантыш-Каменский Д.Н., *Словарь достопамятных людей русской земли*, ч. 3, Санкт-Петербург 1847.

Бантыш-Каменский Д.Н., *Обзор внешних сношений России (по 1800 год)*, ч. 1: *(Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания)*, Москва 1894.

Бантыш-Каменский Н.Н., *Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденского капитула*, изд. подгот. П.А. Дружинин, Москва 2006.

Белавенец П.И., *Генерал-адмирал граф Феодор Матвеевич Апраксин. Краткий биографический очерк*, Ревел 1899.

Бенда В.Н., *«Присяга на верность...» как одно из средств формирования традиций русской армии и патриотизма в России XVIII века*, „Вестник Челябинского государственного университета" 12 (2009), История, вып. 31, s. 56–62.

Бенда В.Н., *Вклад военно-специальных артиллерийских и инженерных школ в укрепление обороноспособности России в первой половине XVIII столетия*, „Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики" 8 (2012), 2, s. 25–29.

Берендст Э.Н., *Барон А.Х. ф. Люберас и его записка об устройстве коллегий в России. (Речь, произнесенная на годичном акте Археологического института 12 мая 1891 г. магистром СПб. университета Э. Берендтсом)*, Санкт-Петербург 1891.

Берх В.Н., *Жизнеописание генерал-адмирала Федора Матвеевича Апраксина*, Санкт-Петербург 1825.

Бескровный Л.Г., *Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки)*, Москва 1958.

Беспалов А.В., *Северная война. Карл XII и шведская армия. Путь от Копенгагена до Переволочной (1700–1709 гг.)*, Москва 1998.

Беспятых Ю.Н., *Александр Данилович Меншиков: мифы и реальность*, Санкт-Петербург 2008.

Библиотека Петра Великого: Западноевропейские печатные книги. В 2-х т., 3-х кн., сост. И.В. Хмелевских, А.Е. Карначев, т. 1, кн. 1, Санкт-Петербург 2016.

Библиотека Петра Великого. Указатель-справочник, сост. Е.И. Боброва, Ленинград 1978.

Биргегорд У., *О русских высших чинах в шведском плену*, [w:] *Полтава судьбы пленных и взаимодействие культуры*, ред. Т.А. Тоштендаль-Салычева, Л. Юнсон, Москва 2009, s. 207–229.

Битовт Ю.Ю., *Редкие русские книги и летучие издания XVIII века*, Москва 1905.

Бобринской А., *Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской Империи*, ч. 2: *(от начала XVII стол. до 1885 года)*, Санкт-Петербург 1890.

Бобровский П.О., *Происхождение артикула воинского и изображения процессов Петра Великого*, Санкт-Петербург 1881.

Бобровский П.О., *Развитие способов и средств для образования юристов военного и морского ведомств в России. Период преобразований Петра Великого. (Учреждение коллегиальных военных судов и возникновение должности аудитора в России)*, Санкт-Петербург 1881.

Бобровский П.О., *Вейде Адам Адамович. Один из главных сотрудников Петра Великого и его военный устав 1698 года. (Историко-юридическое исследование)*, Казань 1887.

Бобровский П.О., *Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях. Историко-юридическое исследование*, Санкт-Петербург 1887.

Бобровский П.О., *Петр Великий как военный законодатель*, Санкт-Петербург 1887.

Бобровский П.О., *История 13-го Лейб-Гренадерского Эриванского Его Величества полка за 250 лет. Часть первая*, Санкт-Петербург 1892.

Бобровский П.О., *История Лейб-гвардии Преображенского полка*, т. 1, Санкт-Петербург 1900.

Богданов А.П., *«Истинное и верное сказание о Крымском походе 1687 г.» – памятник публицистики Посольского приказа*, [w:] *Проблемы изучения нарративных источников по истории русского средневековья. Сборник статей*, отв. ред. В.Т. Пашуто, Москва 1982, s. 57–84.

Богословский М.М., *Петр I. Материалы для биографии*, т. 2, Ленинград 1941.

Богоявленский С.К., *Московская немецкая слобода*, „Известия АН СССР. Серия философии и истории" 4 (1947), 3, s. 220–232.

Бодик Л. и др., *Таганрог. Историко-краеведческий очерк*, Ростов-на-Дону 1971.

Болтунова Е.М., *Гвардия Петра Великого как военная корпорация*, Москва 2011.

Борисов В., Сыцянко А.И., *Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества Михаила Николаевича полка. 1642–1700–1886*, Санкт-Петербург 1888.

Бранденбург Н.Е., *Материалы для истории артиллерийского управления в России. Приказ артиллерии (1700–1720)*, Санкт-Петербург 1876.

Бутурлин Д.П., *Военная история походов россиян в XVIII столетии*, т. 2, ч. 1, Санкт-Петербург 1820.

Вейде-Вялова Е., *В поисках корней рода фон-дер Вейде*, [w:] *Найти свои корни. Сборник статей*, Москва 2018, s. 41–49.

Великанов В., *Русский вспомогательный корпус на польско-саксонской службе. 1704–1706. Организация и численность*, „Военно-исторический журнал Старый Цейхгауз" 2 (2012), s. 92–99.

Великанов В.С., *К вопросу о состоянии русской армии после нарвского поражения (зима 1700–1701 годов)*, [w:] *Война и оружие. Новое исследования и материалы. Труды Седьмой Международной научно-практической конференции 18–20 мая 2016 года*, ред. С.В. Ефимов, ч. 2, Санкт-Петербург 2016, s. 26–42.

Венгеров С.А., *Критико-биографический словарь писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней)*, т. 5, Санкт-Петербург 1897.

Веселаго Ф.Ф., *Очерк русской морской истории*, ч. 1, Санкт-Петербург 1875.

Военная энциклопедия, ред. В.Ф. Новицкий и др., т. 3–8, Санкт-Петербург [Петроград] 1911–1912.

Военный энциклопедический лексикон, издаваемый Обществом военных и литераторов, гл. ред. Л.И. Зедделер, т. 2–16, Санкт-Петербург 1853–1856.

Воскресенская И., *Российская империя. Полная энциклопедия «Табели о рангах»*, Москва 2009.

Гельбиг Г., *Русские избранники и случайные люди*, ч. 1, Тюбинген 1809, „Русская старина" 50 (1886), 4, s. 1–180.

Гениев Н., *История Псковского пехотного Генерала-Фельдмаршала Князя Кутузова-Смоленского полка. 1700–1881*, Москва 1883.

Голиков И.И., *Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам*, т. 1–8, Москва 1837–1838.

Гребенкин А.Н., *Подготовка русского офицерского корпуса в строевых частях во второй половине XVII – первой половине XVIII века*, „Вестник ВолГУ", серия 4: *История. Религоведение. Международные отношения*, 22 (2017), 4, s. 120–129.

Гренадерские и Пехотные Полки, ред. В.К. Шенк, Санкт-Петербург 1909.

Григорович А.И., *История 37-го драгунского Военного Ордена генерал-фельдмаршала графа Миниха полка*, т. 1: *1709–1809*, Санкт-Петербург 1907.

Григорьев А.Б., *Вера и Верность. Очерки из истории отношений Русской Православной Церкви и Российской армии*, Москва 2005.

Григорьева О.А., *История русского литературного языка (словари и грамматики XV–XIX вв.). Хрестоматия*, Бишкек 2016.

Гузевич Д., Гузевич И., *Великое посольство. Рубеж эпох, или Начало пути 1697–1698*, Санкт-Петербург 2008.

Гуслистова А.Н., *Немецкая слобода: дворы иностранных купцов в Вологде в XVII – начале XVIII в.*, [w:] *Чтения к 80-летию со дня рождения д.и.н., профессора Ю.К. Некрасова (1935–2006)*, ред. В.А. Саблин, А.В. Савина, Вологда 2016, s. 86–89.

Гуськов А.Г., *Великое посольство Петра I. Источниковедческое исследование*, Москва 2005.

Демкин А.В., *Британское купечество в России XVIII века*, Москва 2019.

Долгова С., *После приговора / Nach dem Urteil*, [w:] *Die Flucht des Thronfolgers Aleksiej. Krise in der „Balance of Power" und den österreichisch-russischen Beziehungen am Anfang des 18 Jahrhunderts*, Hrgst. I. Schwarcz, Berlin–Wien 2019, s. 264–265.

Дуров И.Г., *Медицинское освидетельствование военных и морских чинов при увольнении в отставку от военной службы при правлении Петра Великого*, [w:] *Меншиковские чтения 2012. Научный альманах*, гл. ред. П.А. Кротов, вып. 3, Санкт-Петербург 2012, s. 21–75.

Дутов С.Ю., *Военное книгоиздание в России в XVIII в. Опыт статистического анализа*, „Библиосфера" 3 (2007), s. 13–20.

Дучич Й., *Граф Савва Владиславич. Серб-дипломат при дворе Петра Великого и Екатерины I*, Санкт-Петербург 2009.

Елагин С.И., *История русского флота. Период Азовский*, Санкт-Петербург 1864.

Еленев М.Н., *Историческая хроника 63-го пехотного Углицкого полка за 200 лет его существования 1708–1709*, Варшава [1908?].

Ефимов С.В., *«Совершенная безопасность от всех внутренних и внешних беспокойств». Русская армия в Мекленбурге в 1712–1719 годах*, [w:] *Война и оружие. Новое исследования и материалы. Труды Восьмой Международной научно-практической конференции 17–19 мая 2017 года*, ред. С.В. Ефимов, ч. 2, Санкт-Петербург 2017, s. 178–220.

Ефимов С.В., Маковская Л.К., Филимон А.Н., *Потомок шотландских и ирландских королей во главе российской артиллерии: Яков Брюс и его архив*, [w:] *Архив генерал-фельдцейхмейстра Якова Вилимовича Брюса*, т. 1: *Письма Я.В. Брюса (1704–1705 гг.)*, подгот. С.В. Ефимов, Л.К. Маковская, Санкт-Петербург–Шелково 2004, s. 6–23.

Заозерский А.И., *Фельдмаршал Б.П. Шереметев*, Москва 1989.

Захаров А.В., *Боярин и первый сенатор Иван Алексеевич Мусин-Пушкин на службе и в кругу семьи*, [w:] *Труды Государственного Эрмитажа*, науч. ред. И.В. Саверкина, т. 78, Санкт-Петербург 2015, s. 229–236.

Захаров В.Н., *Западноевропейские купцы в России. Эпоха Петра I*, Москва 1996.

Зезюлинский Н., *К родословию 34-х пехотных полков Петра I*, Петроград 1915.

Иванов А.В., *Истоки русской кораблестроительной школы: английская яхта «The Royal Transport»*, [w:] *Меншиковские чтения 2011*, отв. ред. П.А. Кротов, вып. 9, Санкт-Петербург 2012, s. 39–56.

Иванов В.П., *Становление института военного духовенства в русской армии в XVIII–XIX веках*, „Вестник Тверского государственного университета" 4 (2013), серия: *Педагогика и психология*, s. 295–302.

Иванюк С.А., *Крепостные сооружения города Киев в период Великой Северной войны (1700–1721 гг.)*, „Вопросы истории фортификации" 2 (2011), s. 56–64.

История Правительствующего сената за двести лет. 1711–1911 гг., т. 5: (дополнительный), Санкт-Петербург 1911.

История Северной войны 1700–1721, отв. ред. И.И. Ростунов, Москва 1987.

Капков К.Г., *Памятная книга Российского военного и морского духовенства XIX – начала XX веков. Справочные материалы*, Москва 2008.

Керзум П.А., *Иоганн-Готфрид Грегори*, [w:] *Протестанты на службе России. Биографические очерки*, ред. С.П. Заикин, Санкт-Петербург 2012, s. 9–25.

Керсновский А.А., *История русской армии*, т. 1, Москва 1992.

Кобзарева Е.И., *От первой Северной войны 1655–1661 гг. к Великой Северной Войне 1700–1721 гг. и Полтаве: Россия и ее потенциальные союзники в борьбе против Швеции*, [w:] *Полтава. К 300-летию Полтавского сражения. Сборник статей*, редкол. О.Г. Агеева и др., Москва 2009, s. 16–38.

Козлов С.А., *Русские пленные Великой Северной войны 1700–1721*, Санкт-Петербург 2011.

Козловский И.В., *Петр I в Дептфорде*, [w:] *Петр Великий – реформатор России*, редкол. Р.М. Байбурова и др., Москва 2001, s. 247–254.

Колобов Б.В., Сизиков М.И., *Армия и флот. Тексты нормативных актов. Предисловие*, [w:] *Законодательство Петра I*, отв. ред. А.А. Преображенский, Т.Е. Новицкая, Москва 1997, s. 136–154.

Корзун С.Г., *Генрих Гюйссен и борьба протестантов и католиков за влияние на русскую православную церковь в эпоху раннего Просвещения*, [w:] *Славянский альманах 2011*, отв. ред. К.В. Никифоров, Москва 2012, s. 53–63.

Корнилович А., *Известия о первых маневрах при Петре I-м, и особенно о Кожуховском походе*, „Северный архив" 5 (1824), s. 237–267.

Котков В., Коткова Ю., *Военное духовенство России*, Санкт-Петербург 2005.

Кром М., *Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений*, Москва 2008.

Кротов П.А., *Петербургский порт при Петре I*, [w:] *Феномен Петербурга. Труды Второй Международной конференции, состоявшейся 27–30 ноября 2000 года во Всероссийском музее А.С. Пушкина*, ред. Ю.Н. Беспятых, Санкт-Петербург 2001, s. 423–433.

Кротов П.А., *Битва под Полтавой. Начало Великой России*, Санкт-Петербург 2014.

Кротов П.А., *Российский флот на Балтике при Петре Великом*, Санкт-Петербург 2017.

Кротов П.А., *«Социальный лифт» на военной службе в годы Северной войны («случаи» вице-адмирала Н.А. Сенявина и поручика П.Г. Головкова)*, „Санкт-Петербург и страны Северной Европы" 1–2 (2020), s. 9–19.

Кротов П.А., *Вице-адмирал Н.А. Сенявин (практика реализации «римской модели» службы в Петровскую эпоху)*, „Новый часовой. Военно-исторический журнал" 22 (2021), s. 29–46.

Ласковский Ф.Ф., *Материалы для истории инженерного искусства в России*, ч. 3: *Опыт исследования инженерного искусства в царствование императора Петра Великого*, Санкт-Петербург 1861.

Лебедева И.Н., *Библиотека Петра I. Описание рукописных книг*, Санкт-Петербург 2003.

Леонов О., Ульянов И., *Регулярная пехота 1698–1801*, Москва 1995.

Лукошков А.В., *Результаты российско-финских экспедиционных работ 2014 г. По локализации места Гангутского сражения*, [w:] *Меншиковские чтения – 2014. Научный альманах*, гл. науч. ред. П. Кротов, вып. 5 (12), Санкт-Петербург 2014, s. 225–235.

Луппов С.П., *История строительства Петербурга в первой четверти XVIII века*, Москва–Ленинград 1957.

Лютов С.Н., *Книга в русской армии (конец XVII – начало XVIII века)*, Новосибирск 2001.

Малиновский В.К., *Бароны Шлиппенбах – офицеры императора Александра I*, [w:] *Сборник трудов потомков участников отечественной войны 1812 года*, отв. ред. В.К. Малиновский, вып. 3, Москва 2008, s. 56–86.

Малов А.В., *Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг.*, Москва 2006.

Манько А.В., *Великое посольство и строительство морского коммерческого флота России*, [w:] *Петр Великий – реформатор России*, редкол. Р.М. Байбурова и др., Москва 2001, s. 267–271.

Марков С.Л., *Петр Алексеевич Великий, первый император всероссийский… (Биографический очерк)*, [w:] *Российский военный сборник*, вып. 23: *Защита Отечества. Наука побеждать, заветы и уроки Петра Великого*, Москва 2010, s. 54–84.

Масси Р.К., *Петр Великий*, пер. с англ. Н.Л. Лужецкой, В.Э. Волковский, т. 2, Смоленск 1996.

Матвеев В.М., *«Дипломатия в верхах» в XVII веке Петр I и Вильгельм III в Утрехте и в Лондоне (1697–1698)*, [w:] *Петр Великий – реформатор России*, редкол. Р.М. Байбурова и др., Москва 2001, s. 227–246.

Менгель С., *Неизвестный вариант русского литературного языка доломоносовского периода*, [w:] *Forma formans. Studi in onore di Boris Uspenskij*, a cura di S. Bertolissi, R. Salvatore, vol. 2, Napoli 2010, s. 43–68.

Милюков П., *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, Санкт-Петербург 1905.

Михайлова М.Б., *Петр I и новые градостроительные начала*, [w:] *Петр Великий – реформатор России*, редкол. Р.М. Байбурова и др., Москва 2001, s. 109–124.

Молчанов Н.Н., *Дипломатия Петра Первого*, Москва 1984.

Мышлаевский А.З., *Северная война на Ингерманландском и Финляндском театрах в 1708–1714 гг. (Документы Государственного Архива)*, [w:] *Сборник военно-исторических материалов*, предисл. А.З. Мышлаевский, т. 5, Санкт-Петербург 1893.

Мышлаевский А.З., *Петр Великий. Война в Финляндии в 1712–1714 годах. Совместная операция сухопутной армии, галерного и корабельного флотов*, Санкт-Петербург 1896.

Мышлаевский А.З., *Война с Турцией 1711 года. (Прутская операция)*, [w:] *Сборник военно-исторических материалов*, ред., предисл. А.З. Мышлаевский, т. 12, Санкт-Петербург 1898.

Нефедов С.А., *Первые шаги на пути модернизации России: реформы середины XVII века*, „Вопросы истории" 4 (2004), s. 33–52.

Оглоблин О., *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью-Йорк–Київ–Львів–Острог–Торонто 2003.

Опарина Т.А., *Иноземцы в России XVI–XVII вв. Очерки исторической биографии и генеалогии*, Москва 2007.

Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума, сост. А. Востоков, Санкт-Петербург 1842.

Пааскоски Ю., *Жалованные земли на территории Старой Финляндии, 1710–1812*, [w:] *Русский сборник: исследования по истории России*, ред. О.Р. Айрапетов и др., т. 17: *Финляндия и Россия*, Москва 2015, s. 85–112.

Павленко Н.И., *Птенцы гнезда Петрова*, Москва 1988.

Павленко Н.И., *Александр Данилович Меншиков*, Москва 1989.

Павленко Н.И., *Меншиков. Полудержавный властелин*, Москва 1999.

Павленко Н.И., *Был ли А.Д. Меншиков грамотным?*, „Наука и жизнь" 3 (2005), s. 69–75.

Павшинская М.С., *Конкуренция Архангельского и Петербургского портов в первой четверти XVIII века*, „Вестник Поморского университета", серия: *Гуманитарные и социальные науки*, 2 (2011), s. 116–119.

Палли Х.Э., *Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны 1701–1704*, Таллин, 1966.

Пекарский П., *Наука и литература в России при Петре Великом*, т. 1, Санкт-Петербург 1862.

Пенской В.В., *Граф Карл Вреде – отцу, 24 ноября 1700 года из Нарвы*, „Научный Результат. Сетевой научно-практический журнал", серия: *Социальные и гуманитарные исследования*, т. 1 (2015), вып. 1 (3), s. 56–63.

Петр Великий. Его полководцы и министры. 23 портрета с присовокуплением кратких о жизни их описаний, Москва 1848.

Петров А., *Нарвская операция 1700 г.*, „Военный сборник" 7 (1872), s. 5–38.

Петров А.В., *Город Нарва. Его прошлое и достопримечательности. В связи с историей упрочения русского государства на Балтийском побережье. 1223–1900*, Санкт-Петербург 1901.

Петровский С., *О Сенате Петра Великого. Историко-юридическое исследование*, Москва 1875.

Петрухинцев Н.Н., *Немцы в политической элите России в первой половине XVIII века*, [w:] *«Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи*, отв. сост. А.В. Доронин, Москва 2008, s. 66–86.

Петрухинцев Н.Н., *Проблемы интернационализации российской политической элиты в начале XVIII века*, [w:] *Проблемы истории России*, отв. ред. В.Л. Янин, вып. 9: *Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени*, Екатеринбург 2011, s. 230–240.

Плешкевич Е.А., *Эволюция правовых представлений о документе в XVIII – первой половине XIX в.: по материалам законодательства*, [w:] *Документы. Архив. История. Современность. Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Екатеринбург, 16–18 ноября 2018 г.*, отв. ред. Л.Н. Мазур, Екатеринбург 2018, s. 176–183.

Полонский Д.Г., *Самоидентификация русского дворянства и Петровская реформа эпистолярного этикета (конец XVII – начало XVIII в.)*, [w:] *Правящие элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682–1750)*, отв. сост. Н.Н. Петрухинцев, Л. Эррен, Москва 2013, s. 234–255.

Порфирьев Е.И., *Петр I – основоположник военного искусства русской регулярной армии и флота*, Москва 1952.

Починская И., *Влияние церковной реформы патриарха Никона на развитие Московского печатного двора*, „Przegląd Wschodnioeuropejski" 1 (2019), s. 13–36.

Прокопенко Я.И., *Генрих Фик и процесс интернационализации российской политической элиты в первой половине XVIII в.*, [w:] *Правящие элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682–1750)*, отв. сост. Н.Н. Петрухинцев, Л. Эррен, Москва 2012, s. 149–177.

Прокопенко Я.И., *«Политический инженер» Генрих фон Фик и феномен реформ Петра I*, [w:] *Феномен реформ на западе и востоке Европы в начале Нового времени (XVI–XVIII вв.)*, отв. ред. М.М. Кром, Л.А. Пименова, Санкт-Петербург 2013, s. 323–337.

Рабинович М.Д., *Социальное происхождение и имущественное положение офицеров регулярной русской армии в конце Северной войны*, [w:] *Россия в период реформ Петра I*, отв. ред. Н.И. Павленко, Москва 1973, s. 133–171.

Рабинович М.Д., *Полки петровской армии 1698–1725. Краткий справочник*, Москва 1977.

Редин Д., Серов Д., *Второе путешествие Петра Первого в письмах барона П.П. Шафирова князю А.Д. Меншикову (1716–1717)*, „Quaestio Rossica" 2 (2017), s. 471–502.

Рогожин А.А., *Тайные агенты русского правительства в Швеции в 1719–1721 годах*, [w:] *Война и оружие. Новое исследования и материалы. Труды Седьмой Международной научно-практической конференции 18–20 мая 2016 года*, ред. С.В. Ефимов, ч. 4, Санкт-Петербург 2016, s. 405–416.

Розенгейм М.П., *Очерк истории военно-судных учреждений в России до кончины Петра Великого*, Санкт-Петербург 1878.

Руденко В.Н., *Институт жребия в комплектовании вооруженных сил: опыт Российской империи и СССР*, „Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук" 9 (2009), s. 444–473.

Русский биографический словарь, т. 16–21, Санкт-Петербург 1900–1913.

Рычаловский Е.Е., *Резидент Томас Книпер в России в Петровскую эпоху*, [w:] *Шведы в Москве: материалы российско-шведской научной конференции. Москва, 1–2 июня 2000 год*, отв. ред. Т.А. Тоштендаль-Салычева, Москва 2002, s. 62–79.

Савельев Ю.С., *Подготовка Петром I Великого посольства в Европу*, [w:] *Петр Великий – реформатор России*, редкол. Р.М. Байбурова и др., Москва 2001, s. 217–226.

Савинков В., *Краткий обзор исторического развития военно-уголовного законодательства*, Санкт-Петербург 1869.

Свириденко С.В., *Картографические работы А. Шхонебека и П. Пикарта*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. Науки о Земле" 2 (2008), s. 138–144.

Серов Д.О., *Из истории военного законодательства России XVIII века: «Краткое изображение процессов или судебных тяжеб» (разыскания о внешней истории текста)*, [w:] *Война и оружие. Новое исследования и материалы*, ч. 3: *Труды Третьей междунар. научно-практич. конф. (16–18 мая 2012 года)*, [науч. ред. С.В. Ефимов], Санкт-Петербург 2012, s. 180–186.

Серов Д.О., *Забытые редакции Артикула воинского и «Краткого изображения процессов или судебных тяжеб» (из истории кодификации военного законодательства России XVIII в.)*, „Lex russica" 2 (2013), s. 113–121.

Сидоренко Е.Г., *Первая артиллерийско-инженерная школа в России*, [w:] *Сборник исследований и материалов Артиллерийского Исторического музея*, вып. 3, Ленинград 1958, s. 81–99.

Словарь русского языка XI–XVII вв., вып. 21–24, Москва 1995–2004.

Собрание писем императора Петра I-го к разным лицам с ответами на оныя, предисл. П.И. Голенищев-Кутузов, преуведомл. В. Берх, ч. 2, Санкт-Петербург 1829.

Смолич И.К., *История Русской Церкви 1700–1917*, кн. 18, ч. 2, Москва 1996.

Соловьев В.М., *Петровская модернизация России в контексте Великого посольства*, [w:] *Петр Великий – реформатор России*, редкол. Р.М. Байбурова и др., Москва 2001, s. 272–277.

Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, кн. 7–8, т. 14–16, Москва 1991–2001.

Столетие военного министерства 1802–1902, т. 3, отд. IV: *Военные министры и главноуправляющие военною частью в России с 1701 по 1910 год*, гл. ред. Д.А. Скалон, Н.М. Затворницкий, Санкт-Петербург 1911.

Столяров О.Д., *Иностранцы в правящей элите России в первой половине XVIII века: проблема критериев отбора*, „Вестник Самарского государственного университета" 18 (2012), 8/2, s. 73–76.

Струков Д., *Московская Пушкарская школа. (Из истории первого военного училища России времен Петра Великого)*, „Военный сборник" 1 (1892), s. 141–164.

Сушинський Б., *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть*, Одеса 1998.

Татарников К.В., *Русская полевая армия 1700–1730. Обмундирование и снаряжение*, Москва 2008.

[Тыртов, Е.], *История о князе Якове Федоровиче Долгорукове. С прибавлением сведения о других знаменитых мужах славной фамилии князей Долгоруких*, ч. 2, Москва 1808.

Устрялов Н.Г., *История царствования Петра Великого*, т. 2–6, Санкт-Петербург 1858–1863.

Фейгина С.А., *Азовские походы и внешняя политика 1695–1699 гг.*, [w:] *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, ред. Б.Б. Кафенгауз, Н.И. Павленко, Москва 1954, s. 435–459.

Фейгина С.А., *Аландский конгресс. Внешняя политика России в конце Северной войны*, Москва 1959.

Филиппов А.Н., *О наказании по законодательству Петра Великого в связи с реформой*, Санкт-Петербург 1891.

Филюшкин А.И., *Изобретая первую войну России и Европы. Балтийские войны второй половины XVI века глазами современников и потомков*, Санкт-Петербург 2013.

Фрейман О.Р. фон, *Пажи за 183 года (1711–1894). Биографии бывших пажей, с портретами*, вып. 1, Фридрихсгамн 1894.

Хмыров М.Д., *Главные начальники русской артиллерии. Второй генерал-фельдцейхмейстер граф Яков Вилимович Брюс (1704–1726)*, „Артиллерийский журнал" 2 (1866), s. 81–136; 3 (1866) s. 153–194; 4 (1866) s. 249–291.

Черников С.В., *Эволюция высшего командования российской армии и флота в первой четверти XVIII века. К вопросу о роли европейского влияния при проведении петровских военных реформ*, „Cahiers du Monde russe" 50 (2009), 2–3, s. 699–735.

Чернов А.В., *Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв.*, Москва 1955.

Шагаев В.А., *Эволюция ответственности за уклонение от военной службы в период реформ Петра I*, „Военно-юридический журнал" 10 (2010), s. 30–31.

Шварц И., *Участие иностранных инженеров во взятии Азова и строительстве Таганрога*, [w:] *Объекты культурного наследия Петровской эпохи на юге России: проблемы изучения, сохранения и музеефикации. Сборник материалов*, редкол. А.Ю. Баженов и др., Волгоград 2020, s. 187–202.

Шворина Т., *Воинские артикулы Петра I*, ред. М.М. Исаев, Москва 1940.

Шебалдина Г.[В.], *Заложники Петра I и Карла XII. Повседневный быт пленных во время Северной войны*, Москва 2014.

Шебалдина Г.В., *«Северная война» резидента Хилкова*, [w:] *Гиштории российские, или Опыты и разыскания к юбилею Александра Борисовича Каменского*, сост. Е.В. Акельев, В.Е. Борисов, отв. ред. Е.Б. Смилянская, Москва 2014, s. 42–67.

Широкорад А.Б., *Северные войны России*, Москва 2001.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 6а, Санкт-Петербург 1892.

Энциклопедия военных и морских наук, сост. под гл. ред. Г.А. Леера, т. 1–2, Санкт-Петербург 1883–1885.

Янссон О., Майер И., *Упсальское генеалогическое древнодинастическое древо династии Рюриковичей: описания и история создания*, [w:] *Родословные древа русских царей XVII–XVIII веков*, сост. А.В. Сиренов, Москва 2018, s. 80–91.

IV. Materiały internetowe (źródła, opracowania, mapy, plany itp.)

A.A. Weyde do F. Weyde, Sztokholm 1704, https://ru.bidspirit.com/ui/lotPage/source/catalog/auction/7344/lot/19419/Письмо-генерала-А-А-Вейде-из?lang=en (dostęp: 20.07.2020).

Artéus G., *Adam Ludwig Lewenhaupt*, https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=11268 (dostęp: 18.02.2021).

Blomqvist O., *A Clash of Kings: States, Captives and Loyalties during the Great Northern War*, s. 28 (wersja elektroniczna), https://www.academia.edu/43221094/A_Clash_of_Kings_States_Captives_and_Loyalties_during_the_Great_Northern_War (dostęp: 2.10.2020).

Busch G.P., *Grundriss der Festung Statt und Situation St. Petersburg*, [Berlin 1730], http://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00109463/image_1; na licencji CC BY-NC-SA 4.0 (dostęp: 11.08.2019).

Gründriss der belagerüng und Succurs Narva Anno 1700, https://www.digar.ee/viewer/ru/nlib-digar:50706/15789 (dostęp: 13.03.2021).

Keyser J., *Nova ac verissima urbis St. Petersburg ab imperatore Russico Petro Alexii f. conditae…*, Amsterdam [1720], https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53029421q (domena publiczna, dostęp: 22.01.2020)

Peter von Le Fort, https://gw.geneanet.org/lefortcarl?lang=fr&pz=veronica&nz=usandivaras+le+fort&ocz=0&p=peter&n=von+le+fort&oc=1 (dostęp: 21.07.2020).

Portret generała-porucznika Hermanna Jensena Bohna autorstwa Georga Christopha Grotha, przechowywany w: Kumu Art Museum (Eesti Kunstimuuseum – Estonia, Tallin), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Generall%C3%B8jtnant_Hermann_Jensen_Bohn_(Georg_Christoph_Groth).JPG?uselang=ru (domena publiczna, dostęp: 4.05.2020).

Reichmuth, Johann, https://digital.francke-halle.de/fsbio/name/view/746992 (dostęp: 3.01.2021).

Scharschmidt, Justus Samuel, http://192.124.243.55/cgi-bin/dhm.pl?x=u&t_show=x&wertreg=PER&wert=scharschmidt%2C+justus+samuel++-+BIOGRAFIE&reccheck=,27253 (dostęp: 20.07.2020).

Tuokko O., *Mitä olivat lahjoitusmaat?*, https://rautu.fi/Tallenne/Lahjoitusmaa/Rautulista.htm (dostęp: 18.10.2021).

Welsch I.L., *Plan de la ville de Narva et du château d'Ivanogrod assiégés par le tsar… et délivrés par le roi de Suède Charles XII*, Bibliothèque nationale de France, GED-3031, https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8441861x (domena publiczna; dostęp: 30.10.2020)

Биохроника Петра Великого (1672–1725). 23.08.1715, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/248757725 (dostęp: 5.01.2021).

Биохроника Петра Великого (1672–1725). 27.10.1715, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/248767944 (dostęp: 5.01.2021).

Биохроника Петра Великого (1672–1725). 05.03.1716, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/228315512 (dostęp: 5.01.2021).

Биохроника Петра Великого (1672–1725). 09/20.11.1716, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/244223884 (dostęp: 3.01.2021).

Биохроника Петра Великого (1672–1725). 14/25.12.1716, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/244891496 (dostęp: 2.01.2021).

Биохроника Петра Великого (1672–1725). До 19.09.1717, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/250741212 (dostęp: 3.01.2021).

Биохроника Петра Великого (1672–1725). 20.09/01.10.1717, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/250741255 (dostęp: 3.01.2021).

Биохроника Петра Великого (1672–1725). 11/22.08.1720, https://spb.hse.ru/humart/history/peter/biochronic/233792478 (dostęp: 24.12.2020).

Вейде Адам Адамович 1667–1720, http://lavraspb.ru/ru/nekropol/view/item/id/1815/catid/3 (dostęp: 28.08.2018).

Вейде-Вялова Е., *Первопроходец раскопок на Тамани: мой предок – выходец из Голландии*, „Ковчег" 7 (2017), http://журнальныймир.рф/sites/zhurmir/files/pdf/kovcheg_2017-7_277.pdf (dostęp: 1.06.2020).

Дворянские титулы, гербы и мундиры, http://militera.lib.ru/research/shepelev1/01.html (dostęp: 10.09.2018).

Ермасов Е.В., *Отражение начала Северной войны в немецкой публицистике первой четверти XVIII века*, https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/10082/10.pdf (dostęp: 10.09.2018).

Измайлово, дворцовая усадьба собором Покрова Пресвятой Богородицы и памятником Петру I, https://petersmonuments.ru/russia/memorials/izmaylovo-dvortsovaya-usadba-soborom-pokrova-presvyatoy-bogoroditsy-i-pamyatnikom-petru-i (dostęp: 12.12.2020).

История нарвских бастионных укреплений, http://www.estwar.ee/zamki/21.4%20bastionnye%20ukreplenija%20Narvy.html (dostęp: 30.11.2020).

Казармы Павловского гренадерского полка, https://www.citywalls.ru/house1894.html (dostęp: 12.12.2020).

Карты похода в Азовское море, предпринятого Петром I в 1699 году, БАН (СПб), ОР, ОСРК, карта № 20 (№ 591), http://papacoma.narod.ru/maps/preshonebek.htm, http://papacoma.narod.ru/maps/azov_sea_1701.htm (dostęp: 30.11.2020).

Карташов В., *Иоганн Грегори*, https://aptekarjournal.ru/archive/2010/107/3847.html (dostęp: 9.08.2018).

Кузнецова Т.В., *Интересный экспонат: икона-реликвия «Явление Богоматери преподобному Сергию Радонежскому»*, http://www.musobl.divo.ru/const_int_expon.html (dostęp: 22.07.2015).

Ларина Я.И., *Генрих фон Фик (1678–1750): служба иноземца в России первой половины XVIII века*, диссертация на соискание степени кандидата исторических наук, Москва 2018, s. 41–42, https://www.dissercat.com/content/genrikh-fon-fik-1678-1750-sluzhba-inozemtsa-v--rossii-pervoi-poloviny-xviii-veka (dostęp: 20.09.2020).

Мемориальная доска сподвижнику Петра I А. Вейде, http://www.lavraspb.ru/ru/news/540-news (dostęp: 28.08.2018).

Павленко Н.И., *Лефорт*, Москва 2009, s. 35–36, https://avidreaders.ru/read-book/lefort.html?p=35 (dostęp: 20.07.2020).

Письмо генерала А.А. Вейде из Стокгольма (где он был в плену 1700–1710 гг) своему брату Францу Вейде (майору, погибшему под Ригой в 1709 г.) в Москву. 1704, https://ru.bidspirit.com/ui/lotPage/source/catalog/auction/7344/lot/19419/Письмо-генерала-А-А-Вейде-из?lang=en (dostęp: 20.07.2020).

Погосян Е., Первые маскарады Петра Великого (1698 г.), https://www.ruthenia.ru/document/539858.html (dostęp: 15.03.2021).

Татарников К.В., *Офицерские сказки XVIII века. Офицерские сказки 1-й четверти XVIII века*, https://forum.vgd.ru/3103/101376/10.htm?a=stdforum_view&o= (dostęp: 15.10.2020).

Чепухин А.Г., *К истории Азовских походов Петра I: «Сергиев город, что на Дону у каланчинских башен»*, „История военного дела: исследования и источники" 2019, специальный выпуск X: *Азовские походы 1695 и 1697 гг.*, ч. 1, s. 24–68, http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Chepyxin_03.pdf (dostęp: 10.11.2020).

WYKAZ SKRÓTÓW

AFSt	Archiv der Franckeschen Stiftungen
APwB	Archiwum Państwowe w Białymstoku
Bd., bd.	Band, Bind, band
bearb.	bearbeitete, bearbeitet
b.m.d.w.	brak miejsca i daty wydania
b.m.w.	brak miejsca wydania
cz.	część
DBL	*Dansk Biografisk Lexikon*
ed.	edited, edition, editor
et al.	et alii
fot.	fotografia
fig.	figure
h.	heft
hol.	holenderskie
Hrsg.	Hrausgegeber
Hrgst.	Hergestellt
k.	karta; koło
KA	Krigsarkivet
KB	Kungliga Biblioteket
KFÅ	„Karolinska förbundets årsbok”
niem.	niemieckie
nlb.	nieliczbowane
No.	number

nr	numer
op. cit.	opus citatum
oprac.	opracowanie, opracował(-a), opracowali
por.	porównaj
przyp.	przypis
RA	Riksarkivet
red.	redakcja, redaktor, redaktör
ros.	rosyjskie
s.	strona
sp.	spalt
St. Petersburg	Sankt Petersburg
sygn.	sygnatura
t.	tom, tome
Tab.	tablica
Th.	Theil
tłum.	tłumaczenie, tłumaczył(-a), tłumaczyli
udg.	utgivare, udgivet
transl.	translation
wyd.	wydał(-li)
v.	verso
vol.	volume, voluym
z.	zeszyt
zob.	zobacz

БАН	Библиотека Российской академии наук
Б. І П.	Библиотека Петра I
в.	век
вв.	века, веков, веках
відп.	відповідальний
відп. ред.	відповідальний редактор
вип.	випуск
вступ. ст.	вступительная статья
ВЭ	*Военная Энциклопедия*

ВЭЛ	*Военный энциклопедический лексикон, издаваемый Обществом военных и литераторов*
вып.	выпуск
г.	год
гг.	годы
гл. науч. ред.	главный научный редактор
гл. ред.	главный редактор
глосс.	глоссарий
д.	дело
и др.	и другие
изд.	издание, изданный
изд. подгот.	издание подготовил (подготовили)
ил.	илюстрация
инв.	инвентарий
ИПС	*История Правительствующего сената за двести лет. 1711–1911 гг.*
к.	карта
кн.	книга
коммент.	комментарий
л.	лист
лл.	листы
МИГО	*Материалы для истории Гангутской операции*
МИРФ	*Материалы для истории русского флота*
науч. ред.	научный редактор
№	номер
об.	обратный (лист)
оп.	опис
ОР	Отдел рукописей
ОСРК	Основное собрание рукописной книги
отв. ред.	ответственный редактор
отв. сост.	ответственный составитель
отд.	отдел, отделение
оформл.	оформление
П. и Б.	*Письма и бумаги императора Петра Великого*

ПДС	*Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными*
пер.	перевод
пер. с англ.	перевод с английского
переизд.	переиздание
Петр. гал.	Петровская галерея
пл.	план
подгот.	подготовил(-а)
послесл.	послесловие
предисл.	предисловие
преувед.	преуведомление
примеч.	примечания
публ.	публикация
ПСЗРИ	*Полное собрание законов Российской Империи*
РБС	*Русский биографический словарь*
РГАДА	Российский государственный архив древних актов
ред.	редактор, редакция
редкол.	редакционная коллегия
РНБ	Российская национальная библиотека
СВМ	*Столетие военного министерства 1802–1902*
СИРИО	*Сборник Императорского Русского Исторического Общества*
собр.	собрание
Собр. Петр. гал.	Собрание Петровской галлереи
сост.	составитель, составители
ст.	статья
стлб.	столбец
т.	том, тома
Тек. пост.	Текущие поступления
указ.	указатель
ф.	фонд
ч.	часть, части
ЭВМН	*Энциклопедия военных и морских наук*
Эрм. собр.	Эрмитажное собрание

INDEKS OSOBOWY

Adam Weyde i Piotr I nie zostali uwzględnieni w indeksie osobowym z uwagi na ich wyjątkową i bardzo częstą obecność w niniejszej publikacji. Jeżeli osoby występują w książce w formach zapisanych w języku polskim i rosyjskim, używamy obu form, odnotowując alternatywny zapis w nawiasach kwadratowych. Członkowie rodzin panujących oraz zwierzchnicy kościołów zostali wymienieni od imienia, po przecinku zamieszczono ich funkcję (w formie polskiej). Pozostałe osoby wymieniono według ogólnych reguł: nazwisko i imię. Nie odnotowano postaci antycznych oraz chrześcijańskich świętych, będących najczęściej patronami kościołów, orderów, okrętów itp.

Abramović Vladimir 68, 355
Abriszewski Krzysztof 8–9, 11–12, 355, 361
Achmed III, sułtan Turcji 176
Adlerfeld Gustaf 136, 141, 144, 343
Adolf Fryderyk III, książę Meklemburgii-Strelitz 235
Adrian, patriarcha Moskwy 80
Æreboe Rasmus 33
Ágoston Gábor 10, 21, 355
Aleksander Arcziłowicz Bagrationi, carewicz Imeretii (Aleksander Imeretyński) 140, 146–148, 154, 161, 163–164, 173
Aleksander I Romanow, car Rosji, król Polski, wielki książę Finlandii 240, 374
Aleksander Newski, książę ruski, władca Nowogrodu Wielkiego, święty 300
Aleksy I Michajłowicz Romanow, car Rosji 39, 47, 76, 296, 343, 358–359
Aleksy Piotrowicz Romanow, carewicz Rosji 26, 241–242, 276–277, 288, 350, 365, 371
Almquist Helge 160, 255
Alten-Bockum Jan Henryk von 32
Andreev (Andriejew) Aleksandr N. [Андреев Александр Николаевич] 272, 294–295, 310, 355, 367
Andriej, protopop 296
Angeli Moriz Edlen von 68, 344

Anna Piotrowna Romanowa, córka Piotra I Romanowa, księżna Holstein-Gottorp 282
Anners Erik 258, 298, 355
Anusik Zbigniew 133, 144, 228, 355, 366
Apraksin Fiodor [Апраксин Федор Матвеевич] 29, 48–49, 157, 207, 211–216, 221, 224, 250, 278, 280–281, 333–334, 350, 368–369
Artamonow Władimir [*Артамонов Владимир Алексеевич*] 64, 168, 176–177, 179, 183, 185, 187–188, 192–193, 367
Arżakowa Larysa 30
Augusiewicz Sławomir 191, 343, 355
August II Wettin, król Polski i wielki książę Litwy, elektor Saksonii (jako Fryderyk August I) 62–64, 66–68, 76, 78–79, 118–120, 125, 147, 168, 228, 233, 244, 272, 311, 358–359, 365
August III Wettin, król Polski i wielki książę Litwy, elektor Saksonii (jako Fryderyk August II) 116, 356

Bagger Hans 230–232, 355
Bagińska Ewa 292, 362
Bagrationi Arcził, władca Imeretii i Kachetii 146
Bahlcke Joachim 69, 355
Bahr Jean Christian 170
Balken (Balck) Fiodor 121, 123, 135
Balken (Balck) Mikołaj 121, 123, 135
Baltadżi Mechmed, pasza turecki 191
Bantysz-Kamienski Dmitrij [*Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич*] 9, 15, 38–39, 66, 74, 79, 84, 187, 201, 236, 310, 314, 333, 368
Barth Volker 65, 356
Bartoszewicz Julian 32, 347
Bauer Christian Felix (Rodion) 29, 126–127, 233, 333–334
Bauer Karl J. 89, 356
Bayle Pierre 304, 343
Berg Lars Otto 171, 343
Berggren Maria 151–152, 343, 365
Bergmann Benjamin 211, 213, 222, 355
Bernstorff Andreas Gottlieb von 237
Bertolissi Sergio 81, 374
Bierzanek Remigiusz 161, 358
Bieskrowny Lubomir [*Бескровный Любомир Григорьевич*] 90, 108–109, 140, 176–177, 197, 202, 253, 353–354, 366, 369
Bils Denis 327
Biłos Piotr 317, 356
Blomberg Iwan (Johann Ernst) von 146
Blomqvist Olof 169, 379
Bobrinski Aleksander Aleksiejewicz [*Бобринской (Бобринский) Александр Алексеевич*] 32, 369
Bobrowski Paweł [*Бобровский Павел Осипович*] 15, 31, 42, 47–49, 60, 65, 74, 77, 84–85, 94–95, 97, 103–104, 106, 108, 110–116, 120, 122, 230, 250, 253–254, 257–261, 275, 310, 314, 324, 348, 369
Boehm Jan Reinhold 285
Bohn (rodzina) 29, 305
Bohn Herman (Hermann) Jensen 40, 198, 240, 301, 305–307, 334, 339, 379
Bołdyrew Aleksander 11, 356
Bołoban (Bałoban) Aleksy 227

Borys Godunow, car Rosji 293
Botsis Iwan 212
Bottin Francesco 14, 356
Bourdieu Pierre 29, 316–317, 356, 362, 366
Brankowan Konstanty 177, 183
Brasey Jean-Nicole Moreau de 101, 361
Brenner Elias 155, 157, 338
Brevern Georg von 304, 356
Brevern Hermann 305
Brevern z domu Reutern Katharina von 305
Breynii Johannis Philippi 271, 346
Bricka Carl Frederik 33, 357–358
Brodowski Samuel 116, 356
Bruce Jakub (Jacob James Daniel Bruce) [Брюс Яков Вилимович] 48, 54, 75, 86, 116–117, 144, 185, 188, 202, 273, 280, 294, 301, 310, 333–334, 359, 372, 378
Bruce Peter Henry 16, 34, 168, 175, 223, 233, 235, 237, 240, 243, 262–263, 279, 301, 304, 306, 309–310, 312–314, 343
Bruce Roman (Bruce Robert) 250, 275, 333–334
Bruchener Johan 264
Bruzelius Lars 171–173, 362
Bukowski Ignacy 95, 364
Burdowicz-Nowicki Jacek 65, 68, 356
Busch Georg Paul 273, 379
Busch Iwan 196
Büsching Anton Friedrich 188, 343
Bushkovitch Paul 31, 356
Buturlin Dmitrij [*Бутурлин Дмитрий Петрович*] 132, 233, 348, 370
Buturlin Iwan [Бутурлин Иван Иванович] 48, 125, 140–142, 146, 148, 150, 152, 154, 161, 163–165, 172, 227, 279, 334, 367
Campenhausen Iwan Iwanowicz 327
Campredon Jacques de [Кампредон Жак де] 279, 349
Cantacuzino Toma (Foma Kantakuzin) 334
Carmarthen Peregrine Osoborne 74–75, 364
Cederhielm Joasis 171
Cereli Anthoni 155
Chatow Aleksandr [*Хатов Александр* (*Ильич*)] 132
Chiłkow Andrzej [Хилков Андрей Яковлевич] 149, 153, 156, 159–160, 163, 165–166, 168–169, 171, 173, 198, 271, 353, 355, 362, 378
Chłopow Siemion 327
Chojnicka Krystyna 9, 356
Chomętowski Stanisław 10, 311
Chomik Piotr 4
Chrystian V Oldenburg, król Danii i Norwegii 80, 116, 258
Ciesielski Tomasz 7, 54, 116, 184, 228, 292, 335, 356, 359, 361
Cieślak Edmund 250, 346
Clausewitz Carl von 136, 357
Coehoorn Menno van [Кугорн Менно ван] 202–203, 339, 343, 351
Collis Robert 286–288, 356
Cooper Norman G. 161, 292, 356
Cronhielm Gustaf 169–171
Cronstedt Carl 136, 141
Croÿ Charles Eugène de 125, 127, 133, 136, 140–142, 145–147, 344, 346
Cruys Korneliusz 84, 296
Čyževśkyj Dmytro 286, 290, 357
Czarniecki Stanisław 191

Czarniecki Stefan 263
Czekin Fiodor 334
Czeriediejew Iwan 117
Czernikow Siergiej [*Черников Сергей Васильевич*] 31, 83, 147, 284, 295, 321, 332, 378
Czernyszew Grigorij 334
Czirikow Łuka 197, 334

Dahlberg Elena 151–152, 347, 364–365
Dahlbergh Erik Jönsson 60, 78, 132 138, 341
Davies Brian 10, 83, 94, 98, 100, 102, 105, 107, 121, 194, 357
Delbrück Hans 106, 357
Delden Iwan von 121, 123, 135
Delden (Deldin) Wilhelm von (Delden Wilhelm van, Delden Willim von) 42, 121, 23, 135
Derra Aleksandra 8, 361
Dewlet-Girej II, chan krymski 54
Dewson (Deweson, Dewsen) Karol Piotr 139
Dewson, generals-adiutant 241–242
Diderot Denis 100, 344
Dixon Simon 74, 343
Dołgoruki Jakow (Jakub) 112, 140–142, 146–148, 150, 152–153, 158, 161, 163, 168–169, 173, 227, 278, 280, 334, 378
Dołgorukow Wasyl 185, 187, 212–213, 268
Dołgorukowowie 173, 378
Dönhoff Henryk 191
Dorte Daniel 45
Dorte, żona Daniela 45
Drumowicz Sławomir 136, 357
Dumanowski Jarosław 227, 359
Dumschat Sabine 39, 357
Dunning Chester 10, 365
Durbas Małgorzata 311, 360
Dusterwald Maria Luiza 304
Dybaś Bogusław 202, 357
Dymitr Kantemir, hospodar Mołdawii 177, 183
Dźwigoł Renata 296, 360

Eberhard Christian 286–287, 291
Eberstädt Lebrecht Gottfried Janus von 195
Eckestädt Friedrich Vitstum von 171–172
Ehrenschiöld Nils 26, 215–217, 220–221
Elmas Mehmed, pasza turecki 68
Elżbieta Piotrowna Romanowa, carowa Rosji 280, 282
Enzberg Nicola Friedrich von 194–195
Ericson Lars 140, 365
Eugeniusz Sabaudzki, książę Sabaudii 20, 67–69, 72, 78, 85, 89, 102, 343–344, 363
Eugeniusz Maurycy Sabaudzki, książę Sabaudii 89
Falkenberg Christina 153
Famenrin Jerzy 36

Félicité Indravati 233, 357
Fer Nicolas de 132, 134–135, 344
Fick Aurora von 272
Fick Heinrich von [Фик Генрих фон] 271–274, 376, 381
Filipczak-Kocur Anna 292, 361
Filuszkin Aleksandr [*Филюшкин Александр Ильич*] 292, 378
Fiodor III Aleksiejewicz Romanow, car Rosji 296
Fiodorow Iwan 242

Fiodorowa Eufrozyna 242
Flemming (Fleming) Johann (Hans) Friedrich von 77, 344
Flemming Jakub 261
Francke August Hermann 40, 43, 169, 174, 237, 284, 286–291, 339, 342, 357, 366
Francke Gotthilf August 40
Freyhold Eckhard Philipp von 41, 344
Freymann Otto von [*Фрейман Отто Рудольфович фон*] 41, 378
Frezer obersleutenant 264
Fries Wasyl 164
From Peter 245, 357
Frost Robert I. 98, 124, 357
Fryderyk III Hohenzollern, elektor Brandenburgii, król w Prusach (jako Fryderyk I) 60, 64, 66, 78, 284
Fryderyk IV Oldenburg, król Danii i Norwegii 119, 213, 230–232, 244
Fryderyk Kazimierz Kettler, książę Kurlandii i Semigalii 64, 66, 78
Fryderyk Wilhelm I, król Prus, elektor Brandenburgii 244
Fundaminski Michail 286, 357

Gagarin Matwiej 278–279
Galiffe Jacques Augustin 40, 304, 357, 363
Geier Wolfgang 305, 357
Gentles Ian 123, 357
Gędłek Łukasz 50, 360
Gheyn Jacob de 20
Gierowski Józef Andrzej 63, 68, 119, 245, 285, 357–358
Giffart Pierre 67, 88, 90, 100, 344
Glück Johann Ernst 285, 288
Goch Matthias 40, 244
Goebel Heritieurs (niem. *Göbels Gottlieb*) 88
Golicyn Borys 81, 332, 334
Golicyn Michał 29, 188, 192, 195, 211, 214, 216, 250, 279, 332–334
Golicyn Piotr 227, 234, 238–239, 332
Golicyn Wasyl 76, 332
Goltz Heinrich von 334–335
Gołokow Potap [Головков Потап Григорьев] 322, 373
Gołowin Aleksiej 25, 179, 185
Gołowin Awtamon 48, 50, 57, 93, 110, 120–121, 127, 139–140, 142, 146–148, 152–153, 161, 163, 173, 334–335
Gołowin Fiodor Aleksiejewicz 42, 63, 109, 148, 153, 157–162, 163–165, 286
Gołowkin Gawryło [Головкин Гаврила Иванович] 44, 48, 185, 198, 228, 353
Gorbow Iwan 334
Gordon Aleksander 16, 35, 56–57, 121, 123, 135, 138, 141–142, 144, 150, 344
Gordon Jacob 150
Gordon Patryk (Gordon Patrick) [Гордон Патрик] 7, 36, 47–48, 50–51, 55, 57–58, 61, 104–105, 310, 344–345, 349
Gregorii Johann Gottfried [Грегори Иоганн-Готфрид] 39, 372, 381
Griffin Margaret 292, 358
Grigor'ev Boris N. 136, 140, 358
Groth Georg Christoph 307, 379
Grotius Hugo 161, 358
Gruber Johann Sebastian 67, 88–90, 100–102, 106, 204–205, 338, 345

Gubariew Iwan 180
Gudbier Johan Caspar 39
Gulietz Ioachim (Gulic Jefim) 111, 121, 123, 135, 328
Gunnar Artéus 172, 379
Günther Johann (Iwanem Ginterem) 275
Gustaw II Adolf Waza, król Szwecji 161, 258, 260, 291–292, 357, 363
Guzowski Piotr 103, 292, 361
Gyllenstiern Christoffer 153

Halecki Oskar 26, 358
Hallart Ludwig von (Allart Ludwig Nicolaus von) 125–128, 132–133, 143–144, 146–150, 152, 164, 178, 183, 188–189, 192, 195–196, 198, 333–334, 345, 349
Hansen Heinrich Johann 133, 358
Harbou Hans Walter 33, 35, 358
Hardelof (kupiec) 160
Hatton Ragnhild Marie 176, 358
Haxthausen August von 305, 357
Helbig Adolf Wilhelm von 277
Hellmann Manfred 311, 358
Hennin (Gennin) Georg Wilhelm de 32
Henriksson Håkan 30, 150, 358
Herberstein Sigmund von 305, 357
Herman Maurycy Saski, książę Kurlandii i Semigalii 272
Hertl, inżynier pułkownik 280–281
Hirck Michael 155
Hoffmann Peter 257, 358
Hohenzollernowie 286
Holstein Franz-Heinrich 40
Holstein z domu Lefort Justyna Elżbieta Katarzyna (zob. Lefort Justyna Elżbieta Katarzyna) 29, 40, 45, 304, 309–314
Holstein-Gottorp Jadwiga Eleonora, matka króla Karola XI Wittelsbacha, królowa Szwecji 154
Holtrop Pieter N. 286, 357
Hörberg Johan 136, 345
Horn Arvid 147
Horn Henning Rudolf 126
Hultman Johan D. 119, 180, 188, 191–192, 245, 345
Hume-Campbell Alexander, Lord Polwarth 240, 364
Huyssen Henryk von [Гюйссен Генрих фон] 257, 285, 288, 373

Isakow Michaił 263
Isensee Levin Mårtens 45
Isensee z domu Weyde Brigitte Catherine 45
Iwan IV Groźny Rurykowicz, wielki książę moskiewski, car Rosji 120, 292, 296
Iwan V Aleksiejewicz Romanow [Иван V Алексеевич Романов], car Rosji 76, 352
Iwaniuk Siergiej [*Иванюк Сергей Александрович*] 30, 205, 372
Iwanow Awtamon 120

Jagużyński Paweł 230, 279
Jakowlew Piotr 233
Jan Kalwin, francuski reformator religijny i współtwórca Kościoła ewangelicko-reformowanego 96
Janco Andrew P. 95, 358

Jansson Olena [*Янссон Олена*] 156, 171–173, 362, 378
Jany Curt 106, 358
Jarochowski Kazimierz 244, 276, 310–311, 358
Jazykow Siemion 112
Jefimow Siergiej [*Ефимов Сергей Владимирович*] 54, 233, 236, 244, 275, 358, 367–368, 370, 376–377
Jerzy I Hanowerski, król Wielkiej Brytanii, elektor Hanoweru (jako Jerzy Ludwik) 237, 244
Jerzy Oldenburg, książę Danii i Norwegii, książę-małżonek Anglii i Szkocji 80
Joachim, patriarcha Moskwy 120
Juel Just [Юль Юст] 33, 38, 151, 172–173, 187, 345, 351, 355
Jungor (Junger) Tomas 121, 123, 135

Kaczorowski Włodzimierz 116, 356
Kalmijn Matthijs 306, 359
Karol Fryderyk, książę Szlezwik-Holsztyn-Gottorf 282
Karol Leopold Mecklenburg-Schwerin, książę Meklemburgii-Schwerin 27, 228, 233–234, 236–238, 244–245, 346
Karol VI Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 194, 242, 244
Karol XI Wittelsbach, król Szwecji, książę Palatynatu-Zweibrücken 258
Karol XII Wittelsbach, król Szwecji, książę Palatynatu-Zweibrücken 16, 22, 24–25, 62, 119, 129–130, 133–134, 136, 140–145, 147–148, 150–151, 154–155, 163, 169–172, 176, 179–180, 188, 191–192, 195–197, 208, 230, 245, 272, 288, 343–344–347, 355, 357–359, 361–362, 364–366, 369, 378
Katarzyna I, Katarzyna Aleksiejewna (Skawrońska Marta), carowa Rosji 31, 185, 280, 288, 371
Katarzyna Iwanowna Romanowa, księżniczka rosyjska 233
Kelch Christian 119, 359
Keyser Jacob 302–303, 379
Kętrzyński Wojciech 11, 281, 346
Kiersnowski Anton [*Керсновский Антон Антонович*] 144, 372
Klonowski Martin 274, 359
Klosterberg Brigitte 290, 359
Kniperkron (Kniper) Tomas [Томас Книпер] 147, 161, 376
Kobuch Agatha 227, 359
Köhler Johann 308
Köhlin Harald 54, 359
Kolcow-Mosalski Dymitr 278
Königsmark Maria Aurora von 272
Konopczyński Władysław 62, 359
Korb Johann [Корб Иоганн] 38–39, 55, 72, 84, 104, 296, 345, 349, 351, 354
Korczagina Izabella 293, 359
Korogodina Maria 30
Korret Awraam 138–139
Korth Leonard 89, 359
Korzo Margarita A. 96, 359
Kosińska Urszula 255, 359
Kostka Johann 67, 345
Kościelniak Karol 228, 359
Kowalska (*Kowalska-Stus*) *Hanna* 295, 359
Kozerska Ewa 116, 356

Kozłow Siergiej [*Козлов Сергей Алексеевич*] 31, 147, 151, 153, 160, 164, 168, 173, 372
Kraghe (Kragen) Kazimierz von 147
Krawczuk Wojciech 119, 345
Kreuger Johan Henrik 221, 359
Krokosz Paweł 8, 17, 20, 50, 55, 61, 83, 92–93, 108–109, 113, 228, 233, 245, 252, 278, 279, 283, 292, 296, 300, 311–312, 333, 345, 359–360
Krompein Ernst Friedrich [Кромпен Эрнст Фридрих] 257–258, 268, 351
Kroniger Laurent (niem. *Lorentz*) 88
Kropotow Gawryło 182, 327, 334
Krotow Paweł [*Кротов Павел Александрович*] 4, 30, 54, 75, 83, 122, 155, 170, 211–213, 216–217, 220, 224, 283, 322, 366, 368, 371–373
Krzyżowski Tomasz 50, 360
Kuklo Cezary 184, 356
Kupers Johann 154
Kurakin Borys 280, 286
Kutrzeba Stanisław 161, 345–346
Kuylenstierna Oswald 144, 360
Kwiatkowski Krzysztof 49, 360

La Vie (Lavie) Henry de [Лави Анри де] 278–279, 308, 326, 349
Lacy Piotr 237, 327, 334–335, 356
Laidre Margus 126, 361
Lamberty Guillaume de 119, 346
Lang Signe 163, 166, 361
Langen August von 146, 154
Latour Bruno 8–10, 12, 355–356, 361
Leeuwen Marco H.D. van 306, 361
Lefort (rodzina) 29, 305
Lefort Ami 304
Lefort Andrzej 43
Lefort Franciszek (Lefort Franz) 7, 38, 40, 43, 45, 47–48, 50, 57, 63, 74, 78, 104–105, 112, 304, 310, 329, 364, 381
Lefort Justyna Elżbieta Katarzyna (zob. Holstein z domu Lefort Justyna Elżbieta Katarzyna) 29, 40, 45, 304, 309–314
Lefort Piotr (Le Fort Peter) 29, 40, 75, 168, 240, 295, 301, 304, 306, 309, 312–314, 379
Lefort z domu Barner Sophie Amélie 40, 309–310
Lefort z domu Weyde Elżbieta Justyna (zob. Weyde Elżbieta Justyna) 28, 44–45, 159, 166–167, 200, 304, 338
Lenart Mirosław 96, 361
Lenihan Pádraig 122, 192, 361
Leontiew Awierkij 116
Leopold I Habsburg cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 61, 64–67, 75, 78, 86, 108, 304, 345, 351
Leslie Aleksander 293–294
Lewenhaupt (Löwenhaupt) Adam Ludwig 171–172, 174
Lewitter Lucian Ryszard 101, 361
Liedke Marzena 38, 103, 292, 304, 306, 361
Lille Eryk 214, 216
Lillieroth Nils 73, 79
Lima Giorgio (Jurij) 121, 123, 135
Lindgren Raymond E. 227, 231, 361
Link-Lenczowski Andrzej K. 63, 358
Lipka Bernard 106, 358
Lipowski Błażej 98, 345, 347

Litheim Johan 132, 138
Lityński Adam 8, 92, 113, 360, 363
Longo Mario 14, 356
Lossius Johannes 119, 359
Ludolf Heinrich Wilhelm [Лудольф Генрих Вильгельм] 43, 80–82, 153, 160, 285–287, 289, 351, 365
Ludwik Wilhelm Badeński, margrabia Baden-Baden 89, 355, 359, 363
Lünig Johann Christian 86, 345

Łopatecki Karol 8, 17, 20, 59–60, 75, 92–93, 95–96, 103, 113–114, 209, 252, 279, 292, 335, 345–346, 356, 360–362
Łopuchin Stiepan 236
Łopuchina Eudoksja, pierwsza żona Piotra I, carowa Rosji 236
Łotman Jurij 11, 362
Łygaś Wojciech 126, 361

Maas Inke 306, 361
MacDonnell Charles 36, 344
Maciejewski Marek 116, 356
Maier Ingrid [*Майер Ингрид*] 156, 171–173, 362, 378
Majewski Andrzej Adam 7, 356
Makarow Aleksiej 9, 259–260
Mankell Julius 221, 362
Marcinek Andrzej 68, 363
Mardefelt Arvid 168
Marklund Andreas 140, 362
Mateusz II, patriarcha Konstantynopola 87
Matuchniak-Krasuska Anna 317, 356, 362
Mazepa Iwan 128, 374
Mediger Walther 243, 362
Medvedkova Olga 205
Menes Remigiusz 293–294, 362
Menning Bruce W. 31, 356
Merian Caspar 56
Meulen Robert van der 38, 362
Meyerfeldt Johann August 172
Michalski Michał 50, 360
Mienszykow Aleksander [Меншиков Александр Данилович] 7, 9, 24, 28–29, 42, 44, 157, 168, 173, 178, 185, 193, 240, 254, 274–276, 278, 280–284, 295, 301, 306, 312, 315, 323, 333–334, 353–354, 360, 367, 369, 375–376
Milton Patrick 236, 362
Milukow Paweł [*Милюков Павел* (*Николаевич*)] 279, 374
Miłosławska Maria, pierwsza żona Aleksego I Michajłowicza Romanowa, carowa Rosji 76
Młynarz Miłosz 106, 357
Mojsik Tomasz 4, 30
Morrisc Scott R. 161, 362
Mortier Pieter 132, 135, 346
Mottraye Aubry de la 186–188, 346
Mourlot Albert 54, 58
Mühlpfordt Günter 38, 362
Müller Michael 4, 30
Müller Piotr 290
Münnich Burkhard Christoph von [Миних (Мюнних) Бурхард Кристоф фон] 192, 371
Musin-Puszkin Iwan [Мусин-Пушкин Иван Алексеевич] 120, 372

Mustafa II, sułtan Turcji 68–69
Myszłajewski Aleksandr [*Мышлаевский Александр Захарьевич*] 44, 87, 92 106, 110, 177–180, 182–185, 189–190, 193–194, 206, 210–214, 216–217, 220–221, 348, 352, 355, 374

Nagielski Mirosław 32, 34, 177, 346, 362
Naryszkin Aleksander 282, 312
Naryszkina Natalia, druga żona Aleksego I Michajłowicza Romanowa, carowa Rosji 47, 76
Natalia Romanowa, córka carewicza Aleksego Piotrowicza Romanowa 277
Nazzius Heinrich Gottfried 41, 308, 346
Neubauer Georg Heinrich 43, 80–81, 287, 290
Nikołajew Siergiej 30
Nikon (Nikita Minow), patriarcha Moskwy 293
Nilsson Sven A. 176, 363
Nordberg Jöran A. 119, 133, 136, 141–142, 244, 346
Nouzille Jean 69, 363
Nowak Andrzej W. 9, 363

Obolenski Michail Andreewicz 344
Odojewski Nikita 94
Oelsnitz Antoni Leopold 209, 346
Ögren Kenneth 292
Ohłobłyn Ołeksandr [*Оглоблин Олександр* (*Петрович*)] 128, 374
Olearius Adam 305, 357
Olzacka Elżbieta 106, 363
Oppenheimer Wolfgang 68, 363
Organiściak Wojciech 8, 92, 113, 360, 363
Örnestedt Carl Gustaf 136
Oster Uwe A. 89, 363
Otten Fred 31, 363
Oye David Schimmelpenninck van der 31, 356

Paaskoski Jyrki [*Пааскоски Юрки*] 223, 313, 363, 375
Pabich Łukasz 68–69, 363
Palli Heldur [*Палли Хельдур Э.*] 126, 375
Pankratij, duchowny 154
Pasek Jan Chryzostom 263, 346
Pauli Lesław 253, 258, 363
Pawlenko Nikołaj [*Павленко Николай Иванович*] 9, 43, 51, 294, 374–377, 381
Pawłowski Sławomir 284, 363
Perłakowski Adam 228–229, 363
Peterson Claes 37, 201, 234, 271–275, 363
Petersson Mats 287, 363
Petrażycki Leon 317, 363
Pflug Gebhard 334
Piaia Gregorio 14, 356
Pickart Pieter [Пикарт Питер] 118, 202, 376
Piekarski Piotr [*Пекарский Петр*] 253, 375
Piel Andreas 164
Pienskoj Witalij Wiktorowicz [*Пенской Виталий Викторович*] 31, 38, 375
Pietrow Andriej [*Петров Андрей* (*Николаевич*)] 128, 138, 144, 375
Piotr II Romanow, car Rosji 277
Piper Karl (Carl, Karol) 160, 171, 173, 343, 365
Pleyer Otton [Плейер Оттон] 151
Pollak Roman 263, 346

Połubiński Aleksander Hilary 7, 356
Poniat Radosław 4, 30
Poniński Franciszek 244
Popp Franc 158
Porfirjow Jewgienij [*Порфирьев Евгений И.*] 126–127, 144, 375
Posnikow Piotr 286
Posse Carl Magnus 137, 343
Posse N. 137
Posselt Moritz Conrad 36, 38, 48, 344–345, 363
Prokopowicz Teofan (Cerejski Jelezar), arcybiskup Nowogrodu 286
Puszkin Aleksander [*Пушкин Александр Сергеевич*] 101, 361, 373
Puttkamer Ellinor von 271, 364
Puzyna Michał 10, 281, 346

Quennerstedt August 191, 364
Querengässer Alexander 77, 364

Rabe Stefan (Krauklis) 133
Rabinowicz Moisiej [*Рабинович Моисей Давидович*] 112, 121, 294, 323–325, 328–329, 376
Radziwiłł Janusz 161, 345
Rakowski Wawrzyniec Franciszek 177, 237, 346
Rautenberg Ursula 286, 365
Razin Ewgenij (*Jewgienij*) 95, 364
Rehbinder Bernhard Otto 136
Rehnschiölds Carl Gustaf (Karol Gustaw) 171, 173, 175, 343
Reichard Elias Caspar 40, 244
Reichmuth Johann 288, 291, 379
Remus Georg 271, 346
Rentzl (Rentzell) Samuel von 179, 181, 326, 332–335
Repnin Nikita 29, 48, 104, 120–121, 178–179, 187–189, 195, 223, 229–230, 233–235, 238–239, 243–245, 251, 308, 333–334
Reyner Jahann 50, 361
Rimpler Georg [Римплер Георг] 26, 202–203, 316, 354
Rodde Kacper Maciej (Caspar Matthias) 289–291
Romanowowie [Романовы] 38, 236, 349, 351, 353, 355,
Romianmotier May de 304, 364
Romodanowski Fiodor 75
Ronin Vladimir 38, 364
Rönne Carl-Ewald (Karol) von 195, 198, 334–335
Rönnow Magnus 151, 347, 364–365
Ropp Christoph (Krzysztof) Fromhold 327, 334
Rożnow Grigorij 182
Rudakow Iwan Nikiforowicz 264
Rudnicka-Fira Elżbieta 34, 364
Ruel (Rowehl?) 55
Rumiancew Piotr 29, 305, 312–313
Rumiński Józef 250, 346
Rurykowicze [Рюриковичи] 156, 379
Rusakovskiy Oleg V. 61, 87, 99, 268, 364
Rutkowski Krzysztof 4
Ruttich Michał Bogusław 285
Ryan William Francis 75, 364
Rybiński Jakub Zygmunt 228, 363

Sabaudzka Luiza Krystyna, księżna Baden-Baden 89
Sadowska Urszula 4
Salmon Thomas 40, 244
Salvatore Roberta 81, 374
Santinello Giovani 14, 356
Sarauw Christian von 133, 144, 364
Sawielow Timofiej 120
Schaevius Johann 234–237, 239–240, 243, 346
Schagge Gottfred 150
Schambers (Chambers) Iwan 334
Scharff Aleksander 334
Scharff, major 241
Scharschmidt (Scharschmid) Justus Samuel 80–81, 87, 285, 287–289, 291, 379
Schacher (Schaher?) 146
Schenbeck Adam 334
Schlippenbach Eleonora von 295
Schlippenbach Wolmar Anton von 237, 240, 275, 279, 295
Schlippenbachowie [Шлиппенбах] 240, 373
Schönborn Fryderyk 242
Schoonebeek Adriaan [Шхонебек Адриан] 59, 118, 376
Schuldes Susanne 286–288, 364
Schuyler Eugene 140, 364
Schwarcz Iskra [*Шварц Искра*] 41, 60, 242, 277, 364, 371, 378
Schweyden William von 121, 123, 135, 330
Seep Hendrik 126, 133
Serczyk Władysław Andrzej 75–76, 144, 230, 365
Serov Dmitrij O. [*Серов Дмитрий* (*Олегович*)] 240, 257, 260, 276, 279–280, 354, 365, 376–377
Sieniawin Naum [Сенявин Наум Акимович] 322, 373
Simms Bernard 237, 365
Sjögren Otto 126, 363, 365
Skawrońska Marta (zob. Katarzyna Aleksiejewna, Katarzyna I) 31
Slechte Henk 286, 357
Smirnhoff Gregorius 155
Smith Norman S. 10, 365
Sparwenfeld Johan Gabriel 155–156
Spener Philipp Jacob 284–285, 287
Stackelberg Otto Magnus von 40, 357
Staszewski Jacek 68, 227, 359, 365
Stec Piotr 116, 356
Steczko Iwona 296, 360
Stenbock Magnus 140, 362
Stenval Mathias 287, 363
Sterndal Paul 154
Stiejls Andriej (Henry) 158
Stobaeus Andreas 151, 343
Stolarow Oleg [*Столяров Олег Дмитриевич*] 316, 377
Sträter Udo 290, 359
Stroganow Grigorij 108
Stroganowowie 108, 360
Strömberg Nils 172–173
Stroynowski Andrzej 311, 360
Svedelius Wilhelm Erik 160, 163, 170–172, 365
Szachowski Jurij 184
Szafirow Michał 202
Szafirow Piotr [Шафиров Петр Павлович] 86, 168, 185, 191, 202, 208, 212, 214, 220, 228
Szczerbatow Michaił [Щербатов Михаил Михайлович] 187, 350

Szebałdina Galina [*Шебалдина Галина Викторовна*] 149, 154–155, 164–166, 169, 271, 278
Szejn Aleksiej 60
Szeremietiew Borys Piotrowicz [Шереметев Борис Петрович] 7, 9, 29, 44, 50, 116, 120, 127, 133, 135, 140, 178, 180, 184, 188, 191–192, 194–200, 205, 226, 228–231, 234–235, 240–241, 243, 268, 275, 284, 300, 310, 332–334, 349, 352–253, 355, 372
Szeremietiew Michaił [Шереметев Михаил Борисович] 191, 197, 208, 254, 332
Szymański Józef 35, 365

Taktyk Aelian 87
Tallet Frank 123, 189, 291, 296, 365
Tarnowski Jan 161
Tatarnikow Kiryłł [*Татарников Кирилл Васильевич*] 17, 43–44, 92, 321–323, 352, 377, 381
Teigeler Otto 290, 365
Tetzner Joachim 153, 287, 365
Thessing Jan 87
Till, pracownik kolegium 275
Timmerman Frans 54, 57
Titel Volker 286, 365
Tołbugin (Tołbuchin) Fiedot [Толбугин Толбухин Федот] 263
Tołstoj Piotr [Толстой Петр Андреевич] 9, 67, 228, 277, 280, 354
Trąbski Maciej 119, 365
Trelińska Barbara 32, 343
Trim David J.B. 237, 365
Troilius Jacob 136, 141
Trubecki Iwan 48, 135, 137, 146–148, 152–153, 161, 163–166, 169, 173, 334
Trubecki Jerzy Juriewicz 227
Trzoska Jerzy 255, 365
Tuokko Osmo 223, 379

Ukraincew Jemielian 117
Ullgren Peter 144, 365
Ulryka Eleonora Wittelsbach, królowa Szwecji 24, 154–155, 172, 245
Unikowski Aleksiej 263
Urban Jacek 30
Uspienski Boris (Andriejewicz) 81, 374
Ustriałow Nikołaj [*Устрялов Николай Герасимович*] 36, 39, 47–50, 55, 60, 63, 66, 68, 73–74, 76, 84, 105, 109, 120, 122–125, 127, 133, 140–141, 143–144, 147–149, 164, 166, 168, 171, 173, 235, 241–242, 276, 355, 378
Uszakow Andrzej 279

Velde Jan van de 37, 347
Vierorth Albert Antony 290, 347
Vuist Franc Johann (Joann) 295
Vuist Johann Herman 295

Wad Gustav Ludvig 32, 365
Waegemans Emmanuel 38, 364
Wagner Marek 32, 177, 346, 365
Walczak Wojciech 60, 335, 356, 362
Wallhausen Johann Jakub von [Вальхаузен Иоганн Якоби фон] 20, 87, 92, 94–95, 99, 103, 268, 347–348, 364
Wattrang Gustaw (Gustaf) [Ваттранг Густав] 213–216, 350

Wazowie 32, 34, 362
Weber Friedrich Christian [Вебер Фридрих Христиан] 274, 278, 304–305, 347–348, 359
Wedmüller Johann Jacob [Вердмюллер Иоганн-Яков] 201, 347–348
Weibull Lauritz 245, 365
Welde J van 347
Welling (Welingk, Vellingk) Otton 134, 137–139, 141, 338
Welsch I.L. 129, 139, 379
Werden Eryk von 121–123, 135
Werden Mikołaj von 333–334
Werden William von 121
Westen z domu Weyde Maria von 45
Westrin Theodor 156, 362
Weyde (rodzina) 29, 31–46, 305
Weyde Adam Aleksander von 41–42, 45, 344
Weyde Adam von (II) 34, 38, 45, 47
Weyde Adam von der (I) 34, 45
Weyde Adam von der (linia duńska) 45
Weyde Albrecht Christian von der 45
Weyde Alena 44–45, 309–310
Weyde Elisabeth 45
Weyde Elżbieta Justyna (zob. Lefort z domu Weyde Elżbieta Justyna) 28–29, 39–40, 44–45, 159, 166–167, 200, 304, 338
Weyde Emerentze von der 45
Weyde Erasmus von der 34, 45
Weyde Fide Iustur von der 45
Weyde Franc (Franciszek) 38, 41–44, 45, 311, 379
Weyde Hans Elias von der Weyde 32–34, 45, 358, 365
Weyde Hans von der 45
Weyde Johann (Iwan) 32, 41–42, 45
Weyde Lucas von der 45
Weyde Marcus von der (I) 34, 45
Weyde Marcus von der (II) 45
Weyde Marcus von der (III) 45
Weyde Maria 28–29, 40–41, 45, 159, 166, 272, 301, 304–306, 308, 346
Weyde Rudolph von der 45
Weyde Timofiej Andriejew von der 31
Weyde z domu Gregorii Justyna Maria Elżbieta (Ustina Iwanowna) 39, 45, 159, 166, 173, 311
Weyde z domu Gudbier Justyna 39, 45
Weyde (Weyda) Zachariasz 32–35, 338
Weyde-Wiałowa Jelena [*Вейде-Вялова Елена*] 36, 39–42, 44, 370, 380
Whitmer Kelly Joan 75, 287, 290, 365
Whitworth Charles [Витворт Чарьлз] 172, 240–241, 349
Wick Peter 240, 366
Wiengierow Siemion [*Венгеров Семен Афанасьевич*] 15, 38, 60–61, 85, 114, 217, 271, 275, 309, 370
Wilczyński Witold 26, 366
Wilhelm III książę Orański, stadhouder Republiki Zjednoczonych Prowincji (Holandii), król Anglii i Szkocji 64, 74
Wilson Peter 237, 366
Wimmer Jan 98, 347
Winius Andrzej 116
Winter Eduard 80–81, 87, 366
Witsen Mikołaj (Witsen Nicolaes) 43, 80

Wittelsbach Jadwiga Zofia, siostra króla Karola XII Wittelsbacha, księżna Holstein-Gottorp 154
Wittram Reinhard 31, 85, 110, 188, 232, 271, 276, 308, 366
Władisławicz Sawwa 185
Władysław IV Waza, król Polski i wielki książę Litwy, car Rosji, tytularny król Szwecji 34
Wolf Zacharias 132, 347
Wolf Zygmunt Adam 273
Wołkoński Aleksander 195
Wołkow Andriej Andriejewicz 264
Wołkow Michaił 66, 279
Woolgar Steve 10, 361
Woznicyn Prokopiusz 63
Wrede Karol 141
Würker Sylwia 284, 366

Zaczek Przemysław 4
Zarycki Tomasz 317, 366
Zawadzki Andrzej 317, 356
Zawisza Krzysztof 32, 347
Zientara Benedykt 9, 366
Zmajewicz Matwiej (Zmajević Matij) 217
Zofia Aleksiejewna Romanowa, córka cara Aleksego I Michajłowicza Romanowa, regentka Rosji 76
Zofia Charlotta Hanowerska (zob. Zofia Charlotta Hohenzollern), królowa Prus, elektorowa Brandenburgii 64
Zofia Dorota Wittelsbach, księżniczka Palatynatu Reńskiego, elektorowa Hanoweru 64
Zubow Aleksiej [Зубов Алексей (Федорович)] 220, 224, 350
Zwierzykowski Michał 228, 240, 356, 364, 366

Żyłko Bogusław 11, 362, 366

Аваков Петр Ашотович 50, 54, 366
Автократов Владимир Николаевич 108, 367
Агеева Ольга Гениевна 63, 158, 366, 372
Айрапетов Олег Рудольфович 223, 375
Акельев Евгений Владимирович 166, 378
Акишин Михаил Олегович 83, 158, 160, 279, 367
Алакшин Александр Эдуардович 294, 367
Александров Григорий 283, 353
Алексеева Мария Андреевна 220, 367
Алферова Галина Владимировна 201, 367
Андреев Александр Игнатьевич 173, 177, 353
Андреев Александр Николаевич [*Andreev Aleksandr N.* (*Andriejew Aleksandr*)] 272, 294–295, 310, 355, 367
Анисимов Евгений Викторович 154, 367
Анненков Иван Васильевич 325, 367
Апраксин Федор Матвеевич [Apraksin Fiodor] 29, 48–49, 157, 207, 211–216, 221, 224, 250, 278, 280–281, 333–334, 350, 368–369
Артамонов Владимир Алексеевич [*Artamonow Władimir*] 64, 168, 176–177, 179, 183, 185, 187–188, 192–193, 367

Бабич Ирина Виленовна 139, 367
Бабич Марина Виленовна 108, 274, 367
Бабушкина Г.К. 49, 367
Багратион Дмитрий Петрович 324, 367

Баженов Александр Юрьевич 41, 378
Базарова Татьяна Анатольевна 127, 168, 170, 173, 197, 353–354, 368
Баиов Алексей (Константинович) 109, 261, 368
Байбурова Римма Михайловна 61, 367, 373–374, 377
Балакирева Лидия Михайловна 275, 368
Балашов Евгений Александрович 223, 368
Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич [Bantysz-Kamienski Dmitrij] 9, 15, 38, 39, 66, 74, 79, 84, 187, 201, 236, 310, 314, 333, 368
Бантыш-Каменский Николай Николаевич 222
Баранов Платон (Иванович) 312, 352
Барсов Антон (Алексеевич) 198, 353
Барсов Павел Петрович 278, 348
Барышников Владимир Николаевич 170, 223, 368
Басаргина Екатерина Юрьевна 271, 352
Белавенец Петр Иванович 333, 368
Беляев Леонид Андреевич 50, 367
Бенда Владимир Николаевич 94, 260, 368
Берендст Эдуард Николаевич 274, 368
Берх Василий (Николаевич) 111, 333, 354, 369, 377
Бескровный Любомир Григорьевич [Bieskrowny Lubomir] 90, 108–109, 140, 176–177, 197, 202, 253, 353–354, 366, 369
Беспалов Александр Викторович (Bespalov A.V.) 121, 127, 129, 134–137, 140, 358, 369
Беспятых Юрий Николаевич 9, 283, 369, 373
Биргегорд Улла 151, 154, 160–161, 369
Битовт Юрий Юлианович 261, 369
Боброва Елизавета Ивановна 87, 369
Бобровский Павел Осипович [Bobrowski Paweł] 15, 31, 42, 47–49, 60, 65, 74, 77, 84–85, 94–95, 97, 103–104, 106, 108, 110–116, 120, 122, 230, 250, 253–254, 257–261, 275, 310, 314, 324, 348, 369
Богданов Андрей Петрович 49, 369
Богословский Михаил Михайлович 42, 369
Богоявленский Сергей Константинович 293, 369
Бодик Лазарь (Зусьевич) 61, 370
Болтунова Екатерина Михайловна 19, 370
Борисов Виктор Евгеньевич 166, 370, 378
Борисов Вячеслав (Евстафьевич) 324, 370
Бранденбург Николай Ефимович 42, 119, 348, 370
Брокгауз Фридрих Арнольд 261, 379
Брюс Яков Вилимович [Bruce Jakub (Jacob James Daniel Bruce)] 48, 54, 75, 86, 116–117, 144, 185, 188, 202, 273, 280, 294, 301, 310, 333–334, 359, 372, 378
Бутурлин Дмитрий Петрович [Dmitrij Buturlin] 132, 233, 348, 370
Бутурлин Иван Иванович [Buturlin Iwan] 125, 140–142, 146, 148, 150, 152, 154, 161, 163–165, 172, 227, 279, 334, 367
Бычков Афанасий Федорович 36, 94, 353

Вальхаузен Иоганн Якоби фон [Wallhausen Johann Jakub von] 20, 87, 92, 95, 99, 103, 116, 268, 347–348, 364
Ваттранг Густав [Wattrang Gustaw (Gustaf)] 213–216, 350

Вебер Фридрих Христиан [Weber Friedrich Christian] 274, 278, 304–305, 347–348, 357, 359
Вейде-Вялова Елена [*Weyde-Wiałowa Jelena*] 36, 39–42, 44, 370, 380
Вейсборд Лудиг Христофор 172, 349
Великанов Владимир Сергеевич 119, 128, 326, 370
Венгеров Семен Афанасьевич [*Wiengierow Siemion*] 15, 38, 60–61, 85, 114, 217, 271, 275, 309, 370
Веселаго Феодосий Федорович 298, 370
Витворт (Уитворт) Чарльз [Whitworth Charles] 172, 240–241, 349
Владиславич Савва 185, 371
Возгрин Валерий Евгеньевич 168, 367
Волковский Виталий Эдуардович 144, 374
Волынской (*Волынский*) *Николай Павлович* 44, 112, 251, 348–349
Воскресенская Ирина (*Васильевна*) 300, 370
Воскресенский Николай Алексеевич 37, 106, 117, 273–274, 278, 349
Востоков Александр Христофорович 95, 375
Вреде Карл Каспар 31, 375

Гвариент Игнатий Христофор 39, 351
Гельбиг Георг (*фон*) 222, 277, 370
Гениев Николай Иванович 324, 370
Голенищев-Кутузов Павел Иванович 111, 354, 377
Голиков Иван Иванович 42–43, 178, 180, 188, 196, 198–199, 210, 222, 234, 250–251, 281, 283, 300, 349, 370
Головкин Гаврил Иванович [Gołowkin Gawryło] 44, 48, 185, 198, 228, 353
Головков Потап Григорьев [Gołokow Potap] 322, 373
Гордон Патрик [Gordon Patryk (Gordon Patrick)] 7, 36, 47–48, 50–51, 54–55, 57–58, 61, 104–105, 310, 344–345, 349
Гребенкин Алексей Николаевич 92, 110, 370
Грегори Иоганн-Готфрид [Gregorii Johann Gottfried] 39, 372
Григорович Александр Иванович 324, 371
Григорьев Анатолий Борисович 296, 371
Григорьева Ольга Александровна 81, 371
Гузевич Дмитрий (*Юрьевич*) 42, 62–64, 69, 74–75, 77, 79, 87, 105, 371
Гузевич Ирина (*Давидовна*) 42, 62–64, 69, 74–75, 77, 79, 87, 105, 371
Гусач Ирина Рудольфовна 50, 366
Гуслистова Анна Николаевна 293, 371
Гуськов Андрей Геннадьевич 73–74, 79, 371
Гюйссен Генрих фон [Huyssen Henryk von] 257, 285, 288, 372

Данилов Николай Александрович 202
Дедюлькин Антон Владимирович 50, 366
Демкин Андрей Владимирович 158, 371
Долгова Светлана Романовна 149, 153, 277, 280–281, 353, 355, 366, 371
Доронин Андрей Владимирович 275, 375
Дружинин Петр Александрович 222, 368
Дуров И.Г. 122, 371
Дутов Сергей Юрьевич 93, 371
Дучич Йован 185, 371

Елагин Сергей Иванович 74–75, 212, 349, 352, 371

Еленев Михаил Николаевич 324, 371
Епифанов Петр Павлович 94, 348
Ермасов Евгений Викторович 151, 380
Ермолина М.О. 352
Ефимов Сергей Владимирович [*Jefimow Siergiej*] 54, 233, 236, 244, 275, 359, 368, 370, 371, 376–377
Ефрон Илья Абрамович 261, 378

Желябужский Иван 38, 108, 349, 351, 354

Забелин Иван Егорович 44, 353
Заикин С.П. 39, 372
Заозерский Александр Иванович 333, 372
Затворницкий Николай Митрофанович 15, 202, 377
Захаров Андрей Викторович 120, 372
Захаров Виктор Николаевич 158, 372
Зедделер Логгин Логгинович 15, 370
Зезюлинский Николай (*Федорович*) 325, 372
Зубов Алексей (Федорович) [Zubow Aleksiej] 220, 224, 350

Иван Алексеевич Романов [Iwan V Aleksiejewicz Romanow] 76, 352
Иванов А.В. 75, 372
Иванов Владимир Петрович 296, 372
Иванюк Сергей Александрович [*Iwaniuk Siergiej*] 30, 205, 372
Исаев Михаил Михайлович 253, 378

Калачев (*Калачов*) *Николай Васильевич* 44, 197, 349
Каменский Александр Борисович 166, 378
Кампредон Жак де [Campredon Jacques de] 279, 349
Капков Константин Геннадиевич 297, 372
Карначев Александр Евгеньевич 86, 369
Карташов Владислав 39, 381
Кафенгауз Бернгард (*Борис*) *Борисович* 51, 90, 169, 173, 177, 197, 202, 353, 377
Керзум Петр Андреевич 39, 372
Керсновский Антон Антонович [*Anton Kiersnowski*] 144, 372
Кирхен Марк Богданович фон 44, 353
Книпер Томас [Kniperkron (Kniper) Tomas] 147, 161, 376
Князев Г.А. 350–352
Кобзарева Елена Игоревна 62, 372
Козлов Сергей Алексеевич [*Kozłow Siergiej*] 31, 147, 151, 153, 160, 164, 168, 173, 372
Козловский И.В. 62, 372
Колобов Б.В. 261, 372
Корб Иоганн [Korb Johann] 38–39, 55, 72, 84, 104, 296, 345, 349, 351, 354
Корзун Светлана Геннадьевна 285, 288, 372
Корнилович Александр (*Осипович*) 49, 373
Котков Вячеслав (*Михайлович*) 295–296, 298, 373
Коткова Юлия (*Вячеславовна*) 295–296, 298, 373
Крейс (Крюйс) Корнелиус Иванович 60, 351
Кром Михаил (*Маркович*) 161, 272, 373, 376
Кромпен Эрнст Фридрих [Krompein Ernst Friedrich] 257–258, 268, 351
Кротов Павел Александрович [*Krotow Paweł A.*] 4, 30, 54, 75, 83, 122, 155, 170, 211–213, 216–217, 220, 224, 283, 322, 366, 368, 371–373

Кугорн Менно ван [Coehoorn Menno van] 202–203, 339, 343, 351
Кузнецова Татьяна Валерьевна 296, 381
Куманев Георгий Александрович 140, 354
Кутузов-Смоленский Михаил Илларионович 324, 370

Лави Анри де [La Vie (Lavie) Henry de] 279, 308, 326, 349
Лаптева Татьяна Александровна 280–281, 353
Ларин Борис Александрович 81, 351
Ларина Яна Игоревна 272, 381
Ларионов Петр 61, 351
Ласковский Федор Федорович 55, 373
Лебедев А.И. 350, 352
Лебедева Ирина Николаевна 95, 373
Леер Генрих Антонович 15, 378
Леонов Олег 109, 373
Либерман Александр 38, 349, 351, 354
Лудольф Генрих Вильгельм [Ludolf Heinrich Wilhelm] 43, 80–82, 153, 160, 285–287, 289, 351, 365
Лужецкая Нина Леонидовна 144, 374
Лукошков Андрей Васильевич 217
Луппов Сергей Павлович 282, 373
Люберас Анания Христиан фон 274, 368
Лютов Сергей Николаевич 253–254, 373

Мазалова Наталия Евгеньевна 295, 367
Мазур Людмила Николаевна 269, 375
Майер Ингрид [*Maier Ingrid*] 156, 171–173, 362, 378
Маковская Лилла Константиновна 54, 371
Малиновский Всеволод Константинович 240, 373
Малов Александр Витальевич 47, 105, 373
Манько Александр Васильевич 62, 373
Марков Сергей Леонидович 109, 374
Масси Роберт Кинлох 144, 374
Матвеев Андрей 38, 349, 351, 354
Матвеев Владимир Маркович 64, 374
Менгель Светлана 81, 285, 287–288, 290, 374
Меншиков Александр Данилович [Mienszykow Aleksander] 7, 9, 24, 28–29, 42, 44, 157, 168, 173, 178, 185, 193, 240, 245, 254, 274–276, 278, 280–284, 295, 301, 306, 312, 315, 323, 333–334, 353–354, 360, 367, 369, 375–376
Мессершмидт Даниэль Готлиб 271, 352
Милюков Павел (*Николаевич*) [*Milukow Paweł*] 279, 374
Миних (Мюнних) Бурхард Кристоф фон [Münnich Burkhard Christoph von] 192, 371
Михайлова Мария Борисовна 61, 374
Молчанов Николай Николаевич 230, 233, 374
Мусин-Пушкин Иван Алексеевич [Musin-Puszkin Iwan] 120, 372
Мышлаевский Александр Захарьевич [*Myszłajewski Aleksandr*] 44, 87, 92 106, 110, 177–180, 182–185, 189–190, 193–194, 206, 210–214, 216–217, 220–221, 348, 352, 355, 374

Налепин Алексей Леонидович 280–281, 353
Наумов Виктор 38, 351
Нащокин Василий Александрович 40, 47, 301, 306, 309–311, 352

Некрасов Юрий Клавдиевич 293, 371
Нефедов Сергей Александрович 293–294, 374
Никифоров Леонид Алексеевич 90, 173, 177, 197, 285, 353, 372
Никон патриарх 95, 376
Новицкая Татьяна Евгеньевна 261, 372
Новицкий Василий Федорович 15, 370

Оглоблин Олександр (*Петрович*) [*Ohłobłyn Ołeksandr*] 128, 374
Ольшевская Лидия Альфонсовна 67, 354
Опарина Татьяна Анатольевна 284, 374

Павленко Николай Иванович [*Pawlenko Nikołaj*] 9, 43, 51, 294, 374–377, 381
Павленко Сергій Олегович (*Сергей Олегович*) 171, 248
Павшинская Мария Сергеевна 283, 375
Палли Хельдур Э. [*Palli Heldur*] 126, 375
Парийский Иван Васильевич 87, 348
Пашуто Владимир Терентьевич 49, 369
Пекарский Петр 87, 228, 230, 253, 375
Пенской Виталий Викторович [*Pienskoj Witalij Wiktorowicz*] 31, 38, 375
Петров Александр Васильевич 126, 375
Петров Андрей (*Николаевич*) [*Pietrow Andriej*] 128, 138, 144, 375
Петровский Сергей 276, 375
Петрухинцев Николай Николаевич 36, 272, 275, 301, 313, 375–376
Пикарт Питер [Pickart Pieter] 118, 202, 376
Пименова Людмила Александровна 272, 376
Плейер Оттон [Pleyer Otton] 38, 151, 351
Плешкевич Евгений Александрович 269, 375
Погосян Елена Анатольевна 75, 381
Полонский Дмитрий Георгиевич 36, 375
Порфирьев Евгений И. [*Porfirjow Jewgienij*] 126–127, 144, 375
Починская Ирина (*Викторовна*) 95, 376
Преображенский Александр Александрович 261, 372
Прокопенко Яна Игоревна 272, 376
Пушкин Александр Сергеевич [*Puszkin Aleksander*] 101, 283, 361, 373

Рабинович Моисей Давидович [*Rabinowicz Moisiej*] 112, 121, 294, 323–325, 328–329, 376
Редин Дмитрий (*Алексеевич*) 240, 354, 376
Римплер Георг [Rimpler Georg] 26, 202–203, 316, 354
Рогожин Александр Александрович 272, 376
Розенгейм Михаил Павлович 253–258, 354, 376
Романовы [Romanowowie] 38, 236, 349, 351, 353, 355,
Ростунов Иван Иванович 109, 372
Рубан Василь Григорович 60, 355
Рубинштейн Николай Леонидович 94, 348
Руденко Виктор Николаевич 110, 376
Рыженков Михаил Рафаилович 57, 349
Рычаловский Евгений Евгеньевич 147, 170, 353, 376
Рюриковичи [Rurykowicze] 156, 378

Саблин Василий Анатольевич 293, 371
Савельев Ю.С. 62, 376
Саверкина Ирина Витальевна 120, 372
Савина Анна Владимировна 293, 371

Савинков Виктор (*Михайлович*) 257, 376
Свириденко Светлана Васильевна 118, 376
Сенявин Наум Акимович [Sieniawin Naum] 322, 373
Серов Дмитрий (*Олегович*) [*Serov Dmitrij O.*] 240, 257, 260, 276, 279–280, 354, 365, 376–377
Сидоренко Е.Г. 94, 377
Сизиков Михаил Иванович 261, 372
Сиренов Алексей Владимирович 156, 378
Скалон Дмитрий Антонович 15, 202, 377
Смилянская Елена Борисовна 166, 378
Смолій Валерій (*Андрійович*) 50, 150, 292, 358, 360
Смолич Игорь Корнильевич 296, 377
Соловьев Владимир Михайлович 62, 377
Соловьев Сергей Михайлович 49, 62, 120, 278, 377
Софроненко Ксения Александровна 253, 352
Столяров Олег Дмитриевич [*Stolarow Oleg*] 316, 377
Струков Дмитрий (*Петрович*) 94, 377
Сушинський Богдан 128, 377
Сыцянко Александр Иосифович 324, 370

Татарников Кирилл Васильевич [*Tatarnikow Kirił*] 17, 43–44, 67, 92, 321–323, 352, 354, 377, 381
Толстой Петр Андреевич [Tołstoj Piotr] 9, 67, 228, 277, 280, 354
Тоштендаль-Салычева Тамара Алексеевна 147, 150, 369, 376
Трохачев Сергей Юрьевич 223, 368
Тыртов Евдоким 173, 377

Ульянов Илья 109, 373
Устрялов Николай Герасимович [Ustriałow Nikołaj] 36, 39, 47–50, 55, 60, 63, 66, 68, 73–74, 76, 84, 105, 109, 120, 122–125, 127, 133, 140–141, 143–144, 147–149, 164, 166, 168, 171, 173, 235, 241–242, 276, 355, 377

Федосов Дмитрий Геннадьевич 57, 349
Фейгина Софья Ароновна 51, 231, 377–378
Фик Генрих фон [Fick Heinrich von] 271–274, 376, 381
Филимон Александр Николаевич 54, 371
Филиппов Александр Никитич 257, 378
Фоккеродт Иоанн Готтгильф 278, 354
Фомина Юлия Борисовна 168, 353
Фрейман Отто Рудольфович фон [*Freymann Otto von*] 41, 378

Харламов Виктор Александрович 201, 367
Хатов Александр (*Ильич*) [*Chatow Aleksandr*] 132
Хилков Андрей Яковлевич [Chiłkow Andrzej] 149, 153, 156, 159–160, 163, 165–166, 168–169, 171, 173, 198, 271, 353, 355, 362, 378
Хмелевских Ирина Валериевна 86, 369
Хмыров Михаил Дмитриевич 54, 378

Чепухин Александр Геннадьевич 51, 381
Чернов Александр Васильевич 105, 378

Шагаев Виктор Алексеевич 257, 378

Шафиров Петр Павлович [Szafirow Piotr] 86, 168, 185, 191, 197, 202, 208, 212, 214, 220, 228, 353–354, 376
Шварц Искра [*Schwarcz Iskra*] 41, 60, 242, 277, 365, 371, 378
Шворина Тамара (*Исаевна*) 253, 378
Шебалдина Галина Викторовна [*Szebałdina Galina*] 149, 154–155, 164–166, 169, 271, 278
Шеин Алексей Семенович 60, 355
Шемякин Алексей Николаевич 278, 354
Шенк Владимир Константинович 330, 370
Шереметев Борис Петрович [Szeremietiew Borys Piotrowicz] 7, 9, 29, 44, 50, 116, 120, 127, 133, 135, 140, 178, 180, 184, 188, 191–192, 194–200, 205, 226, 228–231, 234–235, 240–241, 243, 268, 275, 284, 300, 310, 332–334, 349, 352–253, 355, 372
Шереметев Михаил Борисович [Szeremietiew Michaił] 191, 197, 208, 254, 332
Шереметев Сергей Дмитриевич 191, 332, 349
Широкорад Александр Борисович 233, 378
Шлиппенбах [Schlippenbachowie] 240, 373
Шокарев Сергей 38, 349, 351, 354
Шхонебек Адриан [Schoonebeek Adriaan] 59, 118, 376

Щукин Петр Иванович 166, 353

Эррен Лоренц 36, 272, 375–376

Юль Юст [Juel Just] 33, 38, 151, 172–173, 187, 345, 351, 355
Юнсон Лена 151, 369
Юрасов Андрей Викторович 50, 366
Юхнева Наталья Васильевна 295, 367

Якушкин Геннадий Радикович 149, 355
Янин Валентин Лаврентьевич 301, 375
Янссон Олена [*Jansson Olena*] 156, 171–173, 362, 378